

ἡ ἐνὸς τῶν ἀδελφῶν
ἐκ τῆς

[illegible]

Scholia Medicea in *Æschyli Persas*

– opracowanie, przekład, komentarz

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Katarzyna Chizińska

Scholia Medicea in *Æschyli Persas*

– opracowanie, przekład, komentarz

Katarzyna Chiżyńska (ORCID: 0009-0008-7617-293X)
Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Katedra Filologii Klasycznej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI

Krzysztof Narecki, Marian Szarmach

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKCJA

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Katarzyna Woźniak

PROJEKT OKŁADKI

Monika Rawska

Na okładce: Florence, The Biblioteca Medicea Laurenziana,
Codex Mediceus, Plut. 32,9, f. 119r.
Reproduced with permission of MiC
Further reproduction by any means is prohibited

© Copyright by Katarzyna Chiżyńska, Łódź 2025
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2025

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons-Uznanie autorstwa-
-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.18778/8331-924-7>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11866.25.0.M
Ark. wyd. 16; ark. druk. 19,75

ISBN 978-83-8331-923-0
e-ISBN 978-83-8331-924-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Matejki 34a
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Mojej Mamie

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
ROZDZIAŁ I	
Transmisja i krytyka tekstu	21
I.1. Transmisja tekstu – od wynalezienia pisma do wynalezienia druku ..	21
I.1.1. Starożytność	21
I.1.2. Wiek średni	32
I.1.3. Odrodzenie	41
I.2. Krytyka tekstu – historia i teoria	67
I.2.1. <i>Conspectus siglorum</i>	75
ROZDZIAŁ II	
Scholia	85
II.1. <i>Scholia</i> – charakterystyka gatunku	85
II.2. <i>Scholia Medicea in Aeschyli „Persas”</i>	91
II.2.1. <i>Codex Mediceus XXXII</i> , 9 – historia i kodykologia	91
II.2.2. <i>Scholia Medicea in Aeschyli „Persas”</i> – kodeksy i wydania	99
ROZDZIAŁ III	
<i>Scholia Medicea in Aeschyli „Persas”</i> – przekład	113
ROZDZIAŁ IV	
<i>Scholia Medicea in Aeschyli „Persas”</i> – komentarz	189
IV.1. <i>Scholia</i> budzące wątpliwości	191
IV.2. Rozbieżności pomiędzy tekstem scholiów a tekstem tragedii	198
IV.3. Uwagi edytora scholiów	202
IV.4. Forma i treść scholiów	223
IV.4.1. Forma	223
IV.4.1.1. Terminy charakterystyczne dla języka scholiów ..	223
IV.4.1.2. Charakterystyczne sposoby formułowania scholiów	238
IV.4.2. Treść	242
IV.4.2.1. Uwagi filologiczne	242
IV.4.2.2. Uwagi niefilologiczne	260
IV.4.3. Cytaty	275
Uwagi końcowe	291
Bibliografia	295
Spis ilustracji	309

WSTĘP

– Czyście poszaleli? – wołał matematyk. – Co to jest?
– Zakurzona mądrość! – odrzekł profesor. – Dzieje wieków... Księgi skazane zwyczajem ojczystym na wygnanie i złożone na wieczny sen obok koryta do pośmiertnej ablucji wieprzów. Czy ci nie wstyd, brodaty człowieku? Przecie to książki! Przecie każda książka jest żywym stworzeniem... Każda ma duszę i każda ma serce.

Matematyk uśmiechnął się złośliwie jak szatan i wzruszył ramionami na znak, że rozmowy z ludźmi pomyłonymi uważa za stratę czasu.

Kornel Makuszyński, *Szatan z siódmej klasy*¹

Niniejsza książka jest poszerzoną wersją mojej rozprawy doktorskiej. Podczas pracy nad doktoratem miałam okazję spotkać wielu badaczy, którzy zechcieli podzielić się ze mną swoją wiedzą, i którym jestem wdzięczna za pomoc. Należą do nich przede wszystkim recenzenci mojej rozprawy: prof. UŁ dr hab. Joanna Sowa i prof. dr hab. Robert R. Chodkowski. Największe podziękowania za poświęcony czas, opiekę i ogromne wsparcie chciałabym złożyć mojemu promotorowi, prof. dr hab. Jadwidze Czerwińskiej – καλὴ κόγχαθῆ.

*

Pomysł na tę książkę zrodził się wiele lat temu, jeszcze podczas studiów, kiedy po raz pierwszy natrafiłam na teksty scholiów i postanowiłam wykorzystać je w swojej pracy magisterskiej. Pamiętam ogromne trudności, jakie sprawiło mi zebranie informacji na temat tego gatunku, ponieważ właściwie wszystkie dostępne wtedy opracowania były napisane w języku łacińskim. Nie znalazłam także żadnego klarownego przedstawienia charakterystyki poszczególnych grup scholiów, opisu procesu ich powstawania, czy wskazówek dotyczących przekładu. Aktualnie istnieje już dostępna duża liczba prac na temat scholiów, głównie w języku angielskim, jednak często są one przeznaczone dla specjalistów, mających już doświadczenie w pracy z greckimi i łacińskimi komentarzami.

¹ K. Makuszyński, *Szatan z siódmej klasy*, cz. I, Krajowa Agencja Wydawnicza, Szczecin 1982, s. 50.

Przedmiotem monografii są *scholia* (sing. *scholion*) – uprawiany w starożytności oraz we wczesnym średniowieczu gatunek krytycznoliteracki, którego zadaniem było komentowanie tekstu literackiego, a przez to ułatwienie jego lektury. W książce czytelnik znajdzie omówiony w szerokiej perspektywie pełen zbiór scholiów do jednego dzieła. Celem monografii jest w miarę możliwości kompleksowe opracowanie zbioru komentarzy do dramatu oraz umiejscowienie ich w kontekście starożytnego piśmiennictwa naukowego. Część pracy dotyczy zagadnień związanych z transmisją i krytyką tekstu, a także problemów translatorskich pojawiających się podczas tłumaczenia scholiów, oraz różnorodnych kwestii teoretycznoliterackich. Podstawowe *corpus* pracy stanowią *scholia Medicea in Aeschyli „Persas”* – zbiór greckich komentarzy do tragedii Ajschylosa, zapisany w anonimowym Kodeksie Medycejskim² z X wieku.

O wyborze komentarzy właśnie do tragedii zdecydowały bogactwo i wyjątkowa różnorodność scholiów do tekstów dramatycznych. Tego rodzaju zbiory komentarzy, poza uwagami filologicznymi oraz dotyczącymi kontekstu przedstawionych wydarzeń, mogą zawierać uwagi natury teatrologicznej, między innymi o charakterze didaskaliów, czyli tekstu pobocznego. Są one właściwe tylko dramatowi, który w starożytności, w znacznie większym stopniu niż dzisiaj, miał charakter scenariusza. Z drugiej strony specyficzna, wierszowana forma języka dramatycznego, tak bliska zarówno eposom Homera, jak i poezji lirycznej, powoduje, że w scholiach do dramatów mogą znajdować się uwagi dotyczące specyfiki języka poetyckiego i zagadnień metrycznych, które są charakterystyczne także dla scholiów do epiki i liryki.

O wyborze komentarzy medycejskich zdecydował głównie ich wiek. *Scholia* te są określane jako *vetera* i jest możliwe, że powstawały jeszcze w epoce hellenistycznej. Ich zapis znajduje się w jedynym zachowanym rękopisie zawierającym wszystkie ocalałe teksty Ajschylosa³ i Sofoklesa oraz *Argonautyki* Apolloniosa Rodyjskiego. Wybór *Persów* został podyktowany nie tylko fascynacją autorem tragedii i jej wymową, ale również tym, że jest to najstarszy zachowany tekst Ajschylosa⁴. *Corpus* pracy stanowią więc najstarsze *scholia* do najstarszej zachowa-

² Przymiotnik „Medycejski”, używany jako nazwa kodeksu lub zbioru scholiów, w dalszej części pracy będzie zapisywany również w formie „M”.

³ Przez długi czas wśród filologów istniało przekonanie, że rękopis M jest jedynym godnym uwagi źródłem tekstów Ajschylosa oraz scholiów do nich. Opinia ta zaczęła zmieniać się dopiero na przełomie XIX i XX wieku, kiedy wnikliwe badania innych manuskryptów zaowocowały odnalezieniem w nich nowych treści, których nie było w Kodeksie Medycejskim.

⁴ *Persowie* zostali wystawieni w roku 472 p.n.e., a tetralogia, do której należała tragedia (*Fineus, Persowie, Glaukos Potnijski, Prometeusz zapalający ogień*), przyniosła Ajschylosowi zwycięstwo w agonii dramatycznym. Było to zaledwie osiem lat po bitwie pod Salaminą, której dotyczy fabuła dramatu. Poeta, który sam brał udział w bitwie i podczas

nej tragedii. Ponadto zbiór scholiów M jest wystarczająco bogaty, aby na jego przykładzie zaprezentować różnorodność starogreckich komentarzy.

Badania zawarte w książce nie mają być podstawą do zabrania głosu w dyskusji na temat hermeneutyki tragedii Ajschylosa⁵, dlatego informacje dotyczące

wojny stracił brata, przedstawił Grekom wydarzenia roku 480 p.n.e. z punktu widzenia ich przeciwników. Czytając tekst tragedii odbiorca utożsamia się z Persami, jednak nie z żołnierzami, ale z tymi, którzy oczekiwali ich powrotu do domu: kobietami i starcami. Ajschylos zmusił więc swoich rodaków do innego, pełnego empatii, spojrzenia na znie-nawidzonego wroga, i zrobił to w sposób, który zyskał uznanie Greków (cf. R. R. Chodkowski, *Żywot Ajschylosa. Wstęp – przekład – komentarz*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 41 [1993], z. 3, s. 57–67).

Najpiękniej ideę, jaka przyświecała Ajschylosowi podczas tworzenia *Persów*, podsumował Tadeusz Zieliński: „(...) to mówi poeta ateński do swego narodu. Zwyciężyliśmy, tak; i co więcej zwyciężyliśmy w prawej, świętej walce, w obronie naszej ziemi od przemocy najeźdźców. A jednak – nie zapominajmy o tych, dla których nasze zwycięstwo było bolesną, niczym niezasłużoną klęską... Gdzie, w jakiej literaturze całego świata macie coś podobnego?” (T. Zieliński, *Eschyl i jego „Persowie”*, [w:] idem, *Szkice antyczne*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1971, s. 585).

⁵ Istnieje wiele prac poświęconych wieloaspektowemu opracowaniu twórczości Ajschylosa. Wśród wydawnictw polskich badaczy należy wymienić przede wszystkim prace Roberta R. Chodkowskiego (R. R. Chodkowski, *Funkcja obrazów scenicznych w tragediach Ajschylosa*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975; idem, *„Agamemnon” Ajschylosa. Studium nad strukturą tragedii lirycznej*, Redakcja Wydawnictwa KUL, Lublin 1985; idem, *Ajschylos i jego tragedie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994; idem, *Historia przekazu i krytyki tekstów Ajschylosa*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 42 [1994], z. 3, s. 5–16), następnie, między innymi, Stefana Srebrnego (S. Srebrny, *Critica et exegetica in Aeschylum*, Nakładem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń 1950; idem, *Teatr grecki i polski*, wybór i oprac. S. Gąssowski, wstęp J. Łanowski, PWN, Warszawa 1984), Stanisława Witkowskiego (S. Witkowski, *Tragedia grecka*, t. 1–2, K. S. Jakubowski, Lwów 1930) oraz Wiktora Steffena i Tadeusza Batoga (W. Steffen, T. Batóg, *Ajschylos. Twórca tragedii greckiej*, PWN, Warszawa–Poznań 2000).

Z prac obcojęzycznych warto wymienić: S. W. Bedell, *Aeschylus in His Style. A Study in Language and Personality*, University Press, Dublin 1942; G. Thomson, *Aischylos i Ateny. Studium nad społeczną genezą dramatu*, przeł. A. Dębicki, PIW, Warszawa 1956; H. J. Rose, *A Commentary on the Surviving Plays of Aeschylus*, vol. 1–2, Amsterdam 1957–1958; J. T. Sheppard, *Aeschylus and Sophocles. Their Work and Influence*, Cooper Square Publishers, New York 1963; L. Golden, *In praise of Prometheus. Humanism and Rationalism in Aeschylean Thought*, University of North Carolina Press, North Carolina 1966; A. J. Podlecki, *Political Background of Aeschylean Tragedy*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1966; U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Aischylos: Interpretationen*, Weidmann, Berlin 1967; G. Murray, *Aeschylus. The Creator of Tragedy*, Clarendon Press, Oxford 1968; B. Snell, *Eschilo e l'azione drammatica*, Lampugnani Nigri editore, Milano 1969; A. Wartelle, *Historie du texte d'Eschyle dans l'antiquité*, Les Belles Lettres,

poety i jego twórczości, które nie korespondują z treściami poruszonymi w komentarzach medycejskich, zostały pominięte. Koncepcja pracy zakłada przedstawienie całego zbioru scholiów i pokazanie na jego przykładzie, jak różnorodny w formie i bogaty w treści jest to gatunek; komentarze nie podlegają więc selekcji. W pracy znajdują się wszystkie *scholia Medicea*, bez względu na wartość poszczególnych uwag.

Największą przeszkodą dla badacza zaczynającego pracę z komentarzami jest specyficzny język, jakim posługiwali się scholiaści. Wydaje się, że skrótowość uwag, często używane równoważniki zdań, a w końcu trudność znalezienia

Paris 1971; M. Gagarin, *Aeschylean drama*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1976; O. Taplin, *The Stagecraft of Aeschylus*, Clarendon Press, Oxford 1977; A. Wartelle, *Bibliographie historique et critique d'Eschyle et de la tragédie grecque: 1518–1974. Collection d'études anciennes*, Les Belles Lettres, Paris 1978; J. C. Hogan, *A Commentary on the Complete Greek Tragedies: Aeschylus*, University of Chicago Press, Chicago 1984; M. Mund-Dopchie, *La survie d'Eschyle à la Renaissance. Éditions, traductions, commentaires et imitations*, Aedibus Peeters, Lovanii 1984; W. C. Scott, *Musical Design in Aeschylean Theatre*, University Press of New England, Hanover–London 1984; J. Herington, *Aeschylus*, Yale University Press, New Haven–New York 1986; M. J. Smethurst, *The Artistry of Aeschylus and Zeami. A Comparative Study of Greek Tragedy and No*, Princeton University Press, New York 1989; E. Hall, *Inventing the Barbarian. Greek Self-definition Through Tragedy*, Oxford University Press, Oxford 1991; F. Solmsen, *Hesiod and Aeschylus*, Cornell University Press, New York 1995; A. H. Sommerstein, *Aeschylean Tragedy*, Levante editori, Bari 1996; H. D. F. Kitto, *Tragedia grecka. Studium literackie*, przeł. J. Margański, Homini, Bydgoszcz 1997; O. Taplin, *Tragedia grecka w działaniu*, przeł. A. Wojtasik, Homini, Kraków 2004; A. Lesky, *Tragedia grecka*, przeł. M. Weiner, Homini, Kraków 2006; D. Rosenbloom, *Aeschylus: „Persians”*, Duckworth companions to Greek and Roman tragedy, Duckworth, London 2006; F. Morosi, *Eschilo, all'apice della tragedia*, Pelago 2025.

Wiele ciekawych informacji można znaleźć także w obszernych wstępach do wydań przekładów pojedynczych tragedii Ajschylosa, np.: Eschilo, *I Persiani*, introd. commento e analisi metrica di F. M. Pontani, Bonacci, Roma 1951; Eschyle, *Les Perses*, texte trad., commenté par L. Roussel, Montpellier 1960 i Eschyle, *Les Perses*, ed., introd. et commentaire par un groupe de Normaliens sous la direction de J. de Romilly, Presses Universitaires de France, Paris 1974 lub wydań wszystkich utworów, np. *Aeschylus*, with an English transl. by H. W. Smyth, Ph.D., professor (emeritus) of Greek literature in Harvard University, vol. 1–2, London (William Heinemann LTD) – Cambridge, Massachusetts (Harvard University Press) MCMLVI; Eschilo, *Le tragedie*, trad., introd. e commentato a cura di M. Centanni, Arnoldo Mondadori editore, Milano 2003.

Cenne informacje znajdują się również w komentarzach do dwóch najsłynniejszych przekładów tragedii Ajschylosa na język polski: autorstwa Stefana Srebrnego z 1954 roku (Ajschylos, *Tragedie*, przeł. i oprac. S. Srebrny, Homini, Kraków 2005) oraz najnowszego przekładu Roberta R. Chodkowskiego z roku 2015 (Ajschylos, *Tragedie*, vol. 1, przeł. R. R. Chodkowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2015).

miejsca, którego dotyczy dany komentarz, powodują, że jeszcze wiele zbiorów scholiów to *terra incognita*. Lektura komentarzy wymaga od filologa klasycznego, nawykłego do czytania dzieł poetów, historyków i filozofów, rezygnacji z niektórych nawyków translatorskich, oraz, często znacznego, wzbogacenia swojego słownictwa. Łączy się to na przykład z występującą w scholiach grecką nomenklaturą gramatyczną, nieznaną większości filologów z uwagi na powszechne użycie nazewnictwa łacińskiego.

Dodatkowym utrudnieniem przy czytaniu komentarzy jest konieczność równoczesnej lektury utworu, który wyjaśniają. Często rzeczą niezbędną dla zrozumienia danej uwagi jest dokonanie przekładu właściwie całego komentowanego tekstu, co powoduje, że badanie scholiów jest wyjątkowo żmudne i czasochłonne.

Powodem podjęcia przeze mnie tematu starożytnych komentarzy jest fakt niewielkiego, jak dotychczas, zainteresowania badaczy tym gatunkiem krytycznoliterackim. Pomimo niewątpliwej wartości merytorycznej scholiów ich przekłady na języki nowożytne są nieliczne, co powoduje, że informacje zawarte w zbiorach komentarzy nie są w wystarczającym stopniu wykorzystywane przez naukowców z różnych dziedzin nauki.

Istnieją interesujące prace obcojęzyczne, które zawierają opracowanie scholiów dotyczących jednego autora, dzieła czy tematu lub też przedstawiają badania z zakresu krytyki tekstu komentarzy. Tego rodzaju publikacje prezentują jednak najczęściej interpretację scholiów, dużo rzadziej ich przekład⁶, ponadto dość

⁶ Wyniki badań nad scholiami zostały przedstawione w pracach: E. A. E. Bryson, *Contributions to the Study of the Thoman Recension of Aeschylus*, Diss. University of Illinois 1956; M. van der Valk, *Researches on the Text and Scholia of the „Iliad”*, vol. 1–2, Brill, Leiden 1963–1964; R. R. Schlunk, *The Homeric Scholia and the „Aeneid”*. A Contribution to the Comparative Study of Homer and Vergil, University of Michigan Press, Ann Arbor 1964; J. Herington, *The Older Scholia on the „Prometheus Bound”*, Brill, Leiden 1972; O. L. Smith, *Studies in the Scholia of Aeschylus*, vol. 1: *The Recensions of Demetrius Triclinius*, Brill, Lyon 1975; H.-Ch. Günther, *The Manuscripts and the Transmission of the Paleologan Scholia on the Euripidean Triad*, F. Steiner Verlag, Stuttgart 1995; F. Montana, *L'Athenaion politeia di Aristotele negli scholia vetera ad Aristofane*, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, Pisa 1996; Th. Falkner, *Scholars Versus Actors: Text and Performance in the Greek Tragic Scholia*, [w:] P. Easterling, E. Hall (edd.), *Greek and Roman Actors. Aspects of an Ancient Profession*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 342–361; D. Russell, D. Konstan, *Heraclitus: Homeric Problems*, Brill, Atlanta 2005; M. Jacob, G. Phillips, *Scholia on Passages of the Old Testament*, Kessinger Publishing, Piscataway, NY, 2010; J. MacPhail, *Porphry's „Homeric Questions” on the „Iliad”. Text, Translation, Commentary*, De Gruyter, Berlin–New York 2011; D. J. Mastronarde, *Preliminary Studies on the Scholia to Euripides*, California Classical Studies, Berkeley 2017; T. Phillips, B. Beck, A. Kelly (edd.), *The Ancient Scholia to Homer's „Iliad”. Exegesis and Interpretation*,

często są one pisane w języku łacińskim⁷. Prace te, chociaż niezwykle cenne dla historyków, kulturoznawców, antropologów oraz innych przedstawicieli nauk pomocniczych filologii, z uwagi na język publikacji dostępne są w zasadzie jedynie filologom klasycznym.

W literaturze polskiej daje się odczuć niemal zupełny brak prac na temat scholiów⁸. W publikacjach omawiających dzieła starożytnych autorów badacze cytują pojedyncze komentarze, jednak skupiają się jedynie na przekazanej przez scholiastę informacji, nie omawiając formy danej uwagi, ani nie umiejscawiając jej w szerszym kontekście całego zbioru.

„Bulletin of the Institute of Classical Studies”, 64 (2021); N. Villagra, *Greek Mythography and Scholia*, [w:] S. R. Smith, S. M. Trzaskoma (edd.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Mythography*, Oxford Academic, Oxford 2022, s. 239–260; F. Favi, V. Mastellari (edd.), *Treasuries of Literature: Anthologies, Lexica, Scholia and the Indirect Tradition of Classical Texts in the Greek World*. Trends in classics – supplementary volumes 160, De Gruyter, Berlin 2024; B. Beck, *The Ancient Scholia to Homer's „Iliad”. A Translation*, vol. 1: books 1–2, Cambridge University Press, Cambridge 2025; D. J. Mastronarde, *Euripides Scholia*. An Open-Access Online Edition, 2020, 2023, 2025: <https://www.euripidesscholia.org/> (data dostępu: 14.07.2025).

Istnieją również opracowania wyłącznie scholiów łacińskich, nazywanych *commentarii* (zob. na przykład: J. W. Basore, *The Scholia on Hypokrisis in the Commentary of Donatus*, J. H. Furst Company, Baltimore 1908; Ch. Pieper, D. Pausch (edd.), *The Scholia on Cicero's Speeches. Contexts and Perspectives*, Brill, USA 2023).

⁷ Przykładami takich prac są: H. J. Polak, *Ad „Odysseam” eiusque Scholiastas curae secundae. Emendationes ad scholia in Homeri „Odysseam”*, Brill, Lyon 1881; F. Heimsoeth, *De ratione quae intercedat inter Aeschyli scholia Medicea et scholiastam A*, Litteris Caroli Georgi, Bonn 1868; F. A. Paley, *Commentarius in scholia Aeschyli Medicea*, Kessinger Publishing, Whitefish, MT 1878; G. H. Lehnert, *De scholiis ad Homerum rhetoricis*, B. G. Teubner, Lipsiae 1896; G. Malzan, *De scholiis Euripideis quae ad res scaenicas et ad histriones spectant*, Roether, Darmstadt 1908; Demetrius Triclinius, *In Aeschyli „Persas” scholia*, ed. L. M. Positano, *Libreria scientifica editrice*, Napoli 1948.

⁸ Z nielicznych istniejących prac, nie zawsze napisanych w języku polskim, można wymienić: B. Chmielewska-Brzostowska, *Scholia do Hezjoda. Z dziejów hermeneutyki antycznej*, rozprawa doktorska obroniona w Uniwersytecie Adama Mickiewicza, Poznań 2005; M. Mejór, K. Jażdżewska, A. Zajchowska (edd.), *Glossae, Scholia, Commentarii. Studies on Commenting Texts in Antiquity and Middle Ages*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2014; K. Chiżyńska, *Topical Issues in Ancient Greek Scholia and Their Presence in Modern Science*, „Phasis”, 17 (2014), s. 53–63; J. Czerwińska, *Scholia – problem przekładu*, „Collectanea Philologica”, 19 (2016), s. 15–26; eadem, *Grecka sztuka dramaturgiczna V w. p.n.e. w świetle scholiów*, [w:] J. Czerwińska, K. Chiżyńska, M. Budzowska (red.), *Meta-teksty i parateksty teatru i dramatu. Od antyku do współczesności*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2017; K. Chiżyńska, J. Czerwińska, M. Budzowska, *Starożytny teatr i dramat w świetle pism scholiastów. Leksykon*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2020.

W ostatnich latach powstało jednak kilka bardzo ciekawych opracowań obcojęzycznych, poświęconych uprawianej w starożytności krytyce literackiej. Szczególnie warte polecenia są dwie prace: Eleanor Dickey, *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period* z 2007 roku⁹ oraz René Nünlist, *The Ancient Critic at Work. Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia* z roku 2009¹⁰. Obie publikacje przedstawiają niezwykle wartościowy, obszerny materiał dotyczący greckich komentarzy i wprowadzają czytelnika w zawilości pracy ze scholiami. Szczególnie pomocne dla początkujących badaczy są zamieszczone w pracy Dickey omówienia komentarzy do poszczególnych autorów oraz słownik przydatnych terminów¹¹.

⁹ E. Dickey, *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*, An American Philological Association Book, Oxford University Press, New York 2007.

¹⁰ R. Nünlist, *The Ancient Critic at Work. Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

¹¹ Inne warte polecenia prace książkowe dotyczące nie tylko działalności scholiastów, ale w ogóle uprawiania nauki w starożytności to: J. W. H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity. A Sketch of Its Development*, vol. 1–2, Cambridge University Press, Cambridge 1934; R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford University Press, Oxford 1968; idem, *History of Classical Scholarship 1300–1850*, Clarendon Press, Oxford 1976; A. Grafion, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*, vol. 1: *Textual Criticism and Exegesis*, Clarendon Press, Oxford 1983; R. Meijering, *Literary and Rhetorical Theories in Greek Scholia*, E. Forsten, Groningen 1987; K. McNamee, *Sigla and Select Marginalia in Greek Literary Papyri*, Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, Bruxelles 1992; M.-O. Goulet-Cazéed (ed.), *Le commentaire. Entre tradition et innovation*, Actes du colloque international de l'institut des traditions textuelles, Paris 2000; R. K. Gibson, K. Ch. Shuttleworth (edd.), *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*, Brill, Leiden–Boston–Köln 2002; S. Matthaios, F. Montanari, A. Rengakos (edd.), *Ancient Scholarship and Grammar. Archetypes, Concepts and Contexts*, Walter De Gruyter, Berlin–New York 2011; F. Montanari, L. Pagani (edd.), *From Scholars to Scholia. Chapters in the History of Ancient Greek Scholarship*, Walter De Gruyter, Berlin–New York 2011. Interesujące informacje można także znaleźć w artykułach: N. G. Wilson, *A Chapter in the History of Scholia*, „The Classical Quarterly”, 17 (1967), s. 244–256; idem, *Scolia e commentatori*, „Studi classici e orientali”, 33 (1983), s. 83–112; Th. Papadopoulou, *Tradition and Invention in the Greek Tragic Scholia. Some Examples of Terminology*, „Studi Italiani di Filologia Classica”, 16 (1998), s. 202–232; idem, *Literary Theory and Terminology in the Greek Tragic Scholia. The Case of PLASMA*, „Bulletin of Institute of Classical Studies”, 33 (1999), s. 203–210; A. Kelly, H. Spelman et al. (edd.), *Texts and Intertexts in Archaic and Classical Greece*, Cambridge University Press, Cambridge 2024.

Aby dać czytelnikowi możliwość zobaczenia scholiów w jak najszerszej perspektywie, przed ogólną charakterystyką gatunku, która znajduje się w II rozdziale pracy, została umieszczona część dotycząca transmisji i krytyki tekstu. Rozdział I jest poświęcony przedstawieniu drogi, jaką przeszły teksty autorów starożytnych – zarówno greckich, jak i łacińskich – podczas starożytności, średniowiecza i renesansu, aby w końcu trafić na karty dostępnych dzisiaj wydań krytycznych. Najlepsze opracowanie tych zagadnień znajduje się w bardzo popularnej pracy z 1968 roku, która niedawno doczekała się przekładu na język polski, autorstwa Leightona D. Reynoldsa i Nigela G. Wilsona pod tytułem *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*¹². W rozdziale I przedstawiono również historię krytyki tekstu oraz podstawowe zasady edytorstwa naukowego¹³.

Opracowanie w dwóch pierwszych rozdziałach książki zagadnienia transmisji i krytyki tekstu oraz charakterystyki scholiów, szczególnie przedstawienie aparatu pojęciowego, jest konieczne do zrozumienia problemów, które zostały omówione w dalszej części pracy. Zgromadzone informacje ułatwią lekturę przekładu *scholia Medicea in Aeschyli „Persas”* oraz zrozumienie analiz, które zostały zamieszczone w rozdziale III.

¹² L. D. Reynolds, N. G. Wilson, *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, przeł. P. Majewski, Wydawnictwa UW, Warszawa 2009.

Inne polskie i zagraniczne prace, w których zostały przedstawione zagadnienia dotyczące transmisji tekstu oraz historii książki to, między innymi: S. Dahl, *Dzieje książki*, przeł. E. Garbaciak, T. Zapiór, H. Devechy; tekst dziejami książki słowiańskiej uzupełnił K. Heintsch; red. B. Kocowski, Ossolineum, Wrocław 1965; A. Świderkówna, M. Nowicka, *Książka się rozwija*, Ossolineum, Wrocław 1970; K. Głombiowski, H. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, PWN, Warszawa 1983; W. Treadgold (ed.), *Renaissances Before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford University Press, Stanford 1984; B. Suchodolski, I. Wojnar, *Humanizm i edukacja humanistyczna. Wybór tekstów*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1988; K. R. Bartlett, *The Civilization of the Italian Renaissance*, D. C. Heath and Company, Toronto 1992; O. Pedersen, R. North, *The First Universities. Studium Generale and the Origins of University Education in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1997; W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, PAU, Kraków 2002; E. Eisenstein, *Revolucja Gutenberga*, przeł. H. Hollender, Prószyński i S-ka, Warszawa 2004; C. Morrisson, *Świat Bizancjum. Cesarstwo wschodniorzymskie 330–641*, t. 1, przeł. A. Graboń, WAM, Kraków 2007.

¹³ W opracowaniach obu zagadnień niezwykle pomocna jest, wspomniana już, praca Reynoldsa i Wilsona, a poza nią: P. Maas, *Textkritik*, B. G. Teubner, Leipzig 1957; L. Małunowiczówna, *Wstęp do filologii klasycznej wraz z metodologią pracy umysłowej i naukowej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1960; G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, Le Lettere, Firenze 1988; M. L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique Applicable to Greek and Latin Texts*, B. G. Teubner, Stuttgart 1973; E. Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1, PWN, Warszawa 1982.

Część rozdziału II poświęcono zawartości oraz historii Kodeksu Medycejskiego. Zarys kodykologii rękopisu M (czyli opis jego formy i treści) został wzbogacony napisaną w renesansie recenzją kodeksu. W rozdziale II omówiono także najważniejsze rękopisy przechowujące *scholia Medicea* do *Persów* oraz edycje tekstów Ajschylosa zapisanych w kodeksie. *Praefationes* do tych wydań stanowią główne źródło wiadomości na temat rękopisu M oraz innych omawianych manuskryptów¹⁴. Cenne informacje na ten temat można znaleźć również w przedmowach do wydań innych autorów starożytnych, których teksty zostały zapisane w kodeksie M, czyli Sofoklesa i Apolloniosa, a także scholiów do nich¹⁵.

Nieocenionym źródłem informacji o rękopisach przechowujących teksty Ajschylosa są opracowania anglojęzyczne. Na szczególne uznanie zasługuje praca Herberta Smitha, *Catalogue of the Manuscripts of Aeschylus* napisana z właściwą autorowi skromnością i szacunkiem dla poprzedników¹⁶. Poza nią warto wymienić tekst Alexandra Turyna *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus*¹⁷, opracowania Rogera Dawe'a *The Collation and Investigation of the Manuscripts of Aeschylus* i *Repertory of Conjectures on Aeschylus*¹⁸ oraz Martina Westa *Studies in Aeschylus*¹⁹. Cennym źródłem wiedzy są również prace dotyczące rękopisów, w których znajdują się teksty Sofoklesa²⁰.

Nie można oczywiście nie wspomnieć o samym manuskrypcie M, znajdującym się w Bibliotece Medycejskiej we Florencji (Biblioteca Medicea Laurenziana), którego lektura dostarcza najwięcej informacji i jest najbardziej

¹⁴ Wykaz wszystkich ważnych edycji tekstów Ajschylosa i scholiów do nich można znaleźć w rozdziale II (II.2.2. Kodeksy i wydania).

¹⁵ Przydatne informacje znajdują się w pracach: *Scholia in Sophoclis tragoedias septem e codice MS. Laurentiano descriptis* P. Elmsley, Oxford University Press, Oxonii 1825; *Scholia in Sophoclis tragoedias vetera: e codice Laurentiano denuo collato ed. commentario critico instruxit indices adiecit* P. N. Papageorgius, B. G. Teubner, Lipsiae 1888; R. Merkel, E. Ph. Coleridge (edd.), *The „Argonautica” of Apollonius Rhodius*, George Bell, London 1889.

¹⁶ H. W. Smith, *Catalogue of the Manuscripts of Aeschylus*, „Harvard Studies in Classical Philology”, 44 (1933), s. 1–62.

¹⁷ A. Turyn, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus*, Olms, Hildesheim 1967.

¹⁸ R. D. Dawe, *The Collation and Investigation of the Manuscripts of Aeschylus*, Cambridge University Press, Cambridge 1964; idem, *Repertory of Conjectures on Aeschylus*, Brill, New York 1965.

¹⁹ M. L. West, *Studies in Aeschylus*, B. G. Teubner, Stuttgart 1990.

²⁰ Cenne informacje zawierają prace: A. Turyn, *Studies in the Manuscript Tradition of the Tragedies of Sophocles*, L'erma di Bretschneider, Rome 1970 oraz R. D. Dawe, *Studies on the Text of Sophocles*, vol. 1: *The Manuscripts and the Text*, Brill, Leiden 1973.

satysfakcjonująca. Dzięki digitalizacji zbiorów rękopiśmiennych *codex Mediceus XXXII*, 9 jest w całości dostępny *online* na stronie Biblioteki²¹.

Dwa ostatnie rozdziały książki zawierają przekład oraz komentarz zbioru *Scholia Medicea in Aeschyli „Persas”*. W związku z tym, że *scholia* czytano jednocześnie z komentowanym tekstem, w rozdziale III uwagi do *Persów* zostały umieszczone pod tekstem tragedii, w formie przypisów.

Ponieważ podstawę pracy stanowi zbiór scholiów zapisanych w kodeksie M, naturalne jest zestawienie go z medycejską wersją tekstu *Persów*. Pomiędzy tekstem tragedii a tekstem komentarzy daje się jednak zauważyć wiele rozbieżności, co powoduje, że nie ma pewności, czy *scholia Medicea* zostały napisane właśnie do medycejskiej wersji dramatu. Komentarze mogą interpretować inną wersję tekstu tragedii, dzisiaj zaginioną, a zbiór *scholia Medicea* mógł zostać przepisany na karty kodeksu M z innego rękopisu.

W książce został wykorzystany tekst *Persów* M w edycji Augusta Meinekego, która zawiera także tekst komentarzy²². Ponieważ jednak *scholia* w wydaniu Meinekego nie są wysoko cenione przez badaczy, tekst komentarzy medycejskich podaję w edycji Oskara Dähnhardta²³. Tekst *Persów* zamieszczony w rozdziale III pochodzi więc z innej edycji niż tekst scholiów. Zdecydowałam się skorzystać z wydania Dähnhardta, ponieważ jest ono uważane za najlepszą istniejącą edycję *scholia in „Persas”*. Wydanie to jest ponadto bogatsze o kilka uwag pominiętych przez Meinekego oraz zawiera liczne adnotacje odedytorskie, które ułatwiają wnikliwą lekturę komentarzy.

Praca Dähnhardta nie zawiera *Persów* Ajschylosa, ale podaje teksty wszystkich ocalałych zbiorów scholiów do tej tragedii. Pozwala to na równoczesną lekturę komentarzy pochodzących z różnych źródeł i okresów, co okazało się pomocne przy przekładzie komentarzy M. Szczególnie ciekawe mogą okazać się *scholia Byzantina*, które powstały później i rozwijają treści zawarte w *scholia Medicea*.

W dokonaniu poprawnego przekładu komentarzy pomocne są również edycje tekstu *Persów* często wzbogacone obszerną interpretacją tekstu tragedii²⁴, nie-

²¹ *Codex Mediceus XXXII*, 9 jest dostępny pod adresem: <https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/plutei/id/711140>; elektroniczne wersje innych rękopisów, znajdujących się w Bibliotece Medycejskiej, można wyszukać na stronie: <https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/plutei/search> (data dostępu: 9.07.2025).

²² *Aeschyli „Persae” cum scholiis Mediceis in usum praelectionum*, ed. A. Meineke, In libraria Fr. Nicolai, Berolini 1853.

²³ *Scholia in Aeschyli „Persas”*, recens., apparatus critico instruxit, cum praefatione de archetypo codicum Aeschyli scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, Lipsiae 1894.

²⁴ Do takich prac należą: *Aeschyli fabulae cum lectionibus et scholiis codicis Medicei et in „Agamemnonem” codici Florentini ab H. Vitelli denuo collatis*, ed. N. Wecklein, S. Calgary, Berolini 1885; U. von Wilamowitz-Moellendorff (ed.), *Aeschyli tragoediae*, Weidmannos, Berolini 1914; *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with an introd., critical notes

liczne istniejące opracowania dotyczące scholiów medycejskich²⁵, a także prace leksykograficzne, które omawiają używane przez Ajschylosa słownictwo²⁶.

W rozdziale IV, ostatnim, zostały przedstawione analizy poszczególnych grup scholiów wyodrębnionych ze zbioru. Podziału komentarzy dokonano z uwzględnieniem ich treści i formy. Zostały również omówione, wspomniane już, uwagi odedytorskie, rozbieżności istniejące pomiędzy tekstem tragedii a scholiami oraz błędy, jakie można zauważyć w edycji tekstu Dähnhardta.

Z uwagi na to, że moim celem nie była krytyka tekstu scholiów, tylko wtedy, kiedy było to niezbędne, oceniałam poprawność koniektur proponowanych przez starożytnych i nowożytnych badaczy lub podawałam własną wersję danej lekcji. Do minimum ograniczyłam również przedstawienie interpretacji poszczególnych komentarzy w kontekście tragedii, ponieważ moim zamiarem nie było omówienie treści *Persów*, ale zagadnień związanych z charakterystyką scholiów.

Dodatkowym elementem książki są trzy wkładki z ilustracjami. Pierwsza z nich zawiera różnorodny materiał dotyczący transmisji tekstu oraz historii książki. Ilustracje zostały wybrane tak, aby jak najlepiej pasowały do omawianych zagadnień i prezentowały różne aspekty rozwoju bibliologii. Czytelnik znajdzie tam przegląd rycin przedstawiających książki rękopiśmienne pochodzące z różnych epok oraz z różnych kręgów kulturowych i religijnych, pisane na wielu rodzajach materiału i różnymi krojami pisma. W tej wkładce znajdują się także ilustracje ukazujące biblioteki i skryptoria, a także strony tytułowe pierwszych książek drukowanych.

W drugiej wkładce zostały przedstawione wybrane strony kodeksu Medycejskiego, ilustrujące zagadnienia związane z jego kodykologią, a także z transmisją

and commentary by H. D. Broadhead, Cambridge University Press, Cambridge 1960; *Aeschylus' „Persians”*, ed. with introduction, translation and commentary E. Hall, Aris & Phillips/Oxbow, Oxford 1996; *Aeschylus, Persae*, ed. with introd. and commentary by A. F. Garvie, Oxford University Press, Oxford 2009.

²⁵ Badając *scholia* medycejskie trzeba przeczytać: J. J. Frey, *De Aeschyli scholiis Mediceis*, typis Carthusianis, Bonnae 1857; F. Heimsoeth, *De ratione quae intercedat inter Aeschyli scholia Medicea et scholiastam A*, Litteris Caroli Georgi, Bonnae 1868; E. Kueck, *Studia maxime critica in Aeschylum et scholia Aeschyli Medicea*, Officina academica dieterichiana, Gottingae 1890; F. A. Paley, *Commentarius in scholia Aeschyli Medicea*, M. A. Amsterdam, Adolf M. Hakkert-Publisher, Cambridge 1967.

²⁶ Przy tłumaczeniu scholiów do twórczości Ajschylosa pomocne są następujące prace: *Lexicon Aeschyleum*, composuit A. Wellauer, vol. 1–2, sumptibus Fr. Chr. Guil. Vogelii, Lipsiae 1830; *A Lexicon to Aeschylus*, ed. W. Linwood, Taylor and Walton, London 1843; *Lexicon Aeschyleum*, ed. W. Dindorf, B. G. Teubner, Lipsiae 1876; *Index Aeschylus*, ed. G. Italie, Brill, Leiden 1955; H. Holmboe, *Concordance to the Aeschylus' „Persae”*, Akademisk boghandel, Aarhus 1971; *Index analyticus Graecitatis Aeschyleae*, ed. H. G. Edinger, G. Olms, Hildesheim 1981.

i krytyką tekstu. Na zamieszczonych w pracy stronach kodeksu można zobaczyć, między innymi, zapis streszczenia *Persów*, tekst tragedii z zaznaczonymi imionami postaci wygłaszających kwestie, oraz zapisane w różnej formie *scholia*. Na kartach daje się też rozpoznać zmieniające się charaktery pisma należące do poszczególnych skrybów.

Trzecia wkładka zawiera materiał związany tematycznie ze starożytną Persją, która jest miejscem akcji *Persów* Ajschylosa, a przez to stała się też przedmiotem zainteresowania scholiastów. Czytelnik znajdzie tam ryciny przedstawiające, między innymi, postacie historyczne wspomniane przez Ajschylosa: perskiego króla i królową oraz perskich łuczników w charakterystycznych wzorzystych strojach.

Materiał zamieszczony w trzech wkładkach ma głównie charakter ilustracyjny, egzemplifikujący i uzupełniający. Celem włączenia go do książki jest ułatwienie lektury i umożliwienie lepszego zrozumienia omawianych zagadnień.

ROZDZIAŁ I

TRANSMISJA I KRYTYKA TEKSTU

I.1. Transmisja tekstu – od wynalezienia pisma do wynalezienia druku

I.1.1. Starożytność

[...] to, co Katullus naprawdę napisał przechodziło od skryby do skryby, z których jeden był pijany, drugi senny, inny niesumienny, a z tych, którzy byli trzeźwi, ożywieni i sumienni, wielu nie znało dobrze łaciny, podczas gdy inni uważali siebie za lepszych łacinników od Katullusa, aż wreszcie z tak wielkim trudem, skażony przez kontaminację, pokiereszowany i poraniony, niczym pies, który musiał stoczyć walkę, by przedrzeć się do domu, przez próg włoskiego renesansu przewala się jedyny ocalały, wycieńczony świadek trzydziestu pokoleń niechlujstwa i głupoty: *Codex z Werony* Katullusa; który i tak prawie od razu zaginął, ale nie przed sporządzeniem kolejnej kopii, co było ostatnią szansą na dodanie przez skrybę dalszych błędów.

Tom Stoppard, *Wynalazek miłości*¹

Termin „transmisja tekstu” jest używany na określenie procesu przekazywania utworu literackiego, poprzez sporządzanie kolejnych rękopiśmiennych kopii. Kres procesowi transmisji położył rozpowszechniony w epoce renesansu wynalazek druku, który wyeliminował konieczność ręcznego sporządzania odpisów.

Dla zrozumienia przebiegu transmisji tekstu istotną kwestię stanowi znajomość początków piśmiennictwa. Na drugą połowę VIII wieku p.n.e. datuje się zaadaptowanie spółgłoskowego alfabetu fenickiego na potrzeby języka greckiego, z którego w procesie dalszej transformacji wykształcił się alfabet łaciński.

¹ T. Stoppard, *Wynalazek miłości*, [w:] idem, *Arkadia. Wynalazek miłości*, przeł. J. Limon, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1998, s. 137–138.

O fenickim pochodzeniu alfabetu greckiego świadczą nazwy i kształty liter oraz ich porządek².

Odkrycie narzędzia, jakim był alfabet, dawało możliwość utrwalania tekstów, które do tamtego momentu funkcjonowały jedynie w przekazie ustnym³. Najbardziej znanym aktem spisania tekstu, należącego pierwotnie do tradycji oralnej, jest redakcja poematów Homera, dokonana w połowie VI wieku p.n.e. w Atenach, za panowania Pizystrata⁴.

Książka, rozumiana szeroko jako piśmienniczy dokument myśli ludzkiej, zaczęła się rozpowszechniać w V wieku p.n.e.⁵ Egzemplarze popularnych utworów

² Zagadnienia pochodzenia i rozwoju alfabetu greckiego zostały omówione w pracach: D. Diringer, *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, przeł. W. Hensel, PIW, Warszawa 1972; G. Jean, *Pismo – pamięć ludzkości*, przeł. Ł. Częściak, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1994; L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and Its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.*, Clarendon Press, Oxford 1961. Zob. również podrozdział tej książki: I.2. Krytyka tekstu – historia i teoria.

³ Od momentu odkrycia alfabetu jako materiał piśmienniczy wykorzystywano drewno, metal, niewyprawione skóry zwierzęce, a przede wszystkim kamień. Starożytni Grecy i Rzymianie doprowadzili do mistrzostwa sztukę wykonywania inskrypcji w kamieniu, tworząc narzędzia pozwalające na pisanie idealnie równych, kunsztownych liter. Ten rodzaj pisma nazywa się pismem epigraficznym lub monumentalnym.

⁴ Warto wspomnieć, że nie wszyscy od początku doceniali możliwość spisania dokonań myśli ludzkiej. Najsilniej świadczy o tym cytat z Platońskiego *Fajdrosa*, wypowiedź włożona w usta Sokratesa, który przedstawia tytułowemu Fajdrosowi opowieść o królu Egiptu Tamizie i o nauczającym go pisma Teucie.

„Otóż kiedy doszli do liter, powiedział Teut do Tamiza: Królu, ta nauka uczyni Egipcjan mądrzejszymi i sprawniejszymi w pamiętaniu; wynalazek ten jest lekarstwem na pamięć i mądrość. A ten mu na to: [...] Ten wynalazek niepamięć w duszach ludzkich posieje, bo człowiek, który się tego wyuczy, przestanie ćwiczyć pamięć; zaufa pismu i będzie sobie przypominał wszystko z zewnątrz, ze znaków obcych jego istocie, a nie z własnego wnętrza, z siebie samego. Więc to nie jest lekarstwo na pamięć, tylko środek na przypominanie sobie. Uczniom swoim dasz tylko pozór mądrości, a nie mądrość prawdziwą. Posiedzą bowiem wielkie odczytanie bez nauki i będzie się im zdawało, że wiele umieją, a po większej części nie będą umieli nic i tylko obcować z nimi będzie trudno; to będą mędrcy z pozoru, a nie ludzie mądrzy naprawdę” (Platon, *Fajdros*, [w:], idem, *Dialogi*, przeł. oraz wstępami i objaśnieniami opatrzył W. Witwicki, t. 2, ANTYK, Kęty 2005, 274E-275B).

⁵ Informacje na temat książek i zwyczajów czytelniczych w starożytności można znaleźć w pracach: F. G. Kenyon, *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, Clarendon Press, Oxford 1951; A. Dain, *Les manuscrits*, Belles Lettres, Paris 1964; G. Cavallo (ed.), *Libri, editori e pubblico nel mondo antico. Guida storica e critica*, Editori Laterza, Roma-Bari 1975; E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, University of London, London 1987; I. Vallejo, *Nieskończoność w papirusie. Fascynujące dzieje książki od czasów starożytnych*, przeł. Z. Siewak-Sojka, Post Factum, Katowice 2021.

trafiały do obiegu handlowego i znajdowały swoje miejsce w coraz liczniejszych prywatnych bibliotekach. Własny zbiór rękopisów posiadali, między innymi, Eurypides i Arystoteles. Wiadomo, że kolekcję Stagiryty odziedziczył Teofrast, następnie jego książki przeszły w ręce Neleusisa ze Skepsis, a w końcu zasiliły zbiory Biblioteki Aleksandryjskiej.

Można przypuszczać, że w epoce klasycznej, oprócz zbiorów prywatnych, istniała również jakaś instytucja publiczna gromadząca rękopisy. Świadczy o tym choćby fakt wystawiania sztuk teatralnych wiele lat po ich premierze. Daje to pewność, że teksty dramatów musiały być dostępne dla urzędników odpowiedzialnych za organizację przedstawień.

Przez cały okres starożytności pogańskiej książka miała formę zwoju⁶. Była to długa wstęga, z obu stron zakończona, najczęściej drewnianym, walekiem, nazywanym *umbilicus*, czyli „pępek”, na który nawijano przeczytane partie tekstu. Forma ta nie była wygodna w użyciu, między innymi dlatego, że uniemożliwiała właściwie powrót do przeczytanych wcześniej fragmentów. Tekst zapisywano w kolumnach, rozpoczynając od lewego końca zwoju. Podczas czytania rozwijało go w prawo, a jednocześnie przeczytane partie nawijano na walek znajdujący się po lewej stronie. Po skończeniu lektury należało przewinąć zwój do początku, co czytelnicy czynili jednak niezbyt chętnie – większość odnalezionych zwojów jest nieprzewinięta⁷. Z tej formy książki pochodzi późniejsza nazwa „wolumin”, łacińskie *volumen*, które ma związek z czasownikiem *volvere* oznaczającym „związać”. Tekst zapisywano tylko po jednej ze stron zwoju, z uwagi na to, że litery napisane po drugiej stronie szybko uległyby zatarciu podczas lektury. W celu ochrony tekstu przed zniszczeniem początkowy fragment materiału piśmienniczego zazwyczaj

⁶ Więcej informacji na temat ewolucji formy książki oraz historii bibliotek można znaleźć w licznych pracach autorów polskich: R. Taubenschlag, *Papirusy i pergminy ze wschodnich prowincji państwa rzymskiego poza Egiptem*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1949; A. Świderkówna, M. Nowicka, *Książka się rozwija*, Ossolineum, Wrocław 1970; *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Ossolineum, Wrocław 1971; J. Czerniatowicz, *Książka grecka, średniowieczna i renesansowa*, Ossolineum, Wrocław 1976; E. Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1, PWN, Warszawa 1982 (rozdz. V: *Papirologia*); K. Głombiowski, H. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, wyd. 3, PWN, Warszawa 1983; B. Bieńkowska, H. Chamerańska, *Zarys dziejów książki*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1987; B. Bieńkowska, *Książka na przestrzeni dziejów*, CEBID, Warszawa 2005 oraz zagranicznych, między innymi: S. Dahl, *Dzieje książki*, przeł. E. Garbacik, T. Zapiór, H. Deveychy; tekst dziejami książki słowiańskiej uzupełnił K. Heintsch; red. B. Kocowski, Ossolineum, Wrocław 1965 oraz M. H. Harris, *History of Libraries in the Western World*, Scarecrow Press Inc., Lanham 1999.

⁷ Zob. A. Świderkówna, M. Nowicka, *op. cit.*, s. 189.

zostawiano pusty, a książki tego typu przechowywano w drewnianych lub glinianych naczyniach o cylindrycznym kształcie, zwanych *bibliothekai*⁸ lub *capsae*.

Najlepszym dostępnym nośnikiem tekstu w początkowym okresie rozwoju książki był papirus, wytwarzany z grubych łodyg cibory papirusowej rosnącej w delcie Nilu⁹. Arkusze z cienko pokrojonych i sprasowanych trzciny wygładzano pumeksem, nasycano olejem cedrowym i łączono w długi pas. Na tak przygotowanym papirusie zapisywano tekst. Posklejane fragmenty łodyg tworzyły z jednej strony arkusza naturalne poziome linie ułatwiające pisanie równych wersów. Papirus nie był materiałem wystarczająco trwałym w kontekście potrzeb książki, jednak zaczął wychodzić z użycia dopiero w II wieku n.e. Służył jako nośnik tekstu jeszcze wtedy, kiedy książka otrzymała formę kodeksu¹⁰.

Kodeksem (łac. *caudex* lub *codex*), czyli „pniem drzewa”, nazywano przeznaczone do pisania, pokryte woskiem i połączone na jednym z brzegów cienkie deseczki. Pojawienie się nowej formy książki, której popularność trwa do dzisiaj, datuje się na koniec I wieku n.e. Wejście w użycie kodeksu stanowiło przełom w bibliologii, ponieważ umożliwiała swobodne pisanie po obu stronach kart, a tym samym pozwalało zaoszczędzić wiele miejsca na drogim materiale piśmienniczym.

Z czasem drewniane, pokryte woskiem deseczki kodeksu zamieniono na karty papirusu, który później został wyparty przez bardziej wytrzymały pergamin. Wyrabiany z garbowanych skór, najczęściej młodych zwierząt, pergamin szybko stał się najpopularniejszym na świecie materiałem piśmienniczym, który służył skrybom aż do momentu wynalezienia papieru. Istniały różne rodzaje pergaminu, od najtańszego – grubego i niestarannie wygładzonego, aż do niezwykle cienkiego i delikatnego, zwanego welinem, który wyrabiano ze skórek jeszcze nienarodzonych lub dopiero co narodzonych jagniąt¹¹.

Do zapisu tekstów na papirusie i pergaminie używano trzciny nazywanej *calamus*, którą maczano w atramencie, sporządzonym najczęściej z sadzy. Karty przygotowywano do pisania liniując tępym rysikiem obszar, w obrębie którego później nanoszono tekst.

Czytanie utworów zapisanych na papirusie i pergaminie nie było łatwe bez względu na formę książki. Swobodną lekturę utrudniał brak znaków interpunk-

⁸ Terminem *bibliothēke* określano także pomieszczenie do przechowywania książek, stąd współczesna nazwa biblioteki.

⁹ Łodygę papirusu po grecku nazywano *byblos* lub *biblos*, stąd też grecka nazwa zwoju papirusowego i książki – *biblion*, rzadziej *byblion*. Podobną historię ma łacińska nazwa książki – *liber*, która oznacza „łyko”.

¹⁰ Informacje dotyczące początków kodeksu zostały obszernie omówione w pracy: C. H. Roberts, T. C. Skeat, *The Birth of the Codex*, Oxford University Press, New York–Cambridge 1983.

¹¹ Z powodu wyjątkowej delikatności welinu nazywano go także kartą „nienarodzoną” lub „dziewiczą” (*charta non nata vel virginea*).

cyjnych oraz odstępów pomiędzy wyrazami. W przypadku dramatów kopiści nie mieli także w zwyczaju dopisywania imienia postaci mówiącej, czy choćby zaznaczania zmiany *dramatis persona* wygłaszającej kwestię. Co więcej, cały tekst pisano jednym krojem pisma, co oznacza, że na początku zdania nie używano dużych liter oraz nie zaczynało nimi imion i innych nazw własnych. W związku z formą zapisu tekstów w epoce klasycznej trudności przysparzało ich właściwe odczytanie, a więc także sporządzanie kopii.

Skrybowie starali się znaleźć sposób na ułatwienie lektury, czego dowodem są obecne w niektórych rękopisach z IV wieku p.n.e. znaki interpunkcyjne, na przykład kropki oddzielające poszczególne słowa lub poziome linie zwane *paragraphoi*, które oznaczały zmianę tematu i pełniły funkcję współczesnego akapitu. W tekstach dramatycznych *paragraphos* wskazywał natomiast zmianę osoby mówiącej¹².

Intensywne studia w dziedzinie filologii rozkwitły w epoce hellenistycznej. Powstały wtedy dwa największe w starożytności ośrodki naukowe: w Aleksandrii oraz w Pergamonie.

Biblioteka pergamońska, założona w drugiej połowie III wieku p.n.e. przez Attalosa I Sotera, przez cały czas funkcjonowania konkurowała z aleksandryjską. Działający w Pergamonie badacze, między innymi Krates z Mallos (180–145), mieli osiągnięcia w dziedzinie filologii, jednak ich prace były zakrojone na mniejszą skalę niż aleksandryjczyków. Badania nowożytnych naukowców dowodzą, że w Pergamonie nie prowadzono działalności redakcyjnej, z której słynął instytut badawczy w Aleksandrii¹³.

Najważniejszym ośrodkiem hellenistycznego świata, o pół wieku starszym od Pergamonu, był założony w 280 roku p.n.e. przez króla Ptolemeusza I Sotera Muzejon, którego częścią była ogromna Biblioteka. Pracujący w nim uczeni dokładali wszelkich starań, aby zgromadzić woluminy zawierające całość piśmiennictwa greckiego, i wyposażyc nimi aleksandryjską księżnicę. Liczba manuskryptów znajdujących się w Aleksandrii, chociaż zmienna, zawsze oscylowała wokół kilkuset tysięcy¹⁴.

¹² Zapisywanie imienia postaci przed wygłaszaną przez nią kwestią zaczęło się rozpowszechniać dopiero w średniowieczu (cf. następny podrozdział tej pracy [I.1.2. Wiek średni]).

¹³ Biblioteka pergamońska stanowiła jednak konkurencję dla aleksandryjskiej, szczególnie w okresie swojej świetności, jaki osiągnęła za panowania Eumenesa II (II wiek p.n.e.). Ptolemeusz V Epifanes, król Egiptu, nie chcąc pozwolić na dalszy rozwój badań w Pergamonie, zakazał podobno eksportu papirusu. Brak w Pergamonie papirusowych kart miał przyczynić się do wynalezienia tam nowego materiału piśmienniczego, nazwanego, od miasta swojego powstania, pergaminem. Historię tę zawdzięczamy Pliniuszowi powołującemu się na Warrona (Pliniusz, *Historia Naturalis*, XIII, 70).

¹⁴ Zob. J. Tzetzes, *Prolegomena de comoedia Aristophanis*, [w:] idem, *Scholia in Aristophanem. Prolegomena de commedia. Scholia in „Acharnenses”, „Equites”, „Nubes”*, ed. W.J. W. Koster, vol. 1, Bouma, Groningen 1975, 2, 1–12.

W Muzejonie funkcjonowały również skryptoria, w których kopiści sporządzali odpisy najbardziej zniszczonych manuskryptów.

W Aleksandrii opracowano także normy wydawnicze, według których sporządzano rękopisy. Ustalono maksymalną objętość zwoju i jego wysokość, a każdy z woluminów był opatrywany zapisywanym zazwyczaj na końcu tekstu tytułem. Tytuł dzieła można było również przeczytać na doczepionym u góry zwoju małym kawałku tworzywa (papiirusu lub pergaminu), nazywanym *index* lub *titulus*, który ułatwiał znalezienie w bibliotece właściwej książki.

Jednym z czołowych badaczy w Muzejonie był Arystofanes z Bizancjum (c. 257 – c. 180), który około roku 200 p.n.e. pełnił w Bibliotece Aleksandryjskiej funkcję głównego bibliotekarza. Tradycja przypisuje mu wprowadzenie do zapisu tekstów greckich systemu akcentów, które jednak nie były używane w sposób, do jakiego przywykliśmy dzisiaj. Akcenty wyrazowe zaznaczano jedynie w miejscach, gdzie ich brak mógł spowodować błędne rozumienie słów. Arystofanes miał również ustalić kolometrię tekstów lirycznych, które zwyczajowo były zapisywane stychometrycznie, czyli tak jak proza. Prace Arystofanesa kontynuował jego uczeń – Arystarch z Samotraki, gramatyk pracujący nad tekstami wielu poetów oraz historyka Herodota. Pracy badaczy aleksandryjskich, według tradycji głównie Arystofanesowi, zawdzięczamy również streszczenia utworów dramatycznych, czyli *hypotheseis* (łac. *argumenta*), oraz żywoty ich autorów¹⁵.

Biblioteka Aleksandryjska dysponowała też katalogiem zwojów, przygotowanym przez sławnego poetę, a zarazem bibliotekarza – Kallimacha z Cyreny (c. 310 – c. 240). Dane bibliograficzne, oprócz tytułu dzieła, imienia autora i jego krótkiej biografii, obejmowały często informacje na temat autentyczności utworu, przez co dzieło Kallimacha jest uznawane za pierwszą pracę z zakresu historii literatury. Stworzony przez bibliotekarza katalog zajmował 120 ksiąg znanych jako *Pinakes*, czyli *Tablice* i zawierał wykaz całego znanego ówczesnie piśmiennictwa.

Badacze aleksandryjscy prowadzili także działalność komentatorską, pisząc, często bardzo obszerne, *scholia*. W odróżnieniu od twórców rękopisów średniowiecznych, którzy nanosili swoje uwagi na tekst utworu, filolodzy w Muzejonie zazwyczaj spisywali *scholia* w oddzielnych woluminach. Na tekstach komentowanych utworów umieszczano jedynie znaki informujące czytelnika o tym, że do danego wersu istnieje wyjaśnienie zapisane w innym rękopisie. Prace filologiczne prowadzone były głównie nad eposami Homera, twórczością trzech tragiczków greckich oraz poezją liryczną.

W Aleksandrii pracowali również leksykografowie, którzy tworzyli słowniki i encyklopedie zawierające cytaty z utworów pisarzy poprzednich epok. Waż-

¹⁵ Streszczenia oraz żywoty przetrwały do czasów nowożytnych i chociaż prawdopodobnie nie są autorstwa Arystofanesa, ale późniejszych filologów, stanowią cenne źródło wiedzy dla badaczy literatury (zob. R. R. Chodkowski, *Żywot Ajschylosa. Wstęp – przedkład – komentarz*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 41 [1993], z. 3, s. 57–67).

ną postacią, działającą w późnym okresie funkcjonowania Muzejonu, był Hezychiusz z Aleksandrii (V/VI wiek), twórca obszernego leksykonu, w którym objaśniał mniej popularne terminy używane przez greckich poetów. W swojej pracy nie tylko zamieszczał definicję wybranego słowa, ale również cytował wersy, w których ono występowało. Porównanie brzmienia tych cytowanych fragmentów z ich innymi zachowanymi wersjami pozwala zobaczyć, jak wiele zmian zaszło w tekstach w procesie transmisji. Zmiany te powstawały w wyniku mechanicznych uszkodzeń rękopisów, przypadkowych błędów kopistów oraz działań celowych, kiedy na przykład zastępowano rzadko używane słowa formami łatwiejszymi, które pozostawały w powszechnym użyciu.

Wyjątkowo istotną działalnością uczonych aleksandryjskich była praca redakcyjna. Do Biblioteki musiało trafiać wiele odpisów danego utworu, co stawało przed badaczami problem ustalenia jego oryginalnej wersji. W Muzejonie opracowano, między innymi, teksty tragedii klasycznych, które, jak się wydaje, dzięki swojej popularności były wyjątkowo narażone na zepsucie. Poza standardowymi błędami, będącymi efektem transmisji, znajdowało się w nich wiele interpolacji, czyli dodatkowych partii tekstu wprowadzanych przez aktorów¹⁶.

¹⁶ Duży wkład w zmiany wprowadzane do utworów dramatycznych miało stowarzyszenie artystyczne nazywane Związkiem Artystów wokół Dionizosa (*Technitai peri ton Dionyson*), do którego należało wielu aktorów. Powstała w okresie hellenizmu organizacja szybko zyskała popularność i z czasem zaczęła działać w całym starożytnym świecie. Technici niewątpliwie przyczynili się do wzrostu popularności Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa poza terenami Hellady, jednak traktowali ich utwory dość swobodnie i często dokonywali znaczących zmian. Celem tych zmian było, przede wszystkim, dostosowanie tekstów do ówczesnej sytuacji politycznej oraz do aktualnych okoliczności, w jakich były wystawiane spektakle. Ingerowanie w słowa poetów ułatwiało pozyskanie uwagi często niegreckiej widowni i zapewnienie sobie dobrego przyjęcia. Bez wątpienia musiały powstawać kopie tych „aktualizowanych” wersji, które mogły stawać się źródłem dalszych odpisów. Z powodu długiego procesu transmisji nie można dzisiaj niestety ustalić, czy w zachowanych tekstach tragedii wciąż znajdują się interpolacje, i jaka jest ich skala.

Istnieje niezbyt bogata, ale bardzo ciekawa bibliografia dotycząca działalności starożytnych aktorów. Najważniejszą pozycją jest dwutomowe wydawnictwo autorstwa Brigitte Le Guen (B. Le Guen, *Les associations de technites dionysiaques à l'époque hellénistique*, vol. 1–2, ADRA, Nancy 2001). Autorka prezentuje w nim greckie teksty inskrypcji, dotyczące Związku Artystów wokół Dionizosa, wraz z francuskim tłumaczeniem i komentarzem. Z innych ciekawych prac można wymienić: P. F. Foucart, *De collegiis scaenicorum artificum apud Graecos*, apud Klincksieck, Lutetia Parisiorum 1873; J. B. O'Connor, *Chapters in the History of Actors and Acting in Ancient Greece. Together with a Prosopographia Histrionum Graecorum*, Haskell House, New York 1966; P. Ghiron-Bistagne, *Recherches sur les acteurs dans la Grèce antique*, Les Belles Lettres, Paris 1976; D. L. Page, *Actors' Interpolations in Greek Tragedy Studied with Special Reference to Euripides' „Iphigeneia in Aulis”*, Garland Pub., New York 1987; P. E. Easterling, *Greek and Roman Actors. Aspects of an*

Ingerencje w tekst to problem wszystkich utworów podlegających transmisji. Jednak interpolacje aktorskie w dramatach wydają się wyjątkowo niebezpieczne dla oryginałów, ponieważ osiągały często długość nawet kilku wersów i mogły przyczynić się do zmiany sensu całego utworu lub jego części. Ajschylos miał osobiście nadzorować sporządzanie przeznaczonych dla aktorów kopii swoich sztuk, aby mieć pewność, że napisane przez niego słowa nie zostaną zmienione¹⁷.

O skali opisanego zjawiska świadczy przyjęta w IV wieku p.n.e. przez ateńskiego polityka Likurga (396–324) uchwała, która miała na celu próbę obrony oryginalnej postaci utworów trzech tragiczków:

[Likurg nakazał – K.Ch.] wystawić brązowe podobizny poetów Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa, ich tragedie przechowywać spisane na użytek publiczny, a teksty [przeznaczone dla – K.Ch.] aktorów, uzgadniać z sekretarzem państwowego archiwum¹⁸.

Po śmierci Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa oryginalne brzmienie ich utworów było już właściwie niemożliwe do odtworzenia. „Zatwierdzone” w Atenach wersje tekstów najprawdopodobniej zawierały już zmiany, których nikt oprócz autorów nie był w stanie wychwycić. Uchwała Likurga dawała jednak szansę na uchronienie wersów od dalszej działalności „krytyków”.

Od momentu, w którym zaczęła obowiązywać uchwała, każdy, kto chciał wystawić utwór któregoś z trzech nieżyjących już poetów, miał obowiązek dostosować posiadaną kopię tekstu do wersji oficjalnej, będącej w posiadaniu ateńskich

Ancient Profession, Cambridge University Press, Cambridge 2002; S. Aneziri, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft. Untersuchungen zur Geschichte, Organisation und Wirkung der hellenistischen Technitenvereine*, Steiner, Stuttgart 2003; Ch. Hugoniot, *Le statut de l'acteur dans l'Antiquité grecque et romaine. Actes du colloque qui s'est tenu à Tours les 3 et 4 mai 2002*, Presses Universitaires François-Rabelais, Tours 2004; P. Wilson, *The Greek Theatre and Festivals Documentary Studies*, Oxford University Press, Oxford–New York 2007; K. Chiżyńska, „Święci kłamcy”, czyli o działalności technitów w starożytności grecko-rzymskiej, [w:] M. Leyko, K. Wielechowska (red.), *Etos życia – etos sztuki. Wokół legendy o św. Genezjuszu-aktorze*, cz. III, Primum Verbum, Łódź 2012, s. 24–34; K. Chiżyńska, J. Czerwińska, M. Budzowska, *Starożytny teatr i dramat w świetle pism scholiastów. Leksykon*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2020.

¹⁷ Zob. H. W. Smith, *Catalogue of the Manuscripts of Aeschylus*, „Harvard Studies in Classical Philology”, 44 (1933), s. 1–62, s. 37 et sqq.

¹⁸ (...) χαλκῶς εἰκόνας ἀναθεῖναι τῶν ποιητῶν, Αἰσχύλου Σοφοκλέους Εὐριπίδου, καὶ τὰς τραγῳδίας αὐτῶν ἐν κοινῷ γραψαμένους φυλάττειν καὶ τὸν τῆς πόλεως γραμματεῖα παραναγινώσκειν τοῖς ὑποκρινομένοις (*Plutarchi „Vitae decem oratorum”*, recogn. annotationem criticam et commentarios adidit A. Westermann, accedit de auctore et auctoritate vitarum decem oratorum commentatio, sump-tum fecit Libraria Theod. Beckeri, Quedlinburgi et Lipsiae 1833, 841, F, 8–11). Przekład własny.

urzędników. Aktorzy mieli prawo przedstawiać utwory Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa tylko w brzmieniu zatwierdzonym przez *polis*.

Uczeni aleksandryjscy, próbując ustalić najbliższe oryginałom brzmienie tekstów klasycznych tragedii, musieli korzystać z oficjalnych wersji utworów przechowywanych w Atenach. Ptolemeusz III Euergetes wypożyczył rękopisy tragedii w zamian za depozyt w wysokości 15 talentów. Dla badaczy z Muzejonu teksty miały tak dużą wartość, że zdecydowali się je zatrzymać i poświęcić wpłaconą wcześniej wysoką kwotę. Do Aten, jak przekazuje Galen¹⁹, wróciły wykonane w Aleksandrii kopie.

Na podstawie zebranych informacji można poczynić hipotetyczne ustalenia dotyczące transmisji *Persów* Ajschylosa. Oryginalny tekst tragedii musiał zostać zapisany na papirusie przez samego poetę lub pod jego dyktando, zapewne w co najmniej kilku kopiach przeznaczonych dla osób zaangażowanych w przygotowanie spektaklu. Pewne jest, że w tych odpisach nie rozdzielono poszczególnych słów ani wersów, a nad wyrazami nie zaznaczono akcentów. Nie można jednoznacznie stwierdzić, jakim alfabetem został wykonany zapis, ponieważ czas powstania tragedii przypada na moment, w którym używano równocześnie dwóch alfabetów: staroattyckiego oraz jońskiego²⁰.

Przypuszczalnie przez kolejne lata tekst dramatu doczekał się wielu interpolacji aktorskich, których powstawanie mogła w pewnym stopniu powstrzymać uchwała Likurga. Kopia *Persów* musiała wtedy zostać zabezpieczona w archiwum państwowym, jednak nie ma pewności, czy był to odpis sporządzony z autografu poety i czy już wtedy nie zawierał zmian.

Ważnym wydarzeniem w transmisji tragedii Ajschylosa jest wypożyczenie wszystkich utworów poety przez Ptolemeusza III do Muzejonu, gdzie mogły one zaginąć podczas zniszczenia Biblioteki Aleksandryjskiej w 47 roku p.n.e. Istnieje jednak duże prawdopodobieństwo, że przed tym wydarzeniem skrybowie sporządzili już kopie dramatów.

Wiadomo, że utworami Ajschylosa zajmował się wspomniany już Arystofanes z Bizancjum, który miał przygotować edycję utworów poety. Opracowane przez niego teksty miały zaznaczone akcenty oraz były podzielone na wersy i strofy. Arystofanes zaznaczał również te miejsca, które uznał za nieautentyczne, a także dopisywał zebrane z rozmaitych źródeł *scholia*.

Kiedy badacze w Muzejonie pochylali się nad wielką poezją, taką jak utwory Homera i trzech tragiców, a literatura grecka miała już za sobą okres największej świetności, w Rzymie dopiero się rozwijała. Zainteresowanie literaturą pojawiło się

¹⁹ Zob. Galenus, *In Hippocratis librum III epidemiarum commentari III*, ed. E. Wenkebach, [w:] *Corpus medicorum Graecorum*, vol. 5.10.2.1, B. G. Teubner, Lipsiae 1936, 17a, 607, 5–608, 1.

²⁰ Więcej informacji na ten temat znajduje się podrozdziale poświęconym krytyce tekstu (I.2. Krytyka tekstu – historia i teoria).

tam w II wieku p.n.e., kiedy wśród rzymskiej arystokracji coraz popularniejsza stała się znajomość piśmiennictwa greckiego. Dał się wtedy zauważyć wzrost intensywności obrotów rękopisami, chociaż rynek księgarski rozkwitł dopiero w I wieku p.n.e. W Rzymie powstawały księgarnie, w sąsiedztwie których istniały skrytoria, gdzie kopiści sporządzali przeznaczone na sprzedaż odpisy. Oprócz wynagradzanych odpowiednio do objętości przepisanego tekstu, często niewykształconych, skrybów, istnieli także korektorzy, których funkcję pełnili ludzie zawsze starannie wykształceni. Handel książkami w Rzymie był prowadzony na wzór grecki, o czym najlepiej świadczy to, że właścicielem jednego z najbardziej znanych rzymskich wydawnictw był Tytus Pomponiusz Attyk, który dwadzieścia lat spędził w Atenach²¹.

Ważną datą dla łacińskiego piśmiennictwa jest rok 39 p.n.e., w którym Gajusz Azyniusz Polio, przyjaciel Horacego i Wergiliusza, założył na Forum Romanum pierwszą rzymską bibliotekę publiczną. Od tej chwili liczba rzymskich bibliotek wciąż się powiększała, często pod patronatem kolejnych cesarzy. Poza tym istniały także prywatne księgozbiory. Jedną z najbogatszych kolekcji książek posiadał wspomniany Tytus Pomponiusz Attyk, do którego należał także zakład wydawniczy ze skryptorium, w którym kopiści tworzyli liczne odpisy tekstów, między innymi dzieł Cyserona²².

Poza wydawaniem tekstów współczesnych im autorów, rzymscy filolodzy podejmowali próby odtworzenia oryginalnego brzmienia łacińskich tekstów archaicznych na podstawie najstarszych rękopisów. Pracowali głównie nad standaryza-

²¹ Zob. L. D. Reynolds, N. G. Wilson, *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, przeł. P. Majewski, Wydawnictwa UW, Warszawa 2009, s. 43–44.

²² W Rzymie istniały również inne domy wydawnicze, których właścicielami byli np.: Wariusz Rufus, Plocjusz Tukka, Poliusz oraz Tryfon. Niełatwo jest określić wielkość nakładów powstających tam książek, jednak musiała nie być ona duża. „Niewielkiej ilości nakładów zdaje się dowodzić [...] możliwość wprowadzenia poprawek do wszystkich egzemplarzy książki już gotowej, a nawet częściowo sprzedanej. Cyzero, który przez pomyłkę wymienił w jednym ze swoich dzieł Eupolisa zamiast Arystofanesa, prosi Attyka, by polecił błąd ten poprawić swoim skrybom, i to, jak pisze w liście, «nie tylko w książkach, które są u ciebie, ale także u innych». [...] Raz sprawa jest jeszcze bardziej skomplikowana, chodzi bowiem już nie o jedno słowo, ale o wymianę całego ustępu: «Dowiedz się teraz, jak bardzo jestem nieuważny – pisze do Attyka. – Posłałem ci książkę *O chwale*, a w niej jest ten sam wstęp, co w trzeciej księdze *Akademików*. Stało się to dlatego, że mam specjalny zwój wstępów; z niego zazwyczaj wybieram, kiedy zaczynam pisać nową pracę. Tak więc jeszcze w Tuskulanum, nie pamiętając, że już raz użyłem tego wstępu, włączyłem go do książki, którą ci posłałem. A kiedy na statku zabrałem się do czytania *Akademików*, spostrzegłem mój błąd, zaraz też nowy wstęp opracowałem i tobie posłałem: ty tamten odetniesz, a ten przylepisz» (*Listy do Attyka* XII 6, 3; XVI 6, 4)” (cyt. za: A. Świderkówna, M. Nowicka, *op. cit.*, s. 306–307).

cją tekstów najważniejszego poety tamtego okresu – Plauta, podobnie jak Grecy czynili to z poematami Homera. Popularność dzieł Plauta sprawiła, że jego komedie były przepisywane częściej niż utwory innych twórców, co znacznie zwiększało ich szanse na przetrwanie. Sporządzone kopie trafiały do prywatnych i publicznych bibliotek, a także, kiedy przygotowywano przedstawienie, do rąk aktorów.

Popularność komediopisarza miała jednak również swoje złe strony, poza kopiami sporządzanymi w skryptoriach powstawały bowiem także liczne teksty naśladowujące jego styl. Autorzy tych tekstów podpisali swoje dzieła imieniem Plauta, licząc na duży zarobek pochodzący ze sprzedaży „oryginału” dzieła poety. Taka praktyka znacznie utrudniała pracę historykom i teoretykom literatury oraz krytykom tekstu. Wyobrażenie o dynamicznej działalności ówczesnych literatów daje fakt wprowadzenia do obiegu aż 130 „autografów” Plauta²³. Reakcja na ten stan rzeczy nastąpiła już w starożytności, ponieważ filologowie zaczęli zajmować się selekcją nieautentycznych utworów poety. Do badaczy twórczości Plauta należeli między innymi Eliusz Stilo (II/I wiek p.n.e.), który za autentyczne uznał 25 sztuk, oraz Warron (116–27 p.n.e.), który zmniejszył tę liczbę do 21²⁴.

Z powstaniem każdego kolejnego odpisu teksty nabywały kolejne błędy i, tak jak w przypadku greckich tragedii klasycznych, liczne interpolacje. Świadczą o tym zachowane do dzisiaj wariantowe wersje zakończeń niektórych utworów Plauta²⁵.

Najcelniej ten stan rzeczy określił w liście do Auzoniusza Symmachus (345–410), rzymski mąż stanu i mówca, stwierdzając, że „dzieło wydane jest niczyje” lub „jest własnością powszechną”²⁶. Wypowiedział się na ten temat również Horacy w *Listach*: „O naśladowcy, trzodo służalców, raz złości, / Raz mnie śmiesz, gdy widzę, ile w was próżności!”²⁷.

W starożytności utwór literacki traktowano raczej jako tekst otwarty niż jako zamkniętą całość. W Grecji i w Rzymie nie znano pojęcia praw autorskich ani plagiatu. Kopie egzemplarza autorskiego zaczynały żyć własnym życiem, podlegając zmianom i wchłaniając coraz to nowe interpolacje. W efekcie powstawały liczne wariantowe wersje danego utworu, co stworzyło podwaliny rozwoju nauki nazywanej krytyką tekstu.

²³ Zob. Aulus Gellius, *Noctes Attices*, ed. P. K. Marshall, Oxford University Press, Oxford 1968, 3, 3, 11.

²⁴ Zob. M. Cytowska, L. Rychlewska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres archaiczny*, PWN, Warszawa 1996, s. 47.

²⁵ Taka sytuacja występuje np. w *Punijczyku* Plauta czy *Andrii* Terencjusza.

²⁶ „Oratio publicata res libera est” (Decimus Magnus Ausonius, *Ausonius with an English Translation*, ed. and transl. H. G. Evelyn-White, W. Heinemann, London 1919, lib. XVIII epistolarum, s. 2). Przekład własny.

²⁷ „O imitatores, servom pecus, ut mihi saepe / bilem, saepe iocum vestri movere tumultus” (cyt za: Horacjusz Kwintus Flakkus, *Dzieła wszystkie*, red. O. Jurewicz, t. 2: *Gawędy; listy; sztuka poetycka*, Ossolineum, Wrocław 1988, ep. I, 19, 19–20). Przeł. J. Sękowski.

I.1.2. Wieki średnie

Pomyśl o tych wszystkich sekretarzach, skrybach i kopistach! – błędy jednego papirusu zwielokrotnione na drugim, a potem z ostatniego, rozsypującego się zwoju przeniesione na ostatni krzyk mody, czyli karty pergaminu spięte w księgę, od których czeka ją jeszcze tysiąc lat przepisywania aż do naszej epoki, po drodze zaś ulega chłóście czasu, zmieniających się charakterów pisma i ortografii, a wszystko bez znaków interpunkcyjnych, że nie wspomnę o pleśni, szczurach, ogniu, powodziach i chrześcijańskiej niechęci do klasyki, która o mało nie wymazała wszystkiego (...).

Tom Stoppard, *Wynalazek miłości*¹

W IV wieku n.e., kiedy chrześcijaństwo stało się religią dominującą, zapotrzebowanie na teksty autorów pogańskich zdecydowanie zmalało. Skutkiem tego była znacznie skromniejsza niż dotąd liczba powstających kopii utworów starożytnych, co istotnie zmniejszało ich szansę na przetrwanie.

Historia zna wiele momentów tragicznych dla antycznej literatury, na przykład palenie książek zawierających pogańskie treści. Chyba najsłynniejszym aktem tego typu było zniszczenie zbiorów Juliana Apostaty przez jego następcę Jowiana². Najbardziej wyraźnym znakiem nowej epoki było jednak zamknięcie w 529 roku Akademii Platonskiej, najważniejszego ośrodka starożytnej kultury.

I chociaż to charakter dominującej wówczas religii spowodował zaginięcie wielu starożytnych utworów, to właśnie działalności chrześcijańskich mnichów zawdzięczamy ocalenie wielu dzieł. Szansę przetrwania do momentu upowszechnienia się druku licznym starożytnym utworom dała praca zakonników przepisujących greckie i łacińskie teksty w klasztorach skryptoriach.

Należy także pamiętać, że wartość antycznej literatury doceniali światli Doktorzy i Ojcowie Kościoła, którzy nie odrzucali jej, ale dokonywali reinterpretacji i dostosowywali ją do wymogów nowej epoki³. Słynnej adaptacji dzieł antycznych do myśli chrześcijańskiej dokonał św. Tomasz (1225–1274), proponując w swoich pracach nowe odczytanie dzieł Arystotelesa. Ważnym tekstem tego

¹ T. Stoppard, *Wynalazek miłości*, [w:] idem, *Arkadia. Wynalazek miłości*, przeł. J. Limon, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1998, s. 137.

² *Suidae lexicon*, ed. A. Adler, vol. 1–4, B. G. Teubner, Lipsiae 1928–1935, s.v. Iobianos 401, 1–42.

³ Uczni tamtego okresu zajmowali się jednak przed wszystkim egzegezą Biblii. Na okres średniowiecza datuje się powstanie osobnej dziedziny nazywanej hermeneutyką biblijną.

rodzaju są również, napisane jeszcze w epoce wczesnochrześcijańskiej, obszerne *Kobierce* (*Stromata*) Klemensa Aleksandryjskiego (150–212), dotyczące głównie filozofii stoickiej, arystotelizmu i platonizmu. Filozofią Platona zajmował się także bizantyński teolog i historyk Michał Psellos (1018–1078 [?]), autor między innymi tekstów filozoficznych. W średniowieczu powstawały również prace mające na celu ułatwienie lektury dzieł autorów starożytnych, na przykład słowniki wyjaśniające mniej zrozumiałe terminy. Przykładem tego rodzaju pracy jest *Lexicon* bizantyńskiego uczonego Focjusza. Cennym dla badacza starożytności gatunkiem są też powstające wtedy kompilacje cytatów antycznych autorów, mające pełnić funkcję zbiorów pouczeń moralnych.

Wiek średni nie odwrócił się również od osiągnięć starożytnej filologii, o czym świadczy wykorzystywanie aleksandryjskich znaków w opracowaniach tekstów biblijnych, co zrobił na przykład Orygenes w edycji Starego Testamentu.

Nośnikiem tekstu w okresie średniowiecza była książka w formie kodeksu. Chociaż nowa forma była odporna na niektóre uszkodzenia grożące zwojowi, to jednak niebezpieczeństwo zniszczenia tekstu wciąż było bardzo duże. Często uszkodzeniom ulegały narożniki, a zszyte na brzegach karty, z których składała się książka, wypadały. Ważnym średniowiecznym wynalazkiem była paginacja, która, w przypadku luźnych, powyrywanych kart, ułatwiała odtworzenie ich właściwego porządku, a jeśli karty zaginęły, pozwalała późniejszym wydawcom zorientować się, ile tekstu brakuje.

Przez cały okres średniowiecza głównym materiałem pisarskim, obok rzadko używanego płótna, był pergamin⁴. W krótkim czasie całkowicie wyparł on powszechnie stosowany w starożytności papirus. Używany wcześniej *calamus* zastąpiono gęsim lub łabędzim piórem (*penna*), a do kreślenia liter używano

⁴ W średniowieczu funkcjonowały dwa główne rodzaje pergaminu: „północny” i „południowy”. Tak jak karta papirusu posiadała stronę *recto* i *verso*, które różniły się kierunkiem ułożenia włókien rośliny, tak pergamin posiadał stronę mięsną oraz sierściową. Zachowały się karty pergaminowe, których tylko strona miękka została odpowiednio wygładzona i wybielona kredą. Na tak przygotowanym materiale tekst, zupełnie jak na zwoju papirusowym, zapisywano tylko po jednej stronie skóry, nazywanej *album*. Taki pergamin był określany jako „południowy”, i używano go głównie do sporządzania krótkich dokumentów w kancelariach. Drugi rodzaj pergaminu, nazywany „północnym”, był przygotowywany do pisania z obu stron i służył głównie do zapisu dzieł literackich (cf. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, PAU, Kraków 2002, s. 132; R. Witkowski, *Warsztat pisarza w średniowiecznym królestwie polskim*, [w:] *Ars scribendi. O sztuce pisania w średniowiecznej Polsce. Katalog wystawy*, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gnieźno 2008, s. 15–26. Zob. również: E. Potkowski, *Historia, pamięć, pismo. Studia z dziejów tradycji historycznej i historiografii*, IINiSB UW, Warszawa 2002; idem, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztor, Pułtusk 2006).

różnokolorowych atramentów, a nawet złota⁵. Wyprawiona i coraz częściej barwiona skóra zwierzęca była wykorzystywana nie tylko jako materiał pisarski, ale służyła również do oprawy książek. W zależności od przeznaczenia woluminu, do oprawiania wykorzystywano także płótno lub drewno (stąd obecne w języku polskim powiedzenie „czytać od deski do deski”), okładki często opatrywano metalowymi guzami, a rogi zabezpieczano okuciami⁶. Do niektórych egzemplarzy przymocowywano także klamry i pasy pozwalające spiąć kodeks. Rozwijające się w średniowieczu zdobnictwo książkowe często wzbogacało rękopisy o barwne iluminacje⁷, tłoczenia lub złocenia. Wokół tekstu nanoszono bordiury, czyli wypełnienia marginesów, a strony rozpoczynano ozdobnym inicjałem:

⁵ Pisanie złotem, tak zwana chryzografia, była już znana w starożytnej Grecji, a wcześniej w Egipcie. Najsłynniejszym polskim rękopisem spisanym złotem (niektóre fragmenty również srebrem) na purpurowo barwionym pergaminie jest *Sacramentarium tynieckie* (*Sacramentarium Tinicense*), pochodzące z XI wieku. Strony *Sakramentarza* można obejrzeć na stronie polskiej biblioteki cyfrowej Polona: <https://polona.pl/item-view/b2e025dd-f1d9-4a15-ba71-4c7f8f6bd65b?page=4> (data dostępu: 9.07.2025).

⁶ Książki średniowieczne osiągały czasem bardzo duży ciężar i rozmiar. Największym manuskrytem na świecie jest XIII-wieczny, spisany w benedyktyńskim klasztorze w Czechach, *codex Gigas*. Księga waży 75 kg, ma 91 cm wysokości, 50 cm szerokości, 22 cm grubości, a do wykonania 312 pergaminowych kart użyto cielęcej skóry ze 160 zwierząt.

Cały manuskrypt został spisany po łacinie, zawiera Stary i Nowy Testament, dzieła Izydora z Sewilli, Józefa Flawiusza, Kosmasa z Pragi oraz wiele innych tekstów. Jednorodny krój liter w całym rękopisie sugeruje, że został on spisany przez jednego skrybę w krótkim czasie. Karty manuskryptu są bogato zdobione ozdobnymi inicjałami i różnokolorowymi iluminacjami, w tym imponującym przedstawieniem diabła widniejącym na stronie 290r. Dzięki popularności tej ilustracji i tajemniczej opowieści związanej z rękopisem, jest on często nazywany *Biblią diabła*.

Według legendy księgę miał napisać, skazany za złamanie reguły zakonnej na zamurowanie żywcem, mnich. Starał się wykupić od śmierci obietnicą stworzenia w ciągu jednej nocy księgi, która będzie zawierać całą ludzką wiedzę. Nie mogąc ukończyć dzieła na czas miał wezwać na pomoc diabła, oferując mu w zamian swoją duszę. Diabeł przyjął ofertę i dokończył rękopis, a wdzięczny mnich w podziękowanie umieścił w księdze jego wizerunek (cf. S. Bártl, J. Kostelecký, *Ďáblova bible. Tajemství nejvěšší knihy světa*, Herbia, České Budějovice 2007 oraz M. Gullick, *The Codex Gigas. A Revised Version of the George Svensson Lecture Delivered at the National Library of Sweden, Stockholm, November 2006*, „Biblis”, 28 [2007], s. 5–19).

⁷ Ilustrowanie książek, chociaż nie było obce już starożytnym Grekom i Rzymianom (cf. A. Świderkówna, M. Nowicka, *Książka się rozwija*, Ossolineum, Wrocław 1970, s. 231–264), swój rozkwit przeżyło w średniowieczu. Jedną z najsławniejszych szkół malarzkich powstała w IX wieku na górze Athos w Grecji. W funkcjonującym tam monasterze zostało podobno przygotowanych kilkanaście tysięcy iluminowanych rękopisów (cf. W. Semkowicz, *op. cit.*, s. 82).

pierwsza litera wyrazu często była dużo większa od innych i wyróżniały ją bogate ornamenty. Średniowieczne książki stawały się więc nie tylko nośnikami tekstu, ale także dziełami sztuki. Zdarzało się, że w bibliotekach klasztornych najcenniejsze egzemplarze przykuwano łańcuchami do pulpity, aby uniemożliwić ich kradzież – były to tak zwane *libri vel codices catenati*.

Na zewnątrz każda książka była opatrzona fragmentem pergaminu z wypisanym imieniem autora, tytułem i informacją o właścicielu woluminu, czyli najczęściej nazwą klasztoru. Popularną praktyką było także umieszczanie na ostatniej stronie książki imienia skryby oraz daty i miejsca ukończenia odpisu. Poza danymi bibliograficznymi kopiści zapisywali czasem prośbę do czytelnika o modlitwę lub polecali się boskiej opiece. Niekiedy też formułowali przekleństwa, skierowane pod adresem ewentualnego złodzieja książki⁸, lub dodawali żartobliwe uwagi⁹.

Ze względu na krój liter, jakimi został spisany dany wolumin, wyróżnia się kodeksy majuskułowe i minuskułowe. Najstarsze zachowane manuskrypty pisane są majuskułą, zwaną również uncją lub kapitałą¹⁰. Charakterystyczne dla tego rodzaju pisma są duże, kwadratowe litery równej wysokości, wzorowane na tych, którymi posługiwano się w starożytności przy sporządzaniu inskrypcji. Choć z czasem kształt majuskuły stawał się coraz bardziej delikatny, a litery zaokrąglano, zajmowała ona dużo miejsca na cennym materiale piśmienniczym. Z tego właśnie powodu w X wieku zrezygnowano z niej zupełnie na rzecz minuskuły. Przez pewien czas z obu krojów korzystano zamiennie, co sprawiło, że kształty

⁸ Jedno z przekleństw znajdujące się w polskim rękopisie brzmi: „Qui librum istum furatur, a Domino maledicatur, non videat Christum, quicumque furabitur istum” (cyt. za: W. Semkowicz, *op. cit.*, s. 72). Łacińskie słowa można przełożyć następująco: „Kto książkę ukradnie, ten w piekle przepadnie; nie ujrzy Chrystusa, kto książkę tę rusza”. Przekład własny.

Tego rodzaju prywatne uwagi kopistów, skierowane często do czytelnika, znajdowały się głównie w kolofonie, czyli formule umieszczanej na końcu średniowiecznych rękopisów. Kolofon pełnił też funkcję współczesnej metryki wydawniczej, zawierał także tytuł tekstu zapisanego w kodeksie, datę powstania książki, imię kopisty i nazwę klasztoru (cf. E. Potkowski, *Kopiści i kolofony rękopisów średniowiecznych ze zbiorów polskich*, t. 1, Biblioteki Warszawy, Wydawnictwa UW, Warszawa 1993; P. Klint, *Ogólnoeuropejski manifest kopistów, czyli o karierze pewnego kolofonu do XVIII w.*, „Kultura – Historia – Globalizacja”, 5 [2009], s. 57–64).

⁹ Przykładem żartu skryby, również pochodzącego z polskiego manuskryptu, są słowa: „Scriptori pro penna dabitur pulchra puella” (cyt. za: *ibidem*). W swobodnym przekładzie: „Skrybie, co piórem włada, cna dziewczka w udziale przypada”. Przekład własny.

¹⁰ Znany od VIII wieku p.n.e. krój pisma zwanego kapitałą nie miał żadnych zdobień i charakteryzował się regularnym kształtem liter, co sprawiło, że nadawał się do tworzenia inskrypcji w kamieniu (cf. przyp. 3 w poprzednim podrozdziale). Kapitałą używano również do zapisu tekstów na papirusie i pergaminie, ale nie była zbyt popularna ze względu na to, że pisanie nią zabierało dużo czasu, a stawiane osobno litery zajmowały dużo miejsca na karcie.

liter w obu pismach wpływały na siebie nawzajem. Późne pismo majuskułowe nosiło wiele cech pisma minuskułowego, czyli półuncjały, co powodowało, że określenie kroju liter w niektórych manuskryptach jest kłopotliwe¹¹.

Najbardziej powszechnym stylem pisma powstałym w średniowieczu była właśnie półuncjała, pierwsza odmiana pisma minuskułowego, czyli kursywy lub kurrenty. Jej litery miały raczej okrągły kształt i były różnej wysokości, przez co wychodziły w górę lub w dół na przestrzeń pomiędzy wierszami. Taki styl pisma, po pierwsze, umożliwiał skrybie szybsze nanoszenie tekstu na kartę, po drugie, zapisany tekst był bardziej przystępny dla czytelnika.

Częstą praktyką w średniowieczu była transliteracja kodeksów spisanych majuskułą na minuskułę. To właśnie sporządzane wtedy kopie, w ogromnej większości, zachowały się do dzisiaj lub były podstawą ocalałych odpisów. W trakcie procesu transliteracji w kodeksach pojawiało się wiele specyficznych błędów, które kopiści popełniali na skutek podobieństwa liter w obu krojach pisma. Błędy te często utrwały się podczas dalszej transmisji tekstu, ponieważ wzorem dla kolejnych skrybów była już wersja spisana minuskułą.

Średniowieczni kopiści podjęli również wytężoną pracę nad przejrzystością tekstu: zaczęto oddzielać wyrazy, opracowano nowy system interpunkcyjny, na przykład stosowano łącznik pomiędzy częściami wyrazu rozdzielonego na dwa wersy, a w języku greckim zaczęto powszechnie stosować akcenty.

W okresie wieków średnich pojawiło się jeszcze jedno, istotne dla transmisji tekstów starożytnych zjawisko. Na tamten okres datuje się powstanie licznych palimpsestów, czyli tekstów zapisanych na użytym, a więc zapisanym już wcześniej, materiale piśmienniczym (tzw. *codices rescripti*). W związku z tym, że materiał miał wtedy większą wartość niż widniejące na nim treści pogańskie, z kart manuskryptów ścierano napisane wcześniej teksty. Uzyskiwano, czy może lepiej odzyskiwano, w ten sposób materiał piśmienniczy, który można było wykorzystać ponownie. Dokładne usunięcie zapisanych wcześniej liter nie było jednak możliwe, co wiele wieków później dało naukowcom szansę na odczytanie starożytnych utworów skazanych dawno temu na zapomnienie. W ten sposób odzyskano na przykład dużą część *De re publica* Cyserona. Niektóre teksty antyczne przetrwały dominację myśli patrystycznej i biblijnej tylko dzięki takiej właśnie praktyce. Pierwszy palimpsest odkryto w XVII wieku, ale jego odczytanie stało się możliwe dopiero w wieku XIX. Uzyskano wtedy preparaty chemiczne, dzięki którym napisany, a następnie wytarty tekst stawał się bardziej czytelny¹².

¹¹ Dokładne informacje na temat krojów pisma używanego w manuskryptach, głównie łacińskich, można znaleźć w pracach: A. Gieysztor, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, PWN, Warszawa 1979; W. Semkowicz, *op. cit.*

¹² Nad odczytywaniem palimpsestów pracowali, między innymi, Angelo Mai (1782–1854), Georg Niebuhr (1776–1831) oraz Wilhelm Studemund (1843–1889).

Świat wieków średnich był podzielony terytorialnie i językowo na greckojęzyczny wschód oraz łacińskojęzyczny zachód. Wschodnie Cesarstwo Bizantyńskie ze stolicą w Konstantynopolu w IX wieku przeżywało okres nazywany „złotym wiekiem filologii”¹³. Na ten właśnie czas przypada życie Focjusza (810–891), autora obszernej pracy znanej pod tytułami *Biblioteka* lub *Tysiącksiąg*. Dzieło zawiera streszczenia 280 tekstów literackich, pogańskich i wczesnochrześcijańskich. Oprócz fragmentów omawiających treść, w opisach książek znajdują się informacje krytyczne dotyczące języka i stylu oraz uwagi historycznoliterackie. Znaczenie *Biblioteki* jest tym większe, że zawiera ona omówienia wielu pism niezachowanych do naszych czasów.

Prawdopodobnie właśnie w IX wieku w Bizancjum średniowieczni kopiści podjęli trud naniesienia starożytnych scholiów z oddzielnych woluminów, w których zazwyczaj się znajdowały, na egzemplarze komentowanych tekstów. Uwagi dopisywano na marginesach i pomiędzy wersami, co znacznie ułatwiało lekturę scholiów, które nie powinny być czytane bez tekstu, do którego się odnoszą. Pracę nanoszenia komentarzy na teksty wykonywał, między innymi, Aretas (860–935), arcybiskup Cezarei.

Spomiędzy wielu wybitnych filologów bizantyńskich warto przypomnieć jeszcze postać Eustacjusza z Tessaloniki (c. 1125 – c. 1193). Jest on, między innymi, autorem komentarza do poezji Pindara, parafrazy i scholiów do dzieła Dionizjusza Periegetesa oraz obszernych komentarzy historycznoliterackich do eposów Homera. Pisma komentatorskie Eustacjusza są wyjątkowo ciekawe ze względu na to, że autor obficie cytuje niezachowane do dzisiaj dzieła starożytnych twórców.

Ważnym dziełem jest również powstały w X wieku *Liber Suda*, który zawiera 12 000 haseł. Jest on skarbnicą wiedzy na temat antyku i ma niezwykle istotne znaczenie dla transmisji tekstów, z uwagi na zawarte w nim odwołania do starożytnych autorów oraz scholiów do nich¹⁴. Inną pracą leksykograficzną było, powstałe na początku XII wieku w Konstantynopolu, *Etymologicum Magnum*, które jest największym bizantyńskim leksykonem. Zarówno *Liber Suda*, jak i *Etymologicum Magnum* stanowią kompilacje licznych prac wcześniejszych filologów oraz scholiastów.

¹³ Więcej informacji na temat kultury Bizancjum można znaleźć, między innymi, w pracach: N. G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, Duckworth, London 1983; R. Browning, *Cesarstwo Bizantyńskie*, przeł. G. Żurek, PIW, Warszawa 1997; C. Morrisson, *Świat Bizancjum. Cesarstwo wschodniorzymskie 330–641*, przeł. A. Graboń, t. 1, WAM, Kraków 2007.

¹⁴ *Liber Suda*, chociaż bardzo cenny, zawiera wiele błędów odautorskich. Szczególnie częste są pomyłki dotyczące interpretacji terminów homonimicznych. XVI-wieczny flamandzki filolog Justus Lipsius zasłynął określeniem autora *Liber Suda* mianem „barana – ale o złotym runie” (cyt. za: O. Jurewicz, *Historia literatury bizantyńskiej*, Ossolineum, Wrocław 1984, s. 223).

Rozkwit badań filologicznych w Bizancjum ułatwiło założenie w 354 roku, w wyniku starań Konstantyna Wielkiego, biblioteki cesarskiej, która gromadziła literaturę pogańską i chrześcijańską.

Bizantyńscy uczeni zajmowali się głównie tekstami autorów greckich, ponieważ znajomość łaciny na wschodzie była rzadkością. Istnieli jednak wykształceni mnisi, między innymi Maksymos Planudes (c. 1255 – c. 1305) i Demetriusz Kydones (1324–1398), którzy przekładali dzieła rzymskich autorów (np. Cezara, Cyserona, Owidiusza) na język grecki, aby udostępnić je większej liczbie czytelników. Na zachodzie z kolei prawie całkowicie zanikła znajomość greki, jedynie na terenie dzisiejszych Włoch były miejsca, gdzie przekładano na łacinę teksty greckie – zarówno chrześcijańskie, jak i pogańskie.

Literatura starożytna przetrwała również dzięki szkołom, które w procesie edukacji cały czas korzystały z dorobku poprzedniej epoki, włączając w kanon obowiązkowych lektur dzieła starożytne¹⁵. Wysoki poziom naukowy oraz kunsztowny język przewyciężał zawarte w antycznych rękopisach „wrogie” idee¹⁶. Szkoły wyższe – średniowieczne uniwersytety – stanowiły centra rozwoju scho-

¹⁵ Według Wilamowitza, chociaż nie jest to pogląd, który ma dzisiaj wielu zwolenników, skład kanonu lektur miał bardzo silny wpływ na przetrwanie lub zaginięcie starożytnych dzieł. Wybór siedmiu tekstów Ajschylosa i tyłu samo Sofoklesa mógł zaważyć na tym, że współcześnie nie posiadamy w całości żadnego innego utworu tych poetów (ten zestaw zachował się zresztą w Kodeksie Medycejskim XXXII, 9, omówionym w dalszej części książki: II.2.1. *Codex Mediceus XXXII*, 9 – historia i kodykologia). W późniejszym okresie rozwoju Bizancjum siedem sztuk Ajschylosa ograniczono do triady zawierającej *Prometeusza skowanego*, *Siedmiu przeciw Tebom* oraz *Persów*, co z kolei miało wpływ na dużą liczbę zachowanych odpisów tych tragedii (zob. L. D. Reynolds, N. G. Wilson, *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, przeł. P. Majewski, Wydawnictwa UW, Warszawa 2009, s. 80; *Aeschylus, with an English translation by H. W. Smyth, Ph.D., eliot professor [emeritus] of Greek literature in Harvard University*, vol. 1–2; vol. 1: *Suppliant Maidens, Persians, Prometheus, Seven Against Thebes*, London [William Heinemann LTD]–Cambridge, Massachusetts [Harvard University Press] MCMLVI, s. XXXIX; M. L. West, *Studies in Aeschylus*, B. G. Teubner, Stuttgart 1990, part III: *Manuscripts and critics*).

¹⁶ Semkowicz pięknie i bardzo trafnie opisuje stosunek Kościoła do dzieł pogańskich: „Wiadomo, że łacina była językiem kościelnym, w tym też języku oraz w języku greckim były spisane księgi kościelne; aby więc oba języki klasyczne należycie opanować, musiało duchowieństwo kształcić się na literaturze starożytnej, która była przeto nie celem studiów, lecz środkiem do dobrego przyswojenia sobie tych języków, zwłaszcza łaciny. Ale też dzięki temu w bibliotekach klasztornych i kościelnych przechowywały się te skarby klasycznej starożytności, które pod tchnieniem humanizmu miały później zajaśnić nowym blaskiem i wpływ swój przekazać w najdalsze pokolenia aż po czasy obecne. Nie da się przeto zaprzeczyć, że Kościół katolicki odegrał tu rolę «arki przymierza» między antyczną a nowożytną kulturą duchową” (W. Semkowicz, *op. cit.*, s. 139).

lastyki i nauk świeckich, przez co przyczyniały się do częściowej laicyzacji swoich zbiorów bibliotecznych oraz objęły patronat nad produkcją książek¹⁷. W każdym uniwersytecie zatrudniony był urzędnik-księgarz, zwany *stationarius*, który zajmował się udostępnianiem studentom rękopisów potrzebnych do nauki. Jego obowiązkiem było zdobycie kopii potrzebnego tekstu, sprawdzenie jej poprawności oraz dopilnowanie, aby sporządzono wystarczającą liczbę odpisów. Niekiedy praca bibliotekarza łączyła się więc z prowadzeniem, już świeckiego, skryptorium i nadzorowaniem pracujących tam kopistów.

Skryptoria znajdowały się również w bibliotekach klasztornych, które stanowiły w epoce średniowiecza prawdziwe centra filologiczne¹⁸. Na zachodzie, we Włoszech, ważną rolę w rozpowszechnianiu utworów antycznych odegrał klasztor Monte Cassino założony przez Benedykta z Nursji (c. 480 – c. 547). Benedykt był twórcą zachodniego modelu reguły zakonnej, która nakazywała mnichom poświęcać codziennie siedem godzin pracy manualnej lub literackiej. W myśl benedyktyńskiej zasady *ora et labora* mnisi oddawali się żmudnej pracy przepisywania manuskryptów¹⁹. Każdy klasztor funkcjonujący według tej reguły musiał posiadać własną bibliotekę, „by się mnisi w Piśmie Bożym kształcili”²⁰.

Drugim ważnym ośrodkiem na zachodzie był założony w 538 roku przez Kasjodora²¹ klasztor Vivarium na południu Włoch. Dzięki temu, że obowiązkiem

¹⁷ Informacje na ten temat można znaleźć w pracach: J. Le Goff, *Kultura średniowiecznej Europy*, przeł. H. Szymańska-Grossowa, Marabut, Warszawa 1970; O. Pedersen, R. North, *The First Universities. Studium Generale and the Origins of University Education in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1997; L. W. Hurtado, *The Earliest Christian Artifacts. Manuscripts and Christian Origins*, W. B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge 2006.

¹⁸ Więcej informacji na ten temat można znaleźć w pracach: A. Preminger, O. B. Jr. Hardison, K. Kerrane (edd.), *Classical and Medieval Literary Criticism. Translations and Interpretations*, F. Ungar Pub. Co., New York 1974; A. J. Minnis, A. B. Scott, D. Wallace (edd.), *Medieval Literary Theory and Criticism c. 1100 – c. 1375. The Commentary Tradition*, revised ed., Clarendon Press, Oxford 1992.

¹⁹ Przez wieki kopiści zwracali uwagę na trud, jaki musieli wkładać w swoją pracę. Na kartach rękopisów, głównie we wspomnianych już kolofonach, znajdują się uwagi podkreślające jak wymagającym zajęciem było pisanie. Najsłynniejszą frazą powtarzaną przez skrybów jest *tres digiti scribunt*, która w różnej formie funkcjonuje na pewno już od VII w. n.e. (cf. P. Majewski, *Tekstualizacja doświadczenia. Studia o piśmiennictwie greckim*, Fundacja na rzecz nauki polskiej, Warszawa–Toruń 2015, s. 230 *et sqq.*). Najbardziej znany dwuwiersz zawierający tę frazę brzmi: „Qui nescit scribere, nullum putat esse laborem, / quia quo tres digiti scribunt, totus corpus laborat” („Ten, kto nie potrafi pisać, sądzi, że to żadna praca, / lecz choć trzy palce piszą, całe ciało pracuje” [cyt. za: P. Klint, *op. cit.*, s. 57]).

²⁰ W. Semkowicz, *op. cit.*, s. 68.

²¹ Kasjodor (c. 490–583) jest nazywany „ostatnim filologiem starożytnym” (W. Semkowicz, *op. cit.*, s. 139). Sporządzał on kopie starożytnych manuskryptów

tamtejszych mnichów również było studiowanie i przepisywanie ksiąg, wykształceni duchowni pracowali nad przekładami wielu dzieł z języka greckiego na łacinę oraz kopiowali liczne, także starożytne utwory. Wiadomo, że mnisi wykonywali też pracę krytyczną – dokonywali wyboru najlepszej wersji tekstu, z której powstawały odpisy, oraz poprawiali popełnione przez poprzednich skrybów błędy.

Dający się zauważyć powrót do wzorców kultury antycznej na zachodzie Europy nastąpił na przełomie VIII i IX wieku. Okres ten, zwany „odrodzeniem karolińskim”, był związany z działalnością cesarza Karola Wielkiego (742–814)²². Dzięki jego mecenatowi rozwinęła się sieć szkół, rozkwitła literatura, a dwór cesarski z biblioteką pałacową stał się centrum kulturalnym Zachodniej Europy. Doradcą Karola Wielkiego był wszechstronnie wykształcony mnich Alkuin (c. 730 – c. 804), który po opuszczeniu cesarskiego dworu osiadł w klasztorze św. Marcina w Tours. Dzięki niemu na terenach cesarstwa powstały liczne skryptoria, w których sporządzano odpisy ogromnej liczby tekstów. Z tym okresem łączy się także powstanie nowego kroju pisma łacińskiego zwanego minuskulą karolińską. Było ono bardzo wyraźne, przez co weszło do powszechnego użycia we wszystkich chrześcijańskich państwach Europy.

Pewną rolę w historii transmisji tekstów starożytnych odegrały także ich przekłady na języki orientalne, głównie arabski i syryjski. Istnieją fragmenty utworów, które przetrwały upadek cesarstwa rzymskiego tylko w formie takich właśnie tłumaczeń. Ważne źródło wiedzy stanowią zwłaszcza przekłady arabsko-języczne, ponieważ żywy do dzisiaj język pozwala na dogłębne analizy zachowanego tekstu.

Wiek średni, z uwagi na dominację religii chrześcijańskiej, były „wiekami ciemnymi” dla pogańskiej kultury i literatury. Jednak dzięki żmudnej pracy kopiistów z tej oraz poprzedniej epoki, którzy przekazywali przeszłość w przyszłość, *corpus* tekstów starożytnych przetrwało do momentu rozkwitu myśli odrodzeniowej.

i sam tworzył pisma zachęcające mnichów do studiowania tekstów, również antycznych. W jednym z jego najsłynniejszych dzieł można znaleźć pochwałę pracy literackiej: „Szczęsny to zamiar, pochwały godna pracowitość, ręką obwieszczać ludziom rzeczy, palcami udostępniać mowę, ludzkim losom dawać milczącą pochwałę, a przeciw pełzającym podszeptom diabła walczyć piórem i atramentem” (Cassiodorus, *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*, 1, 30, 1. Cyt. za: L. D. Reynolds, N. G. Wilson, *op. cit.*, s. 117).

²² Szersze informacje na temat renesansu karolińskiego można znaleźć w pracach: J. Hubert, *The Carolingian Renaissance*, transl. by J. Emmons, G. Braziller, New York 1970; D. A. Bullough, *The Age of Charlemagne*, Paul Elek Limited, London 1973; W. Treadgold (ed.), *Renaissances Before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford University Press, Stanford 1984; F. Cardini, M. Montesano, *Storia medievale*, Le Monnier Università, Firenze 2006.

I.1.3. Odrodzenie

Odtworzenie tekstów starożytnych autorów jest zadaniem najważniejszym – jak powiedział Erazm i niech go Bóg za to błogosławi. Trzeba tę pracę wykonać. Potomność okrutnie traktuje manuskrypty: nauki humanistyczne to ledwie skromna rekompensata za bezsensowny ogrom tego wszystkiego, czego się nas bezpowrotnie pozbawia; przecież przepada nie tylko to, co bez wartości; nawet Jezus nikogo od śmierci nie zbawi.

Tom Stoppard, *Wynalazek miłości*¹

Odrodzenie korzysta z dziedzictwa wieków średnich, jednak odrzuca teocentryczny nastrój poprzedniej epoki. W renesansie rozpoczęły się intensywne studia nad antykiem, powstawały biblioteki z bogatymi zasobami tekstów i rozwijały się szkoły oferujące świeckie wykształcenie. W celu udostępnienia starożytnej literatury szerszemu gronu odbiorców sporządzano przekłady greckich i łacińskich dzieł na języki wernakularne, czyli lokalne, rodzime.

Centrum odrodzeniowej Europy były Włochy, gdzie humanizm, główny prąd intelektualny epoki, rozwijał się już od XIII wieku. Prężnie działała tam również instytucja mecenatu nad nauką i kulturą, którą sprawowali przedstawiciele wpływowych rodów, na przykład Viscontich czy Medyceuszów².

Większość postaci należących do intelektualnej elity renesansowej Europy pasjonowała się filologią. Humanisci odbywali podróże w poszukiwaniu starożytnych tekstów i często posiadali prywatne biblioteki³. Należał do nich Francesco Petrarca

¹ T. Stoppard, *Wynalazek miłości*, [w:] idem, *Arkadia. Wynalazek miłości*, przeł. J. Limon, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1998, s. 180.

² Istnieje bogata polska i obcojęzyczna bibliografia dotycząca kultury i nauki w renesansowych Włoszech. Warte polecenia są prace: J. Hale, *A Concise Encyclopaedia of the Italian Renaissance*, Oxford University Press, Oxford 1981; J. Delumeau, *Cywilizacja Odrodzenia*, przeł. E. Bąkowska, PIW, Warszawa 1987; B. Suchodolski, I. Wojnar, *Humanizm i edukacja humanistyczna. Wybór tekstów*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1988; A. Goodman, A. MacKay (edd.), *The Impact of Humanism on Western Europe*, Longman, London 1990; A. Borowski, *Renesans*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 1992.

³ Więcej informacji na temat włoskich humanistów i ich działalności można znaleźć w pracach: R. Weiss, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, B. Blackwell, Oxford 1969; K. R. Bartlett, *The Civilization of the Italian Renaissance*, D. C. Heath and Company, Toronto 1992; R. G. Witt, *In the Footsteps of the Ancients. The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Brill, Leiden 2003; Ch. G. Nauert, *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge 2006; L. D. Reynolds, N. G. Wilson,

(1304–1374), który skompletował zbiór 200 manuskryptów i sam tworzył w języku łacińskim wzorowanym na poetach starożytnych. Oddawał się również pracy filologicznej, dopisując uwagi i poprawiając błędy w posiadanych manuskryptach. Swoją pasję przekazał Giovanniemu Boccaccio (1313–1375), którego własnoręcznie wykonane kopie *Priapeów* czy *Złotego osła* Apulejusza przetrwały do dzisiaj. Ważnymi postaciami byli także Coluccio Salutati (1331–1406), posiadający w swoich zbiorach imponującą liczbę 800 manuskryptów, oraz Poggio Bracciolini (1380–1459), który zebrał bogatą kolekcję tekstów łacińskich, odwiedzając biblioteki klasztorne na terenach współczesnych Niemiec, Francji i Szwajcarii.

Działalności ówczesnych bibliofilów i filologów sprzyjało przeniesienie stolicy papieskiej z Rzymu do Awinionu, co umożliwiło kontakty średniowiecznego dorobku włoskich i francuskich badaczy. Często praktyką było własnoręczne sporządzanie kopii odnalezionych manuskryptów przez ich nowych właścicieli, co zwiększało liczbę istniejących egzemplarzy.

Miłośnicy książek przyczynili się do wydobycia z mroków niepamięci wielu dzieł starożytnych autorów, głównie jednak łacińskich. Niewielu włoskich humanistów posiadało znajomość języka greckiego i często, chcąc poznać dzieła Greków, sięgano po łacińskie przekłady. Jednym z najpopularniejszych tłumaczy był Bessarion (1403–1472), grecki duchowny, który przybył do Włoch po upadku Konstantynopola. Przełożył on na łacinę szereg prac helleńskich autorów, między innymi dzieła Platona i Arystotelesa. Pod koniec życia cały swój bogaty, w dużej mierze grekojęzyczny, księgozbiór przekazał Bibliotece Weneckiej.

Znajomość języka greckiego we Włoszech zaczęła rozpowszechniać się od 1397 roku, kiedy na zaproszenie uniwersytetu we Florencji przybył tam bizantyński filolog Manuel Chrysoloras (c. 1355–1415) i zaczął prowadzić regularne wykłady z gramatyki. Od tego momentu liczba europejskich humanistów będących w stanie czytać po grecku powoli zwiększała się, co pozwoliło na stopniową rezygnację z łacińskich tłumaczeń na rzecz oryginałów.

Język grecki we Włoszech zyskiwał większą popularność od roku 1453, po upadku Bizancjum. Do Europy przeniosła się wtedy duża liczba Bizantyńczyków, na przykład wspomniany Bessarion, dla których greka była językiem ojczystym. Kontakty z Konstantynopolem dawały również możliwość zdobywania coraz bardziej pożądanych, helleńskich rękopisów. Sławna jest odbyta jeszcze w 1423 roku wyprawa Giovanniego Aurispy (1376–1459), który przywiózł ze wschodu 238 woluminów greckich tekstów, aby wzbogacić swój prywatny księgozbiór. Ożywiona działalność bibliofilów i rozwój odrodzeniowych bibliotek⁴ sprawiły,

Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów, przeł. P. Majewski, Wydawnictwa UW, Warszawa 2009 (rozdz. IV: *Renesans*).

⁴ Do rozwoju bibliotek w okresie renesansu przyczyniało się to, że najważniejsi humaniści epoki przekazywali instytucjom swoje bogate zbiory: Niccolaus Niccoli Bi-

że w późnym okresie renesansu znana była zdecydowana większość starożytnych tekstów dostępną współczesnym filologom.

Wiek XV przyniósł ze sobą nasilenie badań filologicznych, w tym krytyki tekstu uprawianej, między innymi, przez wybitnych filologów Lorenzo Vallę (1407–1457) oraz Angelo Poliziano (1454–1494). Obydwaj badali i kolacjonowali rękopisy starożytnych autorów: Liwiusza, Wergiliusza, Seneki, Propercjusza, Terencjusza i innych. Poliziano zasłynął również pracą zatytułowaną *Miscellanea*, w której omówił szereg zagadnień dotyczących krytyki tekstu.

Najbardziej doniosłym momentem dla filologii w okresie odrodzenia był oczywiście, tradycyjnie przypisywany Janowi Gutenbergowi, XV-wieczny wynalazek druku⁵. Pierwsze techniki drukarskie, których wytwory nazywano *incunabula* – „powijaki”, szybko udoskonalono i z czasem książki rękopiśmienne zostały zupełnie wyparte przez teksty drukowane.

W związku z powszechną w kręgach naukowych znajomością łaciny, do obiegu dużo szybciej trafiły teksty łacińskie. Na utwory greckie było dużo mniejsze zapotrzebowanie, a więc ich drukowanie okazywało się nieopłacalne, nie wspominając już o braku odpowiednich czcionek.

Jednak dzięki orędownikom greki, takim jak Aldus Manutius (1449–1515), greckojęzyczne utwory zaczęły zajmować należne sobie miejsce na rynku książkowym. W 1494 roku Manutius założył w Wenecji dom wydawniczy, którego działalności zawdzięczamy większość *editiones principes* greckich autorów starożytnych. W weneckiej oficynie wydano, między innymi, dzieła Arystofanesa, Arystotelesa (kolejne tomy wyszły w latach 1495, 1497 i 1498), Teokryta, Hezjoda, Herodota, Tukidydesa oraz utwory tragików: Sofoklesa i Eurypidesa. Aldus Manutius zajmował się również pracą filologiczną: kolacjonował rękopisy przygotowane do druku oraz projektował greckie czcionki drukarskie. W pracach wydawniczych przez pewien czas brali udział najwięksi przedstawiciele swojej epoki. Znalazł się wśród nich Erazm z Rotterdamu (1469–1536), który prowadził także badania nad językiem greckim i był autorem tekstu dotyczącego zasad prawidłowej wymowy w starożytnej grece⁶.

bliotece Florenckiej, a Petrarka i Bessarion, o czym już była mowa, Weneckiej. Oprócz ośrodków w Wenecji i we Florencji, istniała bogatsza od innych, imponująca Biblioteka Watykańska, której założycielem był papież Mikołaj V.

⁵ Więcej informacji na temat rewolucji, jaką przyniosło ze sobą wynalezienie druku, można znaleźć, między innymi, w pracach: H. Szejnki, *Książka drukowana XV–XVIII w. Zarys historyczny*, PWN, Warszawa 1987; E. Eisenstein, *Rewolucja Gutenberga*, przeł. H. Hollender, Prószyński i S-ka, Warszawa 2004. Warto też zajrzeć do już klasycznej pozycji Marshalla McLuhana z 1962 roku, która stosunkowo niedawno doczekała się przekładu na język polski: M. McLuhan, *Galaktyka Gutenberga. Tworzenie człowieka druku*, przeł. A. Wojtasik, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2017.

⁶ Chociaż język grecki zachował ciągłość historyczną, zaszło w nim wiele zmian, głównie dotyczących fonetyki. Już w starożytności klasyczny język został zastąpiony

Z wydawnictwem była związana działalność założonego przez drukarza stowarzyszenia zwanego Neakademią, czyli Nową Akademią, nawiązującą nazwą do szkoły Platona⁷. Celem skupionych wokół Manutiusa filologów było promowanie studiów nad klasycznym językiem greckim. Jednym z wielu aspektów ich działalności było pisanie po grecku przedmów do edycji wydawanych tekstów.

Dzięki coraz bardziej powszechnemu wynalazkowi druku jedna edycja utworu istniała w wielu egzemplarzach i mogła być jednocześnie i niezależnie używana przez kilku czytelników, co do tej pory było rzadkością. Poza tym wyeliminowanie konieczności przepisywania tekstu znacznie przyspieszyło produkcję książek, obniżyło ich cenę, a wykorzystanie czcionek drukarskich ułatwiło lekturę.

Do rąk czytelników trafiały poręczne, lekkie woluminy (z tekturowymi okładkami), wydawaniem których szczególnie zasłynął dom wydawniczy wspomnianego Aldusa Manutiusa⁸. Nowa forma książki była dużo łatwiejsza w użyciu niż nieporęczne, często bardzo ciężkie manuskrypty. Dzięki tym udogodnieniom książka stawała się przedmiotem coraz bardziej powszechnym i docierała do coraz większej liczby odbiorców.

Spadek ceny książki miał również związek z zastąpieniem drogiego pergaminu przez tani w produkcji papier⁹. Wynalezienie papieru, który odziedziczył swoją nazwę po papirusie, zawdzięczamy Chińczykom. Odkrycie to datuje się na I wiek n.e., jednak Europa poznała je wiele wieków później za sprawą Arabów¹⁰. Pierwsza europejska papiernia powstała w Hiszpanii w XII wieku¹¹.

Wydawanie drukiem dzieł autorów starożytnych pociągnęło za sobą rozwój nauki o tekście i kształtowanie się norm edytorskich. Wprowadzono między innymi wiele zmian interpunkcyjnych, które znacznie ułatwiały lekturę. Pomie-

przez uproszczoną wersję zwaną *koine*, która podlegała kolejnym zmianom w okresie bizantyńskim.

⁷ Więcej informacji na ten temat można znaleźć w pracach: S. Dahl, *Dzieje książki*, przeł. E. Garbacik, T. Zapiór, H. Devechy, tekst dziejami książki słowiańskiej uzupełnił K. Heintsch; red. B. Kocowski, Ossolineum, Wrocław 1965, s. 155 *et sqq.*; M. Rokosz, *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska w orbicie jej wpływów*, Ossolineum, Wrocław 1982; L. D. Reynolds, N. G. Wilson, *op. cit.*, s. 206 *et sqq.*

⁸ Niewielkie, pisane kursywą edycje tekstów starożytnych nazywano „aldynami” (cf. S. Dahl, *op. cit.*, s. 156).

⁹ W związku z tym, że papier dużo łatwiej ulegał zniszczeniu niż pergamin, ważne dokumenty, aby zapewnić im trwałość, przez cały okres renesansu niezmiennie sporządzano na pergaminie.

¹⁰ Papier w świecie islamskim był znany już w okresie wieków średnich. W VIII wieku Arabowie pojмали chińskich jeńców, od których nauczyli się wytwarzania papieru z lnianych i konopnych szmat oraz zużytych sznurów. Dokładnie pisze o tym Dahl (S. Dahl, *op. cit.*, s. 41 *et sqq.*).

¹¹ Zob. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, PAU, Kraków 2002, s. 58 *et sqq.*

dzy XV a XVII wiekiem powstał system zasad, które określały kształt i sposób używania takich znaków jak kropka, przecinek, średnik, dwukropek, znak zapytania, wykrzyknik oraz myślnik. Z większości opracowanych wtedy znaków korzystamy do dzisiaj.

Do odkrycia wszystkich skarbów zawartych w rękopisach konieczna była jeszcze wiedza z zakresu paleografii, jednak rozwój tej nauki rozpoczął się dopiero w XVII wieku. Pierwszym tekstem omawiającym niektóre zagadnienia dotyczące oceny rękopiśmiennego tekstu, jest, pochodzący z 1681 roku, utwór Jeana Mabillona *De re diplomatica*. Autor omówił jednak tylko nieliczne kwestie, które ponadto mogły znaleźć zastosowanie jedynie w pracy z manuskryptami łacińskimi.

Pierwsze edycje tekstów starożytnych cieszyły się ogromnym zainteresowaniem filologów oraz bibliofilów. Chociaż w momencie powstawania *editiones principes* normy dotyczące krytyki tekstu nie były jeszcze wypracowane, wszelkie braki rekompensowała pasja badawcza i uwielbienie starożytnej myśli przez odrodzeniowych humanistów.

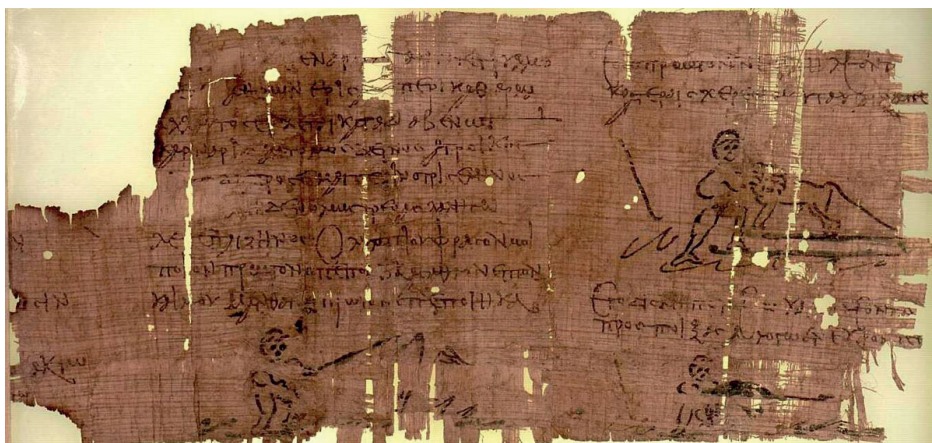
1. Stela z inskrypcją napisaną majuskułą (Olimpia, Grecja)

2. Inskrypcja wykonana majuskulą (Korynt, Grecja)

3. Inskrypcja wykonana mniej ozdobnym krojem majuskuły (Delfy, Grecja)

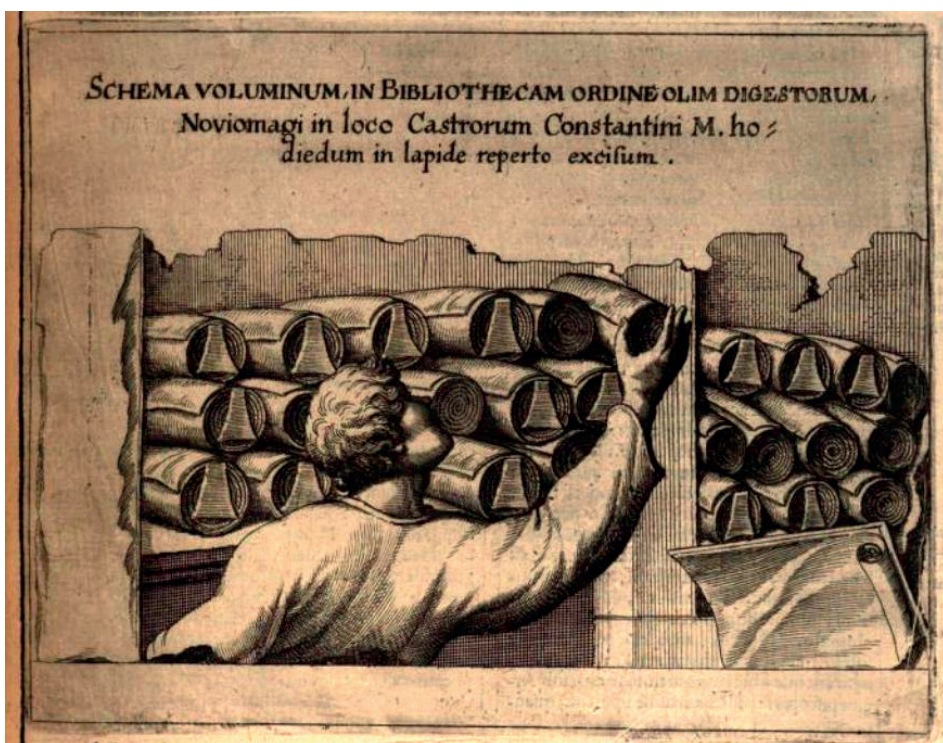
4. Tak zwany Papirus Heraklesa z III wieku n.e. zawierający wiersz o pracach herosa (Oksford, Biblioteka Sacklera, Oxyrhynchus Papyrus 2331)

5. Fragmenty hebrajskiego Wielkiego Zwoju Izajasza pochodzącego prawdopodobnie z II wieku p.n.e. Jest to najlepiej zachowany manuskrypt biblijny, znaleziony w Qumran (Palestyna)

6. Fragment Księgi Umarłych. Papirus pogrzebowy datowany na X wiek p.n.e.
(Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, 1925, Nowy Jork, USA)

7. Rysunek zaginionej płaskorzeźby z Trewiru przedstawiający zwoje leżące na półkach.
Większość zwojów ma przymocowany *titulus* (Christoph Brouwer i Jakob Masen, *Antiquitatum et Annalium Trevirensium* [Liège: Jo. Mathiæ Hovii, 1671], t. 1, s. 105]

8. Kobieta trzymająca zwój. Malowidło na naczyniu z V wieku p.n.e. znalezionym w Beocji (Musée du Louvre, kolekcja Samuela Jeana de Pozzi, 1919, Paryż, Francja)

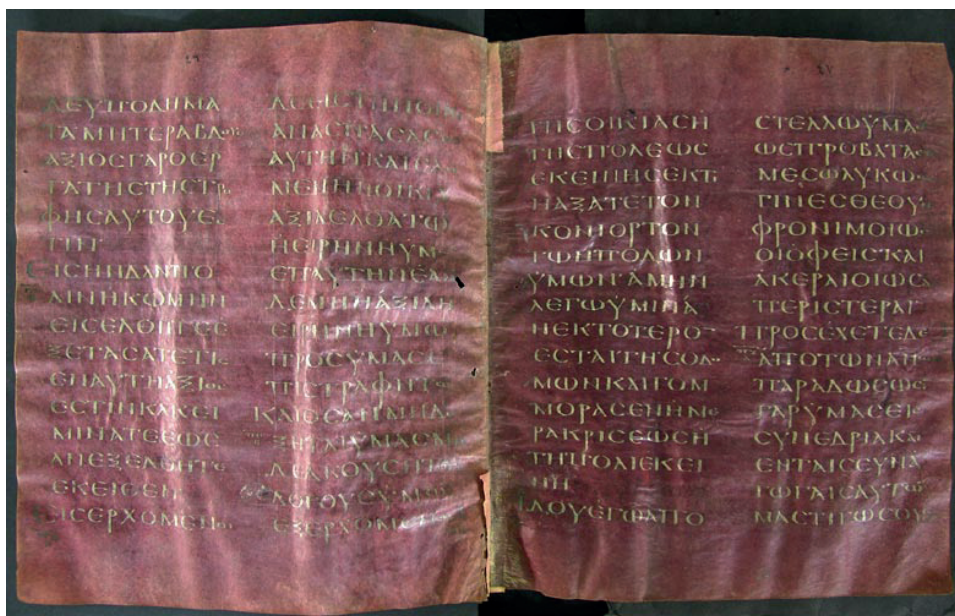
9. Kobieta czytająca zwój. Malowidło na naczyniu z około 450 roku p.n.e. znalezionym na Rodos (British Museum, Londyn, Wielka Brytania)

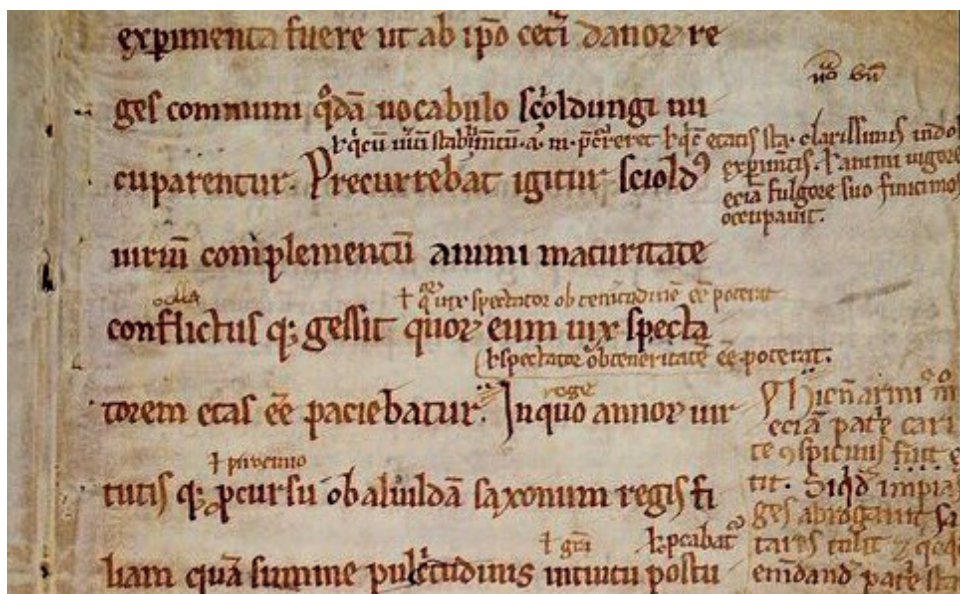
10. XVIII-wieczna Tora znajdująca się w Kaliszu

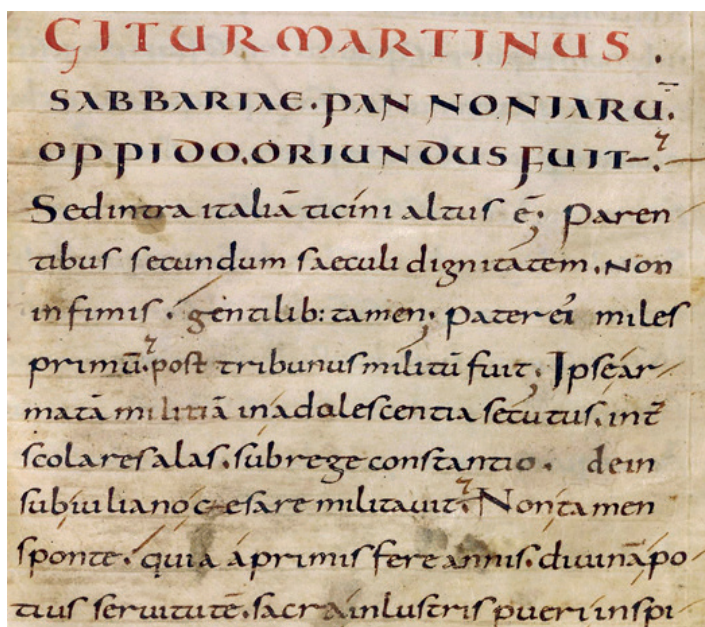
11. Współczesny zwój z hebrajskim tekstem Księgi Izajasza

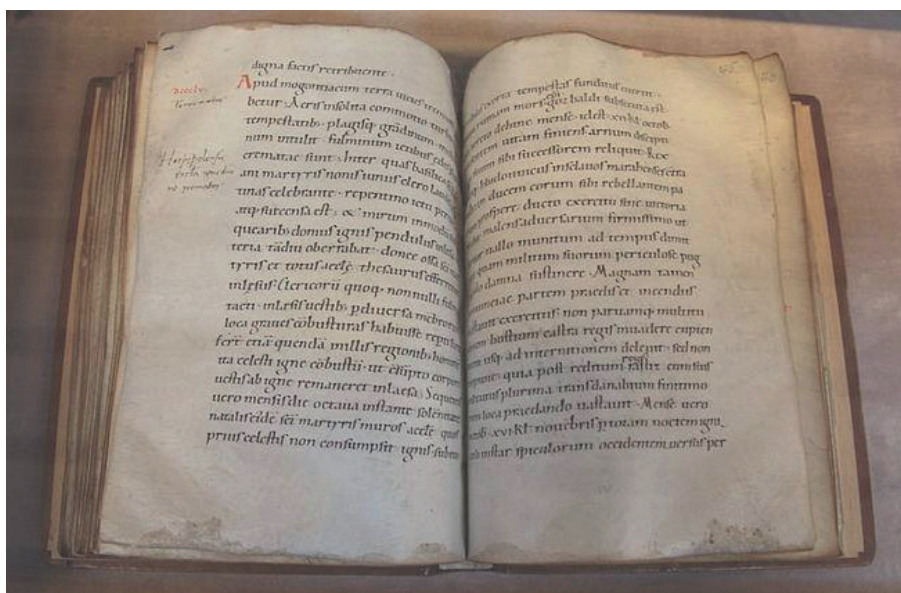
12. *Codex Petropolitanus purpureus*, datowany na VI wiek. Jest to grecki rękopis Nowego Testamentu, pisany bardzo regularną majuskulą na pergaminie nasączonym purpurą

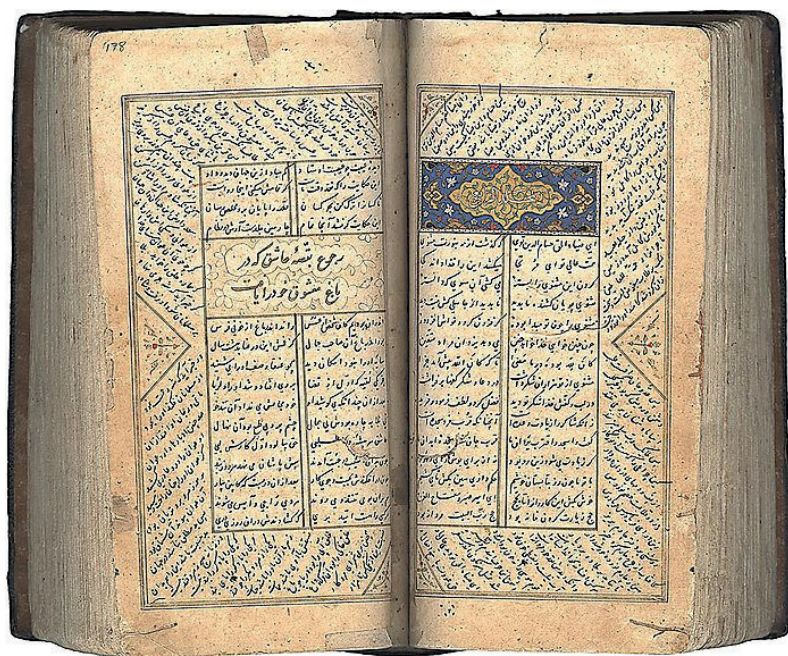
13. Fragment strony pergaminowego kodeksu z *Gesta Danorum* autorstwa Saxo Gramatyka (c. 1140 – c. 1220)

14. Przykład minuskuły karolińskiej z VIII wieku. Fragment karty rękopisu Sulpicjusza Sewera zawierającego *Vita Sancti Martini*

15. XI-wieczny pergaminowy kodeks napisany minuskulą karolińską. *Annales Fuldenses. Gesta quorundam francorum regum* 715–882 (Hesja, Niemcy)

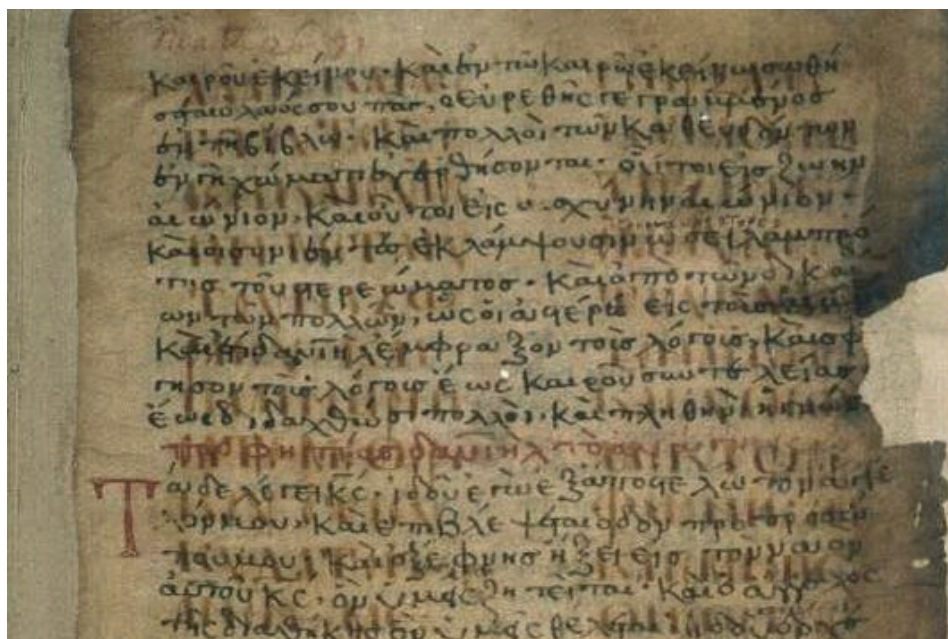
MS 5322

Jalal al-Din Muhammad Rumi: Mathnawi-i Ma'navi. Iran, 1479

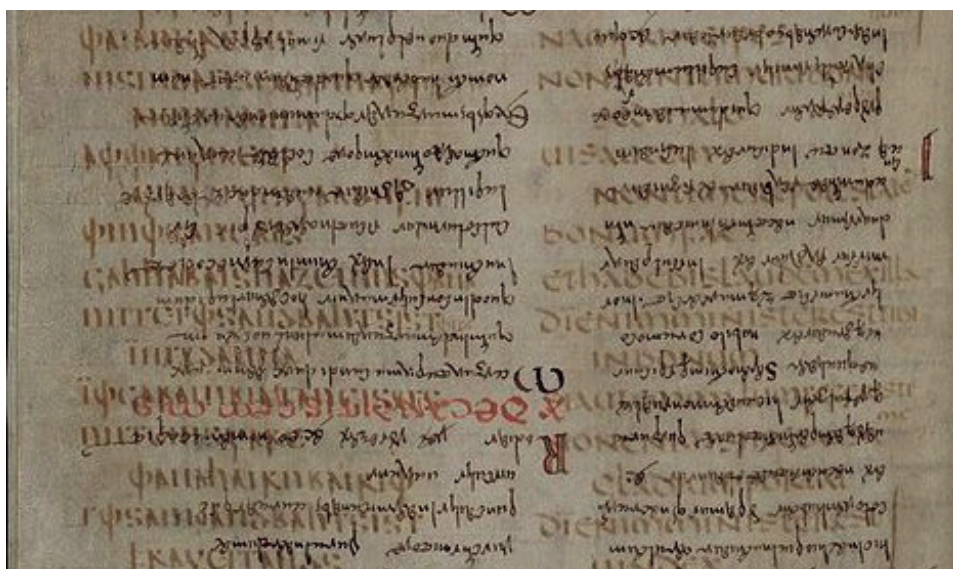
16. Perski papierowy manuskrypt z XV wieku z tekstem autorstwa Dżalal ad-Dina Rumiego (1207–1273), najsłynniejszego poety sufickiego. Część tekstu i zdobień została wykonana złotem

17. Papierowa podwójna karta z tekstem Koranu. Manuskrypt pochodzi z XIII wieku

18. X-wieczny palimpsest, *Codex Bezae Cantabrigiae* 197. Tekst zapisany jako drugi to lekcjonarz z pismami Ewangelii

19. Palimpsest: *Codex Bezae Cantabrigiae* 64 *Weissenburgensis*. Strona zawiera tekst *Listu do Rzymian* napisanego łacińskim gotykiem w VI wieku, na którym w wieku XIII zapisano *Origines Izidora z Sewilli*

SCRIPTORIUM MONK AT WORK. (From *Lacroix*.)

20. Mnich kopiujący manuskrypt. Skryba siedzi na krześle (katedrze), w dłoni trzyma pióro, a na pochyłym pulpicie leżą dwie księgi – jedna z tekstem, który należy skopiować, i druga, w której mnich sporządza kopię
(William Blades, *Pentateuch of Printing with a Chapter on Judges*, 1891)

21. *Codex Amiatinus* z VIII wieku, ilustracja przedstawiająca skrybę. Na górze strony widnieje napis: „Codicibus sacris hostili clade perustis Esdra Domino fervens hoc reparavit opus” („Kiedy święte księgi zostały uszkodzone przez wrogi ogień, oddany Panu Ezra naprawił szkody” [przekład własny])

22. Okładka kodeksu z tekstem *Hymni et cursus de St. Stephano*. Kodeks datowany jest na XII lub XIII wiek i pochodzi z klasztoru Weißenstephan (Freising, Niemcy). Okładka jest inkrustowana szlachetnymi kamieniami, zdobiona kością słoniową i srebrem (Bayerisches Nationalmuseum, Monachium, Niemcy)

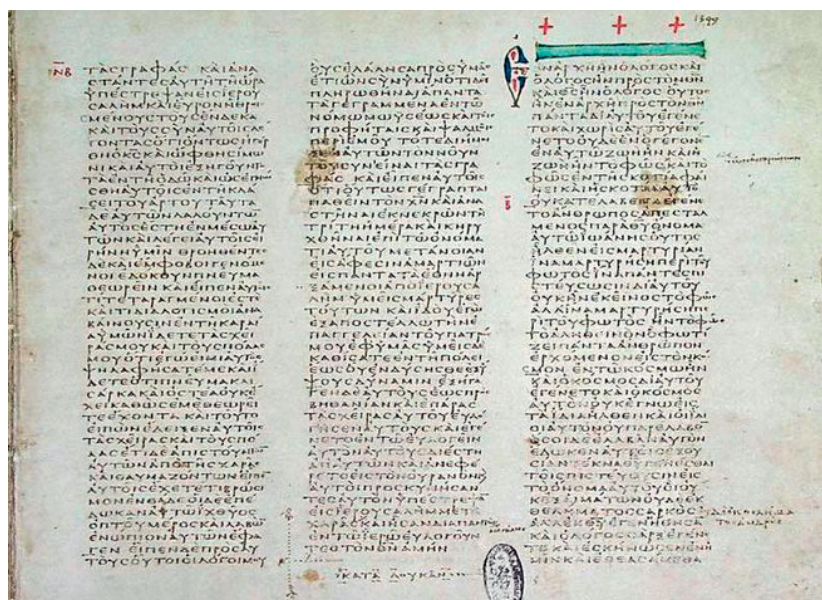
23. XVI-wieczna bordiura z motywem floraturowym autorstwa Stanisława Samostrzelnika, zamieszczona w *Catalogus Archiepiscoporum Gnesnensium. Vitae episcoporum Cracoviensium* Jana Długosza (Polona, Biblioteka Narodowa, Warszawa, Polska)

24. Strona 290r z XIII-wiecznego kodeksu *Gigas*,
na której znajduje się słynna ilustracja przedstawiająca diabła
(Kungliga biblioteket, Sztokholm, Szwecja)

25. XIV-wieczny hiszpański codex Las Huelgas zawierający zbiór pieśni

26. Strona z uncjalnego Kodeksu Watykańskiego, spisane w IV wieku. Zapisany na stronie tekst z końca Ewangelii św. Łukasza i początek Ewangelii św. Jana

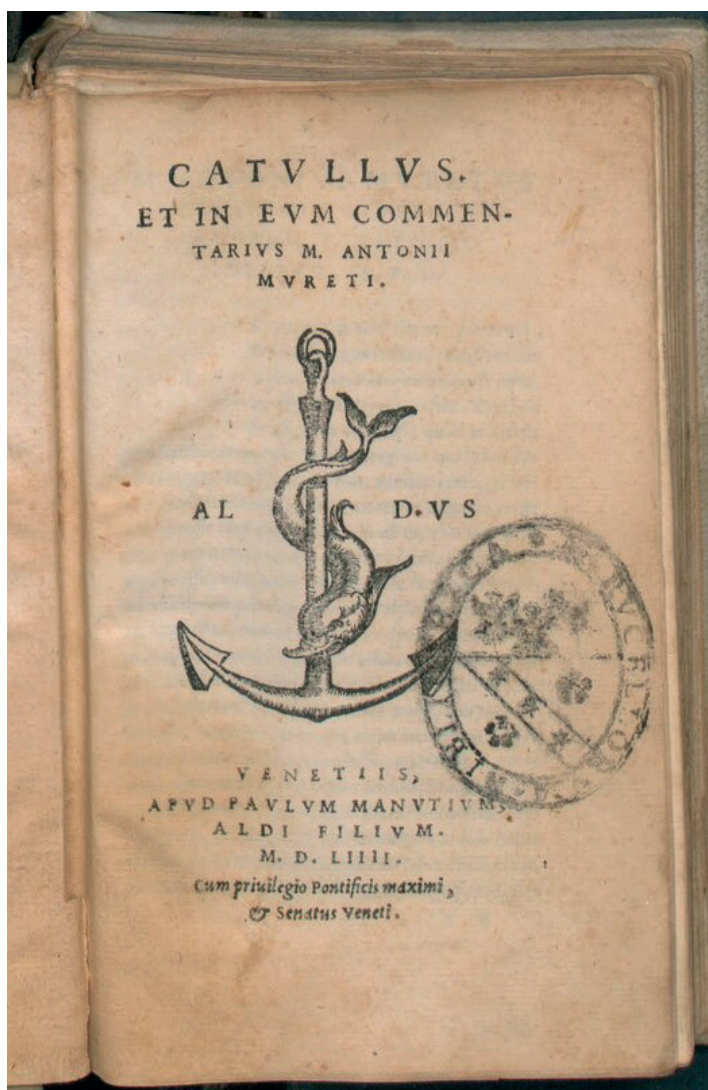
27. Inicjał na stronie Psalterza floriańskiego, pochodzącego z końca XIV wieku. Jest to kodeks pergaminowy napisany w języku łacińskim, polskim i niemieckim (Polona, Biblioteka Narodowa, Warszawa, Polska)

28. Ozdobny inicjał na karcie pochodzącej z XV-wiecznych Rozmyślań przemyskich (Biblioteka Narodowa, Rps BN III 8035, Warszawa, Polska)

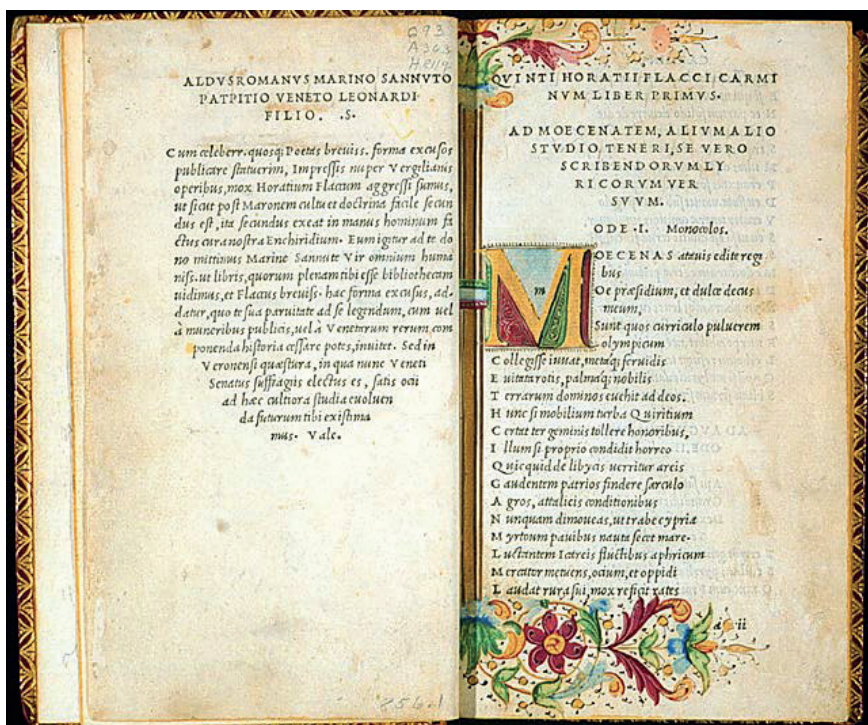
29. Ilustracja przedstawiająca XVI-wieczną drukarnię
(Bibliothèque Nationale de France, Paryż, Francja)

31. Strona tytułowa edycji poezji Katullusa wraz z komentarzem. Książka wydana w oficynie Aldusa Manutiusa w 1554 roku

32. Podobizna Aldusa Manutiusa z sygnetem drukarskim jego wydawnictwa: delfinem owiniętym wokół kotwicy

33. Ozdobna edycja dzieł Horacego z 1501 roku wydana w oficynie Aldusa Manutiusa

I.2. Krytyka tekstu – historia i teoria

Edytorstwo naukowe jest częścią nauk ścisłych, a jego przedmiot stanowi literatura, podobnie jak botanika zajmuje się kwiatami, zoologia zwierzętami, a geologia kamieniami. Kwiaty, zwierzęta i kamienie to jednak twory natury, a ich badanie wymaga precyzji, gdyż to, co widać i co da się zmierzyć, można zweryfikować. Z drugiej strony literatura jest tworem umysłu ludzkiego, pełnego ułomności i aberracji, i rąk ludzkich, które się mylą, przez co nauka, jaką jest edytorstwo naukowe, musi zmierzać w kierunku większego prawdopodobieństwa, jako że jedyną jej weryfikacją może być sam autor, nieżyjący już od setek czy tysięcy lat. Ale mimo to jest to nauka, a nie jakieś święte misterium. Rozum i zdrowy rozsądek, nieomal zażyła znajomość autora, świetne opanowanie języka, biegłość w odczytywaniu starego pisma, konieczna dla uchwycenia błędów skryby, koncentracja, uczciwość, bystrość i stłumienie samowoli – to są podstawowe cechy edytora naukowego. Innymi słowy, każdy może być botanikiem albo zoologiem. Edytorstwo naukowe zaś to zwieńczenie nauk humanistycznych.

Tom Stoppard, *Wynalazek miłości*¹

Zadania krytyki tekstu

Zadaniem krytyki tekstu jest zbadanie procesu jego transmisji i zmian, jakie zaszły w nim na przestrzeni wieków². Optymalny, ale nie zawsze osiągalny efekt

¹ T. Stoppard, *Wynalazek miłości*, [w:] idem, *Arkadia*. *Wynalazek miłości*, przeł. J. Li-mon, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1998, s. 149–150.

² W języku polskim istnieje kilka pozycji przystępnie omawiających techniczne zagadnienia krytyki tekstu. Należą do nich: L. Małunowiczówna, *Wstęp do filologii klasycznej wraz z metodologią pracy umysłowej i naukowej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1960; E. Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1, PWN, Warszawa 1982 (rozdz. III: Krytyka tekstu); L. D. Reynolds, N. G. Wilson, *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, przeł. P. Majewski, Wydawnictwa UW, Warszawa 2009 (rozdz. VI: Krytyka tekstu) oraz liczne pozycje obcojęzyczne, między innymi: L. Caretti, *Filologia e critica*, Ricciardi, Milano–Napoli 1955; P. Maas, *Textkritik*, B. G. Teubner, Leipzig 1957; idem, *Textual Criticism*, trans. B. Flower, Oxford University Press, Oxford 1958; F. Bowers, *Bibliography and Textual Criticism*, Clarendon Press, Oxford 1964; S. A. D'Arco, *Principi di critica testuale*, Antenore, Padova 1972; M. L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique Applicable to Greek and Latin Texts*, B. G. Teubner, Stuttgart 1973; A. Roncaglia, *Principi*

krytyki, to *constitutio textus*, czyli ustalenie najbardziej zbliżonej do oryginału wersji danego utworu³. Do dnia dzisiejszego nie przetrwały, z wyjątkiem inskrypcji, żadne oryginalne manuskrypty starożytnych autorów, w związku z czym każdy z zachowanych w odpisach tekstów wymaga intensywnej pracy krytycznej. Już w okresie odrodzenia rękopisy, które mieli do dyspozycji ówcześni edytorzy, były oddzielone od autografu dużą liczbą egzemplarzy, często niemożliwą do ustalenia. Stwarzało to ogromną trudność w zrekonstruowaniu właściwego kształtu utworu, z którą musiała sobie poradzić rozwijająca się krytyka tekstu.

Rys historyczny krytyki tekstu

Nowa nauka narodziła się z potrzeby poznania oryginalnej wersji dokumentów starożytnych, zniekształconych w procesie transmisji. W związku z tym, że sporządzane przez kolejnych kopistów manuskrypty zaczęły generować błędy już w pierwszym okresie przekazu, początki krytycznego podejścia do tekstu sięgają epoki hellenizmu⁴. Uczeni pracujący w Aleksandrii, stawiając sobie za cel zgromadzenie wszystkich najważniejszych dzieł literatury, sprowadzali do Biblioteki Aleksandryjskiej ogromne liczby rękopisów. Zapewne wiele tekstów docierało tam w kilku różniących się od siebie wersjach, a zwoje bywały uszkodzone. Konieczne było więc podjęcie prac krytycznych, które pozwoliłyby przygotować możliwie poprawną wersję danego tekstu i mogłyby ułatwić jego lekturę. W III wieku p.n.e. uczeni aleksandryjscy opracowali pierwsze znaki edytorskie, które odsyłały czytelnika do komentarza i wskazywały trudne lub zepsute miejsca tekstu. Te ostatnie sygnowano znakiem zwanym *obelos*, który miał formę pionowej kreski. Znak ten używany jest również we współczesnych wydaniach krytycznych pod postacią †, i nosi nazwę *crux philologorum vel interpretum*.

e applicazioni di critica testuale, Bulzoni, Roma 1975; P. Maas, *Critica del testo*, Le Monnier, Firenze 1982; H. F. Fränkel, *Testo critico e critica del testo*, Le Monnier, Firenze 1983; G. Contini, *Breviario di ecdotica*, Ricciardi, Milano–Napoli 1986; G. Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, Le Lettere, Firenze 1988; R. Tosi, *Studi sulla tradizione indiretta dei classici greci*, CLUEB, Bologna 1988; M. Winiarczyk, *Sigla Latina in libris impressis occurrentia: cum siglorum Graecorum appendice*, Domus editoria Universitatis Wratislaviensis, Wrocław 1995; A. Stussi, *Fondamenti di critica testuale*, Il Mulino, Bologna 1998; G. Inglese, *Come si legge un'edizione critica. Elementi di filologia italiana*, Carocci, Roma 2003.

³ Taką pracę wykonał Oskar Dähnhardt, autor edycji scholiów do *Persów* wykorzystanej w tej monografii. Część rozdziału IV zawiera prezentację adnotacji wydawcy dodanych do tekstu scholiów, co pozwala w pewnej mierze prześledzić przebieg pracy krytycznej, a to koresponduje z treściami zaprezentowanymi w tym rozdziale książki.

⁴ Szersze opracowanie krytyki tekstu w ujęciu historycznym można znaleźć w pracy zatytułowanej: L. D. Reynolds, N. G. Wilson, *op. cit.* Zob. także część tej książki dotyczącą transmisji tekstu w antyku (I.1.1. Starożytność).

Wydawcy aleksandryjscy stosowali również specjalne znaki dla zaznaczenia, najczęściej, 10. i 100. wersu rękopisu. Policzenie tego rodzaju adnotacji pozwalało na określenie objętości każdego utworu i odnotowanie sumy wierszy w katalogu. Naniesiona na teksty numeracja wersów pozwalała ocenić, czy posiadana kopia danego dzieła jest kompletna. Opisana tutaj metoda, zwana stychometryczną, została później przejęta przez wydawców rzymskich.

W hellenizmie zaczęto także umieszczać na marginesach znaki informujące czytelnika o tym, że do danego fragmentu został napisany komentarz, z którym można się zapoznać sięgając do oddzielnego woluminu. Nasza wiedza na temat hellenistycznej krytyki tekstu opiera się głównie na informacjach zachowanych w tych właśnie pracach komentatorskich.

Ważnym zadaniem, podjętym przez hellenistycznych uczonych, była transliteracja tekstów napisanych starszą wersją greckiego alfabetu, używaną w Atenach do 403 roku p.n.e. Do początku V wieku p.n.e. funkcjonowały różne odmiany alfabetu stosowane lokalnie w różnych częściach Hellady. Przyjęcie w 403 roku przez Ateny alfabetu jońskiego, który pochodził z Miletu, dało początek ujednoliceniu pisowni greckich tekstów. Do połowy IV wieku p.n.e. 24-literowy alfabet joński wyparł wszystkie alfabety lokalne. Nowy sposób zapisu znacznie ułatwiał lekturę tekstu oraz zmniejszał ryzyko popełniania błędów, jakie mogły powstać przy dalszym kopiowaniu. W piśmie zaczęto używać głosek „ε” oraz „η”, zapisywanych wcześniej jednym znakiem „ε”, a także „ου” i „ω”, zapisywanych wcześniej jako „ο”. Dodano również nieznane dotąd litery „χ” oraz „ψ”.

W Aleksandrii opracowano także, stosowaną również współcześnie, zasadę krytyczną dotyczącą rekonstrukcji oryginalnej wersji tekstu. Mówi ona, że jeżeli istnieje kilka wariantowych lekcji, należy wybrać tę, która zostanie uznana za najbardziej prawdopodobną w kontekście wszystkich tekstów danego autora.

Wybitnymi postaciami tamtej epoki są kierownicy Biblioteki Aleksandryjskiej: Zenodot z Efezu (c. 325 – c. 265), Apollonios Rodyjski (III wiek p.n.e.), Eratostenes z Cyreny (c. 276 – c. 194), a także wspomniany już wcześniej Arystofanes z Bizancjum oraz Arystarch z Samotraki (216–144). Ostatniemu z badaczy tradycja przypisuje wprowadzenie do użytku znaków krytycznych, w tym wspomnianego już obelosa, które miały zostać wymyślone przy okazji przygotowywania krytycznej edycji dzieł Homera.

Znaki Arystarcha nie były stosowane standardowo we wszystkich powstających wówczas rękopisach, jednak przejęła i utrzymała je rodzająca się filologia rzymska. Jako pierwszy w tekstach łacińskich miał je zastosować Lucjusz Eliusz Stilo (II/I wiek p.n.e.), gramatyk i znawca retoryki, a później Marek Waleriusz Probus (c. 20–105), filolog zajmujący się badaniem i poprawianiem rękopisów oraz autor prac gramatycznych dotyczących języka łacińskiego.

Nowy okres dużego zainteresowania krytyką tekstu przyniosło średniowiecze, które wykorzystywało i udoskonalało osiągnięcia poprzedniej epoki. Zawdzięczamy to głównie dużej liczbie istniejących rękopisów *Pisma Świętego*,

które stanowiło najważniejszy tekst chrześcijańskiego świata. Uczeni, najczęściej duchowni, zajmowali się kolacjonowaniem, czyli zestawianiem manuskryptów w celu ustalenia właściwej wersji tekstu.

Wiele do rozwoju krytyki wniosła praca uczonych z epoki Karolingów, między innymi Lupusa Servatusa (c. 805 – c. 862), zajmującego się kolacją tekstów łacińskich, również pogańskich, oraz Teodulfa (c. 760–821), przygotowującego własne edycje wielu utworów. Teodulf miał zwyczaj zaznaczać na tekście, które lekcje przyjął za którym manuskrytem, co stało się standardem w późniejszym etapie rozwoju nauki. Ważną postacią był także Demetriusz Trikliniusz (pierwsza połowa XIV wieku), który jako pierwszy zajmował się metryką. Posługując się wiedzą dotyczącą prozodii, był w stanie poprawić niektóre widniejące w rękopisach błędy. Wyszukiwał też zaginione manuskrypty, chcąc odnaleźć w nich lekcje wariantowe, oraz przygotowywał własne edycje tekstów, które opatrywał uwagami krytycznymi.

Największego rozkwitu we wszystkich swoich aspektach filologia doczekała się jednak w okresie odrodzenia. Ważną datą w historii krytyki tekstu jest rok 1489, kiedy Angelo Poliziano (1454–1494) wydał, wspomnianą już, pracę zatytułowaną *Miscellanea*. Zawierała ona ogólne opracowanie zagadnień krytycznych i szybko stała się popularna w całej Europie.

Do rozwoju krytyki tekstu przyczynił się również wynalazek druku. Podstawą wydawanej w odrodzeniu edycji często nie była najlepsza zachowana w rękopisach wersja tekstu, ale ta, która była najłatwiej dostępna dla wydawcy. Z uwagi na to, że tekst utworu w kształcie zamieszczonym w *editio princeps* był dostępny dla znacznie większej liczby odbiorców niż jego inne wersje znajdujące się w manuskryptach, często był traktowany jako wzorcowy. Uczeni, którzy dostrzegali ułomność wydanej drukiem wersji, musieli sięgnąć po metody krytyczne i skolacjonować ją z wersjami istniejącymi w innych manuskryptach. W efekcie powstawały prace porównujące różne wersje tekstu, zawierające zestawienia lekcji wariantowych. Sporządzanie wydania krytycznego na podstawie kolacji wszystkich istniejących rękopisów danego tekstu stało się jednak standardem dopiero w wieku XIX.

Za pierwszy utwór próbujący sformułować zasady, jakimi powinna rządzić się krytyka tekstu, uważa się XVI-wieczne dzieło zatytułowane *De arte critica sive ratione corrigendi antiquorum libros disputatio* autorstwa Francesco Robortello (1516–1567). Praca ta nie jest jednak wysoko ceniona przez badaczy i nie zawiera jeszcze wzmianki o metodzie stemmatycznej, wynalezienie której przyniosło rewolucję w pracach edytorskich.

Największym propagatorem teorii stemmatycznej, nazywanej również genealogiczną, był Karl Lachman (1793–1851)⁵. Pierwsza *stemma codicum* została przygo-

⁵ Szczegółowe informacje na temat metody stemmatycznej można znaleźć w pracy: S. Timpanaro, *La genesi del metodo del Lachmann*, Le Monnier, Firenze 1963.

towana w 1831 roku przez Carla Sumpta do jego wydania mów *In Verrem* Cyserona. Metoda ta szybko stała się najpopularniejszym sposobem badania manuskryptów i pomimo jej ograniczeń krytycy niezmiennie korzystają z niej do dzisiaj.

Efekty pracy krytycznej są przedstawiane w tak zwanym „wydaniu krytycznym”, w którym tekst utworu opatrzony jest aparatem. Pierwszą część takiej edycji stanowi *praefatio*, pisana najczęściej w języku łacińskim. Wydawca omawia w niej wszystkich świadków tekstu, czyli jego zachowane przekazy oraz odtwarza zależności pomiędzy nimi. Często również zamieszcza informacje o poprzednich edycjach tekstu, a w przypadku utworu lirycznego opisuje używane przez autora metra. Dodatkowo, aby ułatwić czytelnikowi lekturę, wydawca w tak zwanym *conspectus siglorum* wyjaśnia używane w aparacie *sigla*, czyli symbole i skróty⁶.

Ze względu na charakter danej edycji wyróżnia się różne rodzaje wydań krytycznych, między innymi: *editio princeps* (pierwodruk), *editio stereotypa* (wydanie niezmienione w stosunku do poprzedniego) lub *editio purificata vel castigata* (w którym z różnych powodów zamieszczono tekst niekompletny).

Tradycja bezpośrednia i pośrednia

Tekst utworu, rozumiany szeroko jako wszystkie jego wersje lub fragmenty, mógł zostać zachowany w tradycji bezpośredniej lub pośredniej. Tradycja bezpośrednia, nazywana również *memoria*, to manuskrypty danego tekstu, zachowane głównie przez średniowieczne kodeksy oraz przez starożytne papirusy.

Rękopisy dzielą się na źródłowe, czyli takie, które są kopiami woluminów zaginionych, i pochodne – kopie kodeksów istniejących. Dla odtworzenia oryginalnej formy tekstu cenne są oczywiście jedynie te źródłowe. Kodeksy dzieli się również ze względu na rodzaj tekstu, jaki zawierają. Można wyróżnić, na przykład, *codex vetustissimus* (najstarszy, w jakim zachował się tekst), *optimus* (kopia uznana za najlepszą ze względu na swoją poprawność) lub *unicus* (zawierający jedyną wersję danego tekstu)⁷.

Na tradycję pośrednią składają się z kolei przekłady, antologie, wyciągi, skróty, parodie, centony, różne rodzaje leksykonów i słowników oraz *scholia*, które zostały omówione w kolejnej części pracy.

Porównanie różnych rodzajów przekazów pozwala na wyrugowanie istniejących w poszczególnych wersjach błędów, które powstały w czasie kolejnych wieków transmisji. W okresie starożytności pojawianiu się pomyłek sprzyjało to,

⁶ Wykaz skrótów, głównie łacińskich, bez którego omówienie krytyki tekstu byłoby niepełne, został umieszczony w dalszej części tego rozdziału. Przedstawiona lista nie jest kompletna, jej objętość wyznaczyła liczba skrótów użytych w edycjach, z których korzystałam podczas przygotowywania tej książki.

⁷ Tym ostatnim dla tragedii *Ofiarnice* Ajschylosa jest omawiany w tej książce *codex Mediceus XXXII*, 9.

że kopiści często pisali tekst pod dyktando, ze słuchu, nie widząc go. Popelniania błędów nie ustrzegli się jednak i średniowieczni kopiści, chociaż sami odczytywali przepisywany tekst. Najczęściej spotykanymi pomyłkami są: dittografia (powtórzenie litery lub całego słowa), haplografia (opuszczenie litery lub całego słowa), hipermetria (dopisanie nadliczbowej sylaby) lub tak zwany *lapsus calami* (literówka). W niektórych przypadkach źródłem błędów była również ignorancja kopisty, który nie znał dobrze języka przepisywanego tekstu, a więc swoją pracę wykonywał bezkrytycznie.

Problemy z prawidłowym odczytaniem tekstu powstawały także na skutek zmian krojów pisma i kształtów liter, wspomnianego już braku znaków przestankowych, nierozdzielania wyrazów oraz niezapisywania akcentów w języku greckim. Powodowało to niewłaściwy podział ciągu liter na słowa, a nawet na zdania, oraz mylenie liter o podobnym kształcie. Czasami kopista włączał do tekstu głównego tekst poboczny, czyli dodawane na marginesach i pomiędzy wersami dopiski, źle interpretował litery oznaczające liczby lub błędnie rozwijał skróty.

Recensio, examinatio, emendatio

W pracy krytycznej wyróżnia się trzy fazy: *recensio*, *examinatio* oraz *emendatio*. Celem tych działań jest rekonstrukcja oryginału bądź wybranej wersji tekstu.

Podczas *recensio* edytor ma za zadanie zidentyfikować wszystkich świadków tekstu oraz zbadać ich autentyczność i poprawność. Badania przeprowadzone w fazie recenzji powinny doprowadzić do rekonstrukcji tekstu na podstawie tych manuskryptów, które zostały uznane za wiarygodne.

Kolacja całego zachowanego materiału pozwala na ustalenie stosunków pomiędzy poszczególnymi rękopisami. Decydujące znaczenie w procesie rozpoznawania tych zależności mają popelniane w tekstach błędy, które powielano podczas sporządzania odpisów. Pomyłki pomagają rozpoznać, czy dane manuskrypty są ze sobą związane, czy też powstały niezależnie od siebie. Pomocne w ustalaniu efektów kolacji są także mechaniczne uszkodzenia rękopisów, na przykład brak karty w kodeksie. W kopiach wykonanych z takiego egzemplarza brakować będzie fragmentu napisanego na zaginionej karcie.

Podczas fazy *recensio* należy, o ile to możliwe, wyeliminować te manuskrypty, które są kopiami egzemplarzy zachowanych, a tym samym zredukować ich liczbę, według zasady *manuscripta ponderantur non numerantur*. Ustalenie pokrewieństwa odpisów pozwala również czasami na znalezienie archetypu, czyli najbliższego wspólnego przodka, należącego do tradycji bezpośredniej.

Po zbadaniu wszystkich rękopisów edytor posiada zazwyczaj wystarczająco wiele informacji, aby skonstruować drzewo genealogiczne świadków tekstu, czyli *stemma codicum*. Poszczególne manuskrypty oznacza się w nim przez *sigła*: zachowane przekazy zwyczajowo nazywa się dużymi literami alfabetu greckiego, w tym archetyp dużą literą A lub Ω. *Stemma* często jest bardzo pomocne

w pracy krytycznej, bo informuje o liczbie kopii oddzielających dany rękopis od oryginału.

Metoda stemmatyczna daje efekty przy badaniu tekstów, które mają za sobą transmisję pionową, czyli taką, gdzie jeden manuskrypt jest kopią innego. Zawodzi jednak przy próbie zbadania transmisji tekstów, które uległy kontaminacji, czyli transmisji poziomej. Rękopisy kontaminowane sprawiają wyjątkową trudność, ponieważ piszący je kopista korzystał z kilku wersji danego utworu i nanosił na jeden tekst lekcje z kilku manuskryptów.

Dodatkową komplikację wprowadza także istnienie, chociaż zdarza się to rzadko, kilku wariantów odautorskich danego utworu. Graf *stemma* nie jest w stanie przedstawić klarownie tak skomplikowanej drogi transmisji.

Celem drugiej fazy, nazywanej *examinatio*, jest sprawdzenie tekstu ustalonego w procesie *recensio*. Edytor ma za zadanie zbadać wszystkie istniejące lekcje, wyeliminować bezwzględnie błędne, wybrać te, które wymieni w aparacie krytycznym oraz tę jedną, którą umieści w tekście jako najbardziej prawdopodobną. Pomocne przy ustalaniu poprawnego wariantu mogą być, między innymi, zasady ortografii i gramatyki, a w przypadku tekstów poetyckich – metryka. W wyborze właściwego wariantu pomagają niekiedy również reguły krytyczne. Najważniejsze z nich to *lectio difficilior potior* (lekcja trudniejsza jest uważana za poprawniejszą, bliższą oryginałowi, niż łatwiejsza, gdyż kopista mógł zamienić słowo, którego nie rozumiał, na słowo bardziej powszechne) oraz, sformułowana przez szwajcarskiego teologa i filologa Johanna Jakoba Wettsteina, *lectio brevior potior* (lekcja krótsza jest bardziej prawdopodobna niż dłuższa, chociaż czasami lekcja krótsza może być skutkiem przeoczenia fragmentu wyrazu).

Ostania faza, nazywana *emendatio* lub *divinatio*, służy naprawie miejsc zepsutych. Jeśli edytor uzna, że wszystkie lekcje zachowane w manuskryptach są błędne, proponuje, o ile to możliwe, własne koniektury, czyli poprawki. Takie uzupełnienia czasami eliminują błędy i wypełniają istniejące luki. Jeśli edytor nie znajduje możliwości uzupełnienia tekstu, zaznacza, że dane miejsce jest uszkodzone, stawiając, wspomniany już, *crux philologorum*.

Inne znaki krytyczne używane w tekście i aparacie to, między innymi, gwiazdki często zaznaczające lakuny (*) oraz różne rodzaje nawiasów:

a. nawiasy okrągłe – zawierają litery lub słowa dodane do tekstu, rozwinięte przez edytora skróty, które znajdują się w rękopisie;

b. nawiasy ostre – wydawca umieszcza w nich litery lub słowa, które dodał; a które zostały pomyłkowo ominięte przez skrybę;

c. nawiasy klamrowe – w tych nawiasach edytor umieszcza litery lub słowa, które uznał za dopisane pomyłkowo przez skrybę;

d. nawiasy kwadratowe – litery lub słowa w nich umieszczane to koniektury wydawcy, edytor dodaje tam tekst brakujący w rękopisie; w niektórych wydaniach nawiasy kwadratowe służą jednak do zaznaczenia tych liter lub słów, które powinny zostać usunięte z tekstu.

Znaczenie poszczególnych form nawiasów nie zawsze jest ściśle określone. Z pomocą przychodzi, umieszczany czasami w edycjach tekstów, wykaz i omówienie symboli używanych w danym wydaniu, czyli wspomniany już *conspectus siglorum*⁸.

Praca wykonana w trzech fazach krytyki tekstu znajduje odzwierciedlenie w aparacie krytycznym, który może być sporządzony pozytywnie (kiedy zawiera informacje o manuskryptach, w których występuje lekcja przyjęta w tekście oraz podaje brzmienie i lokalizację innych wariantów), albo negatywnie (kiedy zawiera jedynie lekcje odmienne od tej przyjętej w tekście).

Krytyka tekstu to nauka niezwykle trudna, wymagająca znakomitej znajomości języka oraz doskonałej intuicji, a przez to dostępna jedynie najwybitniejszym spośród humanistów. Jest wyjątkowo ważną dziedziną filologii, ponieważ umożliwia właściwą analizę i interpretację tekstu przekazanego w rękopisach. Krytyka tekstu ma także ogromne znaczenie dla badaczy nauk pomocniczych, historyków czy archeologów, którzy na podstawie zrekonstruowanych utworów uzyskują wiedzę niezbędną do prowadzenia badań w swoich dziedzinach. Filolodzy z kolei, aby uzyskać informacje przydatne w kolejnych pracach krytycznych, korzystają z ustaleń nauk pomocniczych.

⁸ Zob. E. Dickey, *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica and Grammatical Treatises, from their Beginnings to the Byzantine Period*, An American Philological Association Book, Oxford University Press, New York 2007, s. 133.

I.2.1. *Conspectus siglorum*

A

a post. – a posteriori

a pr. – a principio

ab init. – ab initio

abbr. – abbreviatura

abiud. – abiudicavit

abl. – ablativus

a.c. / ac. / a.corr. – ante correcturam *vel* correctionem

acc. – accedente; accedit; accepit; accusativus

ad fin. – ad finem

ad init. – ad initium

ad int. – ad interim

ad litt. – ad litteram

ad loc. – ad (hunc) locum

ad marg. – ad marginem

ad rat. m. – ad rationem meam

ad. – addatur; addatus

add. – addidit, addictissimus, addit

addict. – addictio; addictus

adi. – adiunxit

adj. – adiectivum

adn. – adnotatio

adn.crit. – adnotatio critica

adp. – adponebat

adscr. – adscriptus

adv. – adverbium; adversus

advs. – adversus

afft. – affidavit

agn. – agnoscit; agnovit

a.h.l. – ad hunc locum

a.h.v. – ad hanc vocem

a.i. – ab initio; ad interim

al. – alia; alias (gr. γρ. = γράφεται); alii

al. – alibi, gdzie indziej

al.ed. – alia editione

al.m. – alia manus

alt. – alter; alternus

an. – anonymus

a.n. – absque nota; ad notam

ap. – apud

app. – appendix
app.crit. – apparatus criticus
appos. – apposit
approb. – approbante
a.r. – ante rasuram
archet. – archetypus
arg. – argumentum
atq. – atque
attr. – attribuit

B

b. – bene; bis
b.e. – bene est
bibl. / biblioth. – bibliotheca

C

c. / ca. – circa; contra
cap. – caput
capit. – capitulum
cart. – carta; charta
catal. – catalogus
catal.codd.mss. – catalogus codicum manuscriptorum
cet. – ceterus
cett. – ceteri
cf. / cfr – confer
ch. / chart. – charta
ci. / cj. – coniecit
cir. / circ. – circa
cit. – citatus
cit.loc. / c.l. – citato loco
cl. – collato
cod. – codex
cod.ms. – codex manuscriptus
codd. – codices
col. – colonus; columna
coll. – collatio; collocavit
comm. – commentarius
comp. – compara; composuit
compl. – complevit
coni. / conj. – coniecit; coniugatus; coniunxit
coniung. – coniungunt
cor. / corp. – corpus

cor. / **corr.** – corrector; correxit
cp. – compendium; compara
c.t. – cum titulis
cur. – curavit

D

damn. – damnavit
def. – defendit; deficit
del. – deletum; delevit
deprec. – deprecatur
det. – deterior (codex)
dett. – deteriores (codices)
detr. – detritus
dist. – distinxit
dt. – dedit
dub. – dubitanter

E

e.c. – exempli causa
e.g. / **ex.g.** / **ex.gr.** – exempli gratia
e.pos. – ergo posuit
ead. – eadem
ead.m. – eadem manus
ed. – edidit; editio; editor
ed.cit. – editio citata
ed.mai. – editio maior
ed.min. – editio minor
ed.pr. – editio princeps
ed.pr. / **princ.** – editio princeps
edd. – ediderunt; editiones; editores
edd.vett. – editiones veteres
editt. – editores
eg. – ergo
em. – emendavit
etc. – et cetera
evan. – evanuit
ex lib. – ex libris
ex off. – ex officio
ex p. – ex parte
ex. – exemplum
ex. / **exp.** – expunxit
exh. / **exhib.** – exhibetur
expl. / **explic.** – explicavit; explicit

F

f. – fecit; femininum; finis; fuit; folium

fac. / **facs.** – facsimile

f.l. – falsa lectio

ff. – folia

fol. – folium

fort. – fortasse

fragm. / **frgm.** – fragmentum

G

gl. – glossa *vel* glossema

H

hab. – habet, habuit

h. – habuit; hic, haec, hoc

h.l. – hoc loco

h.t. – hoc titulo

h.v. – hoc verbum

hyp. – hypomnema

I

i. – infra; inscriptus

i.e. – id est

i.fol. – in folio

i.fragm. – in fragmentis

i.mg. / **marg.** – in margine

i.pr. – in principiis

i.q. – idem quod

i.r. / **ras.** – in rasura

i.t. – in textu

ib. / **ibid.** – ibidem

id. – idem

in appar. – in apparatu

in f. – in fine

in lim. – in limine

in loc. – in loco

in loc.cit. – in loco citato

in marg. – in margine

in pr. – in principio

in r. / **in ras.** – in rasura

in. / **init.** – initium

ind. – index

indic. – indicavit

ins. – insertus, inseruit
inscr. – inscribatur; inscriptio; inscriptus
inser. – inseratur
instr. – instruxit
int.al. – inter alia
intell. – intellexit
interpol. – interpolatio
introd. – introductio
inv. – invenit
it – item

L

l. – liber; linea
l.c. – loco citato
l.c.p. – loco citato pagina
l.cal. – lapsus calami
l.d. – loco dato; locum dedit
l.l. – lingua Latina; loco laudato
l.ling. – lapsus linguae
l.s. – locum supplevit
l.s.c. – loco supra citato
lac. – lacuna
le. – lemma
leg. – legatur
ll. – leges; loci
lm. – lemma
lo. – loco
loc.cit. – loco citato
loc.comm. – loci communes
loc.laud. – loco laudato
loq. – loquitur

M

m. – manus; memoria; masculinus
m.al. – manus alia, altera
m.ant. – manus antiqua
m.ead. – manus eadem
m.m.pr. – manu mea propria
m.p. / **m.pp.** / **mpp.** / **mppr.** / **m.pr.** – manu propria
m.p.s. – manu propria subscripsi
m.pr. – manus prima, prior
m.rec. – manus recens

m.rec. – manus recentiora, recens
m.sec. – manus sceunda
man. – manus
marg. / **mg.** – margo
mg.ext. – margo exterior
mg.inf. – margo inferior
mg.sup. – margo superior
mitt. – mittit
mitteb. – mittebat
ms. – manu scriptus (liber)
ms. / **m.s.** – manuscriptum
mss. – manu scripti (libri); manuscripta
mstis. – manuscriptis

N

n. – neutrum
n. / **not.** – nota
n.compl. – non complevit
n.l. – non liquet
n.n. – nomen nescio
n.pr. / **nom.pr.** – nomen proprium
negl. – neglexit
no / **no.** – numero, numerus

O

o. – omissio; optimus; opus
off. – offusum
om. – omittit
omitt. – omittitur
omn. – omnis
op. – opponitur
op.cit. – opere citato
op.l. – opere laudato

P

p. – pagina; per; post; posuit; proponit; publicatum
p.c. / **p.corr.** – post correcturam *vel* correctionem
p.ex. – per exemplum
p.m. – propria manu
p.m.s. – propria manu subscripsi
p.t. – pleno titulo
pag. / **pg.** – pagina
pagg. / **pp.** – paginae

pap. – papyrus
pass. – passim; passus
pers. – persona
pl. / plut. – pluteus
pl.tit. – pleno titulo
plur. – pluralis; plurimus
plur.ord. – plurium ordinum (eques)
pos. – posuit
postt. – posteriores
pr. – per; primus; principium; prior; proprius
pr.m. – prima manus
praef. – praefatio
prael. – praelatus
prob. – probavit
propos. – proposuit
propr. – proprius

Q

q. – qui, quae, quod; quoque

R

r – recto
r. – restituit
ras. – rasura
rec. – recens, recentior
rec. / recens. – recensuit
recc. – recensuerunt
recit. – recitavit
recogn. – recognovit
refer. – referendum
rell. – reliqui
resp. – respicit
rest. – restituit

S

s. – scriptus; signa; signavit; sine; semel; seu; sic; sive
s.l. – supra linea
s.s.p. – sine suspicione pestis
s.typ. – sine typographo
s.v. – sub voce
sbb. – scribebat
sc. / scil. – scilicet
sch. / schol. – scholia; scholion (gr. Σ / σ – σχόλιον *vel* σχόλια)

scr. – scripsit; scriptura
scrib. – scriba; scribatur
script. – scriptus
sec. – secundum
secl. – seclussit
sg. / **sgn.** / **sig.** – signum; signa
sim. – similiter
sp. – spatium
sq. – sequens
sqq. – sequentes
ss. – superscripsit; supra scriptus
sscr. – supra scriptum
stat. – statuit
stat.a. – status ante
stat.q. – status quo
stat.q.a. – status quo ante
su. – sumat
subscr. – subscripsit
sup. – supra
supp. – superiores; supplementum
suppl. – supplementum; supplevit
susp. – suspicatus est; suspectus

T

t. – titulus; tomus; totus
t.p. – titulo pleno
t.t. – terminus technicus; titulo toto
test. – testes, testimonia
tom. – tomus
trad. – traductio; traduxit
traí. / **traie.** – traiecit
transp. / **trsp.** / **trps.** – transposuit
trib. – tribuit

U

u. – ubi; ultimus; unus; usque
u.a. – usque ad
u.s. – ut supra; ut sequitur
u. v. / **uv.** – ut videatur
ult. – ultimus
ulto. – ultimo
usq. – usque

ut inf. – ut infra

ut s. / ut sup. – ut supra

ut seq. – ut sequitur

V

v. – verbum; versus; verte; vide; vox

v. / vulg. – vulgo

v.d. – vir doctus

v.i.s. – verba infra scripta

v.inf. – vide infra

v.l. – varia lectio (gr. γρ. = γράφεται)

v.l.ant. – varia lectio antiqua

v.p. – vide paginam

var.lect. – varia lectio

ver. – verus

vert. – verte

vet. – vetus

vett. – veteres

vid. – videtur

vl. – videlicet

vol. – volumen

vs. – versus

vv.dd. – viri docti

ROZDZIAŁ II

SCHOLIA

II.1. *Scholia* – charakterystyka gatunku

Zadaniem uczonego jest powiększać to, co jest już znane. To wszystko. Ale można z tego czerpać olbrzymią satysfakcję, gdyż wiedza jest czymś dobrym. Nie musi dobrze wyglądać, brzmieć dobrze, ani nawet dobrze czynić. Dobro zawiera się w samej wiedzy. Ale jedyna rzecz, która sprawia, że coś jest wiedzą, to prawda. Nie można jej mieć zbyt dużo i nigdy nie ma jej na tyle mało, by nie warto było się nią zająć. Przecinek lub jego brak może oznaczać prawdę lub fałsz.

Tom Stoppard, *Wynalazek miłości*¹

Scholia, łacińskie *commentarii*, są jednym z najciekawszych, a zarazem najmniej opracowanych gatunków krytycznoliterackich. Omawiają liczne aspekty tekstu, który komentują, i stanowią niezwykle cenne źródło wiedzy na temat wielu zagadnień dotyczących starożytnej, a czasami również średniowiecznej nauki i kultury². Najważniejsze tematy, które są poruszane w scholiach, to interpretacja i analiza komentowanego utworu oraz jego styl i język. Leokadia Małunowiczówna celnie nazwała komentarze „osadem mądrości komentatorskiej uczonych różnych epok”³.

W związku z ogromną liczbą scholiastów, różnym poziomem ich wiedzy oraz różnym przeznaczeniem komentarzy⁴, *scholia* zawierają informacje zarówno

¹ T. Stoppard, *Wynalazek miłości*, [w:] idem, *Arkadia. Wynalazek miłości*, przeł. J. Li-mon, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1998, s. 148.

² Nie wszystkie *scholia* mają dla nas jednakową wartość. Najbardziej cenne są komentarze zawierające informacje, których nie można znaleźć w innej formie literackiej. Istnieją jednak też takie *scholia*, które chociaż mogły być przydatne dla czytelników w okresie bizantyńskim, naszej wiedzy nie poszerzają.

³ L. Małunowiczówna, *Wstęp do filologii klasycznej wraz z metodologią pracy umysłowej i naukowej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1960, s. 210.

⁴ W okresie późnej starożytności oraz średniowiecza *scholia* były wykorzystywane w szkolnictwie na różnych poziomach nauki. Opracowanie zagadnienia starożytnej

o bardzo dużej, jak i niewielkiej wartości naukowej. Niektóre uwagi nie pogłębiają naszej wiedzy o komentowanym tekście, jednak wiele z nich może przyczynić się do bardziej wnikliwej lektury utworu oraz ułatwić jego krytykę. Komentarze często pomagają ustalić właściwą wersję tekstu, ponieważ mogą przechować lekcje lepsze niż ta, która zachowała się w danej wersji utworu. Częściej zdarza się to w przypadku tekstów greckich, które były obficie komentowane przez scholiastów, i przez to *scholia* do nich mają zazwyczaj większą wartość niż te odnoszące się do utworów łacińskich.

Tradycja pisania scholiów sięga na pewno epoki klasycznej: za najstarsze zachowane komentarze uważa się *scholia* D do *Iliady*, pochodzące z V lub IV wieku p.n.e. Jednak najbardziej płodny okres pracy scholiastów przypada na epokę hellenizmu. Powstałe wtedy *scholia* przetrwały do naszych czasów dzięki rękopisom pochodzącym ze średniowiecza, czego przykładem może być *codex Mediceus XXXII*, 9.

Lektura scholiów nie jest rzeczą łatwą. Podczas długiego czasu, w którym komentarze powstawały i podlegały transmisji, greka i łacina wciąż ulegały zmianom, adaptując nowe słownictwo i style pisarskie. W związku ze zmianami języka, niektóre słowa i zwroty pochodzące ze starożytności musiały brzmieć bardzo archaicznie dla średniowiecznych badaczy. Taka sytuacja zaowocowała częstym wzbogacaniem starożytnych komentarzy o uwagi natury etymologicznej, dodawano też definicje mniej znanych słów i parafrazy fragmentów, które scholiasta uznał za niejasne. Skrybowie wprowadzali do przepisywanego utworu również zmiany mające na celu dopasowanie tekstu do ich wyczucia językowego, potrzeb epoki lub służące ułatwieniu lektury.

W starożytności *scholia* określano również terminem *hypomnemata*. Nazwy tej używano w odniesieniu do prac spisanych w osobnych woluminach, które jednak czytano jednocześnie z komentowanym tekstem. *Hypomnemata* zawierały zazwyczaj obszerne wyjaśnienia danego miejsca i prawdopodobnie często były sporządzane tylko przez jednego autora. W okresie Cesarstwa Bizantyńskiego wszystkie istniejące rodzaje komentarzy zaczęto określać wspólnym terminem *scholia*.

Kiedy w okresie średniowiecza uwagi scholiastów znajdujące się w oddzielnych rękopisach zaczęto nanosić na teksty objaśnianych utworów, przepisywane treści często ulegały skróceniom i zniekształceniom⁵. Miało to zapewne związek ze szczupłością miejsca przeznaczonego do pisania: uwagi scholiastów nanoszono pomiędzy wersami komentowanego tekstu lub na marginesach kart. W ten sposób, ze względu na miejsce zapisu w manuskrypcie, powstały dwa rodzaje komentarzy: *scholia interlinearia*, nazywane często z uwagi na swoją krótką formę glossa-

edukacji można znaleźć między innymi w pracy: H.-I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, przeł. S. Łoś, PIW, Warszawa 1969.

⁵ Zob. podrozdział dotyczący transmisji tekstów w okresie średniowiecza (I.1.2. Wieki średnie).

mi, oraz *scholia marginalia*. Terminologia ta nie jest jednak precyzyjna, ponieważ również uwagi zapisane na marginesach nierzadko przyjmują formę gloss⁶.

Scholia marginalia zazwyczaj składają się z *lemma* (plur. *lemmata*), czyli z komentowanej frazy lub słowa, oraz z treści objaśnienia. Termin *lemma*, znany z prac leksykograficznych, można oddać po polsku jako „hasło słownikowe”, odpowiednik bardzo czytelnego angielskiego słowa *headword*. W przypadku scholiów powtarza ono komentowany wyraz lub frazę, pochodzące z tekstu utworu. Jedno *lemma* może dotyczyć kilku uwag scholiasty – nazywa się je wtedy „*lemma* dzielone”. Kiedy komentowany fragment był obszerny i szczupłość miejsca w rękopisie nie pozwalała scholiaście na przywołanie pełnego cytatu, stosowano tak zwane *lemmata* skrócone. Komentator podawał jedynie początkowe słowa objaśnianej frazy, co zmuszało czytelnika do dokładnej lektury tekstu utworu.

W rękopisach znajdują się jednak liczne zapisy odbiegające od opisanych form. Na kartach manuskryptu można znaleźć uwagi bez dopisanego *lemma*, ponadto, z uwagi na brak miejsca, nierzadko bywają one umieszczone w dużej odległości od komentowanego fragmentu. W takiej sytuacji jedyną możliwością zrozumienia intencji scholiasty jest wnikliwa lektura komentarza i obszernego fragmentu objaśnianego tekstu, co pozwala na dopasowanie *scholion* do odpowiedniego miejsca utworu. Utrudnienie stanowią także błędy kopistów, które czasami powodują logiczną i gramatyczną niezgodność *lemma* z treścią objaśnienia. Tu również z pomocą przychodzi dokładna lektura tekstu utworu, pozwalająca odtworzyć słowo, które powinno widnieć w *lemma*.

Scholia interlinearia, zapisane pomiędzy wersami tekstu, często ograniczają się do podania glossy. Grecki termin *glossa* lub *glossema* oznacza wyraz rzadko używany lub obcy, a przez to niejasny i wymagający objaśnienia. Scholiaści często podawali w komentarzu jego synonimy, które były łatwiej zrozumiałe dla ówczesnych czytelników, niż słowo użyte w tekście utworu. Z czasem termin *glossa* rozszerzył swoje znaczenie na dopisywane przez komentatorów objaśnienia. Podawane przez scholiastów synonimy przytaczano najczęściej w takiej samej formie gramatycznej, w jakiej występowało objaśniane słowo, aby łatwiej można było zastąpić glossą lekcję w tekście. Ta forma scholiów nie wymagała podawania *lemmata*, ponieważ glossy najczęściej umieszczano bezpośrednio nad objaśnianym słowem. *Scholia interlinearia* dały początek pracom

⁶ Więcej informacji na temat nomenklatury dotyczącej scholiów i charakterystyki poszczególnych grup komentarzy można znaleźć, między innymi, w pracach: J. N. Grant (ed.), *Editing Greek and Latin Texts*, AMS Press, New York 1989; R. K. Gibson, K. Ch. Shuttleworth (edd.), *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*, Brill, Leiden 2002 oraz E. Dickey, *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*, An American Philological Association Book, Oxford University Press, New York 2007.

leksykograficznym, ponieważ filolodzy gromadzili zapisane w manuskryptach synonimy i tworzyli z nich glosariusze.

Najciekawszą, bo zawierającą najwięcej informacji, grupę komentarzy stanowią *scholia marginalia*. Są one zazwyczaj dużo obszerniejsze niż glossy i mogą zawierać kilka wyjaśnień jednego *lemma*. Charakterystyczne dla tego rodzaju komentarzy jest oddzielenie kolejnych uwag słowem ἢ – „lub” albo też ἄλλως – „inaczej”, „innymi słowy”. Często spotykany jest także wyraz λείπει, czyli „pomija” lub „brakuje”, używany, kiedy intencją scholiasty było uzupełnienie słowa opuszczonego przez autora z uwagi na wymagania języka poetyckiego lub z przyczyn metrycznych. Tekst takiego *scholion*, dla lepszego zrozumienia komentowanego fragmentu, podaje pominięty wyraz, poprzedzając go właśnie słowem λείπει. Powszechne jest również sformułowanie ἀντὶ τοῦ, czyli „zamiast”, kiedy scholiasta proponuje bardziej zrozumiałą wersję sformułowania widniejącego w tekście oraz ὃ ἐστὶν lub τοὔτέστι(v) – „czyli”, które wprowadza synonim komentowanego wyrazu bądź jego obszerne wyjaśnienie⁷. Dostyc częste jest także ujmowanie komentarzy w formę pytań i odpowiedzi⁸.

Istotny, szczególnie dla krytyki tekstów, jest fakt umieszczania w scholiach cytatów z pism starożytnych, do których scholiasta porównuje fragment komentowanego utworu. Praktyka ta bywała pomocna przy ustalaniu poprawnej wersji tekstu, jednak niosła ze sobą niebezpieczeństwo włączenia podanego cytatu w ciąg komentowanego utworu.

Dużą trudność w pracy nad scholiami stanowi niemożność określenia ich autorów, a co za tym idzie czasu ich powstania. Raz napisany komentarz mógł być wielokrotnie zmieniany i uzupełniany przez kolejnych kopistów, co właściwie uniemożliwia przyporządkowanie danego zbioru scholiów jednemu autorowi. Treści komentarzy pochodzące z rękopisów powstających w różnych wiekach ulegały pomieszaniu, kiedy kopiści nanosili starsze *scholia* na młodsze manuskrypty lub uzupełniali tekst pochodzący z jednego woluminu wiadomościami z innego. Ze względu na orientacyjny czas powstania komentarzy dzieli się je na *scholia vetera* (pochodzące z epoki hellenistycznej, najwcześniejsze, a więc najcenniejsze) oraz na *scholia recentiora* (młodsze, powstałe w okresie bizantyńskim).

⁷ Użycie terminów charakterystycznych dla języka komentarzy zostało omówione w rozdziale IV (IV.4.1.1. Terminy charakterystyczne dla języka scholiów).

⁸ Taką formę ma, między innymi, jedno *scholion* do *Siedmiu przeciw Tebom* Ajschylosa, dotyczące bratobójstwa: αἶμα γὰρ καθάρσιον· τί δὲ αἰνιττόμενος διὰ τοῦτο τοῦ λόγου φησίν; ὅτι πᾶς ἄλλος φόνος καθαίρεται (*Scholia in Aeschylum. Scholia vetera in „Septem contra Thebas”*, ed. O. L. Smith, vol. 2, B. G. Teubner, Lipsiae 1982, *sch.* 680, 1–2).

„«Z krwi bowiem można się oczyścić»: Co ma na myśli mówiąc te słowa? Ma na myśli to, że z każdego innego morderstwa (niż tego wspomnianego – K.Ch.) można się oczyścić”. Przekład własny.

Chociaż nie można ustalić autorów większości zachowanych scholiów, znane są jednak imiona kilku wyjątkowo zasłużonych na tym polu badaczy. Ważną postacią, działającą jeszcze w epoce hellenizmu, był Didymus Chalcenterus (c. 65–10), filolog grecki, autor licznych komentarzy do wielu utworów greckich, między innymi Ajschinesa, Demostenesa, Hezjoda i Pindara. Didymus był również autorem prac leksykograficznych, których fragmenty przetrwały do naszych czasów właśnie w postaci scholiów. Najważniejszym tego rodzaju dziełem był leksykon, zawierający słownictwo używane przez poetów tragicznych.

Wśród starożytnych scholiastów łacińskich najbardziej znani są twórcy żyjący w III wieku n.e.: Heleniusz Akron, rzymski gramatyk, komentator Horacego i Terencjusza, oraz Pomponiusz Porfirion, który pracował głównie nad dziełami Horacego, koncentrując się na kwestiach retorycznych i gramatycznych. W IV wieku n.e. ważnymi postaciami byli Eliusz Donatus, piszący komentarze do utworów Terencjusza i Wergiliusza, oraz Serwiusz, autor obszernego, wyczerpującego komentarza do poezji Wergiliusza, obejmującego *Bukoliki*, *Georgiki* oraz *Eneidę*.

Więcej wiadomo na temat scholiastów średniowiecznych, zwłaszcza bizantyńskich. Należeli do nich, wspomniani już w poprzednim rozdziale, Aretas z Cezarei, następnie Maximus Planudes oraz Jan Tzetzes z Konsantynopola (1110–1186). Ten ostatni opracowywał teksty wielu greckich twórców, wśród których znaleźli się Likofron, Arystofanes, Hezjod i Homer. Ważną postacią był również Eustacjusz (1115–1195), który zajmował się Pindarem, Dionizjuszem Periegetesem oraz Homerem. Pozostawił on po sobie niezwykle obszerne komentarze do eposów, zwłaszcza do *Iliady*. Warto także wspomnieć o Manuelu Moschopulisie (c. 1265–1316), twórcy scholiów do Hezjoda, Homera, Pindara i Teokryta, oraz o Tomaszu Magistrze (c. 1275–1347), który komentował utwory trzech tragicznych, Arystofanesa i Pindara.

Chyba najbardziej znaną postacią Bizancjum jest jednak Demetriusz Trikliniusz (c. 1280–1340), pionier w tworzeniu scholiów metrycznych do utworów Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa. Ważną częścią jego działalności filologicznej było przygotowywanie edycji starożytnych tekstów, na które nanosił lekcje pochodzące ze starszych manuskryptów oraz uwagi starszych scholiastów. Prawdopodobnie spod jego ręki wyszedł zachowany do dzisiaj rękopis z najstarszymi wersjami dziewięciu sztuk Eurypidesa. Pracując na bogatym materiale tekstów starożytnych, Trikliniusz dokonał również kolejnej redakcji prac komentatorskich do dzieł wielu autorów. Filolog ograniczył się jednak tylko do tych treści, które uznał za przydatne dla swoich uczniów.

Scholia autorstwa Trikliniusza stanowią istotną część komentatorskiej spuścizny pochodzącej z okresu wieków średnich. *Scholia Tricliniana* można podzielić na kilka grup. Komentarze wcześniejsze przekazują dokładne cytaty ze starożytnych *scholiów* (co jest pomocne przy rekonstrukcji tekstów powstałych jeszcze w starożytności), a nieco późniejsze zawierają własne prace badacza. Jeśli do jednego utworu zachowały się oba rodzaje komentarzy, zwyczajowo nazywa

się je, zgodnie z chronologią, *scholia proto-Tricliniana* oraz *Tricliniana*⁹. Istnieje także grupa komentarzy zwyczajowo określanych mianem *post-Tricliniana*, które pochodzą prawdopodobnie z ostatniego okresu życia badacza.

Współcześnie zbiory scholiów zazwyczaj są wydawane w odrębnych woluminach. Rzadszą praktyką jest umieszczanie komentarzy pomiędzy tekstem utworu a aparatem krytycznym (tzw. *testimonia*) lub wydawanie ich w formie przypisów. Wydawcy zazwyczaj wyróżniają *lemmata*: wytłuszczają je, zapisują innym krojem czcionki, stawiają po nich dwukropek (jeśli *lemma* zostało odnotowane przez scholiastę w rękopisie) lub nawias kwadratowy (jeśli zostało uzupełnione przez edytora)¹⁰.

W jednym woluminie wydaje się *scholia* komentujące jeden lub wszystkie utwory danego twórcy, uwagi zajmujące się jednym aspektem dzieła (np. komentarze metryczne), bądź takie, które zostały zapisane w jednym rękopisie.

Należy pamiętać, że przepisywane przez kolejnych kopistów *scholia* ulegały takim samym zepsuciom, w tym także interpolacjom i kontaminacjom, jak teksty komentowanych utworów. Wart zaufania tekst scholiów można odnaleźć jedynie w samodzielnym wydaniu krytycznym zbioru komentarzy¹¹.

⁹ Więcej informacji na temat komentarzy autorstwa Trikliniusza można znaleźć w pracy: O. L. Smith, *Studies in the Scholia on Aeschylus*, vol. 1: *The Recensions of Demetrius Triclinius*, Brill, Lugduni Bataurorum MCMLXXV.

¹⁰ Taki sposób zapisu przyjęłam również w edycji scholiów, przedstawionych w rozdziale III.

¹¹ Przykładem takiego wydania jest wykorzystana w tej książce edycja scholiów autorstwa Dähnhardta (*Scholia in Aeschyli „Persas”*, recens., apparatus critico instruxit, cum praefatione de archetypo codicum Aeschyli scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, Lipsiae 1894).

II.2. *Scholia Medicea in Aeschyli „Persas”*

II.2.1. *Codex Mediceus XXXII, 9 – historia i kodykologia*¹

Czy widziałeś kiedyś pole po żęciu zboża? Zamienione w ściernisko, ale tu i tam, nie wiedzieć czemu, sterczy kilka cudownie ocalałych kłosów. Dlaczego właśnie te, a nie inne? Nie ma żadnej przyczyny. *Medea* Owidiusza, *Tyestes* Wariusza, który był przyjacielem Wergiliusza, a przez niektórych uważany za równego talentem, trylogia trojańska Ajschylosa... powiązane w snopkach niepamięci, razem z setkami greckich i rzymskich autorów, których znamy jedynie z ocalałych fragmentów bądź tylko z imienia, i tu, i tam natykamy się na żdźbło zboża, ostu, na rozkwitły mak, które jeszcze stoją na polu zapomnienia, ale są już bezsensowne, nic już nie znaczą.

Tom Stoppard, *Wynalazek miłości*²

Codex Mediceus XXXII, 9 (zwany również *Laurentianus* lub *Florentinus*) jest najstarszym z zachowanych manuskryptów przekazujących siedem tragedii Ajschylosa, tyle samo Sofoklesa oraz *Argonautyki* Apolloniosa Rodyjskiego. Został spisany prawdopodobnie w Konstantynopolu w wieku X lub na początku XI³. Większość uczonych opowiada się jednak za wcześniejszym, dziesięciowiecznym powstaniem kodeksu M (Wilamowitz⁴, Cobetus⁵, West⁶).

¹ Wiadomości zawarte w tym podrozdziale pochodzą głównie z łacińskich *praefationes* do edycji krytycznych tekstów znajdujących się w Kodeksie Medycejskim oraz kilku opracowań dotyczących rękopisów Ajschylosa. Podane informacje zostały opatrzone nazwiskiem badacza, który jest autorem przywołanych ustaleń, a w przypisie umieszczono dokładny adres bibliograficzny jego pracy.

² T. Stoppard, *Wynalazek miłości*, [w:] idem, *Arkadia. Wynalazek miłości*, przeł. J. Limon, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1998, s. 180.

³ Za powstaniem kodeksu M w X wieku przemawia to, że na ten sam okres datowany jest palimpsest zawierający fragmenty sztuk Sofoklesa (Leiden, B.P.G. 60 A). Analiza charakteru pisma w obu manuskryptach wskazuje, że zostały one spisane przez tego samego kopistę (cf. L. D. Reynolds, N. G. Wilson, *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, przeł. P. Majewski, Wydawnictwa UW, Warszawa 2009, s. 259).

⁴ U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Praefatio*, [w:] *Aeschyli tragoediae*, ed. U. von Wilamowitz-Moellendorff, Weidmannos, Berolini 1914, s. XI.

⁵ Zob. N. Wecklein, *Praefatio*, [w:] *Aeschyli fabulae cum lectionibus et scholiis codicis Medicei et in „Agamemnonem” codici Florentini ab H. Vitelli denuo collatis*, ed. N. Wecklein, S. Calgary, Berolini 1885, s. XIV.

⁶ M. L. West, *Praefatio*, [w:] *Aeschyli Tragoediae cum incerti poetae „Prometheo”*, ed. M. L. West, B. G. Teubner, Stuttgartiae 1990, s. IV.

Kodeks M jest uważany za najważniejszy w tradycji przekazu tekstów Ajschylosa z uwagi na swój wiek i zawartość, bo jako jedyny przechował tekst wszystkich siedmiu tragedii. Dodatkowo, dzięki licznym korektom dokonywanym od X do XV wieku, zawiera relatywnie niewiele błędów. Początkowo uważano *codex Medicus* za archetyp, z którego miały pochodzić wszystkie inne zachowane manuskrypty przechowujące teksty Ajschylosa, z czasem jednak pogląd ten uległ zmianie⁷.

Rękopis M jest pergaminowy, o wielkości kart 311 na 211 mm, złożony z kwaternionów⁸. Napisany został minuskułą, z wyjątkiem scholiów oraz gloss interlinearnych dopisanych pismem uncjalnym (Hermannus⁹, Wecklein¹⁰) lub półuncjałą¹¹ (Smyth¹²). Karty manuskryptu są zapisane po stronie *recto* i *verso*, a na jednej stronie mieści się od 36 do 48 wersów tekstu.

Ciekawą kwestią jest kaligrafia kodeksu M. Często stosowane są skróty i ligatury, które pomagały kopiście zaoszczędzić czas i miejsce na kartach. Do najczęściej spotykanych zapisów należy umieszczanie litery „ε” nad „π” w zastępstwie słowa *περί* oraz „τ” nad „κ” w zastępstwie *κατά*. W tekstach dramatów

⁷ Warto zapoznać się z dyskusją naukowców na ten temat przytoczoną w artykule Rogera Dawe'a (R. Dawe, *The Collation and Investigation of Manuscripts of Aeschylus*, Cambridge University Press, Cambridge 1964) oraz w pierwszej części przedmowy do wydania scholiów do *Persów* Oskara Dähnhardta (O. Dähnhardt, *Praefatio*, [w:] *Scholia in Aeschyli „Persas”*, recens., apparatu critico instruxit, cum praefatione de archetypo codicum Aeschyli scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, Lipsiae 1894, s. V et sqq.). Informacje dotyczące poglądów badaczy na temat istnienia *codex unicus*, który miałby zawierać wszystkie teksty Ajschylosa można również znaleźć w pracy: A. Lesky, *Tragedia grecka*, przeł. M. Weiner, Homini, Kraków 2006, s. 77 et sqq.

⁸ Sposób tworzenia kodeksów był następujący: odpowiedniej wielkości kwadratowe lub prostokątne fragmenty papirusu albo pergaminu łamano w połowie, wkładano jedną kartę w drugą, a następnie zszywano pośrodku. Pewną liczbę powstałych w ten sposób składek oprawiano, tworząc tym samym często kilkusetstronicową książkę. W zależności od liczby wchodzących w składkę kart, nazywa się ją *binion*, *ternion*, *quaternion*, etc. (cf. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, PAU, Kraków 2002, s. 77).

W języku polskim, o ile dla poczwórnej składki funkcjonuje termin kwaternion, brak jest odpowiedniej nomenklatury dla innych składek. W większości języków indoeuropejskich stosuje się zazwyczaj terminologię łacińską. Wyjątek może stanowić język włoski stosujący nazwy: *bifolio*, *duerno*, *ternione*, *quaternionone* lub *quaderno*, *quinterno*, etc.

⁹ G. Hermannus, *Praefatio*, [w:] *Aeschyli tragoediae*, recens. G. Hermannus, vol. 1, apud Weidmannos, Lipsiae 1852.

¹⁰ N. Wecklein, *Praefatio*, [w:] *Aeschyli fabulae cum lectionibus et scholiis...*, s. XIV.

¹¹ Rozróżnienie uncjały i półuncjały może nastręczać trudności (cf. część rozdziału I poświęconą transmisji tekstów w okresie średniowiecza [I.1.2. Wieki średnie]).

¹² *Aeschylus*, with an English translation by H. W. Smyth, Ph.D., professor (emeritus) of Greek literature in Harvard University, vol. 1–2, London (William Heinemann LTD) – Cambridge, Massachusetts (Harvard University Press) MCMLVI, s. 18.

zaznaczone są zmiany osoby mówiącej, co niezwykle ułatwia lekturę. Wypowiedzi chóru zostały na przykład poprzedzone charakterystyczną ligaturą: literą „χ” z dopisanym nad nią „o”.

Manuskrypt liczy 264 folie, z których folie 1r–118v zawierają siedem tragedii autorstwa Sofoklesa, 119r–189r siedem tragedii Ajschylosa, a 190r–264v poemat *Argonautika* Apolloniosa z Rodos. Tekst *Persów* wraz ze scholiami zajmuje w *corpus codicis* strony od 119r do 131r, z czego strony 127v–131r zostały zapisane przez innego kopistę niż pierwsza część utworu, na co wskazuje charakter pisma.

Do kodeksu M zostały również dopisane: żywot Ajschylosa¹³, lista wszystkich utworów poety, streszczenia większości tragedii (z wyjątkiem *Ofiarnic* i *Błagalnic*) oraz *scholia marginalia* i glossy interlinearne do wszystkich trzech autorów. Nie są znane imiona autorów tych tekstów.

Zdecydowana większość badaczy uważa, że *codex Mediceus* został spisany przez trzech kopistów (*tres manus*), z czego dwaj pierwsi są czasami określani mianem *primae manus*¹⁴. W kwestii datowania kopistów przyjmuje się, że *tres manus* pochodzą, mniej więcej, z tego samego okresu (Wilamowitz¹⁵, Smyth¹⁶).

Poniżej została zamieszczona krótka charakterystyka poszczególnych kopistów.

M1 (*manus prima*) Kopista posługiwał się minuskulą, przepisał część tekstu *Persów*, od wersu 1 do 703 (Murray¹⁷, Wilamowitz¹⁸) lub do 705 (Smyth¹⁹), albo też do 707 (Wecklein²⁰), i prawdopodobnie wszystkie tragedie Sofoklesa²¹.

¹³ Przekładu *Żywotu Ajschylosa* na język polski dokonał Robert R. Chodkowski: R. R. Chodkowski, *Życie Ajschylosa. Wstęp – przekład – komentarz*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 41 (1993), z. 3, s. 57–67.

¹⁴ Wszędzie tam, gdzie było to możliwe, *manus* biorące udział w tworzeniu scholiów medycejskich do *Persów* określono umownie mianem „scholiasty M”.

¹⁵ U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Praefatio*..., s. XI.

¹⁶ *Aeschylus*, with an English translation by H. W. Smyth..., s. 18.

¹⁷ G. Murray, *Praefatio*, [w:] *Aeschyli septem quae supersunt tragoediae*, recens. G. Murray litterarum Graecarum in Universitae Oxoniensi Professor emeritus, accedunt tetralogiarum ad has fabulas pertinentium fragmenta elegiae, poetae vita, operum catalogus Suidae et marmoris parii testimonia, ed. altera, ex Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1955, s. XIV.

¹⁸ U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Praefatio*..., s. XI.

¹⁹ *Aeschylus*, with an English translation by H. W. Smyth..., s. 18.

²⁰ N. Wecklein, *Praefatio*..., s. XIV.

²¹ Badacze nie są zgodni co do zakresu pracy dwóch pierwszych kopistów. Według Gulielma Dindorfa M1 przepisał siedem tragedii Sofoklesa oraz część tekstu *Persów* Ajschylosa. Smyth z kolei twierdzi, że teksty tragedii Sofoklesa, pomimo że w kodeksie M znajdują się przed utworami Ajschylosa, zostały przepisane w drugiej kolejności, a następnie dodane na początek rękopisu przez drugiego kopistę. Według Smytha tragedie Ajschylosa i utwór Apolloniosa oryginalnie znajdowały się w jednym tomie, w którym, po dodaniu tekstów Sofoklesa, zmieniono numerację kart.

M2 (*manus secunda*) Drugi kopista posługiwał się mniejszą i bardziej pochyloną minuskulą niż M1, a przez filologów jest uważany za mniej sumiennego i uważnego od swojego poprzednika. M2 kontynuował pracę rozpoczętą przez M1: dokończył przepisywanie *Persów* Ajschylosa i dopisał sześć kolejnych tragedii poety, następnie tekst utworu Apolloniosa oraz, być może, siedem dramatów Sofoklesa.

Przygotowanie merytoryczne obu pierwszych kopistów nie jest wysoko oceniane przez badaczy (Smyth²², Paley²³). Filolodzy twierdzą, że kopiści nie znali języka greckiego, ale na ile mogli wiernie odtwarzali ciąg liter, wielokrotnie jednak źle dzieląc go na słowa i sylaby. M1 i M2 należy raczej nazywać skrybami, których zadaniem było dokładne skopiowanie tekstu, a ich praca musiała zostać sprawdzona przez osobę z większą wiedzą filologiczną.

M3 (*manus tertia*) Trzeci kopista to korektor M1 i M2, który sprawdzał pracę dwóch pierwszych *manus*. Jego zadaniem było porównanie przepisane go tekstu z kopiowanym rękopisem. M3 jest uznawany za uczonego, którego obowiązkiem, zapewne z powodu pełnionej funkcji, było dokonanie korekty. Świadczy o tym to, że swoje poprawki sygnował technicznym terminem διορθωτής, czyli „wydawca krytyczny”.

Manus tertia korygowała błędy *manus primae*: dokonywała skreśleń, dopisywała ominięte wersy i słowa na marginesach oraz nad tekstem. Posługiwała się głównie minuskulą, a swoje nieliczne poprawki zaznaczała często przez dopisanie słowa οἶμαι, którego uczeni mieli zwyczaj używać dla oznaczenia koniektury.

Przy wielu wersach znajduje się także dopisek ζ^τ, czyli ζήτητ, który wskazywał rzadko używane formy lub zwracał uwagę na całe wersy podejrzone o zepsucie. Nie ma jednak zgody wśród badaczy, czy oznaczenia te są autorstwa *manus tertia*, czy też zostały spisane z kopiowanego oryginału²⁴.

Διορθωτής miał zwyczaj posługiwania się greckimi terminami krytycznymi, a jego poprawki są bardzo czytelne i dają się łatwo odróżnić od korekt, które pochodzą od innych kopistów. Mimo że nie poprawił wszystkich błędów, a jego sugestie nie zawsze były słuszne, jest uważany przez wszystkich nowożytnych badaczy za człowieka uczonego i rzetelnie wykonującego swoją pracę²⁵.

Trzeci kopista uzupełnił również kodeks M o *argumenta* do trzech tragedii Ajschylosa (*Siedmiu przeciw Tebom*, *Agamemnon*, *Eumenidy*), wykazy *dramatis personae* oraz, po tekście *Βλαγῆνις*, *Vita Aeschyli* i listę utworów poety (strony

²² Aeschylus, with an English translation by H. W. Smyth..., s. 18.

²³ F. A. Paley, *Commentarius in scholia Aeschyli Medicea*, M. A. Amsterdam, Adolf M. Hakkert-Publisher, Cambridge 1967, s. 4.

²⁴ Zob. U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Praefatio*..., s. XI oraz G. Dindorfius, *Praefatio*, [w:] idem (ed.), *Aeschyli Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii*, Oxford University Press, Oxonii 1851, s. VIII.

²⁵ Wilamowitz nazywa go „homo grammatica arte eruditus” (U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Praefatio*..., s. XI).

188v–189r). Dzięki M3 w kodeksie znalazły się także, dopisane na marginesach, *scholia* do wszystkich trzech autorów oraz glossy interlinearne. Kopista tworzył glossy, podając inne znaczenia wyrazów, niż te wynikające z tekstu utworu lub wyjaśniał znaczenie słów mniej popularnych. Wszystkie jego komentarze zostały napisane pismem uncjalnym dla odróżnienia ich od zwykłej minuskuły tekstu głównego.

Inni kopiści (*aliae manus, manus recentes*) Późniejsze interpolacje zostały dokonane przez dwie (Wecklein²⁶) lub trzy (Smyth²⁷) osoby w XIV i XV wieku. Według Dindorfa *aliae manus* dokonały w tekście wielu zmian, na dole stron dopisały liczne, często pożyteczne uwagi, dodały *scholia* spisane z innych manuskryptów oraz poprawiły kilka błędów, których nie zauważyła M3.

Zdania badaczy Kodeksu Medycejskiego XXXII, 9 są podzielone w kwestii pochodzenia znajdujących się w manuskrypcie scholiów. Dyskusje filologów wywołuje to, czy komentarze dopisane przez διορθωτής zostały zaczerpnięte z tego samego źródła co tekst utworów oraz to, czy wszystkie *scholia* pochodzą z jednego, starszego rękopisu²⁸.

Filolodzy badający tragedie Ajschylosa, którzy są przeciwnikami teorii wspólnego źródła tekstu tragedii i scholiów, argumentują swoje stanowisko niewłaściwym przyporządkowaniem niektórych komentarzy do wersów utworów. Taka sytuacja nie zachodziłaby, gdyby *scholia* zostały spisane z tego samego manuskryptu, co tekst utworów. Zwolennicy teorii wspólnego źródła twierdzą natomiast, że *scholia* M interpretują te wersje tekstów, które znajdują się w kodeksie M, a nieprawidłowe miejsca dopisania komentarzy tłumaczą błędami M3. Nie można bowiem ustalić, jak wielu zmian dokonał διορθωτής, przepisując tekst scholiów.

Codex Mediceus nie jest kompletny, zawiera wyrwę liczącą 14 kart. Nie jest możliwe dokładne ustalenie czasu i miejsca, w którym rękopis je utracił, jednak musiało się to stać przed sprowadzeniem manuskryptu z Bizancjum do Włoch. Brak jest całego kwaternionu numer 18, który znajdował się pomiędzy stroną 134v a 135r, oraz sześciu środkowych kart z następnego kwaternionu²⁹. Na zaginionych

²⁶ N. Wecklein, *Praefatio*..., s. XIV.

²⁷ *Aeschylus*, with an English translation by H. W. Smyth..., s. 18.

²⁸ Rozważania na ten temat można znaleźć w pracach: R. Westphal, *Emendationes Aeschyleae*, Vratislaviae Typis Universitatis, Vratislaviae 1859, s. 8 oraz J. Frey, *De Aeschyli scholiis Mediceis*, Carthausianis, Bonnae 1857, s. 39.

²⁹ Karty kodeksu M, na zewnętrznych marginesach po stronie *recto* zostały dwukrotnie ponumerowane cyframi arabskimi. Numeracja nie uwzględnia brakujących kart, więc musiała zostać naniesiona już po powstaniu uszkodzenia, prawdopodobnie w drugiej połowie XV wieku (zob. G. Hermannus, *Praefatio*..., s. V). Łatwo jednak zlokalizować miejsca uszkodzone, ponieważ przed brakującymi kartami z wersami *Agamemnona* można odczytać, dodane zapewne przez kogoś z młodszych kopistów, informacje o braku części tekstu: na dole strony 134v widnieje dopisek *λείπει πολλὰ*, a na dole strony 135v słowa *λείπει ἄχρι τέλος*.

foliach znajdowały się teksty tragedii Ajschylosa. W związku z wyrwą brakuje wersów 311–1066 *Agamemnona* oraz wersów 1–9 z prologu *Ofiarnic*, być może również hipotezy dramatu³⁰.

Codex Mediceus od pierwszej połowy XV wieku znajduje się w Bibliotece Medycejskiej we Florencji, założonej w 1444 roku przez Kosmę Medyceusza. Nazwa kodeksu M widnieje w najstarszym katalogu tej Biblioteki, sporządzonym około roku 1500. Do Włoch rękopis został sprowadzony w 1423 roku przez Giovanniego Aurispę (1376–1459)³¹, który zakupił go w Konstantynopolu dla Niccolausa Niccoli (1364–1437)³², aby wzbogacić jego, już i tak okazałe, zbiory biblioteczne. Zanim jednak kodeks trafił w jego ręce, przejął go Ambrozjusz Traversari (1386–1439), bardziej znany jako Ambrozjusz Camaldulensius³³. Wrażenie, jakie zrobił na nim wolumin, zapisał w liście wysłanym do Niccolausa Niccoli z Florencji, w roku 1424. Jest to pierwsza znana recenzja Kodeksu Medycejskiego.

³⁰ W kodeksie M tragedie Ajschylosa zostały zamieszczone w następującej kolejności: *Persowie*, *Agamemnon*, *Ofiarnice*, *Prometeusz skowany*, *Eumenidy*, *Siedmiu przeciw Tebom*, *Błagalnice*.

³¹ Giovanni Aurispa – włoski uczone, bibliofil, zapamiętany jako miłośnik filologii klasycznej. Po ukończeniu studiów w Bolonii wyjechał do Grecji, gdzie uczył się języka greckiego. Około roku 1418 odwiedził Konstantynopol pogłębiając znajomość greki i poszukując starożytnych manuskryptów. Jego działalność była tak intensywna, że chociaż Aurispa interesował się głównie tekstami autorów pogańskich, został oskarżony przez greckiego cesarza o wykupienie wszystkich świętych ksiąg w mieście. Kiedy w 1423 roku powrócił do Włoch przywiózł ze sobą 238 woluminów. Działalność kolekcjonerska oraz kupiecka pozwoliła mu zgromadzić ogromną i wartościową bibliotekę. Wśród zebranych pism znalazły się teksty, między innymi, Ajschylosa, Apolloniosa, Atenajosa, Diodora Sycylijskiego, Diona Kasjusza, Kallimacha, Ksenofonta, Platona, Plotyna, Pindara, Prokopiusza oraz Sofoklesa. Aurispa przyczynił się do przywrócenia studiów klasycznych we Włoszech, sam nauczając języka greckiego w Bolonii i we Florencji. Jednym z jego uczniów był sam Lorenzo Valla – humanista, filozof i wybitny filolog (cf. *Traversarii Ambrosii Generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum et ad alio eodem Ambrogio Latinae Epistolae in libros XXV*, ed. L. Mehus, vol. 1–2, Cesareo, Florentiae 1759 oraz W. Roscoe, *Life of Lorenzo de' Medici*, vol. 1, A. Straman, London 1797).

³² Niccolaus Niccoli – włoski humanista, zajmował się kopiowaniem i kolacjonowaniem rękopisów. Wiele spośród sporządzonych przez niego manuskryptów do dzisiaj znajduje się w Bibliotece Medycejskiej we Florencji. Był postacią dosyć kontrowersyjną ze względu na swój wybuchowy charakter oraz nikłą znajomość greki i łaciny (cf. G. Zippel, *Niccolo Niccoli. Contributo alla storia dell' umanesimo*, [w:] idem, G. Zippel [edd.], *Storia e cultura del rinascimento italiano*, Antenore, Padua 1979).

³³ Ambrozjusz Camaldulensius był włoskim duchownym, teologiem i hellenistą oraz miłośnikiem literatury i sztuki. Więcej informacji na temat tej postaci można znaleźć w pracy: Ch. L. Stinger, *Humanism and the Church Fathers. Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, State University of New York Press, Albany 1977.

Florencja, Klasztor Aniołów, 25 maja.

Wczorajszego wieczoru, kiedy zacząłem do ciebie pisać, Pantaleone przyniósł mi ten, sprowadzony dla ciebie z Bizancjum, wyjątkowy egzemplarz. Co ważne, gdy (go) zobaczyłem, on łatwo sprawił, że porzuciłem (swoje) obowiązki i zwróciłem na niego swój wzrok i uwagę. Jest bowiem nadzwyczajnej piękności i z pewnością godny jest tego, aby już od dawna należeć do twojej biblioteki. Zawiera siedem tragedii Sofoklesa, sześć Ajschinesa oraz *Argonautyki* Apolloniosa, jest podzielony na cztery księgi, oprawiony w skórę, napisany przepięknymi literami, które, w mojej opinii, pochodzą sprzed 600 lat. Szerokość tego woluminu jest równa szerokości kart i przewyższa długość o dwa palce. Wszędzie na marginesach są umieszczone liczne i bardzo pożyteczne notatki napisane kształtnymi literami, które są cytataми nawet z największych autorów – Lucylliusza z Tarentu, miasta na Krecie, Sofoklesa oraz Theona. Na każdej stronie zostało zapisanych 39 wersów tekstu, wszystkich stron jest 266, i, aby dać obraz całości, powiem, że nigdy nie widziałem poezji w piękniejszej formie. Grecki brud prawie w ogóle nie zaszkodził tej książce, a więc pozostała elegancka i dosyć dobrze zsztyta. Nasz Aurispa z pewnością wypełnił zadanie godne najlepszego przyjaciela, dokładając wszelkich starań, aby ten egzemplarz dostał się w twoje ręce. Na razie tyle o naszym egzemplarzu³⁴.

List Ambrozjusza jest wspaniałym świadectwem miłości do książek i uwielbienia dla starożytnej literatury. Podczas lektury jego recenzji rzucają się w oczy

³⁴ „Florentiae ex nostro Monasterio Angelorum VIII Kalendas Iunii.

Heri vesperi, posteaquam coeperam scribere ad te, redditum est mihi a Pantaleone volumen illud eximium ad te ex Byzantio delatum. Quod sane ut vidi, facile a me obtinuit ut omissa cura in se animum oculosque converterem. Est enim eximiae pulchritudinis et dignum sane quod in Bibliothecam tuam iampridem immigraret. Continet septem tragoedias Sophoclis, sex Aeschinis, Argonautica Apollonii in libros quatuor distincta, in membranarum, literisque gratissimis et quae pro antiquitate sua, meo quidem iudicio, ante sexcentimum annum exaratae sunt. Latitudo voluminis huiusce folii aequat latitudinem, longitudinem duobus hoc digitis superat. Habet per totum in marginibus inserta notabilia plurima et perutilia compositissimis literis atque ex nobilissimis auctoribus sumpta, Lucillo Tarrense, quae Cretae civitas, Sophocle ac Theone. XXXIX lineis quaeque pagina signatur, folia omnia CCLXVI sunt, atque ut totum breviter explicem, numquam poeticum aliquid formosius vidi. Graecanicae sordes numquam fere libro illi obfuerunt, sed coitus satis ac nitidus perstitit. Ausripa noster in hoc profecto amicissimi viri implevit munus, quo tanta illi cura fuit ut volumen ipsum in tuas deveniret manus. Verum haec satis de volumine nostro” (Camaldulensius Ambrosius, *Florentiae ex nostro Monasterio Angelorum VIII Kalendas Iunii*, [w:] *Traversarii Ambrosii Generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum et ad alio eodem Ambrogio Latinae Epistolae in libros XXV*, ed. L. Mehus..., s. 368 [cyt. za: *Aeschyli Tragoediae*, recognovit et praefatus est G. Dindorfius, editio quinta correctior, B. G. Teubner, Lipsiae 1870, s. III–V]). Przekład własny.

błędy, które mogą być efektem emocji, jakie wzbudziło w autorze tekstu wzięcie do rąk tak wspaniałego woluminu.

Ambrozjusz źle ocenił czas powstania manuskryptu, zawyżając jego wiek o około 200 lat, pomylił imię Ajschylosa z imieniem Ajschinesa, i błędnie określił liczbę tragedii poety zapisanych w manuskrypcie. Podaną liczbę sześciu zamiast siedmiu utworów łatwo można wytłumaczyć, jeśli przyjmiemy, że już wtedy *corpus codicis* było uboższe o wyrwę 16 folii z częścią tekstu *Agamemnona* i *Ofiarnic*. Lakuna, obejmująca końcową część jednej tragedii i początek drugiej, wraz z jej tytułem, spowodowała, że łatwo można było uznać dwa uszkodzone utwory za jeden³⁵. Wątpliwości budzi też uwaga dotycząca wymiarów kodeksu. Wydaje się, że autor listu mając na myśli *longitudo* (długość, wysokość) użył słowa *latitudo* (szerokość), i odwrotnie. Ambrozjusz podał również błędną liczbę folii: 266, podczas gdy jest ich 246. Mogło to być jednak wynikiem *lapsus calami* – przestawienia dwóch cyfr w rzymskim zapisie: CCLXVI zamiast CCXLVI.

³⁵ Ten sam błąd popełniali renesansowi wydawcy tragedii Ajschylosa. Jako pierwszy pełen tekst *Agamemnona*, korzystając z innych kodeksów niż medycejski XXXII, 9, wydał Petrus Victorius w roku 1557 (ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ Z. *Aeschyli tragoediae VII quae cum omnes multo quam antea castigatiores eduntur, tum vero una, quae mutila et decurtata prius erat, integrā nunc profertur, scholia in easdem, plurimis in locis locupletata, et in pene infinitis emendata*, P. Victorii cura et diligentia, ex officina H. Stephani, Parisiis 1557).

II.2.2. *Scholia Medicea in Aeschyli „Persas”* – kodeksy i wydania

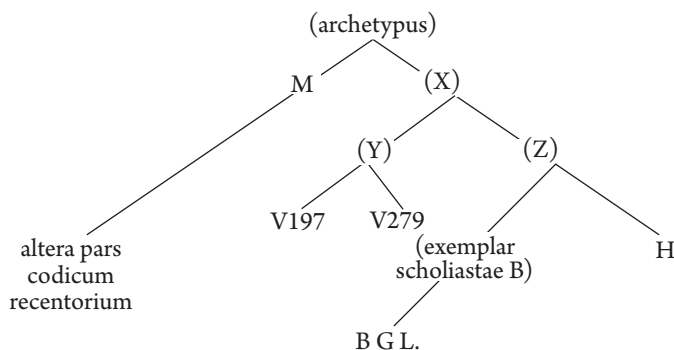
Pollard: No i oczywiście z kopii sporządza się dalsze kopie, dzięki temu można się potem spierać, która była wcześniejsza, no i który skryba miał złe nawyki i manierę, o, ta zabawa nie ma końca.

Chamberlain: Ale przecież nie ma sposobu na rozstrzygnięcie, jeśli oba warianty są sensowne.

Housman: Jeden z nich jest zawsze bardziej sensowny, jeśli tylko zdołamy wnikać w umysł autora, i to bez jakichkolwiek prekoncepcji.

Tom Stoppard, *Wynalazek miłości*¹

Tradycja tekstów scholiów do twórczości Ajschylosa jest bardzo skomplikowana. Na przestrzeni wieków komentarze podlegały zarówno pionowej, jak i poziomej transmisji, uniemożliwiając niekiedy nowożytnym badaczom odtworzenie pierwotnej wersji tekstu. Edytorzy, którzy jednak podjęli się tej trudnej pracy, musieli zmierzyć się z obszernym materiałem zawartym w zachowanych, często uszkodzonych, manuskryptach. Poniżej został zamieszczony krótki opis najważniejszych świadków komentarzy do *Persów*, oraz *stemma* zaproponowana przez Dähnhardta w jego zbiorczym wydaniu *scholia in „Persas”*².

¹ T. Stoppard, *Wynalazek miłości*, [w:] idem, *Arkadia. Wynalazek miłości*, przeł. J. Limon, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1998, s. 176–177.

² Zob. O. Dähnhardt, *Praefatio*, [w:] *Scholia in Aeschyli „Persas”*, recens., apparatu critico instruxit, cum praefatione de archetypo codicum Aeschyli scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, Lipsiae 1894, s. XIV.

Nie wszyscy badacze rękopisów Ajschylosa zgadzają się z wnioskami Oskara Dähnhardta, które prowadziły do ustalenia przez niego *stemma*. Efekty pracy innych badaczy, na przykład Martina Sorofiusa lub Adolfa Reutera, przytoczył sam Dähnhardt w swojej przedmowie do wydania scholiów (O. Dähnhardt, *Praefatio*..., s. V–LV), inne ustalenia poczynił też John Herington (J. Herington, *The Older Scholia on the „Prometheus Bound”*, Brill, Leiden 1972, s. 5).

Codex Mediceus (M)³ – zwany również *Florentinus* lub *Laurentius*, *plut.* XXXII, 9⁴.

Codex Vindobonensis 197 (V 197) – sporządzony ze 197 kart papirusowych, został napisany pod koniec XIV lub na początku XV wieku. Zawiera *Hekabę*, *Orestesa* i *Fenicjanki Eurypidesa* oraz *Prometeusza skowanego*, *Siedmiu przeciw Tebom* i *Persów Ajschylosa*. Teksty autorstwa Ajschylosa zostały zapisane innym stylem pisma niż teksty Eurypidesa i znajdują się na kartach od 112r do końca. Części rękopisu z utworami obu poetów zostały prawdopodobnie spisane osobno, a później połączone w jeden wolumin. W kodeksie znajdują się powstałe w Bizancjum *scholia A* oraz glossy interlinearne, zapisane przez dwóch kopistów, na co wskazują dwa charaktery pisma.

Codex Vindobonensis 279 (V 279) – sporządzony z 279 kart papirusowych, pochodzący z XIV wieku. Zawiera *Prometeusza skowanego* i *Siedmiu przeciw Tebom* Ajschylosa wraz z tekstem scholiów i gloss pochodzących z kodeksu *Vindobonensis 197*. Wartość poszczególnych fragmentów komentarzy jest różna w obu kodeksach.

Oba kodeksy *Vindobonenses* zostały prawdopodobnie spisane w Bizancjum.

Codex Palatinus 18, nazywany również *Vitebergenensis*, *Heidelbergensis* lub *Halensius (H)* – spisany w XIV wieku. Oprócz mało ważnych pism bizantyńskich zawiera *Aleksandrę Likofrona* z komentarzem *Tzetzesa* oraz *Prometeusza skowanego* (od wersu 284), *Siedmiu przeciw Tebom* (ze zniszczoną jedną kartą środkową) oraz *Persów* (z brakującymi wersami 809–884 i bez zakończenia, od wersu 1046) Ajschylosa. Na kolejnych kartach znajdują się *scholia Byzantina* oraz glossy interlinearne do wymienionych utworów. Ich tekst jest jednak mniej obszerny niż ten zapisany w młodszych kodeksach. Dalej znajdują się *Prace i dni* oraz *Tarcza Heraklesa* Hezjoda, *Hekabe* Eurypidesa (do wersu 274), wszystkie opatrzone scholiami, a także uszkodzony tekst *O ruchu kołowym ciał niebieskich* Kleomedesa. Prawie cały manuskrypt został napisany przez jednego kopistę.

Codex Guelferbytanus 88 lub **Gaudianus (G)** – kodeks papirusowy z XV wieku, który zawiera wszystkie utwory Ajschylosa. *Orestesa* i *Blagalnice* zostały zapisane w oddzielnym manuskrypcie, przez innego kopistę niż reszta utworów. Twórca woluminu prawdopodobnie połączył obie części, tworząc jeden kodeks. W rękopisie znajdują się tak zwane *scholia B*, zapisane przez tych samych skrybów, którzy kopiowali teksty utworów.

Codex Lipsiensis (L) – manuskrypt został sporządzony z kart papirusowych, pochodzi z XIV wieku. Zawiera tekst *Prometeusza skowanego* (od wersu 169 z uwagi na wyrwę czterech kart), *Siedmiu przeciw Tebom* oraz *Persów*. Wszystkie utwory zostały wzbogacone scholiami określanymi jako B.

³ Obok nazwy kodeksu zostało podane jego oznaczenie w *stemma*.

⁴ Opis Kodeksu Medycejskiego oraz jego pierwsza recenzja stanowią przedmiot poprzedniego podrozdziału książki.

Poza wymienionymi istnieje wiele innych kodeksów, będących apografami rękopisów starszych, w tym oczywiście Medycejskiego. Należą do nich, między innymi, *codex Cantabrigiensis* (w *stemma* oznaczony jako **B**), *Farnensianus* – autorstwa Demetriusza Trikliniusza, *Arundelianus* oraz *Parisinus* 2789 i 2785⁵. Wszystkie one powstały pomiędzy XIV a XVI wiekiem.

Zapisane w manuskryptach *scholia* do utworów Ajschylosa ze względu na czas powstania można podzielić na następujące grupy:

Scholia vetera (oznaczane często literą Σ) – to najstarsze zachowane komentarze, zawierające prawdopodobnie materiał z okresu hellenistycznego. Tekst starzych scholiów przechowuje *codex Mediceus* XXXII, 9, który jest najważniejszym świadkiem tradycji utworów Ajschylosa i komentarzy do nich. Jako jedyny zawiera *scholia* do *Ofiarnic* oraz *Błagalnic*.

Pomocne w rekonstrukcji *scholia vetera* mogą być młodsze komentarze: *scholia A* oraz *proto-Tricliniana*, które częściowo powtarzają materiał znajdujący się w rękopisie medycejskim.

Scholia Byzantina (oznaczane literami A, F lub Φ) – pochodzą z okresu Cesarstwa Bizantyńskiego, ich autorstwo tradycja przypisuje Janowi Tzetzesowi. Tekst zawiera wiele uwag pochodzących ze *scholia vetera*, chociaż jest dużo obszerniejszy. Często słowa powtarzane za starszym tekstem, również glossy, są rozwijane w pełne zdania lub opatrywane bardziej szczegółowymi wyjaśnieniami. Komentarze te dotyczą jednak tylko triady bizantyńskiej Ajschylosa, czyli *Prometeusza skowanego*, *Siedmiu przeciw Tebom* oraz *Persów*⁶.

Obecność wcześniejszego tekstu w kodeksie późniejszym wyjaśnia fakt dostępności starożytnych manuskryptów dla uczonych bizantyńskiego średniowiecza. Autor scholiów A musiał korzystać z kodeksu, który był przodkiem manuskryptu znanego dzisiaj jako *Mediceus* XXXII, 9.

⁵ Informacje o tradycji rękopiśmiennej tekstów Ajschylosa można znaleźć w opracowaniach Rogera Dawe’a (R. D. Dawe, *The Collation and Investigation of Manuscripts of Aeschylus*, Cambridge University Press, Cambridge 1964) lub Alexandra Turyna (A. Turyn, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus*, Olms, Hildesheim 1967), w *praefationes* do edycji krytycznych (np. U. von Wilamowitz-Moellendorff, *Praefatio*, [w:] *Aeschyli tragoediae*, ed. U. von Wilamowitz-Moellendorff, Weidmannos, Berolini 1914, s. XIV–XX) oraz w artykule Charlesa Brennana (Ch. Brennan, *On the Manuscripts of Aeschylus*, „American Journal of Philology”, XXII [1893], s. 49–71). Najpełniejszy wykaz rękopisów znajduje się jednak w artykule Herberta Smitha (H. W. Smith, *Catalogue of the Manuscripts of Aeschylus*, „Harvard Studies in Classical Philology”, 44 [1933], s. 1–62).

Przy rekonstrukcji *stemma* Dähnhardt przyjął istnienie hipotetycznego archetypu, który był źródłem Kodeksu Medycejskiego oraz innego kodeksu, którego kopiami miały być oba rękopisy V, H oraz BGL.

⁶ Zob. przyp. 15 w części dotyczącej transmisji tekstu w okresie średniowiecza (I.1.2. Wiek średni).

Scholia Thomae Magistri (oznaczane literą *B* lub Θ) – komentarze autorstwa Tomasza Magistra, pochodzące z końca XIII wieku. Dotyczą jedynie triady bizantyńskiej.

Scholia proto-Tricliniana – nie jest znany dokładny czas powstania komentarzy, wiadomo, że zostały spisane wcześniej niż *Scholia Tricliniana*. Zawierają objaśnienia do triady, *Agamemnona* oraz *Eumenid*. Powtarzają informacje ze *scholia vetera*, które musiały pochodzić z mniej zniszczonego rękopisu, niż zachowany *codex Mediceus*.

Scholia Tricliniana – pochodzą z XIV wieku, zawierają komentarze do triady, *Agamemnona* oraz *Eumenid*. Zbiór jest dobrze zachowany, ponieważ do dziś przetrwał autograf Trikliniusza z ich tekstem, znany jako manuskrypt T.

Istnieją również dwie niewielkie i najmniej ważne grupy komentarzy: późne **scholia post-Tricliniana**⁷ oraz kilka uwag, których nie można przyporządkować do żadnego zbioru.

Na podstawie zachowanych manuskryptów powstało wiele edycji scholiów do utworów Ajschylosa. Poszczególne wydania bardzo różnią się pomiędzy sobą. Niektóre z nich zawierają teksty wszystkich ocalałych komentarzy do jednej tragedii, inne – *scholia* do różnych utworów zamieszczone w jednym kodeksie lub należące do którejś z wymienionych grup, a jeszcze inne – komentarze autorstwa jednego scholiasty. Najważniejsze edycje scholiów do twórczości Ajschylosa opracowali: Dindorf (1851)⁸, Wecklein/Vittelli (1885)⁹, Thomson (1966)¹⁰, Herington (1972)¹¹, Smith (1976; 1982)¹² oraz Morocho Gayo (1989)¹³.

⁷ W przedstawionej tutaj klasyfikacji komentarzy do twórczości Ajschylosa *scholia Tricliniana* zostały podzielone na trzy grupy. Częściej jednak komentarze autorstwa Trikliniusza zostają przyporządkowane do jednej grupy, co daje następujący podział scholiów do tragedii Ajschylosa: 1. *scholia vetera*, 2. *scholia Byzantina*, 3. *scholia* autorstwa Tomasza Magistra, 4. *scholia Tricliniana*. Taką klasyfikację przyjął na przykład West (cf. M. L. West, *Praefatio*, [w:] *Aeschyli Tragoediae cum incerti poetae „Prometheo”*, ed. M. L. West, B. G. Teubner, Stuttgartiae MCMXC, s. XX–XXI).

⁸ *Aeschyli Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii*, vol. 1–3, Oxford University Press, Oxonii 1851.

⁹ *Aeschyli fabulae cum lectionibus et scholiis codicis Medicei et in „Agamemnonem” codici Fiorentini ab H. Vitelli denuo collatis*, ed. N. Wecklein, S. Calgarey, Berolini 1885.

¹⁰ *The „Oresteia” of Aeschylus*, ed. G. Thomson, vol. 1, Adolf M. Hakkert-Publisher, Prague 1966.

¹¹ J. Herington, *The Older Scholia on the „Prometheus Bound”*...

¹² *Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia*, ed. O. L. Smith, vol. 1–2, B. G. Teubner, Lipsiae 1976–1982.

¹³ *Scholia in Aeschyli „Septem adversus Thebas”*, ed. G. Morocho Gayo, Universidad de León, León 1989.

Autorami wydań zawierających jedynie *scholia* do *Persów* są: Dindorf (1851)¹⁴, Dähnhardt (1894)¹⁵, Positano (1948)¹⁶ oraz Zabrowski (1984)¹⁷. Nie wszystkie edycje są równie wysoko cenione przez badaczy twórczości Ajschylosa. Największe uznanie zyskała sobie praca Dähnhardta, stanowiąca podstawę greckiego tekstu opracowanych w tej książce scholiów¹⁸. Najnowszą pozycją dotyczącą komentarzy do *Persów* jest praca, zmarłego w 2008 roku profesora Gettysburg College, Charlesa Zabrowskiego pod tytułem *The Older Scholia to Aeschylus’ „Persae”*. Badacz dokonał w niej ponownej kolacji 24 manuskryptów zawierających *scholia* do *Persów*.

Edycje zapisanych w Kodeksie Medycejskim tragedii Ajschylosa oraz komentarze do nich zaczęły powstawać już w wieku XVI. Często były to wydania przedstawiające kolacje kodeksu M z jego apografami, wcześniejszymi edycjami lub wersjami z innych kodeksów¹⁹. Jako pierwszy nad wydaniem tekstów Ajschylosa, między innymi tych zapisanych w Kodeksie Medycejskim, pracował Asulanus (1518)²⁰,

¹⁴ Aeschyli Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii, vol. 3: *Scholia graeca e codicibus aucta et emendanda*...

¹⁵ *Scholia in Aeschyli „Persas”*...

¹⁶ Demetrius Triclinius, *In Aeschyli „Persas” scholia*, ed. L. M. Positano, Libreria scientifica editrice, Napoli 1948. Praca ta jest przykładem edycji komentarzy autorstwa jednego scholiasty, w tym przypadku Demetriusza Trikliniusza.

¹⁷ *The Older Scholia to Aeschylus „Persae”*, ed. Ch. J. Zabrowski, Fordham University, New York 1984.

¹⁸ Praca Dähnhardta oprócz scholiów z kodeksu M zawiera także komentarze bizantyńskie, czyli *scholia* A. Wydanie to jest niezwykle cenne również z powodu obszernej przedmowy zawierającej, między innymi, zamieszczoną powyżej rekonstrukcję *stemma*, opatrzoną wyczerpującym komentarzem. Daje się jednak zauważyć brak informacji o Kodeksie Medycejskim, po które autor odsyła czytelnika do *praefatio* Dindorfa w jego oksfordzkiej edycji scholiów do Ajschylosa z 1851 roku.

¹⁹ Pierwsze drukowane wydania tekstów Ajschylosa zostały omówione w pracy: J. A. Gruys, *The Early Printed Editions (1518–1664) of Aeschylus. A Chapter in the History of Classical Scholarship*, De Graaf, Nieuwkoop 1981, wiele ważnych informacji można też znaleźć w pracy: M. Mund-Dopchie, *La survie d’Eschyle à la Renaissance. Éditions, traductions, commentaires et imitations*, Aedibus Peeters, Lovanii 1984. Kompletny wykaz wydań dramatów Ajschylosa do początku XIX wieku znajduje się w niezastąpionym *Lexicon bibliographum sive index editionum et interpretationum scriptorum graecorum tum sacrorum tum profanum*, cura et studio S. F. G. Hoffmann, vol. 1: A–C, sumptibus J. A. G. Weigel, Lipsiae MDCCCXXXII, s. 28 et sqq. Ważne są także prace: S. Witkowski, *Tragedia graeca*, t. 1–2, K. S. Jakubowski, Lwów 1930 oraz M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues des manuscrits grecs*, 2 éd., Centre national de la recherche scientifique, Paris 1958.

²⁰ ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ ΕΞ. ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ ΔΕΣΜΩΤΗΣ, ΕΠΙΤΑ ΕΠΙ ΘΗΒΑΙΣ, ΠΕΡΣΑΙ, ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ, ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ, ΙΚΕΤΙΔΗΣ. *Aeschyli tragoediae sex*, ed. princeps, ed. F. d’Asola, vol. 1–8, in aedibus Aldi et Andreae soceri, Venetiis 1518.

a po nim Turnebus (1552)²¹ i Robortello (1552)²². Ten ostatni przygotowywał pierwszą edycję utworów Ajschylosa oraz scholiów do wszystkich siedmiu tragedii, wydanych w oddzielnym woluminie. Kilka lat później swoją edycję przygotował Victorius (1557)²³, a po nim Canter (1580)²⁴, Stanleius (1663)²⁵, Salvinus (1715)²⁶, de Pauw (1745)²⁷, Schütz (1782–1797)²⁸, Blomfield, który porównał *codex Mediceus* z edycją Stenleiusa (1812; 1814; 1818; 1819; 1824)²⁹, Butler

²¹ ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ ΔΕΣΜΩΤΗΣ, ΕΠΙΤΑ ΕΠΙ ΘΗΒΑΙΣ, ΠΕΡΣΑΙ, ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ, ΕΥΜΕΝΙΑΔΕΣ, ΙΚΕΤΙΔΗΣ, ex officina Adriani Turnebi, Typis Regiis, Parisiis 1552.

²² *Aeschyli tragoediae septem a Francisco Robortello Vtinensi nunc primum ex manuscriptis libris ab infinitis erris expurgatae, ac suis metris restitutae, apud Gualterium Scottum, Venetiis 1552; Scholia in Aeschyli tragoedias omnes ex vetustissimis libris manuscriptis collecta atque in hoc corpus redacta a Fr. Robortello Vtinensi, ex officina Erasmiana Vincentii Valgristi, Venetiis 1552.*

²³ ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ Ζ. Aeschyli tragoediae VII quae cum omnes multo quam antea castigatiores eduntur, tum vero una, quae mutila et decurtata prius erat, integrat nunc profertur, scholia in easdem, plurimis in locis locupletata, et in pene infinitis emendata, P. Victorii cura et diligentia, ex officina H. Stephani, Parisiis 1557.

²⁴ *Aeschyli tragoediae VII in quibus praeter infinita menda sublata, carminum omnium ratio hactenus ignorata, nunc primum proditur opera G. Canteri, ex officina Ch. Plantini, Architypographi Regij, Antverpiae 1580.*

²⁵ ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ ΕΠΙΤΑ. Aeschyli Tragoediae septem: cum scholiis Graecis omnibus; deperditorum dramatum fragmentis, versione et commentario Th. Stanleii, typis J. Flesher, Londini 1663.

²⁶ *Aeschyli collationem cum optimo codice Laurentiano Mediceo Bibliothecae in gratiam docti viri P. Nehidam confecit mense Octobri A.S. 1715, A. M. Salvinus Graecarum litterarum publicus, in academia Florentina professor, Florentiae 1715.*

²⁷ *Aeschyli tragoediae superstites, Graeca in eas scholia, et deperditarum fragmenta; cum versione Latina et commentario Th. Stanleii; et notis F. Robortelli, A. Turnebi, H. Stephani, et G. Canteri; curante J. C. de Pauw, cujus notae accedunt, Comitum apud Petrum Gusse, filium et socios, Hagae 1745.*

²⁸ *Aeschyli tragoediae quae supersunt, et deperditarum fragmenta, recens. Chr. Godof. Schütz (vel Aeschyli tragoediae quae supersunt, ac deperditarum fragmenta, recens., varietate lectionis et commentario perpetuo illustravit, Scholia graeca, Apparatum historicum et Lexicon Aeschyleum adiecit Chr. Godof. Schütz), vol. 1–3, Gebauer, Halae 1782–1797.*

²⁹ *Aeschyli „Septem contra Thebas”, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium adjecit Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1812; Aeschyli „Persae”, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium adjecit Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1814; Aeschyli „Agamemnon”, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium adjecit Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1818; Aeschyli „Prometheus Vincytus”, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium*

(1816)³⁰, Dindorf (1851)³¹, Hermannus (1852)³², Meineke (1853)³³, Wecklein (1885)³⁴ oraz Rostagno (1896)³⁵. Przedmowy do niemal wszystkich wymienionych wydań stanowią ważne źródło informacji na temat Kodeksu Medycejskiego³⁶.

Cenne dane dotyczące tekstów zapisanych w kodeksie M, można również znaleźć w łacińskojęzycznych pracach edytorów naukowych: Freya³⁷, Westphala³⁸, Heimsoetha³⁹ oraz Kuecka⁴⁰.

Pewnym ułatwieniem w ocenie poprawności tekstu scholiów M jest także opracowanie Fredericka Paleya⁴¹, w którym autor wskazuje niektóre błędy w komentarzach, głównie te dotyczące pisowni greckich słów.

adjecit Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1819; *Aeschyli „Choephoroe”*, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium adjecit Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1824.

³⁰ Butler sporządził reprint edycji Victoriusa wzbogacony o notatki Stanleiusa do drugiej edycji: *Aeschyli tragœdiae quae supersunt, deperditarum fabularum fragmenta et scholia Graeca, ex editione Th. Stanleii, cum versione Latina ab ipso emendata et commentario longe quam antea fuit auctiori. Accedunt variae lectiones et notae vv. dd. quibus suas passim intertextuit S. Butler*, vol. 1–8, Typis ac sumptibus academicis, Cantabrigiae 1809–1816.

³¹ *Aeschyli Tragœdiae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii*, vol. 3...

³² *Aeschyli tragœdiae*, recens. G. Hermannus, vol. 1–2, apud Weidmannos, Lipsiae 1852.

³³ *Aeschyli „Persae” cum scholiis Mediceis in usum praelectionum*, ed. A. Meineke, In libraria Fr. Nicolai, Berolini 1853.

³⁴ *Aeschyli fabulae cum lectionibus et scholiis codicis Medicei et in „Agamemnonem” codici Fiorentini ab H. Vitelli denuo collatis...*

³⁵ *L'Eschilo Laurenziano*, facsimile pubblicato da E. Rostagno sotto gli auspice del ministero dell'Istruzione pubblica, dalla Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze 1896.

³⁶ W wielu miejscach pomocne były także przedmowy do nowszych wydań tekstów Ajschylosa, np.: *Aeschyli septem quae supersunt tragoedias ed. D. Page*, E Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1972.

³⁷ J. Frey, *De Aeschyli scholiis Mediceis*, Carthausianis, Bonnae 1857.

³⁸ R. Westphal, *Emendationes Aeschyleae*, Vratislaviae Typis Universitatis, Vratislaviae 1859.

³⁹ Fr. Heimsoeth, *De ratione quae intercedat inter Aeschyli scholia Medicea et scholiastam A*, Litteris Caroli Georgi, Bonnae 1868.

⁴⁰ E. Kueck, *Studia maxime critica in Aeschylum et scholia Aeschyli Medicea*, Officina academica dieterichiana, Gottingae 1890.

⁴¹ F. A. Paley, *Commentarius in Scholia Aeschyli Medicea*, M. A. Amsterdam, Adolf M. Hakkert-Publisher, Cantabrigiae 1967.

Bardzo pomocne są też prace interpretujące teksty tragedii Ajschylosa lub, dużo rzadziej, *scholia* do utworów poety. Tego rodzaju badania najczęściej zostają zamieszczone w wydaniach tragedii w formie przypisów. Najbardziej godne polecenia prace dotyczące *Persów* to edycje, wspomnianych już w większości, filologów: Broadheada⁴², Dindorfa⁴³, Garviego⁴⁴, Paleya⁴⁵, Prickarda⁴⁶, Teuffela/Weckleina⁴⁷, Westa⁴⁸ oraz Wilamowitza⁴⁹.

⁴² *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with an introduction, critical notes and commentary by H. D. Broadhead, Cambridge University Press, Cambridge 1960.

⁴³ *Aeschyli Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii*, vol. 2...

⁴⁴ *Aeschylus, Persae*, ed. with introduction and commentary by A. F. Garvie, Oxford University Press, Oxford 2009.

⁴⁵ *The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley, Whittaker and co. Ave Maria Lane; George Bell, Fleet Street, London 1855.

⁴⁶ ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΠΕΡΣΑΙ. *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with introduction, notes, and a map, by A. O. Prickard, MacMillan and Co., London 1907.

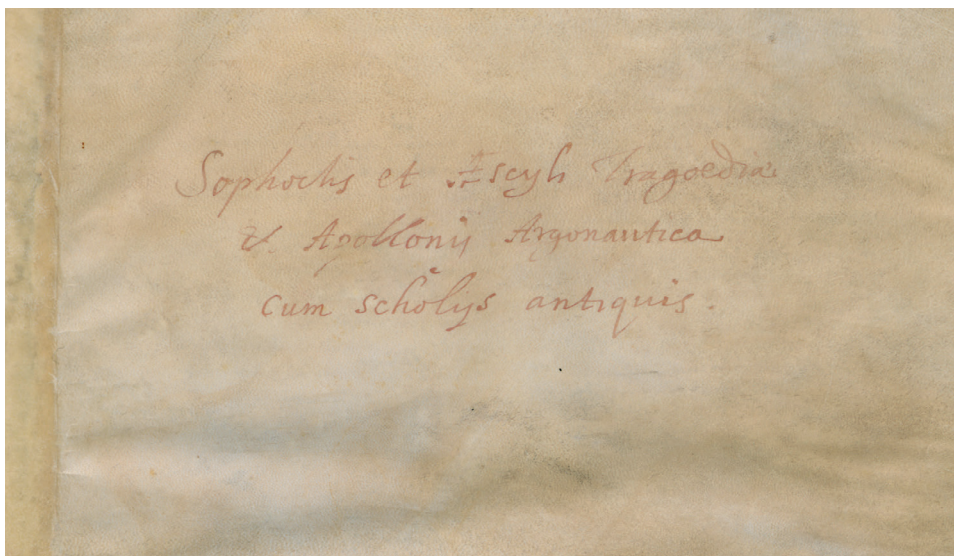
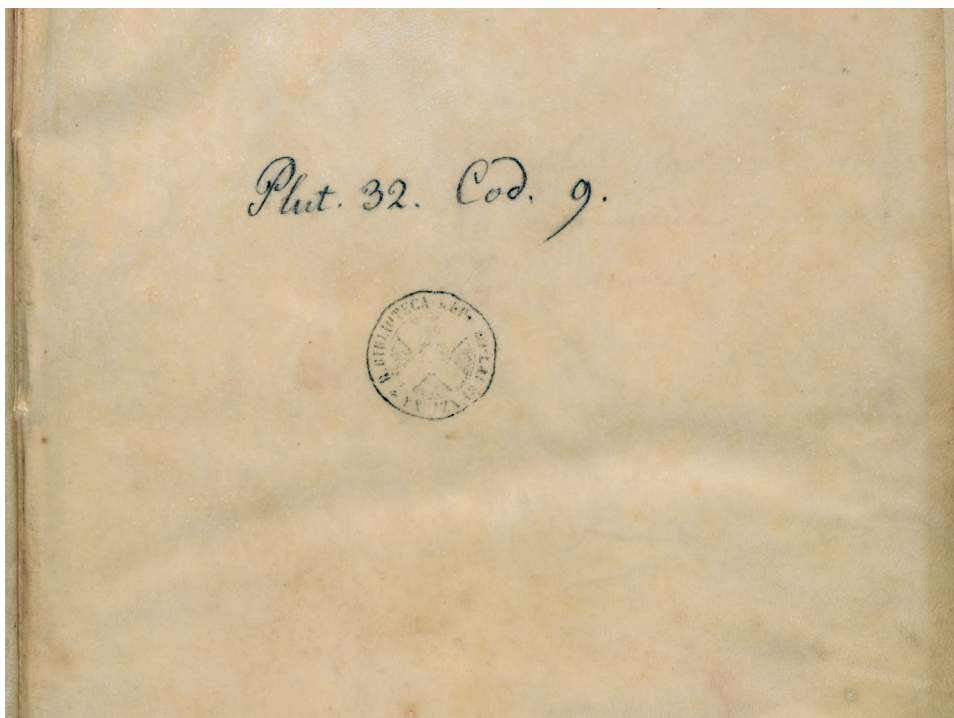
⁴⁷ *Äschylos, Perser*, erklärt von W. S. Teuffel, dritte auflage bearbeitet von N. Wecklein, B. G. Teubner, Leipzig 1886.

⁴⁸ M. L. West, *Studies in Aeschylus*, B. G. Teubner, Stuttgart 1990.

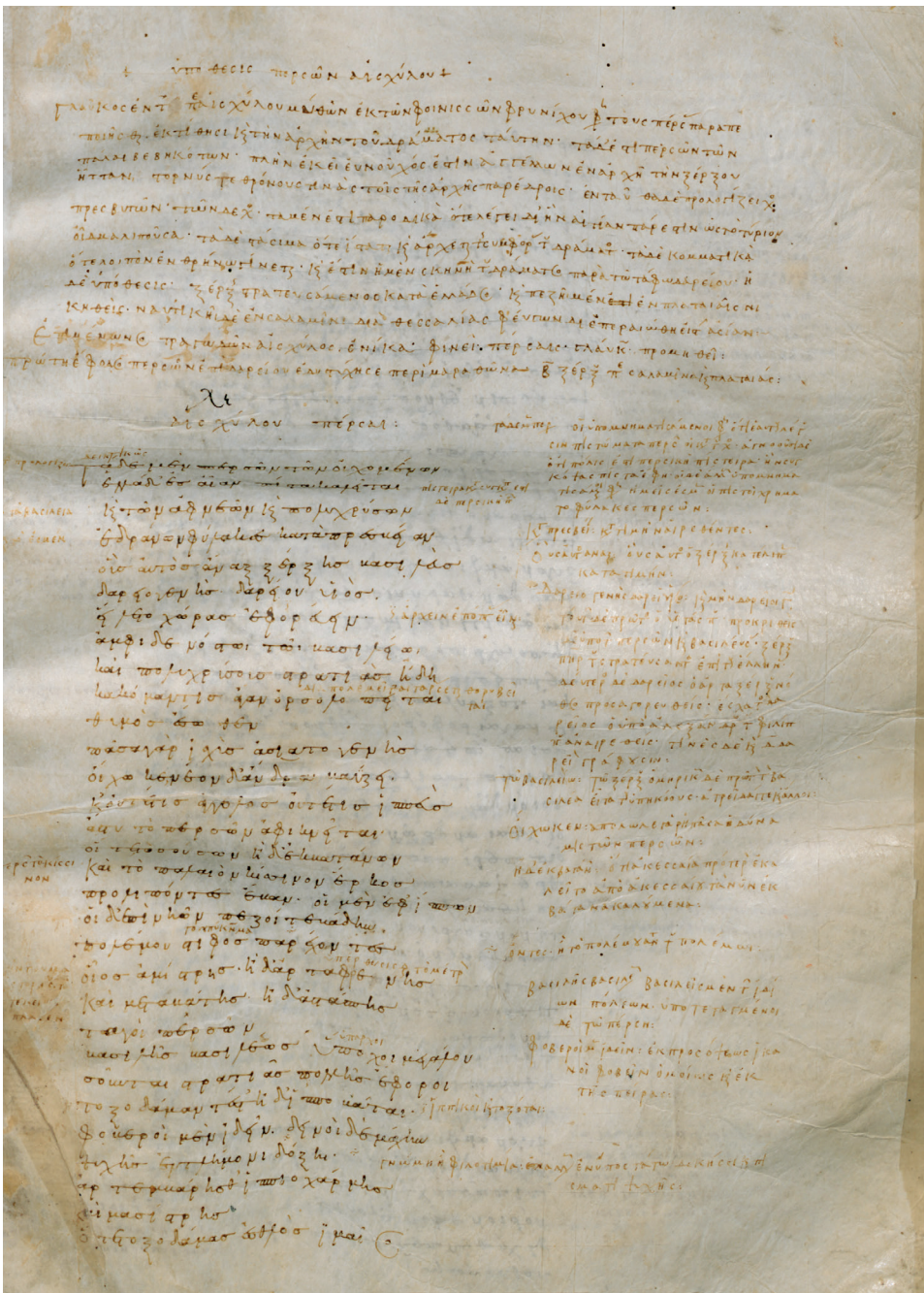
⁴⁹ *Aeschyli tragoediae*, ed. U. von Wilamowitz-Moellendorff...

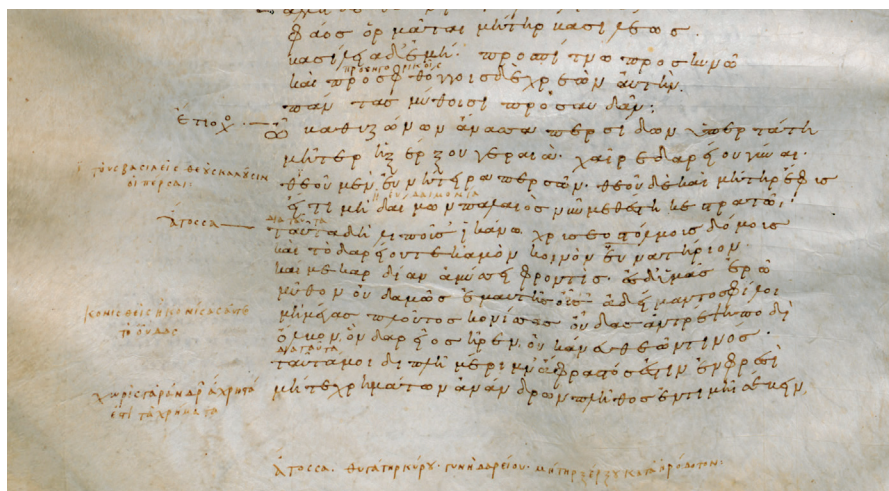

34. *Codex Mediceus XXXII, 9* – okładka książki oprawiona w wytłaczaną skórę, z metalowymi okuciami (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, przednia okładka. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)

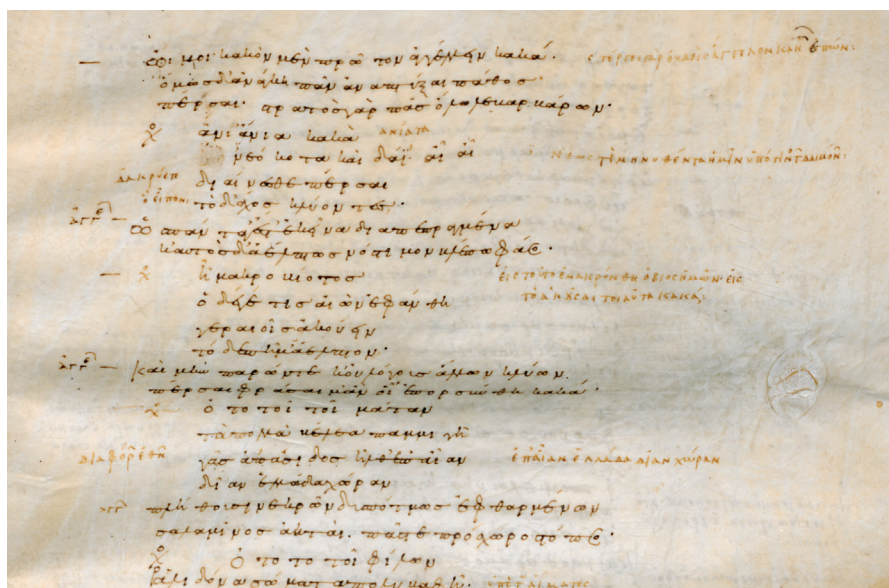

35, 36. Fragmenty dwóch pierwszych stron Kodeksu Medycejskiego zawierających nazwę rękopisu i opis jego zawartości (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, strony tytułowe. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)

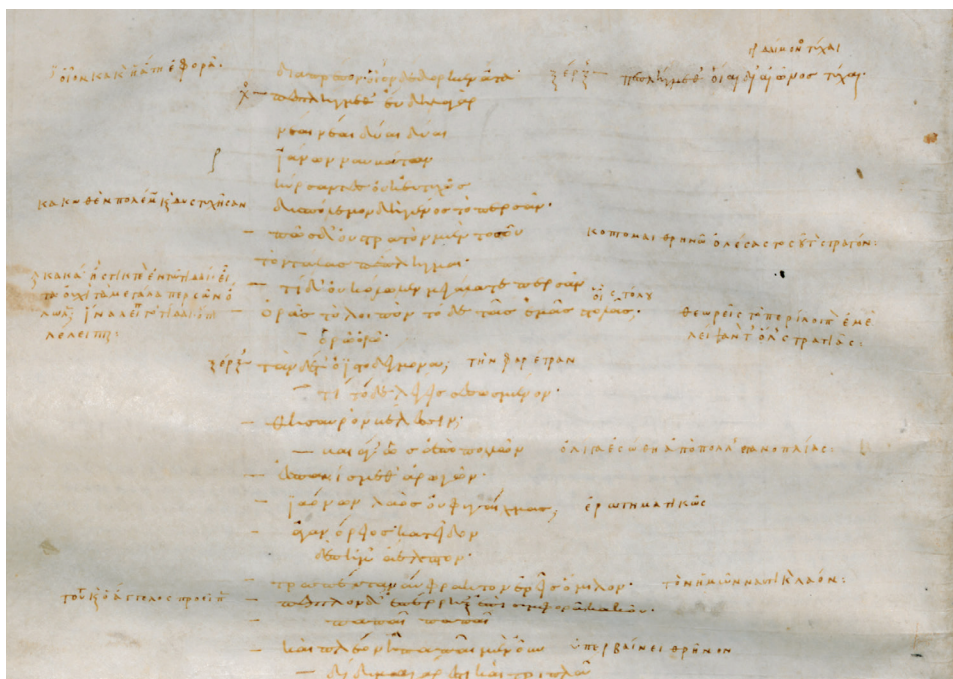

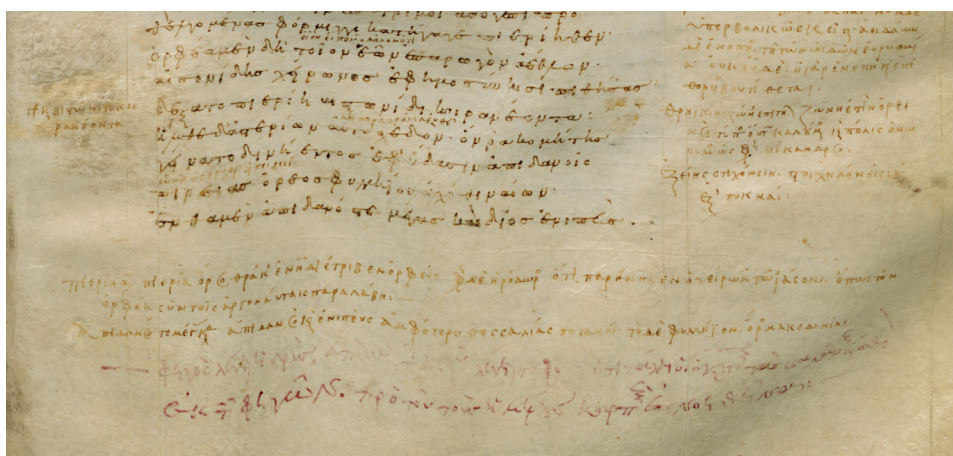
38. Dolna część strony 120v z kwestiami chóru oraz Atossy (zmiana osoby mówiącej została zaznaczona przez kopistę). Wokół tekstu zapisano *scholia marginalia*, a pomiędzy wersami *scholia interlinearia*. Na samym dole widnieje *scholion* zawierające informacje o Atossie (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 120v. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)

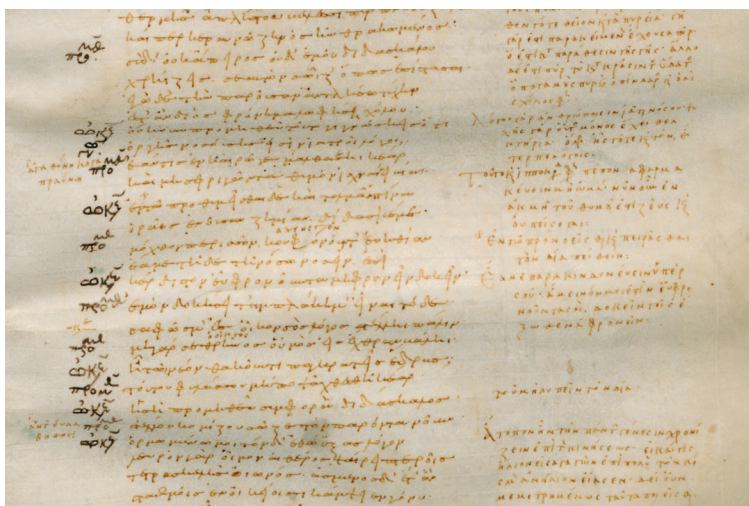
39. Strona 122r zawierająca dialog pomiędzy Gońcem i chórem. Można zauważyć charakterystyczny dla kodeksu M, skrócony zapis słów ἄγγελος oraz χορός (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 122r. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)

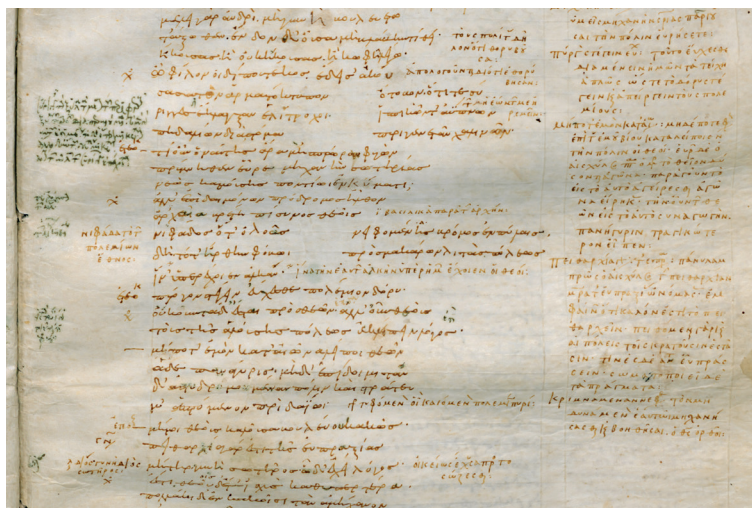
40. Góra strony 130v z tekstem Persów. Ta część tekstu tragedii została napisana przez M2 (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 130v. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)

41. Dół strony 190r, pierwszej strony z tekstem Argonautyków Apolloniosa Rodyjskiego. Tekst został zapisany przez dwie różne manus (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 190r. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)

42. Strona 152r z tekstem Ajschylosowego *Prometeusza skowanego*. Wyraźnie widać dwa różne charaktery pisma. Inna *manus* dopisała imiona postaci wygłaszających kwestie Prometeusza i Okeanosa (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 152r. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)

43. Fragment strony 171r z tekstem *Eumenid* Ajschylosa. *Scholia* na lewym marginesie zostały napisane przez innego kopistę niż tekst tragedii i komentarzy po prawej stronie. Widoczne jest naniesione na pergamin liniowanie, również pionowe, określające miejsce przeznaczone na tekst dramatu oraz na *scholia marginalia* (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 171r. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)

ROZDZIAŁ III

SCHOLIA MEDICEA IN AESCHYLI „PERSAS” – PRZEKŁAD

Forma zapisu scholiów

Z uwagi na to, że *scholia* mają charakter komentarzy do tekstu literackiego, w niniejszej książce zostały one zamieszczone przy tekście dramatu, w formie przypisów dolnych¹. Każde *scholion* jest opatrzone numerem wersu, który komentuje.

¹ Czasami do zbioru scholiów zalicza się także streszczenie (łac. *argumentum*, gr. *hypothesis*) utworu, który komentują. Zachowane w Kodeksie Medycejskim streszczenie *Persów* nie koresponduje istotnie z tekstem komentarzy, ale warto je przywołać:

„W traktacie na temat twórczości Ajschylosa Glaukos twierdzi, że *Persowie* byli wzorowani na *Fenicjankach* Frynichosa. Cytuje on następujący wiersz jako początek tamtego dramatu:

To jest kraj Persów, co dawno odeszli. (TrGF 3 F 8)

Ponadto w sztuce występował Eunuch, który na początku jako posłaniec opowiadał o klęsce Kserksesa w czasie zaściełania jakichś tronów dla dostojników państwowych. W *Persach* natomiast wstęp należy do chóru starców.

{Część partii chóralnych to parodos, w którym chór mówi o przyczynie swej obecności, mianowicie, że «opuścił Morze Tyryjskie» (Eurypides, *Fenicjanki*, w. 202), pozostałe to stasimony, w których komentuje zdarzenia w dramacie i nimi steruje, a wreszcie część kommosowa, gdy zakończenie przybiera formę treniczną.}

Akcja ma miejsce przy grobie Dariusza. A treść jest następująca: Kserkses wyprawił się przeciwko Grecji {z ogromnymi siłami, prowadząc niezliczoną konnicę i tysiąc dwieście siedem albo czternaście okrętów} i jego piechota poniosła klęskę pod Platejami, a flota pod Salaminą; uciekając przez Tesalię, {przeprawił się} do Azji.

Za (archonta) Menona Ajschylos odniósł zwycięstwo w agonach dramatycznych *Fineusem*, *Persami*, *Glaukosem Potnijskim* i *Prometeuszem*”. (*Starożytne streszczenie Persów*, [w:] Ajschylos, *Tragedie*, vol. 1, przeł. R. R. Chodkowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2015, s. 92–93.)

Autor streszczenia wspomina powstałą przed *Persami* niezachowaną sztukę pod tytułem *Fenicjanki* autorstwa Frynichosa, który już wcześniej miał wprowadzić do tragedii tematykę historyczną (na temat *Fenicjanek* Frynichosa zob. na przykład: A. Lesky, *Tragedia grecka*, przeł. M. Weiner, Homini, Kraków 2006, s. 53, 59–60). W *argumentum* znajdują się także informacje dotyczące używanych w tragedii metrów poetyckich, jej treści oraz elementów ilościowych dramatu. Na końcu autor streszczenie podał tytuły sztuk należących do zwycięskiej tetralogii, w której skład wchodził *Persowie*, oraz datę jej wystawienia.

W przypadku, kiedy komentarz odnosi się do dłuższego fragmentu tragedii, tekst *scholion* został poprzedzony numerem jedynie pierwszego wersu tego fragmentu².

Mając na celu, o czym już wspomniano, łatwość lektury, wszystkie *scholia* opatrzone odpowiednimi *lemmata*, w języku greckim oraz w polskim przekładzie³.

W większości przypadków, gdyby nie zostało podane właściwe *lemma*, komentarz byłby niezrozumiały. W wydaniu *Persów* autorstwa Augusta Meinekego, które wykorzystano w książce, pod tekstem tragedii, w przypisach, zostały umieszczone również *scholia* medycejskie. Edytor uzupełnił większość *lemmata*, jednak nie wszystkie właściwie, co więcej, pominął te, które wydają się sprawiać najwięcej kłopotu. Ustalenia Meinekego bez wątpienia wymagały jednak wnikliwej lektury tekstu tragedii oraz scholiów i w niektórych miejscach okazały się bardzo pomocne.

W niniejszej książce teksty samych komentarzy oraz te *lemmata*, które zostały uzupełnione przez scholiastę, zapisano czcionką pogrubioną. Pozwala to lepiej odróżnić *lemmata* uzupełnione przez autorkę od tej części tekstu, która wyszła spod ręki kopisty M i widnieje na kartach Kodeksu Medycejskiego.

W przypadku, kiedy *lemmata* pochodzą od scholiasty, zostały one oddzielone od tekstu *scholion* znakiem „.” (w wersji greckiej) lub „:” (w polskim przekładzie)⁴. *Lemmata* uzupełnione na potrzeby przekładu oddziela od komentarza, używany zwykle w takich przypadkach w edycjach krytycznych, znak „]”⁵.

W tragediach opartych na tematyce mitologicznej ważnym elementem *argumentum* jest często przedstawienie wersji mitu, z którego korzysta poeta (cf. K. Chiżyńska, *Greek Myths in the Hypotheses of Tragedy of the Classical Period*, [w:] M. Budzowska, B. I. Dinçel, J. Czerwińska, K. Chiżyńska [edd.], *The Metamorphoses of Ancient Myth*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2017, s. 41–54).

² Niektóre *lemmata* są bardzo obszerne. Najlepszym tego przykładem jest *scholion* do wersu 854, który komentuje całą pieśń chóru.

³ W niektórych przypadkach tłumacząc tekst scholiasty udało się odnaleźć polskie ekwiwalenty greckich słów (np. *sch.* 574), jednak w wielu miejscach nie było to możliwe. Dla uważnego czytelnika proponowany przekład tekstu scholiów i *lemmata* czasami może być zaskakujący. Polskie tłumaczenie niektórych słów i sformułowań odbiega od tekstu greckiego (np. *sch.* 107 i B 75), niekiedy w przekładzie występuje inny przypadek niż ten, który został użyty przez scholiastę (np. *sch.* 277), futuralna forma czasownikowa czasami została oddana przez teraźniejszą (np. *sch.* 122), a rzeczowniki poprzez przysłówki (np. *sch.* 20). Tego rodzaju zmiany zostały wprowadzone w tych miejscach, w których mogły one ułatwić polskiemu czytelnikowi zrozumienie treści komentarza. Z tego samego powodu przekład obfituje w uzupełnienia, oznaczone inicjałami tłumacza.

⁴ Istnieją jednak *scholia*, gdzie znak „.” nie oddziela *lemma* od treści *scholion*, ale stanowi jego część. Taka sytuacja zachodzi między innymi w *sch.* 86.

⁵ Cf. Aeschyli *Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii*, vol. 3: *Scholia graeca e codicibus aucta et emendanda*, Oxford University Press, Oxonii 1851, s. III.

wzór:

lemma „,” lub „]” **tekst scholion** – przekład lemma „,” lub „]” przekład scholion.

przykłady:

χηλαῖς · τοῖς ὀνυξιν – szponami : pazurami.

ἡ γῆ] ἡ Ἀτθίς – ziemia] Attyka.

Część *lemmata* podanych przez scholiastę to tak zwane „*lemmata* skrócone”, które nie dają wystarczającej informacji na temat komentowanego fragmentu tekstu⁶. Aby umożliwić lepsze zrozumienie treści komentarzy, wszystkie *scholia* mające skrócone *lemmata* zostały uzupełnione *lemmata* pełnymi, w stopniu najbardziej ułatwiającym lekturę. Zostały one umieszczone po skróconych *lemmata*, pochodzących od scholiasty, a przed tekstem komentarza⁷.

wzór:

lemma skrócone [*lemma* pełne]: **tekst scholion** – przekład skróconego lemma [*przekład pełnego lemma*]: przekład scholion.

przykład:

φύστις [πάνυ γὰρ φύστις / μυριάς ἀνδρῶν ἐξέφθινται]: ἡ πεφυρμένη καὶ ἐπὶ γῆς πεσοῦσα – młódź [cała młódź, tysiące mężów przepadły]: (młódź – K.Ch.) została powalona i padła na ziemię.

W przekładzie *lemmata* we wszystkich miejscach, w których było to możliwe, zostało przywołane tłumaczenia autorstwa Stefana Srebrnego (dalej: S.S.)⁸.

⁶ Cf. podrozdział II.1. *Scholia* – charakterystyka gatunku.

⁷ Skrócone *lemmata* często obejmują pierwsze słowa komentowanego fragmentu tragedii (np. sch. 1, 27, 39, 41, 65, 79, 93, 107, 116, 129, 167, 226, B 238, 296, 310, 355, 775, 820, 858), czasami natomiast stanowią środkową lub końcową część omawianego tekstu (np. sch. 5, 8, 13, 51, B 103, 111, B 112, 119, 131, 213, 224, 236, 277, 524, 610, 612, 690, 902, B 904). Podczas czytania scholiów należy jednak pamiętać, że uzupełnienie pełnych *lemmata* nie jest arbitralne, lecz jest wynikiem lektury komentarzy i tekstu *Persów*.

⁸ Wszystkie cytaty z *Persów* Ajschylosa zostały podane za wydaniem: Ajschylos, *Tragedie*, przeł. i oprac. S. Srebrny, Homini, Kraków 2005.

Cytaty z dzieł Homera, o ile nie zamieściłam własnego przekładu, zostały podane w tłumaczeniu Ignacego Wieniewskiego (Homer, *Iliada*, przeł. oraz opatrzył wstępem i słowniczkiem imion własnych I. Wieniewski, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1986) i Jana Parandowskiego (Homer, *Odyseja*, przeł. J. Parandowski, Czytelnik,

Przekład ten służył pomocą w niemal wszystkich miejscach, gdzie scholiasta komentował myśl poetycką lub metaforę Ajschylosa⁹. Jednak w związku z różnorodnością tematyczną i formalną scholiów, nie zawsze było możliwe zacytowanie w *lemmata* tłumaczenia Srebrnego. W miejscach, gdzie dla zrozumienia treści *scholion* ważne było dosłowne oddanie słów poety, zwłaszcza w przypadku gloss¹⁰, podawałam własną interpretację¹¹.

Kopia tekstu *Persów* pochodząca z kodeksu M, z której korzystali komentatorzy spisujący *scholia Medicea*, musiała przez wieki ulegać zmianom w procesie transmisji. W wyniku tego procesu odpis *Persów* M, który został wykorzystany w monografii, różni się w niektórych miejscach od tej wersji tragedii, którą czytał scholiasta. W związku z tą sytuacją pomiędzy zamieszczoną w książce edycją tekstu dramatu a fragmentami tekstu *Persów* cytowanymi w scholiach istnieją drobne rozbieżności. Dla zaznaczenia miejsc, w których one występują zostały wprowadzone skróty W.T. oraz W.S., oznaczające odpowiednio, „wersję tekstu” oraz „wersję *scholion*”. Miejsca, w których istnieją rozbieżności pomiędzy tekstem tragedii a komentarzy, zostały zacytowane w nawiasie okrągłym umieszczonym po *lemma*, a przed tekstem komentarza. W przekładzie na język polski została uwzględniona jedynie wersja przekazana przez scholiastę, ponieważ to tekst scholiów stanowi *corpus* pracy.

wzór:

lemma (W.T. – ... | W.S. – ...) · lub] **tekst *scholion*** – przekład *lemma* „·” lub „]”
przekład *scholion*.

Warszawa 1967), z *Antyfony* Sofoklesa w tłumaczeniu Roberta R. Chodkowskiego (Sofokles, *Tragedie*, przeł., wstępami i przypisami opatrzył R. R. Chodkowski, t. 1, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2009), a z *Ifigenii w Taurydzie* Eurypidesa w przekładzie Jerzego Łanowskiego (Eurypides, *Ifigenia w Taurydzie*, [w:] idem, *Tragedie*, t. 2, przeł., wstępem i przypisami opatrzył J. Łanowski, Prószyński i S-ka, Warszawa 2006).

⁹ Przekład Stefana Srebrnego pochodzi z 1954 roku, więc jest już dość wiekowy, jednak najlepiej koresponduje z tekstem scholiów medycejskich. Istnieje jednak świetny, dużo nowszy przekład autorstwa znawcy Ajschylosa Roberta R. Chodkowskiego, który czyta się dużo łatwiej niż bardzo poetyckie tłumaczenie Srebrnego (Ajschylos, *Tragedie*, vol. 1, przeł. R. R. Chodkowski).

¹⁰ W tekście scholiów zostały zachowane oznaczenia edytora, który wszystkie glossy interlinearne zaznacza dopiskiem „(gl.)”.

¹¹ W niektórych scholiach *lemmata* skrócone podałam we własnym przekładzie, ale *lemmata* pełne już w tłumaczeniu Srebrnego. Sytuacja taka występuje w tych komentarzach, w których *lemma* scholiasty stanowi wyrwane z kontekstu słowo. Takie *lemma* nie wystarcza do pełnego zrozumienia tych komentarzy, których treść dotyczy nie tylko słowa widniejącego w *lemma*, ale myśli Ajschylosa zawartej w dłuższej frazie. Taka sytuacja zachodzi na przykład w *scholion* 111.

przykłady:

βαλλήν (W.T. – βαλήν | W.S. – βαλλήν)· **βασιλεὺς κατὰ Θουρίου** – *władca: król u mieszkańców Turioj.*

ἐκράτυνε μεσάκτους (W.T. – μεσάκτους | W.S. – μεσάγκτους)] **ὕπὸ τὸ ἴδιον κράτος εἶχεν. μεσάγκτους δὲ μεσακτίους, παραθαλασσίους** – *panował nad będącymi pomiędzy brzegami (μεσάκτους)] miał pod swoją władzą. (Słowo – K.Ch.) μεσάγκτους to (inna forma słowa – K.Ch.) μεσακτίους (będące pomiędzy brzegami), nadmorskie.*

Poza wspomnianymi rozbieżnościami uważny czytelnik komentarzy medycejskich może także zauważyć w edycji Dähnhardta kilka miejsc, które nie wydają się poprawne. W komentarzach, sprawiających wrażenie błędnych, obok lekcji edytora zamieszczono w nawiasach kwadratowych proponowaną lekcję lepszą (często autorstwa innych wydawców *scholia Medicea*), opatrzoną adnotacją, od kogo pochodzi. W polskim przekładzie została uwzględniona jedynie ta wersja, którą uznałam za właściwą.

Edycja scholiów autorstwa Dähnhardta zawiera wiele uwag odedytorskich. Aby uczynić tekst grecki oraz jego przekład jak najbardziej czytelnym, wszelkie adnotacje wydawcy zacytowano i skomentowano osobno w rozdziale IV. Dotyczy to zarówno krytycznych dopisków edytora, jak i wariantywnych lekcji proponowanych przez *aliae manus*¹² oraz innych wydawców scholiów medycejskich.

W rozdziale IV zostały również zamieszczone *scholia*, których nie można było dopasować do konkretnego wersu tragedii, najczęściej z uwagi na niemożność ich właściwego odczytania z kart rękopisu.

Numeracja i kolejność scholiów

Jak już wspomniano, w nawiasie przed każdym *scholion* został podany numer pierwszego wersu komentowanego przez nie fragmentu tragedii. Numeracja komentarzy ustalona przez Dähnhardta nie jest zgodna z numeracją wersów, którą przyjął Meineke w swoim wydaniu *Persów*. W tekście książki numery scholiów dopasowano do numeracji przyjętej przez edytora tekstu tragedii.

Poza numeracją została również zmieniona kolejność scholiów względem tej, w jakiej są one zamieszczone w wydaniu Dähnhardta. Układ komentarzy przyjęty przez wydawcę wynika z kolejności ich zapisu w Kodeksie Medycejskim. Kolejność scholiów w przypisach wyznacza natomiast ostatnie słowo należące do komentowanego *lemma*¹³.

¹² W wydaniu scholiów Dähnhardt oznacza *manus*, które brały udział w tworzeniu Kodeksu Medycejskiego, odpowiednio do ich ważności: M, m oraz m¹.

¹³ Wyjątek stanowi *scholion* do wersu 854. Ze względu na bardzo rozbudowane *lemma* (cała pieśń chóru), w przypisie zacytowano jedynie pierwszą strofę. W tekście tragedii numer przypisu został umieszczony na końcu tej strofy.

Jeżeli *lemmata* do dwóch scholiów kończą się w tym samym miejscu, oba komentarze zostają zamieszczone pod jednym numerem przypisu i rozróżnione literami A i B (np. *sch.* 49, 63, 72).

Cytaty

W komentarzach medycejskich scholiasta przywołuje wiele cytatów z autorów greckich, których miejsce pochodzenia w wielu przypadkach zostało określone przez wydawcę. Nie zawsze jednak udało się odnaleźć właściwą edycję. W przypadku takiej sytuacji w przekładzie polskim podano nową lokalizację cytowanego miejsca, zgodnie z wydaniem wymienionym w bibliografii. W scholiach, w których wydawca nie podał miejsca cytowanego tekstu, zostało ono uzupełnione w przekładzie.

Jeżeli ani w tekście greckim, ani w polskim przekładzie nie podano miejsca cytowania, oznacza to, że jego ustalenie nie było możliwe. Dzieje się tak w tych przypadkach, gdy teksty danego autora zachowały się do dzisiaj jedynie w testimoniach¹⁴.

Zgodnie z przyjętym zwyczajem księgi z dzieł Homera zostały oznaczone literami alfabetu greckiego: księgi *Iliady* literami dużymi, *Odysei* małymi¹⁵.

Błędy edytorskie

Zarówno w edycji tekstu *Persów*, jak i w wydaniu scholiów medycejskich wykorzystywanych w pracy, dają się zauważyć drobne błędy popełnione przez obu wydawców. Poniżej znajduje się wykaz zauważonych uchybień, jednak z uwagi na to, że nie uniemożliwiają one właściwej lektury tekstu, nie zostały poprawione.

a) edycja tekstu dramatu:

– w niektórych wersach brak jest na marginesach dopisków, informujących o podziale stroficznym pieśni chóru: w versie 132 brak ἀντ. ε', w 262 ἀντ. α', a w 875 ἀντ. γ';

– przy versie 647, zamiast istniejącego tam dopisku ἀντ. β', powinno widnieć ἀντ. α';

– w kilku miejscach została zastosowana błędna numeracja wersów: zamiast pięciu są cztery wiersze pomiędzy wersami 120 a 125 i 130 a 135; oraz trzy zamiast pięciu wierszy pomiędzy 255 a 260 i 260 a 265.

¹⁴ Omówienie wszystkich tego rodzaju miejsc znajduje się w rozdziale IV, w części poświęconej cytatom (IV.4.3. Cytaty).

¹⁵ Numeracja Homeryckich ksiąg, w której kolejne litery alfabetu odpowiadają konkretnej liczbie, wygląda następująco: α=1, β=2, γ=3, δ=4, ε=5, ζ=6, η=7, θ=8, ι=9, κ=10, λ=11, μ=12, ν=13, ξ=14, ο=15, π=16, ρ=17, σ=18, τ=19, υ=20, φ=21, χ=22, ψ=23, ω=24. Podana tutaj numeracja różni się od standardowego, przyjętego w starożytnej Grecji, systemu zapisu liczb za pomocą liter.

b) edycja tekstów scholiów:

– sch. 6 – edytor zamiast postawić dwukropek po *lemma*, gdzie powinien się on znajdować, aby oddzielić *lemma* od tekstu komentarza, postawił go po pierwszych słowach *scholion* (jest: Δαρειογενῆς Δαρείου υἱός; powinno być: Δαρειογενῆς· Δαρείου υἱός)¹⁶;

– sch. 65 – brak zamykającego cudzysłowu kończącego cytát (jest: Μαρικῶς; powinno być: Μαρικῶς’);

– sch. 291 – brak akcentu *acutus* (jest: προς; powinno być: πρόσ).

Istnieje także nieliczna grupa scholiów, w których można odnaleźć poważniejsze błędy. Wszystkie tego rodzaju komentarze zostały szczegółowo omówione w rozdziale IV tej pracy, w części zatytułowanej *Scholia budzące wątpliwości*.

W swoim wydaniu scholiów Dähnhardt używa skrótów nazwisk edytorów, imion starożytnych twórców oraz tytułów ich dzieł. Poniżej znajduje się wykaz używanych przez wydawcę skrótów, które nie zostały uwzględnione w *Conspectus siglorum* zamieszczonym w rozdziale I książki.

Ant. – Antyгона

Blomf. – Blomfield

Dd. – Dindorf

Hom. – Homer

Iph. T. – *Ifigenia w Taurydzie*

Kirchh. – Kirchhoff

Rob. / Robort. – Robortello

Soph. – Sofokles

Weckl. – Wecklein

Vict. – Victorius

¹⁶ Analogiczna sytuacja może, ale nie musi, występować w scholiach do wersów 613 oraz 794. W obu komentarzach *lemmata* zostały powtórzone w tekście scholiów i nie są oddzielone dwukropkiem od reszty tekstu. Może to wynikać albo z nieuwagi kopisty, który pominął znak interpunkcyjny, albo też ze specyficznej formy komentarza – *lemma* mogło być powtórzone w *scholion*, w celu lepszego wyrażenia myśli autora.

ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΠΕΡΣΑΙ

ΧΟΡΟΣ

Τάδε¹ μὲν Περσῶν² τῶν οἰχομένων³

Ἑλλάδ' ἐς αἶαν πιστὰ⁴ καλεῖται,

καὶ τῶν ἀφνεῶν καὶ πολυχρύσων

ἐδράνων φύλακες⁵,

κατὰ πρεσβείαν⁶ οὓς αὐτὸς ἄναξ⁷

5

Ξέρξης βασιλεὺς Δαρείογενής⁸

¹ (1) τάδε] δεικτικῶς (gl.) – oto] wskazująco.

² (1) τάδε μὲν Περσῶν [τάδε μὲν Περσῶν τῶν οἰχομένων / Ἑλλάδ' ἐς αἶαν πιστὰ καλεῖται] οἱ ὑπομνηματιστάμενοί φασιν ὅτι ἑαυτοὺς λέγουσιν πιστώματα Περσῶν οἱ κατὰ τὸν χορόν. ἀγνοοῦσι δὲ ὅτι πόλις ἐστὶ Περσικὴ Πίστειρα, ἣν συγκόψας Πίστα ἔφη. οἱ δὲ ἄλλως ὑπομνηματιστάμενοί φασιν· ἡμεῖς ἐσμεν οἱ πιστοὶ χρηματοφύλακες Περσῶν – oto Persów [My u Persów, co zbrojnie w daleki ów kraj, / do Hellady, na bój pociągnęli i trud, / miano Wiernych nosimy (przeł. S.S.)]: komentatorzy piszą, że członkowie chóru nazywają siebie „poręką” (πιστώματα) Persów. Nie wiedzą jednak, że istnieje perska polis Pistejra (Πίστειρα), którą nazywa się też synkopowaną formą „Pista” (Πίστα). Inni komentatorzy natomiast rozumieją to tak: „my jesteśmy wiernymi (πιστοί) strażnikami skarbców Persów”.

³ (1) τάδε μὲν Περσῶν τῶν οἰχομένων (et sqq.)] διὰ γερόντων προλογίζει – My u Persów, co zbrojnie w daleki ów kraj (et sqq.) (przeł. S.S.)] pierwsza część tragedii jest wygłaszana (προλογίζει) przez starców.

⁴ (2) Πίστα] Πίστειρα κατὰ συγκοπὴν· ἔστι δὲ Περσικὴ πόλις – Pista] synkopowane słowo „Pistejra”; jest to perska polis.

⁵ (4) φύλακες] λείπει τὸ ἐσμέν – strażnikami] brakuje (słowa – K.Ch.) „jesteśmy”.

⁶ (5) κατὰ πρεσβείαν· κατὰ τιμὴν αἰρεθέντες – ze względu na sędziwy wiek: wybrani ze względu na szacunek (jakim się cieszą – K.Ch.).

⁷ (5) οὓς αὐτὸς ἄναξ [κατὰ πρεσβείαν οὓς αὐτὸς ἄναξ / Ξέρξης βασιλεὺς Δαρείογενής / εἴλετο χώρας ἐφορεύειν] οὓς αὐτὸς ὁ Ξέρξης κατέλιπεν κατὰ τιμὴν – których sam wódz [nasz wiek, / nasze cnoty uczciwszy, powierzył nam król, / Darejowy syn Kserks, nad krainą tą rządzi i opiekę (przeł. S.S.)]: których sam Kserkses pozostawił (na straży – K.Ch.) przez szacunek (dla nich – K.Ch.).

⁸ (6) Δαρείογενής Δαρείου υἱός· καὶ μὴν Δαρεῖοι τρεῖς. τούτων δὲ πρῶτος ὁ Ὑστάσπου, προκριθεὶς δὲ ὑπὸ τῶν Περσῶν καὶ βασιλεύσας, Ξέρξου πατὴρ τοῦ στρατεύσαντος ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας. δεύτερος δὲ Δαρεῖος ὁ Ἀρταξέρξου νόθος προσαγορευθεὶς. ἔσχατος Δαρεῖος ὁ ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Φιλίππου ἀναιρεθεὶς. τινὲς δὲ καὶ τέταρτον Δαρεῖον γράφουσιν – Darejowy syn (przeł. S.S.): syn Dariusza; Dariuszów było trzech: pierwszy to syn Hystaspesa, który był wyjątkowo

εἴλετο χώρας ἐφορεύειν⁹.
 ἄμφι δὲ νόστῳ τῷ βασιλείῳ¹⁰
 καὶ πολυχρύσου στρατιᾶς ἤδη
 κακόμαντις ἄγαν ὀρσολοπεῖται¹¹ 10
 θυμὸς ἔσωθεν.
 πᾶσα γὰρ ἰσχὺς Ἀσιατογενῆς
 οἴχωκε¹², νέον δ' ἄνδρα βαῦζει,
 κοῦτε τις ἄγγελος οὔτε τις ἱππεὺς
 ἄστὺ τὸ Περσῶν ἀφικνεῖται· 15
 οἷτε τὸ Σούσων ἡδ' Ἐκβατάνων¹³
 καὶ τὸ παλαιὸν Κίσσιον ἔρκος¹⁴
 προλιπόντες ἔβαν,
 οἱ μὲν ἐφ' ἵππων, τοὶ δ' ἐπὶ ναῶν,
 πεζοὶ τε βάδην
 πολέμου στῆφος¹⁵ παρέχοντες¹⁶. 20

ceniony przez Persów i sprawował władzę, ojciec Kserksesa, który wyruszył przeciwko Hellenom; drugi Dariusz to syn Artakserksesa, nazywany „bękartem”; ostatni Dariusz został zwyciężony przez Aleksandra syna Filipa. Niektórzy piszą, że był również i czwarty Dariusz.

⁹ (7) ἐφορεύειν] ἄρχειν, ἐπόπτας εἶναι – czuwać] dowodzić, być opiekunem.

¹⁰ (8) τῷ βασιλείῳ [ἀμφὶ δὲ νόστῳ τῷ βασιλείῳ / καὶ πολυχρύσου στρατιᾶς] τῷ Ξέρξου. Ὀμηρικῶς δὲ πρῶτον τὸν βασιλέα, εἶτα τοὺς ὑπηκόους· “Ἀτρεΐδαί τε καὶ ἄλλοι” – króla [wokół powrotu króla i wojska bogatego w złoto]: (powrotu – K.Ch.) Kserksesa. (Powiedziane – K.Ch.) w sposób homerycki: (Ajschylos – K.Ch.) najpierw (wymienia – K.Ch.) króla, w drugiej kolejności poddanych: „Atrydzi i inni” (A 17).

¹¹ (10) ὀρσολοπεῖται] διαπολεμεῖται, ταράσσεται, θορυβεῖται (gl.) – trwożyć się] tłucze się, niepokoi, wznieca zamęt.

¹² (13) οἴχωκεν (W.T. – οἴχωκε | W.S. – οἴχωκεν) [πᾶσα γὰρ ἰσχὺς Ἀσιατογενῆς / οἴχωκε] ἀπόλωλε γὰρ [ἢ] πᾶσα ἡ δύναμις τῶν Περσῶν – odeszła [cała bowiem siła azyjskiej ziemi odeszła]: zginęło bowiem całe wojsko Persów.

¹³ (16) ἡδ' Ἐκβατάνων· ὅτι Ἀκεσσαία πρότερον ἐκαλεῖτο ἀπὸ Ἀκεσσαίου τὰ νῦν Ἐκβάτανα καλούμενα – oraz Ekbatan: (to miasto – K.Ch.) najpierw było nazywane Akessają od Akessajosa, a teraz jest nazywane Ekbatanami.

¹⁴ (17) Κίσσιον ἔρκος] πόλις Περσῶν τὸ Κίσσινον – gród (...) kissyjski (przeł. S.S.)] Kissinon to perska polis.

¹⁵ (20) στῆφος] τὸ πύκνωμα (gl.) – gęsto] w zwartym szyku.

¹⁶ (20) πολέμου (...) παρέχοντες] ὄντες ἢ τὸ πολέμου ἀντὶ τοῦ πολέμου – wojnie (...) dostarczający] będący; lub też „wojnie” zamiast „na wojnę”.

οἷος Ἀμίστρης ἡδ' Ἀρταφρένης¹⁷,
καὶ Μεγαβάτης ἡδ' Ἀστάσπης¹⁸,
ταγοὶ Περσῶν,
βασιλῆς βασιλέως¹⁹ ὑποχοὶ²⁰ μεγάλου,
σοῦνται, στρατιᾶς πολλῆς ἔφοροι, 25
τοξοδάμαντές τ' ἡδ' ἵπποβάται²¹,
φοβεροὶ μὲν ἰδεῖν²², δεινοὶ δὲ μάχην
ψυχῆς εὐτλήμονι δόξῃ²³.
Ἀρτεμβάρης θ' ἵππιόχαρμης,
καὶ Μασίστρης, ὃ τε τοξοδάμας 30
ἔσθλός Ἰμαῖος Φαρανδάκης θ'
ἵππων τ' ἐλατὴρ Σοσθάνης.
ἄλλους δ' ὁ μέγας καὶ πολυθρέμμων
Νεῖλος ἔπεμψεν²⁴ Σουσιस्कάνης,
Πηγασταγῶν²⁵ Αἰγυπτογενής, 35
ὃ τε τῆς ἱερᾶς Μέμφιδος ἄρχων
μέγας Ἀρσάμης, τὰς τ' ὠγυγίους

¹⁷ (21) Ἀρταφρένης] **ὑπέρθεσις διὰ τὸ μέτρον** (gl.) – Artafrenes] przedstawienie z powodów metrycznych.

¹⁸ (22) οἷος Ἀμίστρης ἡδ' Ἀρταφρένης, / καὶ Μεγαβάτης ἡδ' Ἀστάσπης] **τὰ μὲν τῶν ὀνομάτων ἱστορήσεν, τὰ δὲ τελείως ἔπλασεν** – oto Amistres i Artafrenes, oraz Megabates i Astaspes] (Ajschylos – K.Ch.) jedno imiona znał z historii, drugie wymyślił.

¹⁹ (24) βασιλῆς βασιλέως· βασιλεῖς μὲν τῶν ιδίων πόλεων, ὑποτεταγμένοι δὲ τῷ Πέρσῃ – **królowie króla**: królowie poszczególnych *poleis* podległych Persji.

²⁰ (24) ὑποχοὶ ὑπαρχοὶ (gl.) – **podwładni**] niżsi dowódcy.

²¹ (26) ἵπποβάται] **ἵππικοὶ καὶ τοξόται** – *konnica*] jeźdźcy i łucznicy.

²² (27) φοβεροὶ μὲν ἰδεῖν [φοβεροὶ μὲν ἰδεῖν, δεινοὶ δὲ μάχην]· **ἐκ προσόψεως ἱκανοὶ φοβεῖν ὁμοίως καὶ ἐκ τῆς πείρας** – *przeraźliwi z postaci* (przeł. S.S.) [*przeraźliwi z postaci, odważni wśród walk* (przeł. S.S.)]: samym wyglądem mogący wywołać strach, tak samo jak atakiem.

²³ (28) ψυχῆς εὐτλήμονι δόξῃ] **γνώμη ἢ φιλοτιμία. ἄλλως· ἐνυποστάτω δοκῇσι καὶ πείσματι ψυχῆς** – *duży niezłomnym przeświadczeniem*] wolą lub ambicją. Inaczej „silną wiarą” i „pewnością duszy”.

²⁴ (33) ἄλλους δ' ὁ μέγας καὶ πολυθρέμμων / Νεῖλος ἔπεμψεν] **ὑποχείριοι γὰρ ἦσαν τότε Περσῶν Αἰγύπτιοι** – *A zaś innych na boje czcigodny śle Nil / wszechżywiciel* (przeł. S.S.)] Egipcjanie bowiem byli wtedy podlegli Persom.

²⁵ (34) Σουσιस्कάνης, / Πηγασταγῶν] **τινὲς διαιροῦσι Σουσιस्कάνης καὶ Πηγᾶς καὶ Ταγῶν. τὰ γὰρ ὀνόματα πέπλακε καὶ οὐκ ἔστιν Αἰγυπτιακά** – *Suzyskana, Pegastagon*] niektórzy dzielą (słowa w ten sposób – K.Ch.): „Suzyskana” i „Pegas” i „Tagon”. Nazwy te są wymyślone i nie są egipskie.

Θήβας²⁶ ἐφέπων Ἀριόμαρδος,
καὶ ἐλειοβάται²⁷ ναῶν ἐρέται,
δεινοὶ πληθὸς τ' ἀνάριθμοι. 40
ἀβροδιαίτων δ' ἔπεται²⁸ Λυδῶν
ὄχλος, οἷτ' ἐπίπαν ἡπειρογενεὺς
κατέχουσιν ἔθνος²⁹, τοὺς Μητρογαθῆς
Ἀρκτηύς τ' ἀγαθός, βασιλῆς δίοποι³⁰,
χαὶ πολύχρυσοι Σάρδεις ἐπόχους 45
πολλοῖς ἄρμασιν ἐξορμῶσιν,
δίρρυμά³¹ τε καὶ τρίρρυμα τέλη³²,
φοβεράν ὄψιν προσιδέσθαι.
στεῦται δ' ἱεροῦ Τμώλου πελάται³³

²⁶ (38) Θήβας] Αἰγυπτίας – Teb] egipskich.

²⁷ (39) καὶ ἐλειοβάται [καὶ ἐλειοβάται ναῶν ἐρέται] οἱ τὸ Αἰγύπτιον ἔλος οἰκοῦντες ἢ κοινῶς Αἰγύπτιοι. ἐλώδης γὰρ ἡ Αἰγυπτος. οἱ δέ· οἱ καὶ ἐπὶ ἔλους ἐλάυνειν δυνάμενοι ναῖς, ὅπερ ἐστὶ τῶν δυσχερεστάτων – i żyjący na bagnach [i żyjący na bagnach wioślarze okrętów]: ci, którzy mieszkają na egipskich bagnach lub w ogóle Egipcjanie. Egipt jest bowiem błotnisty. Albo też: ci, którzy potrafią zeglować okrętami nawet po bagnach, co jest bardzo trudne.

²⁸ (41) ἀβροδιαίτων δ' ἔπεται [ἀβροδιαίτων δ' ἔπεται Λυδῶν / ὄχλος]· ὄντως γὰρ τοιοῦτοι οἱ Λυδοί. καὶ τῷ παρ' Ἀνακρέοντι 'Λυδοπαθεῖς' τινες ἀντὶ τοῦ 'ἡδυπαθεῖς', καὶ τὸ περιφερόμενον 'μήτε μοι Λυδῶν καρύκας μήτε μαστίγων ψόφους'. καὶ ὁ Λυδοφοίτης δὲ μυροπώλης τὴν τρυφὴν ταύτην δηλοῖ. καὶ τὴν βάκκαριν δὲ ἔνιοι Λυδῶν μύρον ἔφασαν – zbliża się żyjących w zbytku [tłum Lidów]: tacy bowiem są Lidowie. Niektórzy za Anakreontem (frgm. 136, 1) zamiast „żyjący w zbytku” mówią „żyjący jak Lidowie”; istnieje także powiedzenie „ani lidyjskich sosów, ani trzasku biczy”. O tym przepychu świadczy również nazwa sprzedawcy wonności: Lidofojtes. Niektórzy też „pachnidlem Lidów” nazywają masę z leszczyny.

²⁹ (42) οἷτ' ἐπίπαν ἡπειρογενεὺς / κατέχουσιν ἔθνος] οἱ διόλου τὴν ἡπειρον οἰκοῦντες – i które ów ląd / żywi ludy (przeł. S.S.)] te (ludy – K.Ch.), które zawsze przebywają na lądzie.

³⁰ (44) δίοποι] διόπται καὶ διέποντες ἡγεμόνες – dowodzący] zwiadowcy oraz pełniący funkcję dowódców.

³¹ (47) δίρρυμα] ἀντὶ τοῦ ἄρματα (gl.) – dwudyszlowe] zamiast „rydwany”.

³² (47) δίρρυμα τε καὶ τρίρρυμα τέλη] ἀντὶ τοῦ τέθριππα καὶ ἐξάιππα τάγματα. ἐκ τούτου δὲ τὸ πληθὸς τῶν ἵππων δηλοῖ – dwudyszlowe i trzydyszlowe drużyny] zamiast „cztero- i sześciokonne oddziały”. To wskazuje na wielką liczbę koni.

³³ A (49) πελάται] ἔνιοι, γείτονες (gl.) – sąsiedzi] mieszkający w pobliżu, będący blisko.

B (49) στεῦται δ' ἱεροῦ Τμώλου πελάται] 'κλῦθ' Ἀλαλά, Πολέμου θύγατερ, ᾧ θύεται ἄνδρες'. <Πίνδαρος> ἐν διθυράμβοις. οὕτως στεῦται ἐνικὸν ἀντὶ τοῦ

στρατὸς εἰς ἀντίπορον γεί-
 τονα χώραν⁴¹, λινοδέσμφ
 σχεδίᾳ⁴² πορθμὸν ἀμείψας
 Ἀθαμαντίδος Ἑλλάς,
 πολύγομφον ὄδισμα⁴³,
 ζυγὸν ἀμφιβαλὼν αὐχένι πόντου⁴⁴. 70

πολύανδρου δ' Ἀσίας θού-
 ριος ἄρχων ἐπὶ πᾶσαν
 χθόνα⁴⁵ ποιμανόριον⁴⁶ θεῖ-
 ον ἐλαύνει διχόθεν, πε-
 ζονόμοις τ' ἐκ τε θαλάσσης,
 ἐχυροῖσι πεποιθὼς
 στυφελοῖς ἐφέταις⁴⁷, χρυ-
 σογόνου γενεᾶς⁴⁸ ἰσόθεος φῶς. 80

⁴¹ (68) χώραν] τὴν Εὐρώπην (gl.) – kraj] Europę.

⁴² (68) λινοδέσμφ / σχεδίᾳ] ὡς λινῶν τῶν κάλων ὄντων – związanym linami mostem] (Ajschylos mówi tak – K.Ch.) ponieważ był zbudowany za pomocą lin (sc. most).

⁴³ (71) ὄδισμα] γρ. ἔρεισμα: τὴν ναῦν – drogę] inna lekcja „podstawę” (czyli – K.Ch.) okręt.

⁴⁴ A (72) ζυγὸν ἀμφιβαλὼν αὐχένι πόντου] ζεύξας <διά> νεῶν τὴν θάλασσαν – jarzmo rzuciwszy morzu na szyję (przeł. S.S.)] (Kserkses – K.Ch.) ujarzmił morze dzięki (złączonym – K.Ch.) okrętom.

B (72) ζυγὸν ἀμφιβαλὼν αὐχένι πόντου] ἐγεφύρωσε γὰρ τὸ ἐπταστάδιον ταῖς ναυσὶ συνδήσας αὐτὰς καὶ γῆν ἐπιβαλὼν, ὥστε ὁδὸν ποιῆσαι ἐπὶ τῶν νεῶν. διὸ πολύγομφον ὄδισμα εἶπεν – jarzmo rzuciwszy morzu na szyję (przeł. S.S.)] (Kserkses – K.Ch.) przerzucił bowiem most o długości siedmiu stadionów, zbudowany z połączonych okrętów i osadził go w lądzie, aby umożliwić przejście po pokładach. Dlatego właśnie (Ajschylos – K.Ch.) powiedział „dobrze powiązana droga”.

⁴⁵ (74) πᾶσαν / χθόνα] τὴν Εὐρώπην (gl.) – całą ziemię] Europę.

⁴⁶ A (75) ποιμανόριον] ποίμνιον (gl.) – trzoda] stado.

B (75) ποιμανόριον] τὸ ἀνδρικὸν πλήθος, σημαῖνον τὸ στράτευμα <τὸ βασιλικόν> παρὰ τὸ τοὺς βασιλεῖς λέγεσθαι ποιμένας. ποιμανόριον τὸ ἐκ ποίμνης ἀνδρῶν συνηγμένον βασιλείον – trzoda] ludzki tłum, chodzi o królewskie wojsko, ponieważ królów nazywano pasterzami. „Trzoda” to zgromadzona wokół króla gromada ludzi; (nazwa – K.Ch.) ma związek ze słowem „pasterz”.

⁴⁷ (79) στυφελοῖς ἐφέταις] σκληροῖς ἡγεμόσιν – twardym wodzom] srogim dowódcą.

⁴⁸ (79) χρυ- / σονόμου γενεᾶς (W.T. – χρυ- / σογόνου | W.S. – χρυ- / σονόμου) [χρυ- / σογόνου γενεᾶς ἰσόθεος φῶς] νῦν τῆς πλουσίας. τινὲς δὲ ἀνέγνωσαν χρυσογόνου, διὰ τὸ τὸν Περσέα ἀπὸ χρυσοῦ γεγενῆσθαι· ὁ καὶ βέλτιον. ἄλλως·

κυάνεον δ' ὄμμασι λεύσσω	στρ.β'
φονίου δέργμα δράκοντος,	
πολύχειρ καὶ πολυνάυτης,	
Σύριόν θ' ἄρμα ⁴⁹ διώκων,	
ἐπάγει δουρικλῦτοις ⁵⁰ ἄν-	85
δράσι τοξόδαμνον ὣς Ἀρη ⁵¹ .	
δόκιμος ⁵² δ' οὐτις ὑποστάς ⁵³	ἀντ.β'
μεγάλῳ ῥεύματι φωτῶν	
ἐχυροῖς ἔρκεσιν ⁵⁴ εἵργειν	
ἄμαχον κῦμα θαλάσσης ⁵⁵ .	90
ἀπρόσοιστος ⁵⁶ γὰρ ὁ Περσῶν	
στρατὸς ἀλκίφρων τε λαός ⁵⁷ .	

τῆς Περσέως γενεᾶς ἀπόγονος· ἢ τῆς τῶν χρυσῶν ἀνθρώπων· ἢ πολυχρύσου – z krwi złotorodnej (χρυσονόμου) (przeł. S.S.) [z krwi złotorodnej mąż nieśmiertelnym / bogom podobny (przeł. S.S.)]: dziś (powiedzielibyśmy – K.Ch.) „bogatej”. Niektórzy przyjęli lekcję „urodzony ze złota” (χρυσογόνου), ponieważ Perseusz został zrodzony ze złota. To jest lepsze (wyjaśnienie – K.Ch.). Inaczej „potomek rodu Perseusza” lub „złotych ludzi”, lub też „pełnego złota”.

⁴⁹ (84) Σύριόν θ' ἄρμα· ἀντὶ τοῦ Ἀσσύριον· οἱ γὰρ Πέρσαι τὸ πρότερον Ἀσσύριοι ἐκαλοῦντο – Syryjski rydwan: zamiast „Asyryjski”. Persowie bowiem byli niegdyś nazywani Asyryjczykami.

⁵⁰ (85) δουρικλῦτοις] τοῖς Ἀθηναίοις – wstawionym w boju] Ateńczykom.

⁵¹ (86) τοξόδαμνον ὣς Ἀρη] τὸν τῶν Περσῶν τοξόται γάρ – łukowładnego Aresa (przeł. S.S.)] (Aresa – K.Ch.) Persów; oni bowiem byli łucznikami.

⁵² (87) δόκιμος· ἀνδρείος, δόκησιν περὶ ἑαυτοῦ ἔχων μεγάλην – wspaniały: mężny, mający wielkie mniemanie o sobie.

⁵³ (87) ὑποστάς] ἀντιστάς, ἀντιμαχεσάμενος – ten, który stawiał czoła] ten, który się sprzeciwiał; ten, który stawiał zbrojny opór.

⁵⁴ (89) ἔρκεσιν] τάξεσιν (gl.) – tamami] szeregami wojska.

⁵⁵ (87) δόκιμος δ' οὐτις ὑποστάς / μεγάλῳ ῥεύματι φωτῶν / ἐχυροῖς ἔρκεσιν εἵργειν / ἄμαχον κῦμα θαλάσσης] ὅτ' ἄρα ἔρκεα ἴσχει (Hom. E 90) – Któż się poważy stanąć na drodze / rzecze wezbranej zbrojnych rycerzy? / Jakże potężne tamy zdolają / morskie powstrzymać fale w ich biegu? (przeł. S.S.)] „bo i mury nie powstrzymują”.

(90) ἄμαχον κῦμα θαλά(σσης) (W.T. – θαλά(σσης) | W.S. – θαλάσσης)· τὴν προσβολὴν τῶν Περσῶν – niezwykła fala morza: szturm Persów.

⁵⁶ (91) ἀπρόσοιστος] ἀκαταμάχητος (gl.) – niedostępny] nie do pokonania.

⁵⁷ (91) ὁ Περσῶν / στρατὸς ἀλκίφρων τε λαός] ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ στρατὸς καὶ λαός – Persów wojsko i waleczny lud] (słowa – K.Ch.) „wojsko” i „lud” dotyczą tego samego.

δολόμητιν δ' ἀπάταν ⁵⁸ θεοῦ	ἐπωδός
τίς ἀνὴρ θνατὸς ἀλύξει;	
τίς ὁ κραιπνῷ ποδὶ πηδῇ-	95
ματος εὐπετοῦς ⁵⁹ ἀνάσσω;	
φιλόφρων γὰρ ποτισαίνου-	
σα τὸ πρῶτον παράγει	
βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα,	
τόθεν οὐκ ἔστιν ὑπὲρ θνα-	100
τὸν ἀλύξαντα φυγεῖν ⁶⁰ .	
θεόθεν γὰρ κατὰ μοῖρ' ἐκράτησεν ⁶¹	στρ.γ'

⁵⁸ (93) **δολόμητιν δ' ἀπάτ(αν)** [δολόμητιν δ' ἀπάταν θεοῦ / τίς ἀνὴρ θνατὸς ἀλύξει; / τίς ὁ κραιπνῷ ποδὶ πηδῇ- / ματος εὐπετοῦς ἀνάσσω; / φιλόφρων γὰρ ποτισαίνου- / σα τὸ πρῶτον παράγει / βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα, / τόθεν οὐκ ἔστιν ὑπὲρ θνα- / τὸν ἀλύξαντα φυγεῖν] **ὥς ἔδει παρατέτακται ὁ Ξέρξης. εἰ δὲ θεοῦ ἐπιβουλή τὰ τῆς νίκης ἀναβάλλεται, τίς ὁ νικήσων θεόν;** – chytrego podstepu [Lecz gdy cię chytrze zdradą uwodzi / bóg, jak ujdiesz, człecze śmiertelny? / Jakże się chybką stopą wywiniesz, / jakże wyskoczysz z gestych obierzy? / Okiem przyjaznym kusi człowieka, / w szalu grzesznego wabi go sidła, / w paść zastawioną, skąd już pojmany / nigdy nie zdoła wymknąć się zwierz (przeł. S.S.)]: (Ajschylos mówi tak – K.Ch.) ponieważ Kserkses musi stanąć do walki. Któż zwycięży boga, jeśli to właśnie z powodu boskiego podstepu zwycięstwo się oddała?

⁵⁹ (95) **πηδήματος εὐπετέος** (W.T. – πηδῇ- / ματος εὐπετοῦς | W.S. – πηδήματος εὐπετέος)· **εὐκινήτου** – pomysłnego skoku: zwinnego.

⁶⁰ (93) δολόμητιν δ' ἀπάταν θεοῦ / τίς ἀνὴρ θνατὸς ἀλύξει; / τίς ὁ κραιπνῷ ποδὶ πηδῇ- / ματος εὐπετοῦς ἀνάσσω; / φιλόφρων γὰρ ποτισαίνου- / σα τὸ πρῶτον παράγει / βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα, / τόθεν οὐκ ἔστιν ὑπὲρ θνα- / τὸν ἀλύξαντα φυγεῖν] **ἢ γὰρ ἐκ θεοῦ, φησὶν, ἀμαύρωσις καὶ δόλωσις ἀφυκτός ἐστιν. ἅμα γὰρ δολοῖ καὶ προσαίνει καὶ κακοποιεῖ** – Lecz gdy cię chytrze zdradą uwodzi / bóg, jak ujdiesz, człecze śmiertelny? / Jakże się chybką stopą wywiniesz, / jakże wyskoczysz z gestych obierzy? / Okiem przyjaznym kusi człowieka, / w szalu grzesznego wabi go sidła, / w paść zastawioną, skąd już pojmany / nigdy nie zdoła wymknąć się zwierz (przeł. S.S.)] bowiem, mówi (Ajschylos – K.Ch.), od zaślepienia i podstepu (pochodzących – K.Ch.) od boga nie można uciec; równocześnie bowiem (bóg – K.Ch.) oszukuje, schlebia i niszczy.

(97) φιλόφρων γὰρ ποτισαίνου- / σα τὸ πρῶτον παράγει / βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα, / τόθεν οὐκ ἔστιν ὑπὲρ θνα- / τὸν ἀλύξαντα φυγεῖν] **Ὅμηρος (I 501) ‘ἢ δ’ Ἀτὴ σθεναρὴ τε καὶ ἀρτίπος, φθάνει δέ τε πᾶσαν ἐπ’ αἶαν’** – najpierw bowiem przyjazna i życzliwa Ate wabi człowieka w sieć, a potem śmiertelnik nie jest już w stanie uciec] Homer (I 505–506): „A Ate i potężna i żwawa, jest szybsza od wszystkiego na ziemi (w wyrządzaniu szkód – K.Ch.)”.

⁶¹ (102) θεόθεν γὰρ κατὰ μοῖρ' ἐκράτησεν] **ἢ θεῶν ἀπάτη** – tak przeznaczono, chciał tego bóg, z boga rozkazu sprawił to los (przeł. S.S.)] oszustwo bogów.

τὸ παλαιόν⁶², ἐπέσκηψε δὲ⁶³ Πέρσαις
πολέμους πυργοδαΐκτους
διέπειν ἵππιοχάρμας
τε κλόνους πόλεων τ' ἀναστάσεις.

105

ἔμαθον δ' εὐρυπόροιο⁶⁴ θαλάσσας
πολιαινομένους⁶⁵ πνεύματι λάβρῳ
ἐσορᾶν πόντιον ἄλσος,
πίσυνοι λεπτοδόμοις⁶⁶ πεί-
σμασι λαοπόροις τε μηχαναῖς⁶⁷.

ἀντ.γ'

110

⁶² A (103) τὸ παλαιόν] ἐξ ἀρχῆς (gl.) – z dawna (przeł. S.S.)] od początku.

B (103) τὸ παλαιόν [θεόθεν γὰρ κατὰ μοῖρ' ἐκράτησεν / τὸ παλαιόν, ἐπέσκηψε δὲ Πέρσαις / πολέμους πυργοδαΐκτους / διέπειν ἵππιοχάρμας / τε κλόνους πόλεων τ' ἀναστάσεις]: τὸ ἀνέκαθεν ἀνδρεῖοι εἰσι καὶ κατὰ εἰμαρμένην πολεμοῦσι. πολεμικοὶ δὲ ὄντες οὐχ ἡσηθησονται – z dawna (przeł. S.S.) [Tak przeznaczono, chciał tego bóg, / z boga rozkazu sprawił to los: / wojnę się parac mają Persowie, / baszty i mury burzyć obronne, / bitew miłować, wozów, rumaków / zamęt i zgiełk, / miasta zdobywać, ścierać je w proch (przeł. S.S.)]: (Persowie – K.Ch.) od dawna są mężni i toczą wojnę, jak przeznaczył im los; a że są waleczni, nie poddadzą się.

⁶³ (103) ἐπέσκηψε δέ· ἀντὶ τοῦ εἰδέναι ἐποίησεν – zesłał: zamiast „sprawił, że wiedzą”.

⁶⁴ (107) ἔμαθον δ' εὐρυπόρ(οιο) [ἔμαθον δ' εὐρυπόροιο θαλάσσας / πολιαινομένους πνεύματι λάβρῳ / ἐσορᾶν πόντιον ἄλσος, / πίσυνοι λεπτοδόμοις πεί- / σμασι λαοπόροις τε μηχαναῖς]: οὐχ οἱ Πέρσαι ναυτικοί, ἀλλ' οἱ ὑπήκοοι Περσῶν. τινὲς τὸ δὲ ἔμαθον φασὶν ἀντὶ τοῦ μαθεῖν ἐποίησαν – poznali niezmierzonego [Ninie się lud / perski nauczył w morze, gdy wiatr / siwą dokoła zwelni je pianą, / nieustraszoną patrzeć żrenicą; / mocy się wątlej ufać nauczył / masztów i lin, / kruchym korabi ścianom wśród burz (przeł. S.S.)]: Persowie nie są żeglarzami, ale są nimi poddani Persów; niektórzy mówią „poznali” zamiast „zostali nauczeni”.

⁶⁵ (108) πολιαινομένους· ἀφριζομένης τῇ ἀφρῷ τῆς κωπηλασίας – bielącego się od piany: okrytego pianą powstającą przy ruchu wiosel.

⁶⁶ (110) λεπτοδόμοις· τοῖς λεπτῶς κατεσκευασμένοις – kruchymi: o lekkiej budowie.

⁶⁷ (111) λαοπόροις τε μηχαναῖς [ἔμαθον δ' εὐρυπόροιο θαλάσσας / πολιαινομένους πνεύματι λάβρῳ / ἐσορᾶν πόντιον ἄλσος, / πίσυνοι λεπτοδόμοις πεί- / σμασι λαοπόροις τε μηχαναῖς]: ταῖς τοῖς λαοὺς πορθμευσούσαις ἢ ταῖς ἀπὸ τῆς κωπηλασίας μηχαναῖς ταῖς ὑπὸ τῶν λαῶν γινομέναις· οὐχ ὥς αὐτῶν τῶν Περσῶν θαλαττίων ὄντων, ἀλλὰ τῶν ἐκείνοις ὑπηκόων παραλίων – machinami służącymi do przepływania się [Ninie się lud / perski nauczył w morze, gdy wiatr / siwą dokoła zwelni je pianą, / nieustraszoną patrzeć żrenicą; / mocy się wątlej ufać nauczył / masztów i lin, / kruchym korabi ścianom wśród burz (przeł. S.S.)]: pozwalającymi

ταῦτά μοι μελαγχίτων	στρ.δ'
φρήν ⁶⁸ ἀμύσσεται φόβῳ,	
ὁά ⁶⁹ ,	
Περσικοῦ στρατεύματος	115
τοῦδε μὴ πόλις πύθεται ⁷⁰ κέναν-	
δρον μέγ' ἄστρῳ Σουσίδος·	
καὶ τὸ Κισσίῳ πόλισμ'	ἀντ.δ'
ἀντίδουπον ⁷¹ ἔσσεται,	
ὁά,	120
τοῦτ' ἔπος γυναικοπλη-	
θῆς ὅμιλος ἀπύων ⁷² · βυσσίνους δ'	

ludziom przejść (po pokładach – K.Ch.) lub poruszanymi wiosłami za sprawą ludzkich rąk; nie chodzi o to, że sami Persowie byli żeglarzami, lecz o to, że była im [sc. Persom – K.Ch.] podległa ludność nadmorska.

⁶⁸ A (112) μελαγχίτων / φρήν] ἡ συνετή (gl.) – *ponure serce*] świadome.

B (112) μελαγχίτων [ταῦτά μοι μελαγχίτων / φρήν ἀμύσσεται φόβῳ]· πενθήρης ἡ ἀμφιμέλαινα ἔστι δὲ παρὰ τὸ 'σὺ δ' ἔνδοθι θυμὸν ἀμύξεις' (Hom. A 243). τὰ γὰρ τοῦ σώματος πάθη δοκοῦμεν καὶ τὴν ψυχὴν πάσχειν – *odziane w czerń [dlatego moje odziane w czerń serce jest rozdzierane strachem]*: zasmucone lub mroczne. Ma to związek ze słowami: „ty wewnątrz zranisz me serce”. Sądzimy bowiem, że cierpienia ciała odczuwa także i dusza.

⁶⁹ (114) ὁά· Περσικὸν θρήνημα – *oa*: perski okrzyk rozpaczny.

⁷⁰ (116) μὴ πόλις πύθεται] [μὴ πόλις πύθεται κέναν- / δρον μέγ' ἄστρῳ Σουσίδος]· μὴ πύθεται τις τῶν ἐτέρων πόλεων κενὸν ἀνδρῶν δν τὸ ἄστρ. μὴ τὸ τῆς Σουσίδος ἄστρῳ κένανδρον ἀκούσῃ – *niechaj polis się nie dowie [niechaj polis się nie dowie, że wielkie miasto Suz, jest pozbawione mężów]*: niech nie dowie się nikt z innych *poleis*, że w mieście nie ma mężów; aby nie uważano Suzy za pozbawioną mężczyzn.

⁷¹ (119) ἀντίδουπον [καὶ τὸ Κισσίῳ πόλισμ' / ἀντίδουπον ἔσσεται, / ὁά, / τοῦτ' ἔπος γυναικοπλη- / θῆς ὅμιλος ἀπύων]· ἀντηγήσει τοῖς θρήνοις· μὴ ἀντηγήσει, φησί, θρήνον αὐτῶν τελευτησάντων – *odbrzmiewa* (przeł. S.S.) [*Niechże mu z kissyjskich baszt / nie odbrzmiewa płaczu wtór: / „Oá!” / Niechże nie zawodzi tak, / szaty rwąc, niewieści tłum* (przeł. S.S.)]: odbije się echem lamentów; niech nie odbije się echem, mówi (chór – K.Ch.), lament za naszych poległych.

⁷² (122) ἀπύων] ἀπύοντος πρὸς τὸ ἀντίδουπον ἔσεται· ἡ λείπει τὸ ἔσται· ἔσται ἀπύων· ἡ μετοχή ἀντὶ ρήματος, ἀντὶ τοῦ ἀπύσει – *rozbrzmiewając*] słowo „rozbrzmiewając” ma związek z „rozlegać się echem”; lub też brakuje (słowa – K.Ch.) „echem”; (i w tekście powinno być – K.Ch.) „rozbrzmiewając echem”, albo też (Aj-schylos użył – K.Ch.) imiesłowu zamiast (formy osobowej – K.Ch.) czasownika, (czyli – K.Ch.) zamiast „rozbrzmiewa”.

ἐν πέπλοις πέση λακίς⁷³.

πᾶς γὰρ ἰππηλάτας 125 στρ.ε΄
καὶ πεδοστιβῆς λεῶς
σμήνος ὥς ἐκλέλοιπεν μελισσ-
ᾶν⁷⁴ σὺν ὀρχάμῳ στρατοῦ,
τὸν ἀμφίζευκτον⁷⁵ ἔξαμείψας
ἄμφοτέρας ἄλιον 130
πρῶνα⁷⁶ κοινὸν αἶας⁷⁷.

λέκτρα δ΄ ἀνδρῶν πόθῳ
πίμπλαται δακρύμασιν⁷⁸.
Περσίδες δ΄ ἄβροπενθεῖς⁷⁹ ἐκά-

⁷³ (122) βυσσίνοις δ΄ / ἐν πέπλοις πέση λακίς] κατὰ κοινοῦ πάλιν τὸ μή· μὴ ῥῆξις πέση πέπλοις – *niech pada strzęp lnianych szat*] wcześniej w tekście utworu (jest słowo – K.Ch.) „nie”: *niech nie pada oddarty fragment szat*.

⁷⁴ (125) πᾶς γὰρ ἰππηλάτας / καὶ πεδοστιβῆς λεῶς / σμήνος ὥς ἐκλέλοιπεν μελισσ- / ᾶν σὺν ὀρχάμῳ στρατοῦ] καταλελοίपाσι τὴν πόλιν ἀκολουθοῦντες Εἰρήνη ὥς μέλισσαι τὸ σμήνος – *Cały lud | ziemi tej, / pieszy, konny, odszedł precz – / jakby się wyroił pszczoł / pełny ul – / za swym wodzem ruszył w świat* (przeł. S.S.)] (lud – K.Ch.) pozostawił *polis* idąc za Kserksesem, tak jak pszczoły (opuszczają – K.Ch.) ul.

⁷⁵ (129) τὸν ἀμφίζευκτον [τὸν ἀμφίζευκτον ἔξαμείψας / ἄμφοτέρας ἄλιον / πρῶνα κοινὸν αἶας]· τὸν ζευγνύοντα ἄμφω τὰς ἡπείρους ἢ ζευγνύμενον ἐξ ἀμφοῖν. ἢ τὸν ὑποζευχθέντα. βατὸν γὰρ αὐτὸν ἐποίησεν ὁ Εἰρήνης – *sprzęgającego [rzuciwszy most / poprzez pasmo wodne, / szlak, co pośrodku dwóch mórz / obu służy lądom* (przeł. S.S.): „spajający dwa brzegi” lub „łączący obie strony” (sc. most – K.Ch.). Albo też (chodzi o – K.Ch.) „ujarzmione” (morze – K.Ch.). Kserkses bowiem sprawił, że można było ponad nim przejść.

⁷⁶ (131) πρῶνα [ἄμφοτέρας ἄλιον / πρῶνα κοινὸν αἶας]· τὸν προνεύοντα εἰς ἄμφω τὰς ἡπείρους ἢ τὸν κοινὸν ἐκατέρας γῆς. μεταξὺ γὰρ ἐστὶν Εὐρώπης καὶ Ἀσίας – *szlak* (przeł. S.S.) [szlak, co pośrodku dwóch mórz / obu służy lądom (przeł. S.S.): należący do obu brzegów lub wspólny obu lądom. Leży bowiem pomiędzy Europą a Azją.

⁷⁷ (130) ἄμφοτέρας ἄλιον / πρῶνα κοινὸν αἶας] τὸν Ἑλλήσποντον· οἱ δέ οἱ Ταῦρον τὸ ὄρος – *szlak, co pośrodku dwóch mórz / obu służy lądom* (przeł. S.S.)] Hellespont; niektórzy zaś (twierdzą – K.Ch.), że chodzi o pasmo górskie Taurus.

⁷⁸ (132) λέκτρα δ΄ ἀνδρῶν πόθῳ πίμπλαται δακρύμασιν] τῇ ἀπουσίᾳ αὐτῶν – *a łóża z powodu tęsknoty za mężami napelniają się łzami*] z powodu ich (sc. mężów – K.Ch.) nieobecności.

⁷⁹ (135) ἄβροπενθεῖς] ἐπιμόνως πενθοῦσαι, ὥς δοκεῖν ἀβρύνεσθαι ἐπὶ τῷ πενθεῖν – *zapłakane*] bez przerwy lamentujące tak, że wydaje się, jakby delektowały się łzami.

στα πόθῳ φιλάνορι⁸⁰

τὸν αἰχμήεντα θυῦρον εὐνα-

τήρα ποπεμψαμένα

λείπεται μονόζυξ⁸¹.

ἀλλ’ ἄγε, Πέρσαι,

140

τόδ’ ἐνεζόμενοι στέγος ἀρχαῖον.

φροντίδα κεδνὴν καὶ βαθύβουλον

θώμεθα, χρεῖα δὲ προσήκει⁸².

πῶς ἄρα πράσσει

Ξέρξης βασιλεὺς Δαρειογενῆς,

145

τὸ πατρωνύμιον⁸³ γένος ἡμέτερον·

πότερον τόξου ῥῦμα τὸ νικῶν,

ἢ δορικράνου⁸⁴

λόγχης ἰσχύς κεκράτηκεν.

ἀλλ’ ἦδε θεῶν ἴσον ὀφθαλμοῖς

150

φάος ὀρμᾶται μήτηρ βασιλέως,

βασίλεια δ’ ἐμή, προσπίτνω⁸⁵.

καὶ προσφθόγοις⁸⁶ δὲ χρεῶν αὐτὴν

πάντας μύθοισι προσσυνδᾶν.

ὦ βαθυζώνων ἄνασσα Περσίδων ὑπερτάτη,

155

μήτηρ ἢ Ξέρξου γεραιά, χαῖρε, Δαρείου γύναι·

θεοῦ⁸⁷ μὲν εὐνάτειρα Περσῶν, θεοῦ δὲ καὶ μήτηρ ἔφους,

⁸⁰ (136) πόθῳ φιλάνορι] μετὰ φιλάνορος πόθου (gl.) – płaczem kochającej żony] z płaczem kochającej żony.

⁸¹ (139) μονόζυξ] ἄνευ τοῦ ἀνδρός – samotna] bez męża.

⁸² (140) ἀλλ’ ἄγε, Πέρσαι, / τόδ’ ἐνεζόμενοι στέγος ἀρχαῖον. / φροντίδα κεδνὴν καὶ βαθύβουλον / θώμεθα, χρεῖα δὲ προσήκει] ὁ δὲ ἀντὶ τοῦ γάρ· ἡ γὰρ χρεῖα προσήκον ποιεῖ τὸ βουλευέσθαι – Już nam ninie, Persowie czcigodni, czas sięś, / gdzie prastary ten gmach, / i w stroskanych głębinę pogrzeżyć się dum: / przyszła pora zaiste na troski... (przeł. S.S.)] „zaiste” zamiast „bowiem”; konieczność bowiem nadeszła, aby zwołać naradę.

⁸³ (146) τὸ πατρωνύμιον] ὅτι κατὰ πατέρα συγγενῆς ἡμῖν, τουτέστιν ὁ ἐκ προγόνου ἰθαγενῆς – noszący imię ojca] (oznacza to – K.Ch.), że dzięki ojcu należy do tego samego rodu co my, czyli jest potomkiem z prawego łoża.

⁸⁴ (148) δορικράνου] τῆς ἀπὸ ξύλου κρανείας – zakończonej ostrzem] włóczni z drewna.

⁸⁵ (152) προσπίτνω] προσκυνῶ – padam do stóp (przeł. S.S.)] oddaję hołd.

⁸⁶ (153) προσφθόγοις] προσσηγορικοῖς (gl.) – witającymi] pozdrawiającymi.

⁸⁷ (157) θεοῦ] τοὺς βασιλεῖς θεοὺς καλοῦσιν οἱ Πέρσαι – boga] Persowie nazywają królów bogami.

εἴ τι μὴ δαίμων παλαιὸς νῦν μεθέστηκε⁸⁸ στρατῶ.

ΑΤΟΣΣΑ⁸⁹

ταῦτα⁹⁰ δὴ λιποῦσ' ἰκάνω χρυσεοστόλμους δόμους,
καὶ τὸ Δαρείου τε κἄμὸν κοινὸν εὐνατήριον, 160

καὶ με καρδίαν ἀμύσσει φροντίς· ἐς δ' ὑμᾶς ἐρῶ
μῦθον, οὐδαμῶς ἐμαντῆς οὔσ' ἀδείμαντος, φίλοι,
μὴ μέγας Πλούτος κονίσας οὔδας⁹¹ ἀντρέψῃ ποδὶ
ὄλβον, ὃν Δαρεῖος ἦρεν οὐκ ἄνευ θεῶν τινός.
ταῦτά⁹² μοι διπλῇ μέριμνα ἄφραστός ἐστιν ἐν φρεσὶν, 165

μήτε χρημάτων ἀνάνδρων πλῆθος ἐν τιμῇ σέβειν⁹³,
μήτ' ἀχρημάτοισι⁹⁴ λάμπειν φῶς ὅσον σθένος πάρα.
ἔστι γὰρ πλοῦτός γ' ἀμεμφής, ἀμφὶ δ' ὀφθαλμοῖς φόβος·
ὄμμα γὰρ δόμων νομίζω δεσπότου παρουσίαν.
πρὸς τὰδ' ὥς οὕτως ἐχόντων τῶνδε, σύμβουλοι· λόγου 170
τοῦδε μοι γένεσθε, Πέρσαι, γηραλέα πιστώματα·
πάντα γὰρ τὰ κέδν' ἐν ὑμῖν ἐστί μοι βουλευματα⁹⁵.

ΧΟΡΟΣ

εἶ τόδ' ἴσθι, γῆς ἄνασσα τῆσδε, μή σε δις φράσαι
μήτ' ἔπος μήτ' ἔργον ὦν ἂν δύναμις ἡγεῖσθαι θέλῃ⁹⁶.

⁸⁸ (158) εἴ τι μὴ δαίμων παλαιὸς νῦν μεθέστηκε] **ἡ εὐδαιμονία** (gl.) – *jeśli jeno dawny szczęśny dziś się nie odmieni los* (przeł. S.S.)] przychylność bogów.

⁸⁹ **Ἀτοσσα, θυγάτηρ Κύρου, γυνὴ Δαρείου, μήτηρ Ξέρξου κατὰ Ἡρόδοτον** (III, 68) – według Herodota, córka Cyrusa, żona Dariusza, matka Kserksesa (III, 88, 8 *et sqq.*; III, 133, 2 *et sqq.*; VII, 2, 12 *et sqq.*, *et alia*).

⁹⁰ (159) ταῦτα] **διὰ ταῦτα** (gl.) – *to*] przez to.

⁹¹ (163) κονίσας οὔδας] **κονισθεὶς ἢ κονίσας αὐτὸς τὸ οὔδας** – *wznecając kurz z powierzchni ziemi*] pokryty kurzem lub sam wzniecający kurz z powierzchni ziemi.

⁹² (165) ταῦτα] **διὰ ταῦτα** (gl.) – *to*] przez to.

⁹³ (166) μήτε χρημάτων ἀνάνδρων πλῆθος ἐν τιμῇ σέβειν] **χωρὶς γὰρ ἀνδρῶν ἄχρηστά ἐστί τὰ χρήματα** – *niczym skarby są bogate, jeśli męża, pana brak* (przeł. S.S.)] bowiem bez mężczyzn bogactwo jest bez wartości.

⁹⁴ (167) μήτ' ἀχρημά(τοις) [μήτ' ἀχρημάτοις λάμπειν φῶς ὅσον σθένος πάρα] **μήτε τοὺς πένητας πᾶν σθένος ὄρᾶν τοῦ φωτός· ὃ ἐστὶν οὐ πάσης ἀπολαύουσι τῆς τοῦ φωτός ἡδονῆς οἱ πένητες** – *dla biednych nie [dla biednych światło nie jaśnieje całą swoją mocą]: ubodzy nie widzą całej mocy światła; czyli „biedni nie korzystają z całej radości, jaką daje światło”*.

⁹⁵ (172) πάντα γὰρ τὰ κέδν' ἐν ὑμῖν ἐστί μοι βουλευματα] **σημείωσαι γνώμην** – *Wszelki przecie zamysł dzielny, pomoc wszelką od was mam* (przeł. S.S.)] *to jest sentencja.*

⁹⁶ (174) θέλῃ] **ἀντὶ τοῦ δύνηται** – *chce*] zamiast „potrafi”.

εὐμενεῖς γὰρ ὄντας ἡμᾶς τῶνδε συμβούλους καλεῖς.

175

ΑΤΟΣΣΑ

πολλοῖς μὲν αἰεὶ νυκτέροις ὀνειράσιν
 ζύνειμ', ἀφ' οὐπερ παῖς ἐμὸς στείλας στρατὸν

Ἰαόνων γῆν οἷχεται πέρσαι θέλων·

ἀλλ' οὔτι πω τοιόνδ' ἐναργὲς εἰδόμην

ὥς τῆς πάροιθεν εὐφρόνης, λέξω δέ σοι·

180

ἔδοξάτην μοι⁹⁷ δύο γυναικ' εὐείμονε,

ἢ μὲν πέπλοισι Περσικοῖς ἡσκημένη,

ἢ δ' αὖτε Δωρικοῖσιν, εἰς ὅσιν μολεῖν,

μεγέθει τε τῶν νῦν ἐκπρεπεστάτα πολύ,

κάλλει τ' ἀμώμω, καὶ κασιγνήτα γένους

185

ταῦτοῦ· πάτρην δ' ἔναιον ἢ μὲν Ἑλλάδα

κλήρῳ λαχοῦσα γαῖαν, ἢ δὲ βάρβαρον⁹⁸.

τούτῳ στάσιν τιν', ὥς ἐγὼ δόκουν ὁρᾶν

τεύχειν ἐν ἀλλήλαισι. παῖς δ' ἐμὸς μαθὼν

κατεῖχε κἀπράυνεν, ἄρμασιν δ' ὑπο

190

ζεύγνυσιν αὐτῷ καὶ λέπαδν' ὑπ' ἀχένων

τίθησι. χῆ μὲν τῇδ'⁹⁹ ἐπυργούτο στολῇ,

ἐν ἡνίασι τ' εἶχεν εὐαρκτον¹⁰⁰ στόμα,

ἢ δ' ἐσφάδαζε¹⁰¹, καὶ χεροῖν ἔντη δίφρου

διασπαράσσει, καὶ ξυναρπάξει βίαν

195

⁹⁷ (181) ἔδοξάτην μοι] πρόσεχε τῇ τοῦ ὀνειροῦ ἀναγνώσει. ἐντεῦθεν ἔλαβεν Σοφοκλῆς (*frgm.* 796 N.) τὸ 'ἔδοξάτην μοι τάδ' ἡπείρω μολεῖν' καὶ Εὐριπίδης 'ἔδοξεν ὕπῳ τῆσδ' ἀπαλλχθεῖσα γῆς' (*Iph. T.* 44) – wydawało mi się (przeł. S.S.)] zaczyna opowiadać sen; stąd (ten motyw – K.Ch.) przejął Sofokles (*frgm.* 881, 1): „wydawało mi się, że dwa lądy ruszyły” oraz Eurypides: „zdawało mi się we śnie, że stąd wzięta” (przeł. J. Łanowski).

⁹⁸ (185) κασιγνήτα γένους / ταῦτοῦ· πάτρην δ' ἔναιον ἢ μὲν Ἑλλάδα / κλήρῳ λαχοῦσα γαῖαν, ἢ δὲ βάρβαρον] Ἄνδρων ὁ Ἀλικαρνασεύς φησι· Ὠκεανὸς δὲ γῆμας Πομφολύγην καὶ Παρθενόπην ἴσχει ἐκ μὲν Παρθενόπης Εὐρώπην καὶ Θράκην, ἐκ δὲ Πομφολύγης Ἀσίαν καὶ Λιβύην ἀφ' ὧν τὰς ἡπείρους ὀνομασθῆναι συμβέβηκεν' – dwie z jednego gniazda / siostrzyce; na mieszkanie przeznaczyły losy / jednej ziemię helleńską, drugiej kraj barbarów (przeł. S.S.)] Andron z Halikarnasu mówi: „Ocean, poślubiwszy Pomfolygę i Parthenopę, z Parthenopą spłodził Europę i Trację, a z Pomfolygą Azję i Libię; od nich wzięły nazwy lądy”.

⁹⁹ (192) τῇδ' τῇ Περσίδι δεικτικῶς [ὥς] τῇ ἡμετέρῳ, ἦν φορῶ – tej właśnie] tej Persji, wskazując; jako tej naszej, nad którą dzierżę (sc. władzę – K.Ch.).

¹⁰⁰ (193) εὐαρκτον] ὑπήκοον (gl.) – łatwego do okiełznania] posłusznego.

¹⁰¹ (194) ἐσφάδαζε] ἐσκάριζεν – wierzała] rzucała się.

ἄνευ χαλινῶν, καὶ ζυγὸν θραύει μέσον¹⁰².
 πίπτει δ' ἐμὸς παῖς, καὶ πατὴρ παρίσταται
 Δαρειῖος οἰκτίρων σφέ· τὸν δ' ὅπως ὀρᾷ
 Ξέρξης, πέπλους ρήγνυσιν¹⁰³ ἀμφὶ σώματι.
 καὶ ταῦτα μὲν δὴ νυκτὸς εἰσιδεῖν λέγω. 200
 ἐπεὶ δ' ἀνέστην καὶ χεροῖν καλλιρρόου
 ἔψαυσα πηγῆς, σὺν θυηπόλῳ χερὶ
 βωμὸν προσέστην, ἀποτρόποισι δαίμοσιν¹⁰⁴
 θέλουσα θῦσαι πέλανον, ὦν τέλη τάδε.
 ὀρῶ δὲ φεύγοντ' αἰετὸν πρὸς ἐσχάραν 205
 Φοῖβου· φόβῳ δ' ἄφθογγος ἐστάθην, φίλοι.
 μεθύστερον δὲ κίρκον εἰσορῶ δρόμῳ
 πτεροῖς ἐφορμαίνοντα καὶ χηλαῖς¹⁰⁵ κάρα
 τίλλονθ'. ὁ δ' οὐδὲν ἄλλο γ' ἢ πτήξας δέμας
 παρείχε. ταῦτ' ἔμοιγε δείματ' ἔστ' ἰδεῖν, 210
 ὑμῖν δ' ἀκούειν. εἴ γὰρ ἴστε, παῖς ἐμὸς
 πράξας μὲν εἴ θαυμαστὸς ἂν γένοιτ' ἀνὴρ,
 κακῶς δὲ πράξας οὐχ ὑπεύθυνος¹⁰⁶ πόλει,
 σωθεῖς δ' ὁμοίως τῆσδε κοιρανεῖ χθονός.

ΧΟΡΟΣ

οὐ σε βουλόμεσθα, μήτερ, οὐτ' ἄγαν φοβεῖν λόγοις 215

¹⁰² A (195) ξυναρπάζει βίαν / ἄνευ χαλινῶν, καὶ ζυγὸν θραύει μέσον] **ἐν τῇ βίᾳ δίφρου χαλινὰ ρήσσει** – *ponosi gwałtownie bez uprzęży i roztrząskuje sam środek jarzma*] szarpie z (ogromną – K.Ch.) gwałtownością uprzęż wozu.

B (195) ξυναρπάζει βίαν / ἄνευ χαλινῶν, καὶ ζυγὸν θραύει μέσον] **τὸν δίφρον ἀχαλίνωτον γενόμενον** – *ponosi gwałtownie bez uprzęży i roztrząskuje sam środek jarzma*] wóz wymknął się spod kontroli.

¹⁰³ (199) πέπλους ρήγνυσιν] **αἰδεσθεῖς τὸ πτώμα** – *rozdziera peplos*] ponieważ był upokożony klęską (sc. Kserkses – K.Ch.).

¹⁰⁴ (203) ἀποτρόποισι δαίμοσιν] **οἷς ἀποτροπιαζόμεθα τοὺς ὀνείρους** – *bóstwom odwracającym zło*] do których zanosimy modlitwę błagalną z powodu (złych – K.Ch.) snów.

¹⁰⁵ (208) χηλαῖς· τοῖς ὄνυξιν – *szponami: pazurami*.

¹⁰⁶ (213) οὐχ ὑπεύθυνος [εἴ γὰρ ἴστε, παῖς ἐμὸς / πράξας μὲν εἴ θαυμαστὸς ἂν γένοιτ' ἀνὴρ, / κακῶς δὲ πράξας οὐχ ὑπεύθυνος πόλει, / σωθεῖς δ' ὁμοίως τῆσδε κοιρανεῖ χθονός] **οὐ τιμωρητέος, οὐ δίκας ὀφείλων, διὰ τὸ ὑμᾶς αὐτὸν παρορμήσαι καὶ κοινῇ ἦτοι κοινῷ δόγματι εἶναι τὴν ἔξοδον** – *nie odpowiada (przeł. S.S.) [Wiedźcie, jeśli memu / synowi los poszczęści, świat go wielbić będzie; / jeśli zaś nie poszczęści - - król nie odpowiada / przed narodem: powróci, by rządzić jak wprzód (przeł. S.S.)]: nie ma zostać ukaranym, nie jest winnym wobec prawa (sc. Kserkses – K.Ch.), dlatego, że my wspólnie go nakłanialiśmy i decyzja o wyprawie wojennej była wspólna.*

οὔτε θαρσύνειν¹⁰⁷. θεοὺς δὲ προστροπαῖς¹⁰⁸ ἰκνουμένην,
 εἴ τι φλαῦρον εἶδες, αἰτοῦ τῶνδ' ἀποτροπὴν τελεῖν,
 τὰ δ' ἀγάθ' ἐκτελεῖ γενέσθαι σοί τε καὶ τέκνοις σέθεν
 καὶ πόλει φίλοις τε πᾶσι· δεύτερον δὲ χρή χοᾶς
 γῇ τε καὶ φθιτοῖς χέασθαι· πρευμενῶς δ' αἰτοῦ τάδε 220
 σὸν πόσιν Δαρεῖον, ὄνπερ φῆς ἰδεῖν κατ' εὐφρόνην,
 ἐσθλά σοι πέμπειν τέκνω τε γῆς ἔνερθεν ἐς φάος,
 τᾶμπαλιν δὲ τῶνδε γαῖα κάτοχα μαυροῦσθαι σκότῳ¹⁰⁹.
 ταῦτα θυμόμαντις¹¹⁰ ὦν σοι πρευμενῶς παρήνεσα·
 εὖ δὲ πανταχῇ τελεῖν σοι τῶνδε κρίνομεν πέρι. 225

ΑΤΟΣΣΑ

ἀλλὰ μὴν εὐνους¹¹¹ γ' ὁ πρῶτος τῶνδ' ἐνυπνίων κριτῆς
 παιδὶ καὶ δόμοις ἐμοῖσι τήνδ' ἐκύρωσας φάτιν¹¹².
 ἐκτελοῖτο δὴ τὰ χρηστά¹¹³· ταῦτα δ', ὥς ἐφίεσαι,
 πάντ' θήσομεν θεοῖσι τοῖς τ' ἔνερθε γῆς φίλοις,

¹⁰⁷ (215) οὐ σε βουλόμεσθα, μήτερ, οὐτ' ἄγαν φοβεῖν λόγοις / οὔτε θαρσύνειν] **ὥς οὐ δεινὰ θεάσασαι** – *Ani zbyt cię, matko, trwożyć, ani słowy cieszyć zbyt / nie chcę...* (przel. S.S.)] ponieważ nie zobaczyłaś (Atosso – K.Ch.) nic strasznego.

¹⁰⁸ (216) προστροπαῖς] **ἱκεσίαις** (gl.) – *prośbami*] błaganiami.

¹⁰⁹ (223) τᾶμπαλιν δὲ τῶνδε γαῖα κάτοχα μαυροῦσθαι σκότῳ] **τὰ δὲ κακὰ κατασχεθέντα ὑπὸ τῆς γῆς ἀφανισθῆναι τῷ σκότῳ** – *zło zaś wszelkie by podziemnych głębin skrył i zgasił mrok* (przel. S.S.)] nieszczęścia zatrzymane pod ziemią zostały ukryte w ciemności.

¹¹⁰ (224) θυμόμαντις [ταῦτα θυμόμαντις ὦν σοι πρευμενῶς παρήνεσα]· **οὐ φύσει μάντις, ἀλλ' ἀπὸ λογισμοῦ κρίνων καὶ ἐνθυμήσας** – *wieszczbiarz* (przel. S.S.) [Jam nieieszczbiarz: myśl życzliwa takich ci udziela rad (przel. S.S.)]: nie otrzymał daru wieszczzenia od natury, ale (doradza – K.Ch.) analizując (sytuację – K.Ch.) i wyciągając wnioski.

¹¹¹ (226) ἀλλὰ μὴν εὐνους] **ἀλλὰ μὴν εὐνους γ' ὁ πρῶτος τῶνδ' ἐνυπνίων κριτῆς / παιδὶ καὶ δόμοις ἐμοῖσι τήνδ' ἐκύρωσας φάτιν. / ἐκτελοῖτο δὴ τὰ χρηστά· ταῦτα δ', ὥς ἐφίεσαι, / πάντ' θήσομεν θεοῖσι τοῖς τ' ἔνερθε γῆς φίλοις]** **ἀντὶ τοῦ σὺ πρῶτος ἀκούσας τοῦ ὄνειρου εὐνοϊκῶς συνεβούλευσας ἐξιλέωσασθαι οὐρανίους χθονίους δαίμονας** – *zaprawdę życzliwy [Pierwszy mego snu wykładacz, otoś mi, zaiste, rzekł / słowo z serca, co miłuje syna mego i mój dom. / Obyż się spełniło dobro!... Wszystko wedle twoich słów / wnet uczynię: bogom złożę i podziemnym drухom dar* (przel. S.S.)]: zamiast „ty pierwszy, kiedy usłyszałeś o śnie, życzliwie doradziłeś, aby przebłagać bóstwa nieba i ziemi”.

¹¹² (227) φάτιν] **τὸν ὄνειρον** (gl.) – *wyroczenia*] sen.

¹¹³ (228) ἐκτελοῖτο δὴ τὰ χρηστά· ἢ ἐξιλέωσις <εἶθε> εἰς ἀγαθὸν ἀποβαίη – *Obyż się spełniło dobro!...* (przel. S.S.): zaklinanie, aby wszystko dobrze się skończyło.

εὐτ' ἂν εἰς οἴκους μολώμεν. κείνο δ' ἐκμαθεῖν θέλω, 230
ὦ φίλοι, ποῦ τὰς Ἀθήνας φασὶν ἰδρῦσθαι χθονός.

ΧΟΡΟΣ

τῆλε πρὸς δυσμὰς ἄνακτος Ἥλιου φθινασμάτων¹¹⁴.

ΑΤΟΣΣΑ

ἀλλὰ μὴν ἱμεῖρ' ἐμὸς παῖς τήνδε θηρᾶσαι πόλιν.

ΧΟΡΟΣ

πᾶσα γὰρ γένοιτ' ἂν Ἑλλὰς βασιλέως ὑπήκοος¹¹⁵.

ΑΤΟΣΣΑ

ὦδέ τις πάρεστιν αὐτοῖς ἀνδροπλήθεια στρατοῦ; 235

ΧΟΡΟΣ

καὶ στρατὸς τοιοῦτος, ἔρξας πολλὰ¹¹⁶ δὴ Μήδους κακά.

ΑΤΟΣΣΑ

καὶ τί πρὸς τούτοισιν ἄλλο; πλοῦτος ἐξαρκῆς δόμοις;

ΧΟΡΟΣ

ἀργύρου πηγὴ τις αὐτοῖς ἐστι, θησαυρὸς χθονός¹¹⁷.

¹¹⁴ (232) φθινασμάτων· τῶν λήξεων, τῶν δυσμῶν· ἢ τῶν δύσεων ἢ τῶν ἐκλείψεων· ὅτε γὰρ δύει ὁ ἥλιος, ἐκλείπει. ἔνθεν καὶ λῖψ ὁ ἄνεμος ὁ ἀπὸ δυσμῶν – zachodów: kresów, schyłków; lub też zanurzeń lub zaćmień (ἐκλείψεων); bowiem gdy słońce zachodzi, ulega zaćmieniu. Dlatego też (słowo – K.Ch.) λῖψ oznacza wiatr z zachodu.

¹¹⁵ (234) πᾶσα γὰρ γένοιτ' ἂν Ἑλλὰς βασιλέως ὑπήκοος] εἰ ληφθείησαν αἱ Ἀθῆναι – cała Hellada stałaby się bowiem podległa królowi] gdyby Ateny zostały zdobyte.

¹¹⁶ (236) ἔρξας πολλὰ [καὶ στρατὸς τοιοῦτος, ἔρξας πολλὰ δὴ Μήδους κακά] τῆς ἐν Μαραθῶνι πεζομαχίας μέμνηται – wyrządziwszy liczne [Lud ów wiele cierpień Medom, wiele razy już sprawił zła (przeł. S.S.)]: wspomina bitwę lądową pod Maratonem.

¹¹⁷ A (238) ἀργύρου πηγὴ τις αὐτοῖς ἐστι, θησαυρὸς χθονός] τὰ ἐν τῇ Ἀττικῇ (gl.) – Srebro mają zdroj bogaty, drogocenny ziemi skarb (przeł. S.S.)] te w Attyce (sc. kopalnie – K.Ch.).

B (238) ἀργύρου πηγὴ [ἀργύρου πηγὴ τις αὐτοῖς ἐστι, θησαυρὸς χθονός] ἐν Θορικῇ γὰρ ἐστι μέταλλα καὶ ἐν Λαυρίῳ – srebro (...) zdroj (przeł. S.S.) [Srebro mają zdroj bogaty, drogocenny ziemi skarb (przeł. S.S.)]: w Torikos znajdując się bowiem kopalnie (srebro – K.Ch.), tak samo jak w Laurion.

ΑΤΟΣΣΑ

πότερα γὰρ τοξουλκὸς αἰχμὴ¹¹⁸ διὰ χεροῖν αὐτοῖς πρέπει;

ΧΟΡΟΣ

οὐδαμῶς ἔγχη σταδαῖα¹¹⁹ καὶ φεράσπιδες σαγαί.

240

ΑΤΟΣΣΑ

τίς δὲ ποιμάνωρ ἔπεστι κάπιδεσπόζει στρατοῦ;

ΧΟΡΟΣ

οὔτινος δοῦλοι κέκληνται φωτὸς οὐδ’ ὑπήκοοι¹²⁰.

ΑΤΟΣΣΑ

πῶς ἂν οὔν μένοιεν ἄνδρας πολεμίους ἐπήλυδας;

ΧΟΡΟΣ

ὥστε Δαρείου πολὺν τε καὶ καλὸν φθεῖραι στρατόν.

ΑΤΟΣΣΑ

δεινά τοι λέγεις ἰόντων τοῖς τεκοῦσι¹²¹ φροντίσαι.

245

ΧΟΡΟΣ

ἀλλ’ ἐμοὶ δοκεῖν τάχ’ εἴσει πάντα ναμερτῇ λόγον¹²².

τοῦδε γὰρ δράμημα φωτὸς Περσικὸν πρέπει μαθεῖν,
καὶ φέρει σαφές τι πρῶτος· ἐσθλὸν ἢ κακὸν κλύειν¹²³.

¹¹⁸ (239) τοξουλκός αἰχμή] τοξικὴ βολή (gl.) – strzała napinająca cięciwę] strzał z łuku.

¹¹⁹ (240) ἔγχη σταδαῖα· ἐκ τοῦ συστάδην μαχόμενα· δι’ ὧν συστάδην μάχονται. τοὺς γὰρ ἐκ διαστημάτων μαχομένους κατηυτέλιζον – *włócznie do walki wręcz*: (nazywano je tak – K.Ch.) dlatego, że walczono (nimi – K.Ch.) blisko siebie; za ich pomocą (ludzie – K.Ch.) walczył blisko siebie. Nisko bowiem ceniono tych, którzy walczyli na odległość.

¹²⁰ (242) οὔτινος δοῦλοι κέκληνται φωτὸς οὐδ’ ὑπήκοοι] μὴ ἔχοντες τὸν ἐφεστηκότα (gl.) – *żadnemu mężowi nie podlegają, nie są poddanyimi*] ci, którzy nie mają władcy.

¹²¹ (245) τοῖς τεκοῦσι] ἀντὶ τοῦ ἡμῖν – *dzieciom*] zamiast „nam”.

¹²² (246) ἀλλ’ ἐμοὶ δοκεῖν τάχ’ εἴσει πάντα ναμερτῇ λόγον] κατὰ τὴν ἐμὴν δόκησιν μαθήσῃ τάληθῃ – *lecz wydaje mi się, że zaraz dowiesz się wszystkiego, całej prawdy*] według mnie poznasz prawdę.

¹²³ (248) κλύειν] λείπει ὥστε – *usłyszeć*] brakuje (słowa – K.Ch.) „aby”.

ΑΓΓΕΛΟΣ

ὦ γῆς ἀπάσης Ἀσιάδος πολίσματα,
 ὦ Περσίς αἶα καὶ πολὺς πλούτου λιμήν, 250
 ὡς ἐν μιᾷ πληγῇ κατέφθαρται πολὺς
 ὄλβος, τὸ Περσῶν δ' ἄνθος¹²⁴ οἴχεται πεσόν.
 ὦμοι, κακὸν μὲν πρῶτον ἀγγέλλειν κακά¹²⁵.
 ὅμως δ' ἀνάγκη πᾶν ἀναπτύξαι πάθος,
 Πέρσαι· στρατὸς γὰρ πᾶς ὄλωλε βαρβάρων. 255

ΧΟΡΟΣ

ἄνι¹²⁶ ἄνια νεόκοτα¹²⁷ καὶ δαί', αἰαῖ 256
 διαίνεσθε¹²⁸, Πέρσαι, τόδ' ἄχος¹²⁹ κλύοντες.

ΑΓΓΕΛΟΣ

ὡς πάντα γ' ἔστ' ἐκεῖνα διαπεπραγμένα· 260
 καὶ τὸς δ' ἀέλπτως νόστιμον βλέπω φάος.

ΧΟΡΟΣ

ἦ μακροβίος ὅδε γέ τις αἰὼν ἐφάνθη 265
 γεραιοῖς, ἀκούειν τόδε πῆμ' ἄελπτον¹³⁰.

ΑΓΓΕΛΟΣ

καὶ μὴν παρών γε κοῦ λόγους ἄλλων κλύων,
 Πέρσαι, φράσαιμ' ἂν οἷ' ἐπορσύνθη κακά.

¹²⁴ (252) τὸ Περσῶν δ' ἄνθος] τὸ κάλλος, τὸ στράτευμα – kwiat Persów] piękno, wojsko.

¹²⁵ (253) κακὸν μὲν πρῶτον ἀγγέλλειν κακά] ‘στέργει γὰρ οὐδεὶς ἀγγελὸν κακῶν ἐπὶ’ (Soph. Ant. 277) – Nieszczęsny, kto nieszczęsną wieść pierwszy ogłasza (przeł. S.S.)] „bo nikt nie lubi posłańca złych wieści” (przeł. R. R. Chodkowski).

¹²⁶ (256) ἄνι] ἀνίατα – uciążliwe] niezmiennie.

¹²⁷ (256) νεόκοτα] νεωστὶ μηνυθέντα ἡμῖν ὑπὸ τινος τῶν δαιμόνων – niesłychane (wieści – K.Ch.)] właśnie obwieszczone nam przez jakieś bóstwo.

¹²⁸ (257) διαίνεσθε] δακρύετε – wylewajcie łzy] płaczcie.

¹²⁹ (257) τόδ' ἄχος] δ εἶπον – to nieszczęście] o którym opowiedział.

¹³⁰ (262) ἦ μακροβίος ὅδε γέ τις αἰὼν ἐφάνθη / γεραιοῖς, ἀκούειν τόδε πῆμ' ἄελπτον] εἰς τοῦτο ἐμακρύνθη ὁ βίος ἡμῶν, εἰς τὸ ἀκοῦσαι τοιαῦτα κακά – O, wierę, zbyt długo na świecie tym / nam przyszło żyć! / Na to siwych dożyć lat, / by to usłyszeć! Biada! (przeł. S.S.)] do tej chwili zostało przedłużone nasze życie, do (chwili – K.Ch.) usłyszenia tych strasznych wieści.

ΧΟΡΟΣ

ὁτοτοτοῖ, μάταν

στρ.β´

τὰ πολλὰ βέλεα παμμιγῇ¹³¹

γᾶς ἀπ’ Ἀσίδος ἦλθ’ ἐπ’ αἶαν

270

δίαν Ἑλλάδα χώραν¹³².

ΑΓΓΕΛΟΣ

πλήθουσι νεκρῶν δυσπότμως ἐφθαρμένων

Σαλαμῖνος ἄκται πᾶς τε πρόσχωρος τόπος.

ΧΟΡΟΣ

ὁτοτοτοῖ, φίλων

ἀντ.β´

πολύδονα σώμαθ’ ἀλιβαφῇ

275

κατθανόντα λέγεις φέρεσθαι

πλαγκτοῖς¹³³ ἐν διπλάκεσσιν.

ΑΓΓΕΛΟΣ

οὐδὲν γὰρ ἤρκει τόξα, πᾶς δ’ ἀπώλλυτο

στρατὸς δαμασθεῖς ναῖοισιν ἐμβολαῖς¹³⁴.

ΧΟΡΟΣ

ἴϋζ’ ἄποτμον βοάν

στρ.γ´ 280

δυσαιανῇ¹³⁵ Πέρσαιςδαῖοις¹³⁶, ὥς πάντα παγκάκως

ἔθεσαν, αἰαῖ, στρατοῦ φθαρέντος.

¹³¹ (269) παμμιγῇ] **διαφόρων ἔθνων** – *różnorodny*] (złożony – K.Ch.) z różnych ludów.

¹³² (270) ἐπ’ αἶαν δίαν Ἑλλάδα χώραν] **ἐπ’ αἶαν Ἑλλάδα δίαν χώραν** – *do ziemi świętej greckiego kraju*] do ziemi greckiej świętego kraju.

¹³³ (277) **πλαγκτοῖς** [ὁτοτοτοῖ, φίλων / πολύδονα σώμαθ’ ἀλιβαφῇ / κατθανόντα λέγεις φέρεσθαι / πλαγκτοῖς ἐν διπλάκεσσιν] **ὥς ἂν εἴποι τις διαύλοις, τὰ γὰρ κύματα ἐκχεῖται καὶ ὑπονοστεῖ. διπλάκεσι δέ ταῖς δύο πλαξί, τῆς θαλάσσης τε καὶ γῆς. ἥ ἐν Σαλαμῖνι καὶ Πλαταιαῖς** – *niesione [Biada! Mówisz, że nieżywe ciała towarzyszy piętrzą się i tułają niesione podwójnymi ruchami wody]:* inaczej ktoś mógłby powiedzieć „z powodu podwójnych ruchów morza”. Bowiem fale przyplywają i odpływają. Podwójnych, czyli (płynących – K.Ch.) po dwóch powierzchniach, po morzu i po lądzie; lub też (można to rozumieć w ten sposób – K.Ch.): pod Salaminą i pod Platejami.

¹³⁴ (279) ἐμβολαῖς] **ἀντὶ τοῦ προσβολαῖς** (gl.) – *atakami*] zamiast „uderzeniami”.

¹³⁵ (281) δυσαιανῇ] **δυσθρήνητον** – *bardzo smutnego*] bardzo bolesnego.

¹³⁶ (282) δαῖοις] **διακεκομμένοις** – *nieszczęśliwym*] zniszczonym.

ΑΓΓΕΛΟΣ

ὦ πλεῖστον ἔχθος ὄνομα Σαλαμῖνος κλύειν·
φεῦ, τῶν Ἀθηνῶν ὥς στένω μεμνημένος.

285

ΧΟΡΟΣ

στυγναί γ' Ἀθᾶναι δαΐοις¹³⁷.
μεμνήσθαί τοι πάρα
ὥς πολλὰς Περσίδων μάταν¹³⁸
ἔκτισαν¹³⁹ εὐνιδας ἡδ' ἀνάνδρους¹⁴⁰.

ἀντ.γ'

ΑΤΟΣΣΑ

σιγῶ πάλαι δύστηνος ἐκπεπληγμένη
κακοῖς· ὑπερβάλλει γὰρ ἤδε συμφορά,
τὸ μήτε λέξαι μήτ' ἐρωτῆσαι πάθη¹⁴¹.
ὅμως δ' ἀνάγκη πημονὰς βροτοῖς φέρειν,
θεῶν διδόντων· πᾶν δ' ἀναπτύξας πάθος
λέξον καταστάς¹⁴², κεῖ στένεις κακοῖς ὅμως,
τίς οὐ τέθνηκε¹⁴³, τίνα δὲ καὶ πενθήσομεν

290

295

¹³⁷ (286) στυγναί γ' Ἀθᾶναι δαΐοις (W.T. – δαΐοις | W.S. – δηΐοις)] ἡμῖν τοῖς
δηΐοις στυγνότητος αἵτιαι πάρεσιν εἰς μνήμην αἱ Ἀθῆναι, ὃ ἐστι τῶν Ἀθηνῶν
ἡ μνήμη στυγνοῦς ἡμᾶς ποιεῖ – *Ateny (sq – K.Ch.) przygnębiające (dla nas – K.Ch.)
nieszczęśliwych*] nam nieszczęśliwym przypominają się przyczyny przygnębienia – to
Ateny; czyli: wspomnienie Aten czyni nas przygnębionymi.

¹³⁸ (288) μάταν] ματαίως, μηδὲν βλαπσάσας (gl.) – bez winy (przeł. S.S.)] nieza-
służenie, niczemu nie będąc winnym.

¹³⁹ (289) ἔκτισαν] ἐποίησαν (gl.) – *sprawili*] uczynili.

¹⁴⁰ (289) ἀνάνδρους] ὀρφανὰς – bez mężów] opuszczonych.

¹⁴¹ (291) ὑπερβάλλει γὰρ ἤδε συμφορά, / τὸ μήτε λέξαι μήτ' ἐρωτῆσαι πάθη]
λείπει ἢ προς, προσλέξαι. τοιοῦτοι δὲ οἱ συμφοραῖς μεγάλαις κατεχόμενοι
– *Nazbyt ciężkie jest brzemię tego, co się stało, / by o ciosach okrutnych mówić, pytać o nie...*
(przeł. S.S.)] brakuje (przedrostka – K.Ch.) „prze”, (powinno być – K.Ch.) „przemó-
wić”. Oni właśnie są powstrzymywani przez wielkie klęski.

¹⁴² (295) καταστάς· κατάστασιν τοῦ θορύβου λαβών – *stanąwszy spokojnie:*
złapawszy chwilę wytchnienia od wrzawy wojennej.

¹⁴³ (296) τίς οὐ τέθνηκεν (W.T. – τίς οὐ τέθνηκε | W.S. – τίς οὐ τέθνηκεν) [τίς
οὐ τέθνηκε, τίνα δὲ καὶ πενθήσομεν / τῶν ἀρχελείων] καλῶς πρῶτον περὶ τῶν
ζώντων ἐρωτᾷ ὥς ὀλίγων ὄντων, παρίστησι δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀποθανόντων
– *kto – nie zginął* (przeł. S.S.) [*kto – nie zginął, kogo zaś spośród wodzów / ludu płaczem
czcić będziem* (przeł. S.S.)]: pięknie (napisane – K.Ch.); w pierwszej kolejności pyta
o żyjących, ponieważ było ich niewielu, co równocześnie wskazuje na wielką liczbę tych,
którzy zginęli.

τῶν ἀρχελείων¹⁴⁴, ὅστ’ ἐπὶ σκηπτουχία
ταχθεῖς ἄνανδρον τάξιν ἡρήμου θανών.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Ξέρξης μὲν αὐτὸς ζῇ τε καὶ φάος βλέπει.

ΑΤΟΣΣΑ

ἐμοῖς μὲν εἴπας δώμασιν φάος μέγα¹⁴⁵ 300
καὶ λευκὸν ἡμαρ νυκτὸς ἐκ μελαγχίμου.

ΑΓΓΕΛΟΣ

Ἄρτεμβάρης δὲ μυρίας ἵππου βραβεὺς
στύφλους¹⁴⁶ παρ’ ἀκτὰς θείνεται Σιληνιῶν¹⁴⁷.
χὼ χιλίαρχος Δαδάκης πληγῇ δορὸς
πήδημα κοῦφον ἐκ νεὼς ἀφήλατο 305
Τενάγων τ’ ἄριστεύς, Βακτρίων ἰθαιγενῆς¹⁴⁸,
θαλασσόπληκτον νήσον Αἴαντος πολεῖ¹⁴⁹.
Λίλειος Ἀρσάμης τε κἀργήστης τρίτος,
οἶδ’ ἀμφὶ νήσον τὴν πελειοθρέμμονα¹⁵⁰

¹⁴⁴ A (297) τῶν ἀρχελείων] **λαῶν ἀρχόντων** (gl.) – *panujących ludom*] panujących nad ludami.

B (297) ἀρχελείων τῶν βασιλέων, ἀπὸ τοῦ τῶν λαῶν ἄρχειν – *panujących ludom*: królów, od słów „panować nad ludami”.

¹⁴⁵ (300) ἐμοῖς μὲν εἴπας δώμασιν φάος μέγα] **ἐνόμιζε γὰρ αὐτὸν τεθνάναι** – *to, co powiedział jest dla mego domu wielkim światłem*] myślała bowiem (sc. Atossa – K.Ch.), że on (sc. Kserkses – K.Ch.) zginął.

¹⁴⁶ (303) στύφλους] **πετρώδεις** – *twardych*] skalistych.

¹⁴⁷ (303) Σιληνιῶν] **Σιληνῖαι αἰγιαλὸς Σαλαμῖνος τῆς λεγομένης Τροπαίου ἄκρας, ὡς Τιμόξενος ἐν τῷ 5’ περὶ λιμένων** – *Sylenij*] Sylenije to (część – K.Ch.) wybrzeża Salaminu nazywanego (też – K.Ch.) Przylądkiem Tropajskim, tak jak (mówi – K.Ch.) Timoksenos w VI księdze dotyczącej portów.

¹⁴⁸ (306) Βακτρίων ἰθαιγενῆς] **Βάκτρα πόλις Περσίδος** – *ziemi syn baktryjskiej* (przeł. S.S.)] Baktra to perska *polis*.

¹⁴⁹ (306) Τενάγων τ’ ἄριστεύς, Βακτρίων ἰθαιγενῆς, / θαλασσόπληκτον νήσον Αἴαντος πολεῖ] **εὐφήμως· κεῖται ἐν Σαλαμῖνι** – *Tenagon, rycerz przedni, ziemi syn baktryjskiej, / falą chłostany ostrów opływa Ajasa...* (przeł. S.S.)] eufemizm; (oznacza to, że – K.Ch.) leży (martwy – K.Ch.) na Salaminie.

¹⁵⁰ (309) νήσον τὴν πελειοθρέμμονα] **τὴν πολυτρήρωνα Σαλαμῖνα παρὰ τὸ Ὀμήρου ‘πολυτρήρωνα τε Θίσβην’** (B 502) – *wyspę karmiacą gołębic*] bogatą w gołębic Salaminę, od (słów – K.Ch.) Homera: „Tisbe, siedziba mnogich gołębic” (B 503, przeł. I. Wieniewski).

νικώμενοι κύρισσον¹⁵¹ ἰσχυράν χθόνα· 310
 πηγαῖς τε Νείλου γειτονῶν Αἰγυπτίου
 Ἄρκτης, Ἀδεύης, καὶ Φρεσεύης τρίτος¹⁵²,
 Φαρνοῦχος, οἶδε ναὸς ἐκ μιᾶς πέσον.
 Χρυσεὺς Μάταλλος μυριόνταρχος θανών,
 ἵππου μελαίνης ἡγεμὼν τρισμυρίας, 315
 πυρσὴν ζαπληθὴ δάσκιον¹⁵³ γενειάδα¹⁵⁴
 ἔτεγγ', ἀμείβων χρώτα πορφυρέα βαφῇ.
 καὶ Μᾶγος Ἄραβος¹⁵⁵, Ἀρτάβης τε Βάκτριος,
 σκληρὰς μέτοικος γῆς¹⁵⁶ ἐκεῖ κατέφθιτο.
 Ἄμιστρις Ἀμιστρεὺς τε πολὺπονον δόρυ 320
 νωμῶν, ὅ τ' ἐσθλὸς Ἀριόμαρδος Σάρδεσιν
 πένθος παρασχών, Σεισάμης θ' ὁ Μύσιος,
 Θάρυβις τε πεντήκοντα πεντάκις νεῶν
 ταγός, γένος Λυρναῖος¹⁵⁷, εὐειδὴς ἀνὴρ,
 κεῖται θανὼν δέιλαιος οὐ μάλ' εὐτυχῶς· 325
 Σύννεσῖς τε πρῶτος εἰς εὐψυχίαν,

¹⁵¹ (310) κύρισσον [κύρισσον ἰσχυράν χθόνα]: συνέκρουον ἀλλήλοις, ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν ἀλόγων ζῶων τῶν τυπτόντων τοῖς κέρασιν – *bodli* (przeł. S.S.) [głowami ostre bodli glazy... (przeł. S.S.)]: zderzali się ze sobą. Nawiązanie do metafory bezrozumnych stworzeń, które bodą się rogami.

¹⁵² (312) Ἄρκτης, Ἀδεύης, καὶ Φρεσεύης τρίτος] ταῦτα οὐκ ἔχει τὸν Αἰγύπτιον χαρακτήρα, ἀλλὰ ποιητικῶς διαπέπλασται – *Arkteus, Adeues i trzeci Freseues*] (imiona – K.Ch.) nie mają egipskiego charakteru, lecz zostały ukształtowane w sposób poetycki.

¹⁵³ (316) δάσκιον] δασύτριχον (gl.) – *gęsta*] gęsto porośniętą.

¹⁵⁴ (316) πυρσὴν (...) γενειάδα] τινὲς ἀντὶ τῆς γενικῆς πυρρᾶς γενειάδος· καὶ τὸ ἐξῆς· ἔτεγγεν χρώτα, ἔβρεχε τῷ αἵματι – *nabiegłą krwią (... brodę]* niektórzy (używają biernika – K.Ch.) zamiast dopełniacza „krwią nabiegłej brody”; zgodnie z sensem „zafarbowała skórę, nasiąkla krwią”.

¹⁵⁵ (318) Μᾶγος Ἄραβος] Μᾶγος ἔθνικόν, Ἄραβος κύριον – *Mag Arab*] „Mag” oznacza przynależność do grupy, „Arab” to imię (własne – K.Ch.).

¹⁵⁶ A (319) σκληρὰς μέτοικος γῆς] ὁ ἐκεῖ ἀπελθὼν μετοικήσει τὴν Σαλαμῖνα τὴν σκληρὰν καὶ πετρώδη – *osiedlenie na surowej ziemi*] kiedy tam przybył, osiedlił się na surowej i kamienistej Salaminie.

B (319) μέτοικος γῆς] ἐν Σαλαμῖνι μετοικήσας εὐφύμως· παρ' ὅσον ἀνυπόστροφος αὐτῷ ἢ εἰς ταύτην ἔφοδος γέγονεν – *osiedlenie na ziemi*: „osiedlił się na Salaminie” to eufemizm; (oznacza to, że – K.Ch.) droga na nią okazała się dla niego bezpowrotna.

¹⁵⁷ (324) Λυρναῖος] ἀπὸ πόλεως – *Lirnajos*] pochodzący z *polis* (Lirna – K.Ch.).

Κιλίκων ἔπαρχος¹⁵⁸, εἷς ἀνὴρ πλεῖστον πόνον
 ἐχθροῖς παρασχών, εὐκλεῶς ἀπώλετο.
 τοιῶνδ’ γ’ ἀρχὼν ὑπεμνήσθην πέρι.
 πολλῶν¹⁵⁹ παρόντων δ’ ὀλίγ’ ἀπαγγέλλω κακά. 330

ΑΤΟΣΣΑ

αἰαί, κακῶν ὑψιστα δὴ κλύω τάδε¹⁶⁰,
 αἴσχη τε Πέρσαις καὶ λιγέα κωκύματα.
 ἀτὰρ φράσον μοι τοῦτ’ ἀναστρέψας¹⁶¹ πάλιν,
 πόσον δὴ πλήθος ἦν νεῶν Ἑλληνίδων,
 ὥστ’ ἀξιῶσαι¹⁶² Περσικῶ στρατεύματι 335
 μάχην συνάψαι ναῖοισιν ἐμβολαῖς¹⁶³.

ΑΓΓΕΛΟΣ

πλήθους μὲν ἂν σάφ’ ἴσθ’ ἕκατι¹⁶⁴ βάρβαρον
 ναυσὶν κρατῆσαι. καὶ γὰρ Ἑλλήσιν μὲν ἦν
 ὁ πᾶς ἀριθμὸς ἐς τριακάδας δέκα¹⁶⁵
 ναῶν, δεκάς δ’ ἦν τῶνδε χωρὶς ἔκκριτος¹⁶⁶. 340
 Ξέρξης δέ, καὶ γὰρ οἶδα, χιλιάς μὲν ἦν
 ὦν ἦγε πλήθος, αἱ δ’ ὑπέρκοποι τάχει
 ἕκατὸν δις ἦσαν ἐπτά θ’¹⁶⁷. ᾧ δ’ ἔχει λόγος¹⁶⁸.

¹⁵⁸ (327) ἔπαρχος] ἡγεμὼν (gl.) – dowódca] wódz.

¹⁵⁹ (330) πολλῶν] λείπει τὸ κακῶν – wielu] brakuje (słowa – K.Ch.) „złych”.

¹⁶⁰ (331) αἰαί, κακῶν ὑψιστα δὴ κλύω τάδε] ἱαμβικός ὁ στίχος – αἰαί, κακῶν ὑψιστα δὴ κλύω τάδε] wers jambiczny.

¹⁶¹ (333) ἀναστρέψας] ἀναλαβὼν – powracając] powtarzając.

¹⁶² (335) ἀξιῶσαι] ἄξιον ἡγήσασθαι, τολμήσαι – odważyć się] uznać za słuszne, pokusić się.

¹⁶³ (336) ἐμβολαῖς] προσβολαῖς (gl.) – atakami] uderzeniami.

¹⁶⁴ (337) πλήθους μὲν ἂν σάφ’ ἴσθ’ ἕκατι] λείπει τὸ ἦν – dobrze wiedz, że gdyby z powodu ilości] brakuje (słowa – K.Ch.) „stałoby się (to – K.Ch.)”.

¹⁶⁵ (339) τριακάδας δέκα] τουτέστι τ’ – trzydzieści dziesiątek] czyli 300.

¹⁶⁶ (340) δεκάς δ’ ἦν τῶνδε χωρὶς ἔκκριτος] ἐκ τῶν τ’ δέκα ἦσαν αἱ ἡγούμεναι ὡς βελτίονες – prócz nich jeszcze wyborowych dziesięć (przeł. S.S.)] spośród nich było 10 (sc. okrętów – K.Ch.), które jako najlepsze przewodziły.

¹⁶⁷ (343) ἕκατὸν δις ἦσαν ἐπτά θ’] σζ’ αἱ ἄρισται· ἢ σιδ’, ἵνα ἦ τὸ δις ἐκ κοινοῦ – dwa razy sto było i siedem (sc. okrętów – K.Ch.)] 207 najlepszych; lub też 214, jeśli (słowo – K.Ch.) „dwa razy” (δὶς) dotyczy obu liczebników.

¹⁶⁸ (337) πλήθους μὲν ἂν σάφ’ ἴσθ’ ἕκατι βάρβαρον / ναυσὶν κρατῆσαι. καὶ γὰρ Ἑλλήσιν μὲν ἦν / ὁ πᾶς ἀριθμὸς ἐς τριακάδας δέκα / ναῶν, δεκάς δ’ ἦν

μή σοι δοκοῦμεν τῇδε λειφθῆναι μάχῃ;

ΑΤΟΣΣΑ

ἀλλ’ ὦδε δαίμων τις κατέφθειρε στρατόν,
τάλαντα βρίσας οὐκ ἰσορρόπῳ τύχῃ¹⁶⁹.

345

ΑΓΓΕΛΟΣ

θεοὶ πόλιν σφύζουσι Παλλάδος θεᾶς.

ΑΤΟΣΣΑ

ἔστ’ ἄρ’ Ἀθηνῶν ἔστ’ ἀπόρρητος πόλις;

ΑΓΓΕΛΟΣ

ἀνδρῶν γὰρ ὄντων ἕρκος ἐστὶν ἀσφαλές¹⁷⁰.

ΑΤΟΣΣΑ

ἀρχὴ δὲ ναυσὶ συμβολῆς τίς ἦν; φράσον.
τίνες κατήρξαν, πότερον Ἑλλήνες, μάχης,
ἢ παῖς ἐμός, πλήθει καταυχήσας νεῶν;

350

ΑΓΓΕΛΟΣ

ἦρξεν μέν, ὦ δέσποινα, τοῦ παντὸς κακοῦ
φανεῖς ἀλάστωρ ἢ κακὸς δαίμων ποθέν.

τῶνδε χωρὶς ἔκκριτος· / Ξέρξης δέ, καὶ γὰρ οἶδα, χιλιάς μὲν ἦν / ὧν ἦγε
πλῆθος, αἱ δ’ ὑπέρκοποι τάχει / ἑκατὸν δις ἦσαν ἐπτά θ’ ὧδ’ ἔχει λόγος]
σημείωσαι τὸ τῶν νεῶν πλῆθος τῶν στρατῶν ἀμφοτέρων – Zaprawdę, gdyby szło
tu o mnóstwo, barbarów musiałyby zwyciężyć okręty. Albowiem / nie mieli Hellenowie więcej
niżli trzysta / korabí, prócz nich jeszcze wyborowych dziesięć. / Król zaś Kserkses – wiem to
pewnie – tysiąc wiodł za sobą, / ponadto zaś chyżością górujących biegu / dwakroć po sto – sie-
dem; oto masz rachubę (przeł. S.S.)] oznacza wielką liczbę okrętów wojennych obu wojsk.

¹⁶⁹ (345) ἀλλ’ ὦδε δαίμων τις κατέφθειρε στρατόν, / τάλαντα βρίσας οὐκ
ἰσορρόπῳ τύχῃ] **‘ρέπε δ’ αἴσιμον ἦμαρ Ἀχαιῶν’** (Hom. Θ 72) – *Lecz oto bóstwo
jakieś lud zmogło orężny, / szale wag nierównymi obciążwszy losy* (przeł. S.S.)] „To był
fatalny dzień dla Achajów”.

(346) τάλαντα βρίσας οὐκ ἰσορρόπῳ τύχῃ] **τὰ τῶν Περσῶν ζυγὰ βαρήσας**
– *szale wag nierównymi obciążwszy losy* (przeł. S.S.)] przechyliwszy szalę Persów (na
stronę Greków – K.Ch.).

¹⁷⁰ (349) ἀνδρῶν γὰρ ὄντων ἕρκος ἐστὶν ἀσφαλές] **Ἀλκαῖος ‘ἄνδρες γὰρ
πόλεως πύργος ἀρεβύος’** – *żyją męże i starczą za najtęższe mury* (przeł. S.S.)] Alkajos
(*frgm.* 112, 10): „mężowie bowiem dla polis w czasie wojny wieżą obronną”.

ἀνὴρ γὰρ Ἑλλήν¹⁷¹ ἐξ Ἀθηναίων στρατοῦ 355
 ἐλθὼν ἔλεξε παιδὶ σὺ Ξέρξῃ τάδε,
 ὥς εἰ μελαίνης νυκτὸς ἵζεται κνέφας,
 Ἑλληνες οὐ μενοῖεν, ἀλλὰ σέλμασιν
 ναῶν ἐπανθορόντες ἄλλος ἄλλοσε 360
 δρασμῷ κρυφαίῳ βίοτον ἐκωσοῖατο.
 ὁ δ' εὐθὺς ὥς ἤκουσεν, οὐ ξυνεῖς δόλον
 Ἑλληνος ἀνδρὸς οὐδὲ τὸν θεῶν φθόνον,
 πᾶσιν προφωνεῖ τόνδε ναύαρχοις λόγον·
 ‘εὐτ’ ἂν φλέγων ἀκτῖσιν ἥλιος χθόνα¹⁷²
 λήξῃ, κνέφας δὲ τέμενος αἰθέρος¹⁷³ λάβῃ, 365
 τάξαι νεῶν στῖφος¹⁷⁴ μὲν ἐν στοίχοις τρισὶν
 ἔκπλους¹⁷⁵ φυλάσσειν καὶ πόρους ἀλιρρόθους,
 ἄλλας δὲ κύκλῳ νῆσον Αἴαντος πέριξ¹⁷⁶,
 ὥς εἰ μόρον φευξοῖαθ’ Ἑλληνες κακόν,
 ναυσὶν κρυφαίως δρασμὸν εὐρόντες τινά, 370

¹⁷¹ (355) ἀνὴρ γὰρ Ἑλλήν [ἀνὴρ γὰρ Ἑλλήν ἐξ Ἀθηναίων στρατοῦ / ἐλθὼν ἔλεξε παιδὶ σὺ Ξέρξῃ τάδε, / ὥς εἰ μελαίνης νυκτὸς ἵζεται κνέφας, / Ἑλληνες οὐ μενοῖεν, ἀλλὰ σέλμασιν / ναῶν ἐπανθορόντες ἄλλος ἄλλοσε / δρασμῷ κρυφαίῳ βίοτον ἐκωσοῖατο] **βουλευθέντων γὰρ τῶν Ἑλλήνων φυγεῖν διὰ τὸ πλῆθος τῶν Περσῶν, Θεμιστοκλῆς Σίκιννον τὸν παιδαγωγὸν ἔπεμψε πρὸς τὸν Ξέρξην ὥς αὐτομολήσαντα, λέγοντα τῷ Ξέρξῃ ὅτι μέλλουσι φυγεῖν Ἑλληνες. τοῦτο δὲ ἐποίησεν, ἵνα ἐν ἀπογνώσει μαχήσονται οἱ Ἑλληνες** – *mąz-Hellen* (przeł. S.S.) [*Mąz-Hellen od ateńskich przybył wojowników / i rzekł synowi twemu, iż skoro na ziemię / nocy czarnej mrok znijdzie, lud zbrojny Hellenów / nie ostanie na miejscu, lecz co tchu do wiosł / skoczą, ile sił, wszyscy i na wsze się strony / rozbiegną, w tajnej żywot ratując ucieczce* (przeł. S.S.)]: ponieważ Hellenowie chcieli uciec z powodu ogromnej liczby Persów, Themistokles wysłał do Kserksesa niewolnika Sikinnosa, ponieważ on sam tego chciał, aby powiedział Kserksesowi, że Hellenowie zamierzają uciec. Uczynił to, aby Hellenowie musieli stanąć do walki.

¹⁷² (364) εὐτ’ ἂν φλέγων ἀκτῖσιν ἥλιος χθόνα (*et sqq.*)] ὥς ἀπὸ Ξέρξου ὁ λόγος – *gdy żar promieni słońca ustanie na ziemi (et sqq.)* (przeł. S.S.)] wypowiedź Kserksesa.

¹⁷³ (365) τέμενος αἰθέρος] **κατὰ περίφρασιν τὸν αἰθέρα** – *świętego okręgu nieba*] (słowa te służą – K.Ch.) do opisanie nieba.

¹⁷⁴ (366) στῖφος] **πλήθος** (gl.) – *mrowie*] tłum.

¹⁷⁵ (367) ἔκπλους] **τάς ἐξόδους** – *wyjsć*] dróg.

¹⁷⁶ (366) τάξαι νεῶν στῖφος μὲν ἐν στοίχοις τρισὶν / ἔκπλους φυλάσσειν καὶ πόρους ἀλιρρόθους, / ἄλλας δὲ κύκλῳ νῆσον Αἴαντος περὶ] **κοινὸν τὸ τάξαι** – *niech całą główną siłę naw na trzy podzielią / zwarte szyki, zaś resztę dokoło ostrowu / Ajasowego kręciem ustawią, by strzegły / wyjść i cieśnin szumiących* (przeł. S.S.)] ogólnie: ustawienie wojska.

πᾶσιν στέρεσθαι κρατὸς ἦν προκείμενον¹⁷⁷.
 τοσαυτ' ἔλεξε κάρθ' ὑπ' εὐθύμου φρενός·
 οὐ γὰρ τὸ μέλλον ἐκ θεῶν ἠπίστατο.
 οἱ δ' οὐκ ἀκόσμως, ἀλλὰ πειθάρχω φρενὶ
 δειπνόν τ' ἐπορσύνοντο, ναυβάτης τ' ἀνὴρ
 τροποῦτο κώπην σκαλμὸν ἀμφ' εὐήρετμον¹⁷⁸.
 ἐπεὶ δὲ φέγγος ἡλίου κατέφθιτο
 καὶ νύξ ἐπῆει, πᾶς ἀνὴρ κώπης ἄναξ
 ἐς ναῦν ἐχώρει πᾶς θ' ὅπλων ἐπιστάτης¹⁷⁹,
 τάξις δὲ τάξιν παρεκάλει νεὼς μακρᾶς¹⁸⁰.
 πλέουσι δ' ὥς ἕκαστος ἦν τεταγμένος,
 καὶ πάννουχοι δὴ διάπλοον καθίστασαν
 ναῶν ἀνακτες πάντα ναυτικὸν λεῶν·
 καὶ νύξ ἐχώρει, κοῦ μάλ' Ἑλλήνων στρατὸς
 κρυφαῖον ἔκπλουν οὐδαμῇ καθίστατο¹⁸¹.

¹⁷⁷ (369) ὥς εἰ μόνον φευξοίαθ' Ἑλληνες κακόν, / ναυσὶν κρυφαίως
 δρασμὸν εὐρόντες τινά, / πᾶσιν στέρεσθαι κρατὸς ἦν προκείμενον] ἀπὸ
 τοῦ διηγηματικοῦ ἐπὶ τὸ μιμητικόν, ὥς εἰ ἐξειλήσαιεν, φησὶν, οἱ Ἑλληνες
 δραπετεύσαντες, πᾶσιν ἠπειλεῖ τοῖς ταχθεῖσιν αὐτῶ (αὐτοῖς m) φυλάξαι τῆς
 κεφαλῆς στερηθῆναι. ἄτοπον δὲ ἀπειλεῖν πλήθει τοσοῦτ' ὄλεθρον. βέλτιον
 οὖν κράτος· τῆς τιμῆς καὶ ἀρχῆς στερίσκεσθαι, ἵν' ἡ κράτος ἀντὶ κράτους
 – Jesli, rzekł, korabie / helleńskie zmylą strażę i wymkną się, srogiej / uniknąwszy zagłady,
 wódzów spadną głowy (przeł. S.S.)] (Goniec przechodzi – K.Ch.) z trybu narracji do
 mowy zależnej; mówi, że gdyby Hellenom udało się uciec, (Kserkses – K.Ch.) groził
 tym wszystkim, którym nakazał pilnowanie, że zostaną pozbawieni głów. Jest jednak
 niedorzecznością grozić śmiercią tak wielkiej liczbie (ludzi – K.Ch.). Lepiej więc (czytać
 zamiast κράτος – K.Ch.) κράτος: „(że zostaną im – K.Ch.) zabrane godność i władza”,
 i (przyjając, że forma – K.Ch.) κράτος została użyta zamiast κράτους.

¹⁷⁸ (376) τροποῦτο κώπην σκαλμὸν ἀμφ' εὐήρετμον] κώπην εὐήρετμον ἀμφὶ
 σκαλμὸν ἐδέσμευε <τροπωτήρι>. τροπωτήρ δὲ ὁ λῶρος ὁ δεσμεύων τὴν κώπην
 πρὸς τῷ σκαλμῷ – obracali wiosło wokół dobrze dopasowanego kołka] dobrze dopasowane
 wiosło przywiązane sznurem do kołka. Sznur to rzemień przywiązujący wiosło do kołka.

¹⁷⁹ (379) ἐπιστάτης] ἐπιστήμων (gl.) – dowódca] doświadczony.

¹⁸⁰ (380) νεὼς μακρᾶς] τῆς πολεμικῆς (gl.) – okrętu długiego] wojennego.

¹⁸¹ A (384) καὶ νύξ ἐχώρει, κοῦ μάλ' Ἑλλήνων στρατὸς κρυφαῖον ἔκπλουν
 οὐδαμῇ καθίστατο] καὶ νύξ ἐγένετο καὶ οὐδεὶς Ἑλλήνων ἠξίωσεν – Biegły nocne
 godziny – a woje helleńscy o żadnej snadź ucieczce nie myśleli zgoła... (przeł. S.S.)] i nade-
 szła noc, i nikt z Hellenów nie uważał za właściwe (uciekać – K.Ch.).

B (384) κοῦ μάλ' Ἑλλήνων στρατὸς / κρυφαῖον ἔκπλουν οὐδαμῇ καθίστατο]
 ὥς φόμεθα – wojsko Hellenów wcale nie podjęło potajemnej ucieczki] którą uważaliśmy,
 (że podejmiemy – K.Ch.).

ἐπεὶ γε μέντοι λευπόπωλος ἡμέρα
 πᾶσαν κατέσχε γαῖαν εὐφεγγῆς ἰδεῖν,
 πρῶτον μὲν ἡχῇ κέλαδος Ἑλλήνων πάρα
 μολπηδὸν εὐφήμεσεν, ὄρθιον δ' ἅμα
 ἀντηλάλαξε νησιώτιδος πέτρας 390
 ἡχώ· φόβος δὲ πᾶσι βαρβάρους παρῆν
 γνώμης ἀποσφαλεῖσιν· οὐ γὰρ ὥς φυγῇ
 παιᾶν' ἐφύμνουν σεμνὸν Ἑλλήνες τότε,
 ἀλλ' ἐς μάχην ὀρμώντες εὐψύχῳ θράσει.
 σάλπιγξ δ' αὐτῇ πάντ' ἐκεῖν' ἐπέφλεγεν¹⁸². 395
 εὐθὺς δὲ κώπης ῥοθιάδος¹⁸³ ξυνεμβολῇ
 ἔπαισαν ἄλμην βρύχιον ἐκ κελεύματος,
 θοῶς δὲ πάντες ἦσαν ἐκφανεῖς ἰδεῖν·
 τὸ δεξιὸν¹⁸⁴ μὲν πρῶτον εὐτάκτως κέρας
 ἡγεῖτο κόσμῳ, δεύτερον δ' ὁ πᾶς στόλος¹⁸⁵ 400
 ἐπεξεχώρει, καὶ παρῆν ὁμοῦ κλύειν
 πολλὴν βοήν· ὦ παῖδες Ἑλλήνων ἴτε,
 ἐλευθεροῦτε πατρίδ', ἐλευθεροῦτε δὲ
 παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρώων ἔδη,
 θήκας¹⁸⁶ τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών'. 405
 καὶ μὴν παρ' ἡμῶν Περσίδος γλώσσης ῥόθος
 ὑπηντίαζε, κοῦκ' ἐτ' ἦν μέλλειν ἀκμή.
 εὐθὺς δὲ ναῦς ἐν νηὶ χαλκῇρη στόλον
 ἔπαισεν· ἦρξε δ' ἐμβολῆς Ἑλληνικῇ

¹⁸² (395) σάλπιγξ δ' αὐτῇ πάντ' ἐκεῖν' ἐπέφλεγεν] τὰ τῶν Ἑλλήνων ἐξέκαιεν καὶ ἀνήγειρεν ἢ σάλπιγξ – Wnet trąby dźwięk płomieniem objął wszystko wokół (przeł. S.S.)] (zapał – K.Ch.) Hellenów zachęciła i pobudziła trąba wojskowa.

¹⁸³ (396) ῥοθιάδος· τῆς ἡχητικῆς· ἢ τῆς ἐν ὑγρῷ ἐλαυνομένης – uderzającego z pluskiem: wydającego dźwięk lub wzbudzającego wodę.

¹⁸⁴ (399) τὸ δεξιόν] τὸ Θεμιστοκλέους (gl.) – prawe skrzydło] to Themistoklesa.

¹⁸⁵ (399) τὸ δεξιὸν μὲν πρῶτον εὐτάκτως κέρας / ἡγεῖτο κόσμῳ, δεύτερον δ' ὁ πᾶς στόλος] τὸ ἀριστερόν καὶ τὸ μέσον – Najpierw, w składnym płynąc szyku, skrzydło prawe / ukazało się oczom, a za nim reszta / korabi (przeł. S.S.)] lewe (sc. skrzydło – K.Ch.) i centrum.

(400) στόλος] τὸ ἔμβολον λέγει· στόλον δὲ λέγει παρ' ὅσον εἰς ὃξὺ συνεσταλμένοι εἰσίν· οὕτως γὰρ ἔλεγον στόλον τὰ ἀπωξυμένα – ostrze] chodzi o „dziób okrętu”; (Ajschylos – K.Ch.) nazwał go „ostrzem” dlatego, że jest ostro zakończony; terminem „ostrze” określano bowiem rzeczy zaostrome.

¹⁸⁶ (405) θήκας] τάφους – mogił] grobów.

ναῦς, κάποθραύει πάντα Φοινίσσης¹⁸⁷ νεῶς 410
 κόρυμβ', ἐπ' ἄλλην δ' ἄλλος ἴθυνεν δόρυ¹⁸⁸.
 τὰ πρῶτα μὲν νυν¹⁸⁹ ῥέϋμα Περσικοῦ στρατοῦ
 ἀντεῖχεν· ὥς δὲ πλῆθος ἐν στενῷ¹⁹⁰ νεῶν
 ἦθροιστ', ἀρωγὴ δ' οὔτις ἀλλήλοις παρήν·
 αὐτοὶ δ' ὑφ' αὐτῶν ἐμβόλοις χαλκοστόμοις 415
 παίοντ'¹⁹¹, ἔθραυον πάντα κωπήρη στόλον,
 Ἑλληνικαὶ τε νῆες οὐκ ἀφρασμόνως¹⁹²
 κύκλω πέριξ ἔθεινον, ὑπτιοῦτο δὲ
 σκάφη νεῶν¹⁹³, θάλασσα δ' οὐκ' ἔτ' ἦν ἰδεῖν,
 ναυαγίων¹⁹⁴ πλήθουσα καὶ φόνου βροτῶν. 420
 ἀκταὶ δὲ νεκρῶν χοιράδες τ' ἐπλήθυνον,
 φυγῇ δ' ἀκόσμως πᾶσα ναῦς ἠρέσσετο,
 ὅσαι περ ἦσαν βαρβάρου στρατεύματος.
 τοὶ δ' ὥστε θύννους ἢ τιν' ἰχθύων βόλον¹⁹⁵
 ἀγαῖσι κωπῶν θραύμασιν τ' ἐρειπίων¹⁹⁶ 425
 ἔπαιον, ἐρράχιζον, οἰμωγὴ δ' ὁμοῦ

¹⁸⁷ (410) Φοινίσσης] ἀντὶ τοῦ Περσίδος (gl.) – *fenickiej*] zamiast „perskiej”.

¹⁸⁸ (411) δόρυ] τὴν ναῦν δόρυ εἴρηκεν – *włócznia*] (Ajschylos – K.Ch.) nazwał statek włócznieą.

¹⁸⁹ (412) νυν] ἀντὶ τοῦ δὴ (gl.) – *teraz*] zamist „właśnie”.

¹⁹⁰ (413) ἐν στενῷ] μεταξὺ Σαλαμῖνος καὶ Αἰγίνης τὸ στενὸν ἦν – *w cieśninie*] ta cieśnina znajdowała się pomiędzy Salaminą i Egina.

¹⁹¹ (416) παίοντ'] παράλογον τὸ δυῖκόν – *uderzający*] błędnie użyta liczba podwójna.

¹⁹² (417) οὐκ ἀφρασμόνως] οὐχ ἀπλῶς οὐδὲ ἀδιδάκτως – *nie bez planu*] ani bezmyślnie, ani bezcelowo.

¹⁹³ A (419) σκάφη νεῶν] ἀντὶ τοῦ αἱ νῆες – *koryto okrętów*] zamiast „okręty”.

B (419) νεῶν] τῶν Περσῶν δηλονότι – *okrętów*] oczywiście (okrętów – K.Ch.) Persów.

¹⁹⁴ (420) ναυαγίων] ναυαγία τὸ πάθος, ναυάγιον δὲ αὐτὸ τὸ ναυαγήσαν σκεῦος. διὰ τοῦτο οὖν ναυαγίων βαρυτόνως τῶν πτωμάτων – ναυαγίων (*rozbitych okrętów*)] ναυαγία (rozbite okręty) oznacza wypadek, ναυάγιον (rozbity okręt) to zniszczony na morzu osprzęt. Dlatego też ναυαγίων (rozbitych okrętów) to barytonon; (ναυαγίων [*rozbitych okrętów*], czyli – K.Ch.) τῶν πτωμάτων (szczątków).

¹⁹⁵ (424) βόλον] ἄγραν (gl.) – *sieci*] połów.

¹⁹⁶ (425) ἐρειπίων] ἐρείπια κυρίως τὰ πτώματα τῶν οἴκων· νῦν δὲ τὰ θραύσματα τῶν νεῶν – *będących w ruinie*] (przymiotnik – K.Ch.) „będące w ruinie” (określa – K.Ch.) właściwie zniszczone domy. Tutaj natomiast (dotyczy – K.Ch.) rozbitych okrętów.

κωκύμασιν κατεῖχε πελαγίαν ἄλλα,
 ἕως κελαινῆς νυκτὸς ὄμμ’ ἀφείλετο¹⁹⁷.
 κακῶν δὲ πλῆθος, οὐδ’ ἂν εἰ δέκ’ ἤματα
 στοιχηγοροῖην¹⁹⁸, οὐκ ἂν ἐκπλήσαιμί σοι.
 εὖ γὰρ τόδ’ ἴσθι, μηδὰμ’ ἡμέρᾳ μιᾷ
 πλῆθος τοσουτάριθμον ἀνθρώπων θανεῖν¹⁹⁹.

430

ΑΤΟΣΣΑ

αἰαῖ, κακῶν δὴ πέλαγος²⁰⁰ ἔρρωγεν μέγα
 Πέρσαις τε καὶ πρόπαντι βαρβάρων γένει.

ΑΓΓΕΛΟΣ

εὖ νυν τόδ’ ἴσθι, μηδέπω μεσοῦν κακόν·
 τοιάδ’ ἐπ’ αὐτοῖς ἦλθε συμφορὰ πάθους,
 ὥς τοῖσδε καὶ δις ἀντισηκῶσαι ῥοπή²⁰¹.

435

ΑΤΟΣΣΑ

καὶ τίς γένοιτ’ ἂν τῆσδ’ ἔτ’ ἐχθίων τύχη;
 λέξον τίν’ αὖ φῆς τήνδε συμφορὰν στρατῷ

¹⁹⁷ (428) ἕως κελαινῆς νυκτὸς ὄμμ’ ἀφείλετο] **λείπει τὴν μάχην. ἕως ἡ νύξ ἐπιγινομένη ἔπαυσεν αὐτοὺς τῆς μάχης** – *Aż oko czarnej nocy przerwało*] brakuje (słowa – K.Ch.) „walkę”; aż nadchodząca noc powstrzymała ich od walki.

¹⁹⁸ (430) στοιχηγοροῖην] **ἐφεξῆς λέγοιμι, στοιχομυθοῖην** – *opowiadam po kolei*] mówię z zachowaniem porządku, opowiadam w kolejności.

¹⁹⁹ (429) κακῶν δὲ πλῆθος, οὐδ’ ἂν εἰ δέκ’ ἤματα / στοιχηγοροῖην, οὐκ ἂν ἐκπλήσαιμί σοι. / εὖ γὰρ τόδ’ ἴσθι, μηδὰμ’ ἡμέρᾳ μιᾷ / πλῆθος τοσουτάριθμον ἀνθρώπων θανεῖν] **πλῆθος ἀνθρώπων τοσοῦτον τῷ ἀριθμῷ. μήποτε δὲ τοσουτάριθμον θέλει** – *Nie opiszę-ć niedoli i klęsk nie wyliczę, / choćbym dni dziesięć mówił bez przerwy, królowo. / Wiedz, iż nigdy, zaiste, w jednym dniu tak wielkie, / tak niezliczone mnóstwo nie zginęło ludu* (przeł. S.S.)] tak wielka liczba ludzi do policzenia (sc. niepoliczalna – K.Ch.). (Goniec – K.Ch.) nie był w stanie podać tak wielkiej liczby.

(431) εὖ γὰρ τόδ’ ἴσθι, μηδὰμ’ ἡμέρᾳ μιᾷ / πλῆθος τοσουτάριθμον ἀνθρώπων θανεῖν] **Ἴων ἐν ταῖς Ἐπιδημίαις παρεῖναι Αἰσχύλον ἐν τοῖς Σαλαμινιακοῖς φησι** – *Wiedz, iż nigdy, zaiste, w jednym dniu tak wielkie, / tak niezliczone mnóstwo nie zginęło ludu* (przeł. S.S.)] Ion mówi w *Epidemiach*, że Ajschylos uczestniczył w wydarzeniach salamińskich.

²⁰⁰ (433) κακῶν δὲ πέλαγος] **εὐκαιρος ἡ τροπή ἀπὸ τῶν ἐν πελάγει ἀτυχησάντων** – *morze nieszczęść*] trafna przenośnia dotycząca tych, którzy doznali nieszczęść na morzu.

²⁰¹ (437) ῥοπή] **τῇ κακῶν δηλονότι** – *ciężarem*] oczywiście (ciężarem – K.Ch.) nieszczęść.

ἐλθεῖν κακῶν ῥέπουσαν ἐς τὰ μάσσονα²⁰².

440

ΑΓΓΕΛΟΣ

Περσῶν ὅσοι περ ἦσαν ἀκμαῖοι φύσιν,
 ψυχὴν τ' ἄριστοι κευγένειαν ἐκπρεπεῖς,
 αὐτῶ τ' ἄνακτι πίστιν ἐν πρώτοις²⁰³ αἰεί,
 τεθνῶσιν αἰσχυρῶς δυσκλεεστάτῳ μῶρῳ.

ΑΤΟΣΣΑ

οἷ γὼ τάλαινα συμφορᾶς κακῆς, φίλοι.
 ποίῳ μῶρῳ δὲ τούσδε φῆς ὀλωλέναι;

445

ΑΓΓΕΛΟΣ

νῆσός τις ἐστὶ πρόσθε Σαλαμῖνος τόπων²⁰⁴,
 βαιά, δύσορμος ναυσίν, ἣν ὁ φιλόχορος²⁰⁵
 Πάν ἐμβατεύει²⁰⁶, ποντίας ἀκτῆς ἔπι.
 ἐνταῦθα πέμπει²⁰⁷ τοῦσδ', ὅπως, ὅτ' ἐκ νεῶν
 φθαρέντες²⁰⁸ ἐχθροὶ νῆσον ἐκσωζοῖατο,
 κτείνοιεν εὐχείρωτον Ἑλλήνων στρατόν,
 φίλους δ' ὑπεκσώζοιεν ἐναλίων πόρων,
 κακῶς τὸ μέλλον ἱστορῶν²⁰⁹. ὥς γὰρ θεὸς
 ναῶν ἔδωκε κῦδος Ἑλλήσιν μάχης²¹⁰,

450

455

²⁰² (440) μάσσονα] *μείζονα* – dłuższe] większe.

²⁰³ (443) ἐν πρώτοις] *εἰς πίστιν ἐν πρώτοις ὃ ἐστὶ πιστικώτατοι* – *najlepsí*] w których pokłada się największą ufność, czyli najbardziej zaufani.

²⁰⁴ (447) νῆσός τις ἐστὶ πρόσθε Σαλαμῖνος τόπων] *τὴν Ψυττάλειαν φησιν, ἣ ἀπέχει πρὸς ἡπειρον σταδίους ε', ὅπου φυγόντες οἱ ἡγεμόνες τῶν Περσῶν ὑπὸ Ἀθηναίων ἀπώλοντο* – *około Salaminy ostrów leży mały* (przeł. S.S.)) [Ajschylos – K.Ch.) mówi o Psyttalei, która jest oddalona od lądu o 5 stadionów; tam uciekający wodzowie Persów zginęli z rąk Ateńczyków.

²⁰⁵ (448) φιλόχορος] *ὁ θεὸς ὁ Πάν* (gl.) – *miłośnik tanecznych korowodów*] bóg Pan.

²⁰⁶ (447) νῆσός (...) / ἣν ὁ φιλόχορος / Πάν ἐμβατεύει] *ἣ ὥς ἱερὰς οὔσης Πανός: ἣ ὥς ἐρήμου* (ἔρημος m) – *wyspa (...), którą miłośnik tanecznych korowodów, Pan wziął w posiadanie*] (Ajschylos napisał tak – K.Ch.) albo ponieważ (wyspa – K.Ch.) była poświęcona Panu, albo ponieważ była niezamieszкана.

²⁰⁷ (450) πέμπει] *ὁ Ξέρξης* (gl.) – *posyła*] Kserkses.

²⁰⁸ (451) φθαρέντες] *ἀντὶ τοῦ μετὰ φθορᾶς ἐξέλθοιεν* – *rozbitki* (przeł. S.S.))] zamiast „(ci, którzy – K.Ch.) ocaleliby z rozbitych okrętów”.

²⁰⁹ (454) ἱστορῶν] *σκοπῶν* (gl.) – *przewidując*] spodziewając się.

²¹⁰ (455) μάχης] *τῆς ναυμαχίας* – *bitwy*] bitwy morskiej.

αὐθημερὸν φράξαντες εὐχάλκοις δέμας
 ὅπλοισι, ναῶν ἐξέθροσκον· ἀμφὶ δὲ
 κυκλοῦντο πᾶσαν νῆσον, ὥστ' ἀμηχανεῖν²¹¹
 ὅποι τράποιντο. πολλὰ μὲν γὰρ ἐκ χερῶν
 πέτροισιν ἡράσσοντο, τοξικῆς τ' ἄπο
 θώμιγος²¹² ἰοὶ προσπίτνοντες ὥλλυσαν.
 τέλος δ' ἐφορμηθέντες ἐξ ἐνὸς ρόθου
 παίουσι, κρεοκοποῦσι δυστήνων μέλη,
 ἕως ἀπάντων ἐξαπέφθειραν βίον.
 Ξέρξης δ' ἀνώμωξεν κακῶν ὁρῶν βάθος²¹³.
 ἔδραν γὰρ εἶχε παντὸς εὐαγῆ²¹⁴ στρατοῦ,
 ὑψηλὸν ὄχθον ἄγχι πελαγίας ἁλός·
 ῥήξας δὲ πέπλους κἀνακωκύσας λιγύ,
 πεζῷ παραγγείλας²¹⁵ ἄφαρ στρατεύματι,
 ἥξ' ἀκόσμφ' ξὺν φυγῇ. τοιάνδε σοι
 πρὸς τῇ πάροιθε συμφορὰν πάρα στένειν.

ΑΤΟΣΣΑ

ὦ στυγνὲ δαῖμον²¹⁶, ὥς ἄρ' ἔψευσας φρενῶν
 Πέρσας· πικρὰν δὲ παῖς ἐμὸς τιμωρίαν
 κλεινῶν Ἀθηνῶν ἡῦρε, κοῦκ ἀπήρκεσαν
 οὓς πρόσθε²¹⁷ Μαραθῶν βαρβάρων ἀπώλεσεν·
 ὦν ἀντίποινα παῖς ἐμὸς πράξειν δοκῶν
 τοσόνδε πλήθος πημάτων ἐπέσπασεν.
 σὺ δ' εἰπέ ναῶν αἰὶ πεφεύγασιν μόρον,

²¹¹ (458) ἀμηχανεῖν] τοὺς Πέρσας – byli bezradni] Persowie.

²¹² (461) θώμιγος] θώμιγξ λέγεται τὸ λεπτὸν σχοινίον – cięciwy] cięciwą nazywa się cienką linę.

²¹³ (465) κακῶν (...) βάθος] ἀπὸ τῶν ὑδάτων ἡ μεταφορά – widząc głębię nie-szczęść] metafora zbudowana na obrazie wody.

²¹⁴ (466) ἔδραν (...) εὐαγῆ] καθαράν, κεχωρισμένην· ἡ αὐγάζοντα καὶ ὁρῶντα. λέγει δὲ τὸ ἀντικρὺ Σαλαμῖνος ὄρος τὸν Αἰγάλεων, ὡς φησιν Ἡρόδοτος (VIII, 90) – miejsce obserwacji (...) dogodnie] otwarte, wydzielone; albo pozwalające patrzeć i obserwować. Chodzi o Ajgaleos, pasmo górskie naprzeciw Salamin, jak mówi Herodot.

²¹⁵ (469) παραγγείλας] φυγεῖν δῆλον ὅτι – rozkazu] oczywiście, (rozkazu – K.Ch.) aby uciekać.

²¹⁶ (472) ὦ στυγνὲ δαῖμον, ὥς ἄρ' ἔψευσας φρενῶν Πέρσας] ψευσθῆναι ἐποίησας τῶν φρενῶν καὶ ἀποτυχεῖν ὦν ἡλιπίζον – Demonie srogi! Jakżeś oto spodziewanie / Persów zwiódł! (przeł. S.S.)] który zwiódł umysły i nie pozwolił osiągnąć tego, na co mieli nadzieję.

²¹⁷ (475) πρόσθε] ἐπὶ Δαρείου – dawniej] za panowania Dariusza.

ποῦ τάσδ' ἔλεις· οἶσθα σημῆναι τορῶς;

ΑΓΓΕΛΟΣ

ναῶν δὲ ταγοὶ τῶν λελειμμένων σῦδην 480
κατ' οὔρον οὐκ εὐκοσμον αἶρονται φυγὴν²¹⁸.
στρατὸς δ' ὁ λοιπὸς ἔν τε Βοιωτῶν χθονὶ
διώλλυθ', οἱ μὲν ἀμφὶ κρηναῖον γάνος²¹⁹
δίψη πονοῦντες, οἱ δ' ὑπ' ἄσθματος²²⁰ κενοὶ
διεκπερῶμεν ἔς τε Φωκέων χθόνα 485
καὶ Δωρίδ' αἶαν, Μηλιᾷ τε κόλπον, οὔ
Σπερχειὸς²²¹ ἄρδει πεδίον εὐμενεῖ ποτῶ·
κάντεῦθεν ἡμᾶς γῆς Ἀχαΐδος πέδον
καὶ Θεσσαλῶν πόλιν ὑπεσπανισμένους
βορᾶς ἐδέξαντ'· ἔνθα δὴ πλεῖστοι θάνον 490
δίψη τε λιμῶ τ' ἀμφοτέρω γὰρ ἦν τάδε.
Μαγνητικὴν δὲ γαίαν ἔς τε Μακεδόνων
χώραν ἀφικόμεσθ', ἐπ' Ἀξιοῦ πόρον,
Βόλβης²²² θ' ἔλειον δόνακα, Παγγαῖόν τ' ὄρος,
Ἥδωνίδ' αἶαν· νυκτὶ δ' ἐν ταύτῃ θεὸς 495
χειμῶν ἄωρον²²³ ὤρσε, πῆγνυσιν δὲ πᾶν
ρέεθρον ἄγνοῦ Στρυμόνος²²⁴. θεοὺς δέ τις
τὸ πρὶν νομίζων οὐδαμοῦ²²⁵, τότε ἤρχετο
λιταῖσι, γαίαν οὐρανόν τε προσκυνῶν.
ἐπεὶ δὲ πολλὰ θεοκλυτῶν ἐπαύσατο 500

²¹⁸ (480) ναῶν δὲ ταγοὶ τῶν λελειμμένων σῦδην / κατ' οὔρον οὐκ εὐκοσμον αἶρονται φυγὴν] *ἐκεῖ, φησὶν, ἀπίαςιν ὅπου ὁ ἄνεμος αὐτοὺς φέρει* – *Korabi, co ostali, wiodzowie w sromotnej / ucieczce, ile jeno sił, pomknęli z wiatrem...* (przeł. S.S.)] tam, mówi (Ajschylos – K.Ch.), odpływają, gdzie ich poniesie wiatr.

²¹⁹ (483) κρηναῖον γάνος] *τόπος Βοιωτίας ἢ Κρήνη* – *źródlane orzeźwienie*] *Źródło* (Κρήνη) – miejsce w Beocji.

²²⁰ (484) ὑπ' ἄσθματος] *οἶον μετὰ ἄσθματος* – *bez tchu*] czyli bez oddechu.

²²¹ (487) Σπερχειὸς] *ὁ Σπερχειὸς ἐξ Αἰνιάνων ῥέων εἰς τὸν Μηλιακὸν ἐμβάλλει κόλπον* – *Sperchejos*] *Sperchejos* wypływa z (kraju – K.Ch.) Enienów i wpada do Zatoki Melijskiej.

²²² A (494) Βόλβης] *Θράκης* – *Bolby*] Tracji.

B (494) Βόλβης] *λίμνη Θρακική* – *Bolby*] (Bolba to – K.Ch.) trackie jezioro.

²²³ (496) ἄωρον] *παρὰ καιρόν* – *przedwcześnie*] nie w porę.

²²⁴ (497) Στρυμόνος] *Στρυμὼν ποταμὸς Θράκης* – *Strymonu*] Strymon to tracka rzeka.

²²⁵ (497) θεοὺς δέ τις / τὸ πρὶν νομίζων οὐδαμοῦ] *καὶ ὁ πάνυ ἀσεβής* – *ten, kto wcześniej uważał, że bogów nie ma*] zupełny bezbożnik.

στρατός, περὰ κρυσταλλοπήγα²²⁶ διὰ²²⁷ πόρον·
 χῶστις μὲν ἡμῶν πρὶν σκεδασθῆναι θεοῦ
 ἄκτινας ὠρμήθη, σεσωμένος κυρεῖ·
 φλέγων γὰρ αὐγαῖς λαμπρὸς ἡλίου κύκλος
 μέσον πόρον διήκε, θερμαίνων φλογί²²⁸. 505
 πῖπτον δ' ἐπ' ἀλλήλοισιν· εὐτυχὴς δέ τοι
 ὅστις τάχιστα πνεῦμ' ἀπέρρηξεν βίου.
 ὅσοι δὲ λοιποὶ κᾶτυχον σωτηρίας,
 Θρήκην περάσαντες μόγισ πολλῷ πόνῳ,
 ἥκουσιν ἐκφυγόντες, οὐ πολλοὶ τινες, 510
 ἐφ' ἐστιοῦχον²²⁹ γαῖαν· ὥς στένειν πόλιν
 Περσῶν, ποθοῦσαν φιλτάτην ἥβην χθονός.
 ταῦτ' ἔστ' ἀληθὴ· πολλὰ δ' ἐκλείπω λέγων
 κακῶν ἃ Πέρσας ἐγκατέσκηπεν θεός.

ΧΟΡΟΣ

ὦ δυσπρόνητε δαῖμον, ὥς ἄγαν βαρὺς 515
 ποδοῖν ἐνήλλου παντὶ Περσικῷ γένει.

ΑΤΟΣΣΑ

οἱ γὰρ τάλαινα διαπεπραγμένου²³⁰ στρατοῦ·
 ὦ νυκτὸς ὄψις ἐμφανὴς ἐνυπνίων,
 ὥς κάρτα μοι σαφῶς ἐδήλωσας κακά.
 ὑμεῖς δὲ φαύλως²³¹ αὐτ'²³² ἄγαν ἐκρίνατε. 520
 ὅμως δ' ἐπειδὴ τῇδ' ἐκύρωσεν φάτις
 ὑμῶν²³³, θεοῖς μὲν πρῶτον εὐξασθαι θέλω·

²²⁶ (501) κρυσταλλοπήγα] **κρυστάλλω πεπηγότα** – *ściętą lodem*] skutą lodem.

²²⁷ (501) περὰ (...) διὰ] **τὸ ἐξῆς διαπερὰ** – *kroczył (...) przez*] we właściwym sensie „przekroczył”.

²²⁸ (504) φλέγων γὰρ αὐγαῖς λαμπρὸς ἡλίου κύκλος / μέσον πόρον διήκε, θερμαίνων φλογί] **διελθεῖν καὶ ρεῦσαι ἐποίησεν** – *Bowiem gdy słońce jasny krąg, płonący żarem, / ogrzewać począł ziemię, topnieć jęły lody...* (przeł. S.S.)] (słońce – K.Ch.) przeniknęło przez (lód – K.Ch.) i sprawiło, że się rozpuścił.

²²⁹ (511) ἐστιοῦχον] **τὴν Περσίδα τὴν ἔχουσαν αὐτῶν τὴν ἐστίαν** – *rodzinną*] Persję, będącą ich domem.

²³⁰ (517) διαπεπραγμένου] **πεφονευμένου** (gl.) – *zabitego*] zniszczonego.

²³¹ (520) φαύλως] **οὐκ ἀληθῶς** – *błędnie*] niesłusznie.

²³² (520) αὐτά: ἀντὶ τοῦ τὰ ὀνειράτα – *te*: zamiast „sny”.

²³³ (521) φάτις ὑμῶν] **ἡ ὑμῶν κρίσις ἢ λέγουσά μοι εὐξασθαι θεοῖς καὶ Δαρείῳ** – *wasze słowo* (przeł. S.S.)] wasza rada, która podpowiada mi (sc. Atossie – K.Ch.), aby modlić się do bogów i Dariusza.

ἔπειτα γῇ τε καὶ φθιτοῖς δωρήματα
 ἦξω λαβοῦσα πέλανον²³⁴ ἐξ οἴκων ἐμῶν·
 ἐπίσταμαι μὲν ὥς ἐπ’ ἐξειργασμένοις,
 525 ἄλλ’ ἐς τὸ λοιπὸν εἴ τι δὴ λῶον πέλοι²³⁵.
 ὑμᾶς δὲ χρὴ πὶ τοῖσδε τοῖς πεπραγμένοις
 πιστοῖσι πιστὰ ξυμφέρειν βουλευματα·
 καὶ παῖδ’, ἐάν περ δεῦρ’ ἐμοῦ πρόσθεν μόλη,
 παρηγορεῖτε, καὶ προπέμπετ’ ἐς δόμους,
 530 μὴ καὶ τι πρὸς κακοῖσι προσθῇται κακόν.

ΧΟΡΟΣ

ὦ Ζεῦ βασιλεῦ, νῦν μὲν Περσῶν
 τῶν μεγαλάρχων καὶ πολυάνδρων
 στρατιὰν ὀλέσας
 535 ἄστν τὸ Σούσων ἡδ’ Ἐκβατάνων
 πένθει δνοφερῷ κατέκρυσας·
 πολλὰ δ’ ἀπαλαῖς χερσὶ καλύπτρας
 κατερεικόμεναι²³⁶
 διαμυδαλέοις δάκρυσιν κόλπους
 540 τέγγουσ’, ἄλγους μετέχουσιναι.
 αἱ δ’ ἄβρογοὶ²³⁷ Περσίδες ἀνδρῶν
 ποθέουσιν ἰδεῖν ἀρτιζυγίαν,
 λέκτρων τ’ εὐνὰς ἀβροχίτωνας,
 χλιδανῆς ἥβης τέρψιν, ἀφεῖσαι,
 545 πενθοῦσι γόοις ἀκορέστοις.
 καὶ γὰρ δὲ μόρον τῶν οἰχομένων
 αἶρω²³⁸ δοκίμως πολυπενθῇ.

²³⁴ (524) **πέλανον** [ἔπειτα γῇ τε καὶ φθιτοῖς δωρήματα / ἦξω λαβοῦσα πέλανον ἐξ οἴκων ἐμῶν] **πεπεμμένον πλακοῦντα** – placek ofiarowy [następnie ziemi i zmarłym dary (złożyć – K.Ch.) przyjdę przynosząc placek z mego domu]: złożyła placek jako obiatę.

²³⁵ (525) **ἐπίσταμαι μὲν ὥς ἐπ’ ἐξειργασμένοις, / ἄλλ’ ἐς τὸ λοιπὸν εἴ τι δὴ λῶον πέλοι** **οἶδα μὲν ὅτι τὸ κακὸν ἤδη ἐγένετο· ἄλλὰ κὰν ἐπὶ τοῖς ζῶσιν ἀνδράσιν εὖξομαι** – Wiem-ci, że już za późno – lecz na przyszłe czasy: / może się jeszcze kiedyś coś lepszego zdarzy... (przeł. S.S.)] zdaję sobie sprawę, że nieszczęście już się wydarzyło; będę się jednak modlić za mężów, którzy nadal żyją.

²³⁶ (538) **κατερεικόμεναι** **κατασχίζουσιναι, ἐνεργητικῶς** – rozdzierające szaty (κατερεικόμεναι) [drące (κατασχίζουσιναι), w stronie czynnej].

²³⁷ (541) **ἀβρογοὶ· αἱ ἐντροφῶσαι τοῖς δάκρυσιν** – zawodzące: te, które rozplywają się we łzach.

²³⁸ (547) **αἶρω** **βαστάζω** – znoszę] wytrzymuję.

νῦν γὰρ δὴ πρόπασα μὲν στένει	στρ.α΄
γαῖ΄ Ἀσίς ἐκκενουμένα ²³⁹ .	
Ξέρξης μὲν ἄγαγεν ²⁴⁰ , ποποῖ,	550
Ξέρξης δ΄ ἀπώλεσεν, τοτοῖ,	
Ξέρξης δὲ πάντ΄ ἐπέσπε δυσφρόνως	
βαρίδεσσι ²⁴¹ ποντίαις.	
τίπτε Δαρεῖος μὲν οὐ-	
τω τότ΄ ἀβλαβῆς ἐπῆν	555
τόξαρχος πολιήταις,	
Σουσίδαις φίλος ἄκτωρ ²⁴² ;	
πεζοὺς τε καὶ θαλασσίους	ἀντ.α΄
ὁμόπτεροι κυανώπιδες	
νᾶες μὲν ἄγαγον, ποποῖ,	560
νᾶες δ΄ ἀπώλεσαν, τοτοῖ,	
νᾶες πανωλέθροισιν ἐμβολαῖς,	
διὰ δ΄ Ἰαόνων χέρας.	
τυτθᾶ ²⁴³ δ΄ ἐκφυγεῖν ἄνακτ΄	
αὐτὸν ὥς ἀκούομεν ²⁴⁴	565
Θρήκης ἅμ πεδιήρεις	
δυσχίμους τε κελεύθους.	
τοὶ δ΄ ἄρα πρωτόμοιροι ²⁴⁵ ,	στρ.β΄
φεῦ,	

²³⁹ (549) ἐκκενουμένα] τῶν ἀνδρῶν – opustoszała] z mężów.

²⁴⁰ (550) ἄγαγεν] εἰς τὸν πόλεμον – wiódł] na wojnę.

²⁴¹ (553) βαρίδεσσι] βαρίδες αἱ νῆες – czółnami] czółna to okręty.

²⁴² (557) ἄκτωρ] βασιλεύς – wódz] król.

²⁴³ (564) τυτθᾶ] δ ἡμεῖς λέγομεν παρ΄ ὀλίγον – ledwie] my używamy (zwrotu – K.Ch.) „o mało co”.

²⁴⁴ (563) διὰ δ΄ Ἰαόνων χέρας. / τυτθᾶ δ΄ ἐκφυγεῖν ἄνακτ΄ / αὐτὸν ὥς ἀκούομεν] περισσοὶ οἱ δύο δὲ καὶ τὸ ὥς. τὸ δ΄ ἐξῆς· μόγις δὲ διαφυγεῖν ἀκούομεν τὰς χεῖρας Ἰαόνων τὸν ἄνακτα – bowiem z rąk Jonów. Ledwie bowiem uciekł sam wódz, jak słyszymy] dodatkowo zostały użyte dwa (słowa – K.Ch.): „bowiem” (δὲ) oraz „jak” (ὥς). We właściwym szyku: „słyszemy, że wódz z trudem uciekł z rąk Jonów”.

²⁴⁵ A (568) πρωτόμοιροι] περὶ τῶν τεθνηκότων ἐν Σαλαμῖνι – umierający najpierw] o tych, którzy zginęli pod Salaminą.

B (568) πρωτόμοροι· οἱ πρῶτοι ἀποθανόντες. τὸ ἐξῆς τούτου ἐστὶ· σκύλλονται πρὸς ἀναύδων – umierający najpierw: ci, którzy zginęli jako pierwsi. W logicznym układzie tekstu (następują po tym słowa – K.Ch.) „są rozszarpywani przez nieme (sc. ryby – K.Ch.)” (cf. v. 582 – K.Ch.).

ληφθέντες πρὸς ἀνάγκαν ²⁴⁶ , ἡέ, ἄκτὰς ἀμφὶ Κυχρείας ²⁴⁷ , ὀά, ἔρρνονται. στένε καὶ δακνύ- ζου ²⁴⁸ , βαρὶ δ' ἀμβόασον οὐράνι' ἄχη ²⁴⁹ , ὀά, τεῖνε δὲ δυσβάυκτον ²⁵⁰ βοᾶτιν ²⁵¹ τάλαιναν ἀυδάν.	570
γναπτόμενοι δὲ δῖνα, φεῦ, σκύλλονται πρὸς ἀναύδων ²⁵² , ἡέ, παίδων τᾶς ἀμιάντου ²⁵³ , ὀά, πενθεῖ δ' ἄνδρα δόμος ²⁵⁴ στερη- θεῖς τοκέης δ' ἄπαιδες δαιμόνι' ἄχη, ὀά, δυσρόμενοι γέροντες τὸ πᾶν δὴ κλύουσιν ἄλγος.	575
τοὶ δ' ἀνὰ γὰν Ἀσίαν δὴν οὐκ ἔτι περσονομοῦνται ²⁵⁵ ,	580

²⁴⁶ (570) πρὸς ἀνάγκαν· τὴν τοῦ θανάτου. Ὅμηρος: ἔπει κατὰ μοῖρ' ἐπέδη-
σεν' (λ 291) – *zgodnie z przeznaczeniem*: (przeznaczeniem – K.Ch.) śmierci. Homer:
„kiedy Konieczność spętała” (λ 292).

²⁴⁷ (572) Κυχρείας] τῆς Σαλαμίνος – *Kychrei*] Salaminyn.

²⁴⁸ (574) δακνάζου] παραγωγως ἀντὶ τοῦ δάκνου – rozplacz się] z niewielką zmianą zamiast „płacz”.

²⁴⁹ (575) ἀμβόασον / οὐράνι' ἄχη] ἕως τοῦ οὐρανοῦ βόησον τὰ ἄχη – *krzycz podniebne cierpienia*] wykrzykuj cierpienia aż do nieba.

²⁵⁰ (578) δυσβάυκτον] **θηρητικὴν** (gl.) – wydająca żalosne krzyki] skłonna do płaczu.

²⁵¹ (579) βοᾶτιν] βοητικὴν – *krzykaczkę*] krzycząca.

²⁵² (582) ἀναύδων] τῶν ἰχθύων – *niemych*] ryb.

²⁵³ (584) τᾱς ἀμιάντου] τῆς θαλάσσης· αὐτὴν γὰρ λέγει ἀμιάντον – *czystego*] morza; bowiem (Aischylos – K.Ch.) nazywa je czystym.

²⁵⁴ (586) δόμος] **λείπει πῶς** – *dom*] brakuje (słowa – K.Ch.) „każdy”.

²⁵⁵ (593) *περσονομοῦνται ὑπὸ Περσῶν ἄρχονται* – żyją zgodnie z perskim prawem] są rządzani przez Persów.

οὐκ ἔτι δασμοφοροῦσιν
δεσποσύνοισιν ἀνάγκαις,
οὐδ' ἐς γὰν προπίτνοντες
ἄζονται βασιλεία
γὰρ διόλωλεν ἰσχύς.

595

οὐδ' ἔτι γλῶσσα βροτοῖσιν
ἐν φυλακαῖς λέλυται γὰρ
λαὸς ἐλεύθερα βάζειν,
ὡς ἐλύθη ζυγὸν ἀλκᾶς²⁵⁶.
αἵμαχθεῖσα δ' ἄρουραν
Αἴαντος περικλύστα
νᾶσος ἔχει τὰ Περσῶν²⁵⁷.

ἀντ.γ'
600

605

ΑΤΟΣΣΑ

φίλοι, κακῶν μὲν ὅστις ἔμπειρος κυρεῖ,
ἐπίσταται βροτοῖσιν ὥς, ὅταν κλύδων
κακῶν ἐπέλθῃ πάντα δειμαίνειν φίλει·
ὅταν δ' ὁ δαίμων εὐροῇ, πεποιθέναι
τὸν αὐτὸν αἰὲν δαίμον' οὐριεῖν²⁵⁸ τύχης²⁵⁹.

610

²⁵⁶ (599) οὐδ' ἔτι γλῶσσα βροτοῖσιν / ἐν φυλακαῖς λέλυται γὰρ / λαὸς ἐλεύθερα βάζειν, / ὡς ἐλύθη ζυγὸν ἀλκᾶς] οὐδένα γὰρ δεδίασιν οἱ ὑπήκοοι ἔτι. ἡλευθέρωται οἷν αὐτῶν ἡ γλῶσσα πρὸς τὸ κακηγορεῖν βασιλέα – Ludzkie języki dziś wolne; / jarzmo zrzuciwszy przymusu / mowy swobodnej się uczy / lud wyzwolony z poddaństwa (przeł. S.S.)] poddani bowiem nikogo się już nie obawiają. Ich głos został więc uwolniony i mogą złorzeczyć królowi.

(602) ζυγὸν ἀλκᾶς] ἡ ἀλκή – jarzmo siły] siła.

²⁵⁷ (605) τὰ Περσῶν] σώματα – Persów] ciała.

²⁵⁸ (610) οὐριεῖν [φίλοι, κακῶν μὲν ὅστις ἔμπειρος κυρεῖ, / ἐπίσταται βροτοῖσιν ὥς, ὅταν κλύδων / κακῶν ἐπέλθῃ πάντα δειμαίνειν φίλει / ὅταν δ' ὁ δαίμων εὐροῇ, πεποιθέναι / τὸν αὐτὸν αἰὲν δαίμον' οὐριεῖν τύχης] οὐριοδρομεῖν. παρὰ τὸ Ὀμηρικόν (σ 136) 'τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων, οἷον ἐπ' ἡμᾶρ ἄγησιν' – wyruszyć w drogę przy pomysłnym wietrze [Przyjacie! Kto w życiu doświadczył niedoli, / ten wie, że gdy człowieka zwałnione zaleje / nieszczęść morze, wnet gotów lękać się wszystkiego; / zaś gdy piękną mu rzeką płynie los, już wierzy, / że się nigdy nie zmieni wiatr, co wzdyma żagle (przeł. S.S.)]: płynąć z pomysłnym wiatrem, od słów Homera (s. 136–137): „dusza plemienia ziemskiego zależy od dnia” (przeł. J. Paradowski).

²⁵⁹ (606) φίλοι, κακῶν μὲν ὅστις ἔμπειρος κυρεῖ, / ἐπίσταται βροτοῖσιν ὥς, ὅταν κλύδων / κακῶν ἐπέλθῃ πάντα δειμαίνειν φίλει / ὅταν δ' ὁ δαίμων εὐροῇ, πεποιθέναι / τὸν αὐτὸν αἰὲν δαίμον' οὐριεῖν τύχης] ἔθος ἔχουσιν οἱ δυστυχοῦντες δυστυχίαν φαντάζεσθαι, οἱ δὲ εὐτυχοῦντες εὐτυχίαν – Przyjacie! Kto w życiu doświadczył niedoli, / ten wie, że gdy człowieka zwałnione zaleje / nieszczęść

ἔμοι γὰρ ἤδη πάντα μὲν φόβου πλέα
 ἐν ὄμμασιν τάνταϊα²⁶⁰ φαίνεται θεῶν,
 βοᾷ δ' ἐν ὧσι κέλαδος οὐ παιώνιος²⁶¹.
 τοία κακῶν ἔκπληξις ἐκφοβεῖ φρένας.
 τοιγὰρ κέλευθον τήνδ' ἄνευ τ' ὀχημάτων
 χλιδῆς τε τῆς πάροιθεν ἐκ δόμων πάλιν
 ἔστειλα, παιδὸς πατρὶ²⁶² πρευμενεῖς χοᾶς
 φέρουσ', ἅπερ νεκροῖσι μελικτήρια²⁶³,
 βοός τ' ἀφ' ἀγνῆς²⁶⁴ λευκὸν εὖποτον γάλα
 τῆς τ' ἀνθεμουργοῦ στάγμα, παμφαῆς²⁶⁵ μέλι
 λιβάσιν ὕδρηλαῖς παρθένου²⁶⁶ πηγῆς μέτα²⁶⁷.
 ἀκήρατόν τε μητρὸς ἀγρίας²⁶⁸ ἄπο
 ποτόν, παλαιᾶς ἀμπέλου γάνος τόδε,
 τῆς τ' αἰὲν ἐν φύλλοισι θαλλούσης²⁶⁹ βίον

morze, wnet gotów lękać się wszystkiego; / zaś gdy piękną tu rzeką płynie los, już wierzy,
 / że się nigdy nie zmieni wiatr, co wzdyma żagle (przeł. S.S.)] nieszczęśliwi mają zwyczaj
 spodziewać się nieszczęścia, szczęśliwi natomiast szczęścia.

²⁶⁰ (612) ἄνταϊα (W.T. – τάνταϊα | W.S. – ἀνταῖα) [ἔμοι γὰρ ἤδη πάντα μὲν
 φόβου πλέα / ἐν ὄμμασιν τάνταϊα φαίνεται θεῶν] **ἐναντία φαίνεται τὰ θεῶν**
οἷον ἀντικειμένους ἡμῖν ὄρω τοὺς θεοὺς – przeszkody [Mnie oto w oczach stają wid-
 ma, strachy wielkie, / jakie jeno gniew boży na śmiertelnych zsyła (przeł. S.S.)]: przeciwności
 wydają się (pochodzić od – K.Ch.) bogów; czyli „widzę, że bogowie są nam przeciwni”.

²⁶¹ (613) οὐ παιώνιος] οὐ παιώνιος, ἀλλὰ φθαρτικός – nie uzdrawiający] nie
 uzdrawiający, lecz zgubny.

²⁶² (617) παιδὸς πατρὶ] πατρὶ παιδός – syna ojcu] ojcu syna.

²⁶³ (618) νεκροῖσι μελικτήρια] σημειῶσαι τὸ εἶδος τῶν χοῶν – ofiary prze-
 błagalne dla zmarłych] chodzi o rodzaj ofiar.

²⁶⁴ (619) βοός (...) ἀγνῆς] λευκῆς ἢ ἀγελαίας, ἢ ἀσινοῦς – krowy (...) czystej]
 białej lub żyjącej w stadzie, albo też niewinnej.

²⁶⁵ (620) παμφαῆς] παιδρόν (gl.) – pełnego blasku] błyszczącego.

²⁶⁶ (621) παρθένου] καθαράς (gl.) – dziewiczego] czystego.

²⁶⁷ (621) παρθένου πηγῆς μέτα] σὺν ὕδατι πηγαίῳ – z dziewiczego źródła (przeł.
 S.S.)] źródłaną wodą.

²⁶⁸ (622) ἀγρίας] ἀγριοποιῶ διὰ τὴν μέθην – dzikiej] czyniącej dzikim za spra-
 wą czystego wina.

²⁶⁹ (625) αἰὲν ἐν φύλλοισι θαλλούσης βίον / ξανθῆς ἐλαίας καρπὸς εὐώδης
 πάρα] αἰεὶ γὰρ ἔχει τὰ φύλλα: διὸ προσέθηκεν ‘ἐν φύλλοισι θαλλούσης’ πρὸς τὸν
 καρπὸν. οὐ γὰρ διηνεκῆς – nie zrzuca / nigdy szaty listowia, póki jeno żyje / oliwki płowy, won-
 ny plon (przeł. S.S.)] zawsze bowiem ma liście: dlatego (Ajschylos – K.Ch.) napisał: „rosnącej
 w liściach” w przeciwieństwie do owocu. [Oliwka – K.Ch.] bowiem nie owocuje bez przerwy.

ξανθῆς ἐλαίας καρπὸς εὐώδης πάρα, 625
 ἄνθη τε πλεκτά²⁷⁰, παμφόρου γαίας τέκνα.
 ἄλλ', ὦ φίλοι, χοαῖσι ταῖσδε νερτέρων
 ὕμνους ἐπευφημεῖτε, τὸν τε δαίμονα²⁷¹
 Δαρεῖον ἀνακαλεῖσθε. γαπότους δ' ἐγὼ
 τιμὰς προπέμψω τάσδε νερτέροις θεοῖς. 630

ΧΟΡΟΣ

βασίλεια γύναι, πρέσβος Πέρσαις²⁷²,
 σύ τε πέμπε χοὰς θαλάμους ὑπὸ γῆς,
 ἡμεῖς θ' ὕμνοις αἰτησόμεθα
 φθιμένων πομποῦς
 εὐφρονας εἶναι κατὰ γαίας. 635
 ἀλλά, χθόνιοι δαίμονες ἄγνοί,
 Γῇ τε καὶ Ἑρμῇ, βασιλεὺς τ' ἐνέρων,
 πέμψατ' ἔνερθεν ψυχὴν²⁷³ ἐς φῶς·
 εἰ γάρ τι κακῶν ἄκος οἶδε πλέον,
 μόνος ἂν θνητῶν πέρας εἴποι. 640

ἦ ῥ' αἶει μου μακαρίτας²⁷⁴ ἰσοδαίμων βασιλεὺς
 βάρβαρα σαφηνῇ
 ἰέντος τὰ παναίολ' αἰ-
 ανῇ δύσθροα βάγματα;
 παντάλαν'²⁷⁵ ἄχῃ διαβοάσω;
 νέρθεν ἄρα κλύει μου; 645

ἀλλὰ σύ μοι, Γᾶ τε καὶ ἄλλοι χθονίων²⁷⁶ ἀγεμόνες,
 δαίμονα μεγανυχῇ
 ἰόντ' αἰνέσατ' ἐκ δόμων²⁷⁷, αντ. β'

²⁷⁰ (626) ἄνθη τε πλεκτά] **στέμματα** – *i splecione kwiaty*] wieńce.

²⁷¹ (628) δαίμονα] **ὡς θεὸς γὰρ παρὰ Πέρσαις τιμᾶται** – *bóstwo*] (Ajschylos mówi tak – K.Ch.) ponieważ (Dariusz – K.Ch.) jest czczony przez Persów jako bóg.

²⁷² (631) πρέσβος Πέρσαις] **τιμία παρὰ Πέρσαις** (gl.) – *czczona u Persów* (sc. Atossa – K.Ch.)] świętość dla Persów.

²⁷³ (638) ψυχὴν] **τὴν Δαρεῖου** – *duszę*] Dariusza.

²⁷⁴ (641) μακαρίτας (W.T. – μακαρίτας | W.S. – μακαρίτης)] **μακαρίτης ὁ τεθνεὺς, μακάριος ὁ ζῶν** – *zmarły*] (termin – K.Ch.) μακαρίτης odnosi się do nieboszczyka, (termin – K.Ch.) μακάριος do żyjącego.

²⁷⁵ (645) παντάλαν'] **θηρητικὰ** – *klęski*] nieszczęścia.

²⁷⁶ (647) χθονίων] **τὸν καταχθόνιων** – *ziemnych*] podziemnych.

²⁷⁷ (648) ἰόντ' αἰνέσατ' ἐκ δόμων] **αἰνέσατε ἐλθεῖν ἐξ Αἰδου** – *wyjsć pozwólcie z domostwa*] pozwólcie przybyć z Hadesu.

Περσᾶν Σουσιγενῇ θεόν· πέμπετε δ' ἄνω οἶον οὐπω Περσὶς αἶ' ἐκάλυπεν.	650
ἦ φίλος ἀνὴρ, φίλος ὄχθος ²⁷⁸ . φίλα γὰρ κέκευθεν ἦθη. Ἀἰδωνεὺς δ' ἀναπομπὸς ἀνίει, Ἀἰδωνεύς, Δαρεῖον, οἶον ἄνακτα Δαρεῖον ²⁷⁹ . ἦέ.	στρ.β' 655
οὐδὲ γὰρ ἄνδρας ποτ' ἀπάλλω πολεμοφθόροιςιν ἅταις, θεομήστωρ δ' ἐκικλήσκετο Πέρσαις, θεομήστωρ δ' ἔσκεν, ἐπεὶ στρατὸν εὖ ἐποδώκει ²⁸⁰ . ἦέ.	ἀντ.β' 660
βαλὴν ²⁸¹ , ἀρχαῖος βαλὴν, ἴθ' ἴθ', ἰκοῦ, ἔλθ' ἐπ' ἄκρον κόρυμβον ὄχθου, κροκόβαπτον ποδὸς εὐμαριν ²⁸² αἰείρων, βασιλείου τήρας ²⁸³ φάλαρον πιφάυσκων ²⁸⁴ .	στρ.γ' 665

²⁷⁸ (653) ὄχθος] **τάφος** – *kopiec*] grób.

²⁷⁹ (656) οἶον ἄνακτα Δαρεῖον] **τὸν μόνον γενόμενον βασιλέα διὰ τὸ κηδεμονικόν. ἔοικε δὲ ὁ Δαρεῖος καὶ Δαρεϊὰν λέγεσθαι. ἢ τὴν Δαρεϊὰν ψυχὴν ἀνάπεμψον** – *takiego wielkiego wodza Dariusza*] jedynego króla, którego rządy były życiowe dla ludu. Wydaje się, że Dariusz jest wywoływany (słowem – K.Ch.) „Dariuszu” (Δαρεϊὰν) lub też (w domyśle jest sformułowanie – K.Ch.) „przyslij Dariuszową (Δαρεϊὰν) duszę”.

²⁸⁰ (661) ἐποδώκει] **ὑπὸ τὸν ἑαυτοῦ πόδα ἡνιόχει** – *dowodził*] podporządkował sobie.

²⁸¹ A (663) βαλὴν (W.T. – βαλὴν | W.S. – βαλλήν)] **βαλλήνα τὸν βασιλέα Εὐφορίων δὲ Θουρίων φησὶ τὴν διάλεκτον** – *władcę* (βαλλήν)] władającego (βαλλήνα), czyli króla (βασιλέα). Euforion mówi, (że słowo pochodzi – K.Ch.) z dialektu mieszkańców Turioj.

B (663) **βαλλήν** (W.T. – βαλὴν | W.S. – βαλλήν)· **βασιλεὺς κατὰ Θουρίους** – *władca*: król u mieszkańców Turioj.

²⁸² (665) εὐμαριν] **εἶδος ὑποδήματος** – *trzewik*] rodzaj obuwia.

²⁸³ (666) **τιάρας** (W.T. – τήρας | W.S. – τιάρας)· **τῆς κυρβασίας** – *tiary*: perskiego nakrycia głowy.

²⁸⁴ (666) βασιλείου τήρας φάλαρον πιφάυσκων] **φαίνων, δεικνύων τῆς περικεφαλαίας τὸν λόφον** – *odslaniając królewskiej tiary ozdobę*] pokazując, ukazując szczyt nakrycia głowy.

βάσκε, πάτερ²⁸⁵ ἄκακε, Δαρειάν,
οἷ,

ὅπως καινὰ τε κλύης νέα τ' ἄχη· ἀντ.γ'
δέσποτα δεσπότη, φάνηθι. 670
Στυγία γάρ τις ἐπ' ἀχλὺς πεπότηται.
νεολαία γὰρ ἤδη κατὰ γῶς ὄλωλεν.
βάσκε, πάτερ ἄκακε, Δαρειάν,
οἷ.

αἰαῖ αἰαῖ. ἐπωδός 675
ὦ πολύκλαυτε φίλοισι θανών.
τί τῶδε, δυνάστα²⁸⁶, δυνάστα,
περὶ τὰ σὰ δίδυμα
δί' ἄνοιαν ἀμαρτία²⁸⁷
πάσα γὰ τῶδ' 680
ἐξέφθινται τρίσκαλμοι
νᾶες, ἄναες νᾶες²⁸⁸;

ΔΑΡΕΙΟΣ

ὦ πιστὰ πιστῶν²⁸⁹ ἥλικές θ' ἥβης ἐμῆς²⁹⁰
Πέρσαι γεραιοί, τίνα πόλις πονεῖ πόνον;
στένει, κέκοπται, καὶ χαράσσεται πέδον· 685
λεύσσω δ' ἄκοιτιν τὴν ἐμὴν τάφου πέλας
ταρβῶ, χοὰς δὲ πρευμαμένης ἐδεξάμην.
ὕμεις δὲ θρηνεῖτ' ἐγγὺς ἐστῶτες τάφου

²⁸⁵ (667) βάσκε, πάτερ] ὡς ἐπωδῇ κέχρηται τῷ 'βάσκε πάτερ' – przybądź ojciec] jako dośpiew (Ajschylos – K.Ch.) używa słów „przybądź ojciec”.

²⁸⁶ (677) δυνάστα] ἀντὶ τοῦ δυνάστα – władco] zamiast „panie”.

²⁸⁷ A (679) ἀμαρτία (W.T. – ἀμαρτία | W.S. – ἀμάρτια)· ὁμοῦ ἡρμοσμένα. τινὲς δὲ τὰ ἀμαρτήματα – zblądzenia (ἀμάρτια): (forma – K.Ch.), która pasuje w tym miejscu. Niektórzy jednak (używają formy – K.Ch.) ἀμαρτήματα.

B (679) δίδυμα (...) ἀμαρτία] δύο, Πέρσου καὶ Ξέρξου – podwójnemu (...) zblądzeniu] dwa (zblądzenia – K.Ch.), (jako – K.Ch.) Pers i (jako – K.Ch.) Kserkses.

²⁸⁸ (682) ἄναες νᾶες] αἱ μηκέτι νῆες. ἀπώλοντο γάρ – okręty nie okręty] już nie okręty; zostały bowiem zniszczone.

²⁸⁹ (683) ὦ πιστὰ πιστῶν] ἐκ πιστῶν πατέρων πιστοὶ υἱοί – o wierni z wiernych] z wiernych ojców wierni synowie.

²⁹⁰ (683) ὦ πιστὰ πιστῶν ἥλικές θ' ἥβης ἐμῆς] ὑποκρίνεται ὁ Δαρεῖος – O wierni z wiernych, lat mych młodych towarzysze (et sqq.) (przeł. S.S.)] odzywa się Dariusz.

καὶ ψυχᾶγωγοῖς ὀρθιάζοντες γόοις²⁹¹
οἰκτρῶς καλεῖσθῆ μ' ἐστὶ δ' οὐκ εὐέξοδον²⁹², 690
ἄλλως τε πάντως χοί' κατὰ χθονὸς θεοὶ
λαβεῖν ἀμείνους εἰσὶν ἢ μεθιέναι.
ὅμως δ' ἐκείνους ἐνδυναστεύσας²⁹³ ἐγὼ
ἦκω· τάχυνε δ', ὥς ἄμεμπτος ᾧ χρόνου.
τί δ' ἐστὶ Πέρσαις νεοχμὸν ἐμβριθεὶς κακόν²⁹⁴; 695

ΧΟΡΟΣ

σέβομαι μὲν προσιδέσθαι,
σέβομαι δ' ἀντία λέξαι
σέθεν ἀρχαίῳ περὶ τάρβει.

ΔΑΡΕΙΟΣ

ἀλλ' ἐπεὶ κάτωθεν ἦλθον σοῖς γόοις πεπεισμένος,
μῆ τι μακιστήρα²⁹⁵ μῦθον, ἀλλὰ σύντομον λέγων 700
εἰπὲ καὶ πέραινε πάντα, τὴν ἐμὴν αἰδῶ μεθεῖς.

ΧΟΡΟΣ

δίεμαι²⁹⁶ μὲν χαρίσασθαι²⁹⁷,
δίεμαι δ' ἀντία φάσθαι²⁹⁸,
λέξας δύσλεκτα φίλοισιν.

²⁹¹ (689) ὀρθιάζοντες γόοις] **μεγάλως θρηνοῦντες** – głośno zawodzący] donośnie lamentujący.

²⁹² (690) οὐκ εὐέξοδον[ἐστὶ δ' οὐκ εὐέξοδον, / ἄλλως τε πάντως χοί' κατὰ χθονὸς θεοὶ / λαβεῖν ἀμείνους εἰσὶν ἢ μεθιέναι]· οὐ δυνατὸν ταχέως ἐξιέναι. ἀπολογεῖται δὲ ὡς βραδύνας – nie ma łatwego wyjścia [Nielatwa to sprawa – na światło / z mroku wyjść, a i bogi podziemne przybysza / łatwiej przyjąć gotowe niżli puścić wolno (przeł. S.S.)]: nie można szybko wyjść. (Dariusz – K.Ch.) usprawiedliwia swoją zwłokę.

²⁹³ (693) ἐκείνους ἐνδυναστεύσας] **μεγάλα δυνηθεῖς παρ' αὐτοῖς** – panował nad nimi] miał na nich wielki wpływ.

²⁹⁴ (695) νεοχμὸν ἐμβριθεὶς κακόν] **νεωστὶ γενόμενον, παρὰ τὴν αἰχμὴν** – nowa straszna klęska] ta, która właśnie się wydarzyła, z powodu bitwy.

²⁹⁵ (700) μακιστήρα] **μήκουσ ἐχόμενον** – rozwlekłego] będącego długim.

²⁹⁶ (702) δίεμαι] **δέδια** – lękam się] boję się.

²⁹⁷ (702) δίεμαι μὲν χαρίσασθαι] **τὰ πρὸς χάριν εἰπεῖν δέδια μὲν σοι** – lękam się być posłusznym] boję się, zgodnie z twoją wolą, powiedzieć ci o wszystkim.

²⁹⁸ (703) δίεμαι δ' ἀντία φάσθαι] **ἀληθεῖσαι· λυπηθήσῃ γάρ** – lękam się mówić do ciebie (Dariuszu – K.Ch.)] (lękam się – K.Ch.) mówić prawdę; bowiem zmartwisz się.

ΔΑΡΕΙΟΣ

ἀλλ' ἐπεὶ δέος παλαιὸν σοὶ φρενῶν ἀνθίσταται, 705
 τῶν ἐμῶν λέκτρων γεραῖα ξύννομ' εὐγενὲς γύναι,
 κλαυμάτων λήξασα τῶνδε καὶ γόων σαφές τί μοι
 λέξον. ἀνθρώπεια δ' ἄν τοι πῆματ' ἂν τύχοι βροτοῖς²⁹⁹.
 πολλὰ μὲν γὰρ ἐκ θαλάσσης, πολλὰ δ' ἐκ χέρσου κακὰ
 γίγνεται θνητοῖς, ὁ μᾶσσων³⁰⁰ βίοτος³⁰¹ ἦν ταθῇ πρόσω. 710

ΑΤΟΣΣΑ

ὦ βροτῶν πάντων ὑπερσχὼν ὄλβον εὐτυχεῖ πότμῳ,
 ὥς θ' ἔως ἔλευσες ἀνγὰς ἡλίου, ζηλωτὸς ὢν
 βίοντα εὐαίωνα Πέρσαις ὥς θεὸς διήγαγες,
 νῦν τέ σε ζηλῶ θανόντα, πρὶν κακῶν ἰδεῖν βάθος³⁰².
 πάντα γάρ, Δαρεῖ', ἀκούσῃ μῦθον ἐν βραχεῖ λόγῳ· 715
 διαπεπόρηται τὰ Περσῶν πράγμαθ', ὥς εἰπεῖν ἔπος³⁰³.

ΔΑΡΕΙΟΣ

τίνι τρόπῳ; λοιμοῦ τις ἦλθε σκηπτός, ἢ στάσις πόλει;

ΑΤΟΣΣΑ

οὐδαμῶς· ἀλλ' ἀμφ' Ἀθήνας πᾶς κατέφθαρται στρατός.

ΔΑΡΕΙΟΣ

τίς δ' ἐμῶν ἐκεῖσε παίδων³⁰⁴ ἐστρατηλάται; φράσον.

ΑΤΟΣΣΑ

θοῦριος Ξέρξης, κενώσας πᾶσαν ἡπείρου πλάκα³⁰⁵. 720

²⁹⁹ (708) ἀνθρώπεια δ' ἄν τοι πῆματ' ἂν τύχοι βροτοῖς] γνώμη – *Kłeska zawsze na człowieka może spaść – to ludzka rzecz* (przeł. S.S.)] sentencja.

³⁰⁰ (710) μᾶσσων] ὁ μείζων (gl.) – *dłuższy*] dłużej trwający.

³⁰¹ (710) ὁ μᾶσσων βίοτος] ἐν τῷ μακρῷ τοῦ βίου χρόνῳ – *dłuższe życie*] w długim czasie życia.

³⁰² (714) νῦν τέ σε ζηλῶ θανόντα, πρὶν κακῶν ἰδεῖν βάθος] ᾧ – *Dzisiaj ci, żeś zmarł, zazdroścę, / nie zajrzawszy w otchłań nędz* (przeł. S.S.)] sentencja.

³⁰³ (716) ὥς εἰπεῖν ἔπος] σημειῶσαι τὸ ὥς ἔπος εἰπεῖν – *że powiem tak*] oznacza: „że tak powiem”.

³⁰⁴ (719) τίς δ' ἐμῶν ἐκεῖσε παίδων] Ἡρόδοτος (VII, 2) ζ' φησὶ Δαρείου παῖδας εἶναι, Ἑλλάνικος δὲ ἰα' – *któryż to z moich synów* (przeł. S.S.)] Herodot mówi, że Dariusz miał 7 dzieci, a Hellanikos, że (miał ich – K.Ch.) 11.

³⁰⁵ (720) ἡπείρου πλάκα] τὸ ἅπλωμα, περιφραστικῶς τὴν ἡπειρον – *plaszczynę lądu*] równina, opisowo o lądzie.

ΔΑΡΕΙΟΣ

πεζὸς ἢ ναύτης δὲ πεῖραν τήνδ’ ἐμώρανεν τάλας;

ΑΤΟΣΣΑ

ἀμφοτέρα³⁰⁶ διπλοῦν μέτωπον ἦν δυοῖν στρατευμάτοιιν.

ΔΑΡΕΙΟΣ

πῶς δὲ καὶ στρατὸς τοσόσδε πεζὸς ἤνυσεν περᾶν;

ΑΤΟΣΣΑ

μηχαναῖς ἔξευξεν Ἑλλης πορθμόν, ὥστ’ ἔχειν πόρον³⁰⁷.

ΔΑΡΕΙΟΣ

καὶ τόδ’ ἐξέπραξεν, ὥστε Βόσπορον³⁰⁸ κλῆσαι μέγαν;

725

ΑΤΟΣΣΑ

ὦδ’ ἔχει, γνώμης δὲ ποῦ τις δαιμόνων ξυνήψατο³⁰⁹.

ΔΑΡΕΙΟΣ

φεῦ, μέγας τις ἦλθε δαίμων, ὥστε μὴ φρονεῖν καλῶς.

ΑΤΟΣΣΑ

ὥς ἰδεῖν τέλος πάρεστιν, οἶον ἤνυσεν κακόν.

ΔΑΡΕΙΟΣ

καὶ τί δὴ πράξασιν αὐτοῖς ὦδ’ ἐπιστενάζετε;

ΑΤΟΣΣΑ

ναυτικὸς στρατὸς κακωθεῖς³¹⁰ πεζὸν ὥλεσε στρατόν.

730

³⁰⁶ (722) ἀμφοτέρα] καὶ ναυτικὸν καὶ πεζόν (gl.) – obydwa] (sc. wojska – K.Ch.) flota i piechota.

³⁰⁷ (724) ὥστ’ ἔχειν πόρον] ὥστ’ ἐπέχειν τὸ ὕδωρ καὶ συνέχειν τὸν πόρον – aby mieć przejście] ponieważ ujarzmił wodę i zbudował przejście (sc. Kserkses – K.Ch.).

³⁰⁸ A (725) Βόσπορον] τὸν Ἑλλήσποντον (gl.) – Bosfor] Hellespont.

B (725) Βόσπορον· τὸν Ἑλλήσποντον – Bosfor: Hellespont.

³⁰⁹ (726) γνώμης δὲ ποῦ τις δαιμόνων ξυνήψατο] ἴσως καὶ συνήργησεν αὐτῷ δαίμων τις – i bóstwo snadź jakoweś / mocą wsparło jego myśl (przeł. S.S.)] zupełnie tak, jakby wzięło w tym udział jakieś bóstwo.

³¹⁰ (730) ναυτικὸς στρατὸς κακωθεῖς] τῶν ναυτικῶν φθαρέντων οἱ ἐν Ψυτταλείᾳ εὐάλωτοι γεγέννηνται – morski zbrojny lud porażon (przeł. S.S.)] ci, z okrętów zniszczonych pod Psyttaleją stali się łatwymi ofiarami.

ΔΑΡΕΙΟΣ

ὦδε παμπήδην δὲ λαὸς πᾶς κατέφθαρται δορί;

ΑΤΟΣΣΑ

πρὸς τὰδ' ὥς Σούσων μὲν ἄστυ πᾶν κενανδρίαν στένει.

ΔΑΡΕΙΟΣ

ὦ πόποι κεδνῆς ἄρωγῆς κάπικουρίας στρατοῦ³¹¹.

ΑΤΟΣΣΑ

Βακτρίων δ' ἔρρει πανώλης δῆμος οὐδέ τις γέρων³¹².

ΔΑΡΕΙΟΣ

ὦ μέλεος, οἶαν ἄρ' ἦβην ξυμμάχων ἀπώλεσεν.

735

ΑΤΟΣΣΑ

μονάδα δὲ Ξέρξην ἔρημόν φασιν οὐ πολλῶν μέτα.

ΔΑΡΕΙΟΣ

πῶς τε δὴ καὶ ποῖ τελευτᾶν³¹³; ἔστι τις σωτηρία³¹⁴;

ΑΤΟΣΣΑ

ἄσμενον μολεῖν³¹⁵ γέφυραν γαῖν δυοῖν ζευκτηρίαν³¹⁶.

ΔΑΡΕΙΟΣ

καὶ πρὸς ἥπειρον σεσῶσθαι τήνδε, τοῦτ' ἐτήτυμον;

ΑΤΟΣΣΑ

ναί· λόγος κρατεῖ σαφηνῆς τοῦτο κοῦκ ἔνι στάσις³¹⁷.

740

³¹¹ (733) κεδνῆς ἄρωγῆς κάπικουρίας στρατοῦ] **τῆς ἀπολομένης** – *wojów promoc dzielna, wierna straż* (przeł. S.S.)] ta, która zginęła.

³¹² (734) οὐδέ τις γέρων] **ὃ ἔστι πάντες νέοι** – *nikt ze starców*] czyli wszyscy młodzi.

³¹³ (737) τελευτᾶν] **διαπράττεσθαι** – *czynić*] robić.

³¹⁴ (737) ἔστι τις σωτηρία] **ἐν ἐρωτήσει** – *jest jakieś wybawienie*] w formie pytania.

³¹⁵ (738) μολεῖν] **γρ. φυγεῖν** (gl.) – *wyruszać*] inna lekcja „uciekać”.

³¹⁶ (738) ζευκτηρίαν] **τὸν Ἑλλάσποντον, ὃς ζεύγνυσιν Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην** – *łącznik*] Hellespont, który łączy Azję i Europę.

³¹⁷ (740) τοῦτό κοῦκ ἔνι στάσις] **ἀμφιβολία. τοῦτο οὐκ ἄδηλον** – *i nie ma niezgody*] wątpliwości. To jest pewne.

ΔΑΡΕΙΟΣ

φεῦ, ταχεῖά γ' ἦλθε χρησμῶν πρᾶξις, ἐς δὲ παῖδ' ἐμὸν
 Ζεὺς ἐπέσκηπεν τελευτὴν θεσφάτων³¹⁸. ἐγὼ δέ που
 διὰ μακροῦ χρόνου τὰδ' ἠύχουν ἐκτελευτήσιν θεοῦς·
 ἀλλ' ὅταν σπεύδῃ τις αὐτός, ὡς θεὸς συνάπτεται³¹⁹.

νῦν κακῶν ἔοικε πηγὴ πᾶσιν εὐρήσθαι φίλοις.

745

παῖς δ' ἐμὸς τὰδ' οὐ κατειδὼς ἤνυσεν νέῳ θράσει·

ὅστις Ἑλλήσποντον ἱερὸν³²⁰ δοῦλον ὥς δεσμώμασιν

ἤλπισε σχήσειν ῥέοντα, Βῶσπορον, ῥόον θεοῦ·

καὶ πόρον μετερρύθμιζε, καὶ πέδαις σφυρηλάτοις

750

περιβαλὼν πολλὴν κέλευθον ἤνυσεν πολλῶ στρατῶ,

θνητὸς ὢν, θεῶν δὲ πάντων ὥς, οὐκ εὐβουλία,

καὶ Ποσειδῶνος κρατήσιν. πῶς τὰδ' οὐ νόσος φρενῶν

εἶχε παῖδ' ἐμὸν; δέδοικα μὴ πολὺς πλούτου πόνος

οὐμὸς ἀνθρώποις γένηται τοῦ φθάσαντος³²¹ ἀρπαγῇ³²².

ΑΤΟΣΣΑ

ταῦτά τοι κακοῖς ὁμιλῶν ἀνδράσιν διδάσκεται

755

θοῦριος Ξέρξης· λέγουσι δ' ὥς σὺ μὲν μέγαν τέκνοις

πλούτον ἐκτίσω ξὺν αἰχμῇ, τὸν δ' ἀνανδρίας ὕπο

³¹⁸ (741) φεῦ, ταχεῖά γ' ἦλθε χρησμῶν πρᾶξις, ἐς δὲ παῖδ' ἐμὸν / Ζεὺς ἀπέσκηπεν τελευτὴν θεσφάτων] ὥς τοῦ Δαρείου (μαντείου Kirchh.) εἰπόντος αὐτὸν ἀποβαλεῖν πολὺν στρατόν – *Och niestety! Nazbyt szybko słowa się spełniły wieszczb, / i Zeusową było wolą, by je mój wypełnił syn...* (przeł. S.S.)] (Dariusz powiedział tak – K.Ch.) ponieważ wyrocznia głosiła, że on (sc. Kserkses – K.Ch.) straci wielkie wojsko.

³¹⁹ (744) ἀλλ' ὅταν σπεύδῃ τις αὐτός, ὡς θεὸς συνάπτεται] ὅταν, φησί, σπουδάζῃ τις εἰς κακὰ ἢ εἰς καλὰ, ὁ θεὸς συνεπιλαμβάνεται – *Lecz gdy sam kto śpieszy, chętnie wesprze go w pośpiechu bóg* (przeł. S.S.)] kiedy, mówi (Ajschylos – K.Ch.), ktoś spieszy się do (robienia – K.Ch.) czegoś złego lub dobrego, bóg pomaga.

³²⁰ (747) Ἑλλήσποντον ἱερὸν] διὰ τὸ ἱδρῦσθαι αὐτόθι Διὸς ἱερὸν, ὥς Μνασίας· ἢ τὸν ἀνεμμένον, ὥς ἱερὸν ἰχθύον (Hom. Π 407) – *święty Hellespont*] z powodu zbudowania tam świątyni Dzeusa, jak mówi Mnaseas; lub w znaczeniu „poświęcony bogu”, jak (używa tego terminu Homer, pisząc – K.Ch.): „świętą rybę”.

³²¹ (754) τοῦ φθάσαντος] τοῦ καταλαμβάνοντος (gl.) – *tego, który przybędzie jako pierwszy*] tego, który zdobędzie (bogactwo – K.Ch.).

³²² (753) δέδοικα μὴ πολὺς πλούτου πόνος / οὐμὸς ἀνθρώποις γένηται τοῦ φθάσαντος ἀρπαγῇ] δέδοικα μὴ ὁ πολὺς πλούτος ἀρπαγῇ ὁ ἐμὸς ὑπὸ τοῦ φθάσαντος – *Lęk mię chwyta, by, co mój zgromadził trud, / tego nie zgrabiliż ninie pierwszy lepszy, byle kto...* (przeł. S.S.)] boję się, aby moje wielkie bogactwo nie zostało skradzione przez tego, który przybędzie jako pierwszy.

ἔνδον αἰχμάζειν³²³, πατρῶον δ' ὄλβον οὐδὲν αὐξάνειν.
 τοιάδ' ἐξ ἀνδρῶν ὀνείδη πολλάκις κλύων κακῶν
 τήνδ' ἐβούλευσεν κέλευθον καὶ στράτευμ' ἐφ' Ἑλλάδα. 760

ΔΑΡΕΙΟΣ

τοιγάρ σφιν³²⁴ ἔργον ἐστὶν ἐξειργασμένον
 μέγιστον, αἰμίνηστον³²⁵, οἶον οὐδέπω
 τόδ' ἄστυ Σούσων ἐξεκείνωσεν³²⁶ πεσόν,
 ἐξ οὔτε τιμὴν Ζεὺς ἀναξ τήνδ' ὥπασεν,
 ἔν' ἀνδρ' πάσης Ἀσίδος μηλοτρόφου 765

ταγεῖν, ἔχοντα σκῆπτρον εὐθυνητήριον.
 Μῆδος γάρ ἦν ὁ πρῶτος ἡγεμὼν στρατοῦ·
 ἄλλος δ' ἐκείνου παῖς τόδ' ἔργον ἥνυσεν.
 τρίτος δ' ἀπ' αὐτοῦ Κῦρος, εὐδαίμων ἀνὴρ³²⁷,
 ἄρξας ἔθηκε πᾶσιν εἰρήνην φίλοις· 770

Λυδῶν δὲ λαὸν καὶ Φρυγῶν ἐκτήσατο,
 Ἰωνίαν τε πᾶσαν ἤλασεν βίᾳ³²⁸.
 θεὸς γὰρ οὐκ ἤχθηρεν, ὥς εὐφρων ἔφυ.
 Κύρου δὲ παῖς³²⁹ τέταρτος ἠὔθυε στρατόν.
 πέμπτος δὲ Μάρδος³³⁰ ἦρξεν, αἰσχύνῃ πάτρα 775

³²³ (758) ἔνδον αἰχμάζειν] οἰκουρεῖν – miecz doma szczerbi (przeł. S.S.)] marnuje czas.

³²⁴ (761) σφιν] τοῖς προτρεψαμένοις – im] tym, którzy namawiali.

³²⁵ (761) τοιγάρ σφιν ἔργον ἐστὶν ἐξειργασμένον / μέγιστον, αἰμίνηστον] εἰς φθορὰν χωρήσαν – Toteż i uczynili rzecz po wszystkie czasy / pamiętną! (przeł. S.S.)] parli naprzód aż do klęski.

³²⁶ (763) ἄστυ Σούσων ἐξεκείνωσεν] ἐκενώθη τὰ Σοῦσα – miasto Suz opustoszało] Suza została opuszczona.

³²⁷ (769) Κῦρος, εὐδαίμων ἀνὴρ] Κῦρος πρῶτος προσεκτήσατο Πέρσαις τὴν ἀρχὴν Μήδων ἀφελόμενος. Κύρου υἱὸς Καμβύσης, ἀδελφοὶ δὲ κατὰ Ἑλλάνικον Μάραφης, Μέρφης – Kir, władca szczęsny (przeł. S.S.)] Cyrus jako pierwszy zabrał władzę Medom i oddał ją Persom. Synem Cyrusa był Kambyzes, a braćmi, według Hellanikosa, Marafis (i – K.Ch.) Merfis.

³²⁸ (772) ἤλασεν βίᾳ] συνήγαγεν τῇ ἰδίᾳ δυνάμει – zdobył przemocą] zagarnął własną siłą.

³²⁹ (774) Κύρου δὲ παῖς] Καμβύσης – syn Cyrusa] Kambyzes.

³³⁰ (775) πέμπτος δὲ Μάρδος [πέμπτος δὲ Μάρδος ἦρξεν, αἰσχύνῃ πάτρα / θρόνοις τ' ἀρχαίοις] ἢ γραφὴ ἡμάρτηται. τὸν γὰρ ἐπιθέμενον τῇ Καμβύσου ἀρχῇ μάγον ὄντα οὐδεὶς Μάρδον εἶπεν οὔτε γένος οὔτε ὄνομα. μήποτε οὖν γραπτέον 'Μάρδις αἰσχύνῃ πάτρα'. ὁμώνυμος γὰρ εἶναι ἴσως ὑπεκρίνετο Μερδία τῷ Κύρου παιδί, ἀδελφῷ τε Καμβύσου. αἰσχύνῃ δὲ πάτρα· ὅτι μάγος

θρόνοισί τ' ἀρχαίοισι· τὸν δὲ σὺν δόλῳ
 Ἄρταφρένης³³¹ ἔκτεινεν ἐσθλὸς ἐν δόμοις,
 φρένες³³² γὰρ αὐτοῦ θυμὸν οἰακοστρόφουν,
 ξὺν ἀνδράσιν φίλοισιν, οἷς τόδ' ἦν χρέος....
 ἔκτος δὲ Μάραφης³³³, ἔβδομός τ' Ἄρταφρένης³³⁴. 780
 κἀγὼ πάλου τ' ἔκυρσα τοῦπερ ἤθελον,
 κἀπεστράτευσα πολλὰ σὺν πολλῷ στρατῷ·
 ἄλλ' οὐ κακὸν τοσόνδε προσέβαλον πόλει.
 Ξέρξης δ' ἐμὸς παῖς ἐνεὸς ὦν ἐνεὰ φρονεῖ³³⁵,
 κοῦ μνημονεύει τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς· 785
 εὖ γὰρ σαφῶς τόδ' ἴστί· ἐμοὶ ξυνήλικες,
 ἅπαντες ἡμεῖς, οἱ κράτη τάδ' ἔσχομεν³³⁶,
 οὐκ ἂν φανεῖμεν πῆματ' ἔρξαντες τόσα³³⁷.

ΧΟΡΟΣ

τί οὖν, ἄναξ Δαρεῖε, ποῖ καταστρέφεις

ὦν περιέσπασε τὴν Περσῶν ἀρχὴν εἰς μάγους – *piąty zaś Mardos [piąty zaś Mardos panował – hańba dla ojczyzny i prawnego tronu]*: w tekście jest błąd. Bowiem o magu, który dążył do władzy Kambyzesa, nikt nie mówił, że był Mardem, ani z pochodzenia, ani z imienia. Nie należy więc nigdy pisać: „Mardis to hańba dla ojczyzny”. Ze względu na to samo imię podszywał się pod Merdiasa, syna Cyrusa, brata Kambyzesa. „Hańba dla ojczyzny” (oznacza – K.Ch.), że – ponieważ był magiem – przeniósł władzę z rąk Persów do magów.

³³¹ (777) Ἄρταφρένης] τοῦτον Ἑλλάνικος Δαφέρνην καλεῖ – *Artafrenes]* Hellanikos nazywa go Dafernesem.

³³² A (778) φρένες] ὁ Ἄρταφέρνης, δὲν ἐτυμολογεῖ, ὁ ἀρτίας ἔχων φρένας – *rozum (φρένες)]* imię „Artafernes”, etymologicznie oznacza tego, który ma zdrowy (ἀρτίας) rozum (φρένες).

B (778) φρένες] ὁ Ἄρταφέρνης ἐξ ἐτυμολογίας – *rozum (φρένες)]* etymologicznie (ma związek z imieniem – K.Ch.) „Artafernes”.

³³³ (780) ἔκτος δὲ Μάραφης] ὁ δὲ ἀντὶ τοῦ δή, νῦν – *szósty zaś Marafis]* „zaś” zamiast „oto”, jakbyśmy dziś powiedzieli.

³³⁴ (780) ἔκτος δὲ Μάραφης, ἔβδομός τ' Ἄρταφρένης] κακῶς· μετὰ γὰρ τὴν τῶν μάγων καθάρεισιν Δαρεῖος ὁ μέγας ἥρξεν – *szósty zaś Marafis, a siódmy Artafrenes (panował – K.Ch.)]* informacja nieprawdziwa; po obaleniu magów panował bowiem Dariusz Wielki.

³³⁵ (784) ἐνεὸς ὦν ἐνεὰ φρονεῖ] γ – *młody jest i młode / myśli ma (przeł. S.S.)]* sentencja.

³³⁶ (787) ἅπαντες ἡμεῖς, οἱ κράτη τάδ' ἔσχομεν] οἱ πρὸ τοῦ βασιλεύσαντες ἡμεῖς – *my wszyscy po prostu, / którzyśmy w tej okolicy władali (przeł. S.S.)]* my, którzy wcześniej królowaliśmy.

³³⁷ (788) τόσα] ὅσα νῦν – *tyle]* dziś (powiedziałibyśmy – K.Ch.) „tak wiele”.

λόγων τελευτήν; πῶς ἂν ἐκ τούτων ἔτι
πράσσοιμεν ὥς ἄριστα Περσικὸς λεώς; 790

ΔΑΡΕΙΟΣ

εἰ μὴ στρατεύοισθ' ἐς τὸν Ἑλλήνων τόπον,
μηδ' εἰ στράτευμα πλεῖον ἢ τὸ Μηδικόν.
αὐτὴ³³⁸ γὰρ ἡ γῆ³³⁹ ξύμμαχος κείνοις πέλει.

ΧΟΡΟΣ

πῶς τοῦτ' ἔλεξας, τίνι τρόπῳ δὲ συμμαχεῖ; 795

ΔΑΡΕΙΟΣ

κτείνουσα λιμῶ³⁴⁰ τοὺς ὑπερπόλλους ἄγαν.

ΧΟΡΟΣ

ἀλλ' εὐσταλῇ³⁴¹ τοι λεκτὸν ἀροῦμεν στόλον.

ΔΑΡΕΙΟΣ

ἀλλ' οὐδ' ὁ μείνας νῦν ἐν Ἑλλάδος τόποις
στρατὸς κυρήσει νοστήμου σωτηρίας.

ΧΟΡΟΣ

πῶς εἶπας; οὐ γὰρ πᾶν στράτευμα βαρβάρων
περᾶ τὸν Ἑλλης πορθμὸν Εὐρώπης ἄπο; 800

ΔΑΡΕΙΟΣ

παῦροί γε πολλῶν, εἴ τι πιστεῦσαι θεῶν
χρὴ θεσφάτοισιν, ἐς τὰ νῦν πεπραγμένα
βλέψαντα³⁴² συμβαίνει γὰρ οὐ τὰ μέν, τὰ δ' οὐ³⁴³.

³³⁸ (794) αὐτὴ] αὐτὴ ἡ Ἑλλάς (gl.) – sama] sama Hellada.

³³⁹ (794) ἡ γῆ] ἡ Ἀτθίς – ziemia] Attyka.

³⁴⁰ (796) κτείνουσα λιμῶ] καρποὺς ἀρκοῦντας μὴ ἔχουσα – ta, która morzy
głodem] ta, która nie wydaje wystarczającej ilości plonów (sc. ziemia – K.Ch.).

³⁴¹ (797) εὐσταλῇ] εὐμετρον – dobrze wyposażona] dobrze zaopatrzona.

³⁴² (802) εἴ τι πιστεῦσαι θεῶν / χρὴ θεσφάτοισιν, ἐς τὰ νῦν πεπραγμένα /
βλέψαντα] ἀφ' ὧν ταῦτα ἐτελέσθη, κακεῖνα συμβήσεται – jeśli wierzyć mamy
/ wieszczbom bożym w obliczu tego, co się stało (przeł. S.S.)] to, co zgodnie z nimi się
dokonało i to, co się (jeszcze – K.Ch.) wydarzy.

³⁴³ (804) συμβαίνει γὰρ οὐ τὰ μέν, τὰ δ' οὐ] οὐ γὰρ τὰ μέν συμβαίνει, τὰ δὲ
οὐ. ἀντὶ τοῦ πάντα συμβαίνει – bowiem nie jest tak, że spełnia się jedno, a drugie nie] nie
jest bowiem tak, że jedno się spełnia, a drugie nie. Zamiast „wszystko się spełnia”.

κείπερ τάδ' ἐστί, πληθὸς ἔκκριτον στρατοῦ 805
 λείπει³⁴⁴ κεναῖσιν ἐλπίσιν πεπεισμένος.
 μίμνουσι δ' ἔνθα πεδίον Ἀσωπὸς ῥοαῖς
 ἄρδει φίλον πιάσμα Βοιωτῶν χθονί³⁴⁵.
 οἷ σφιν κακῶν ὕψιστ' ἐπαμμένει παθεῖν³⁴⁶,
 ὕβρεως ἄποινα κἀθέων φρονημάτων 810
 οἱ γῆν μολόντες Ἑλλάδ' οὐ θεῶν βρέτη
 ἡδοῦντο συλᾶν, οὐδὲ πιμπράναι νεῶς³⁴⁷.
 βωμοὶ δ' αἵστοι, δαιμόνων θ' ἰδρύματα
 πρόρριζα φύρδην ἐξανέστραπται βάθρων.
 τοιγὰρ κακῶς δράσαντες οὐκ ἐλάσσονα³⁴⁸ 815
 πάσχουσι, τὰ δὲ μέλλουσι, κοῦδέπω κακῶν
 κρηπὶς³⁴⁹ ὕπεστιν, ἀλλ' ἔτ' ἐκπιδύεται³⁵⁰.
 τόσος γὰρ ἔσται πέλανος αἵματοσφαγῆς
 πρὸς γῆ Πλαταιῶν Δωρίδος³⁵¹ λόγχης ὑπο-
 θίνες³⁵² νεκρῶν δὲ καὶ τριτοσπόρῳ γονῇ 820
 ἄφωνα σηματοῦσιν ὄμμασιν βροτῶν
 ὥς οὐχ ὑπέρφευ θνητὸν ὄντα χρή φρονεῖν.

³⁴⁴ (806) λείπει] ὁ Ξέρξης – pozostawił] Kserkses.

³⁴⁵ (807) πεδίον Ἀσωπὸς ῥοαῖς / ἄρδει φίλον πιάσμα Βοιωτῶν χθονί] ἀντὶ τοῦ λιπαίνει τὴν Βοιωτίαν ὁ Ἀσωπός. πιάσμα ἀντὶ τοῦ λίπασμα – *Asop lubą falą szczodłą / ziemię zrasza beocką i żyzną ją czyni* (przeł. S.S.)] zamiast „Asopos tuczy Beocję”. „Żyzność” zamiast „tłustość”.

³⁴⁶ (809) οἷ σφιν κακῶν ὕψιστα ἐπαμμένει παθεῖν] τὴν ἐν Πλαταιαῖς πεζομαχίαν φησίν, ἣν πρὸς Λάκωνας ἡσθήθησαν – *tam ze wszystkich najstraszliwsza klęska im sędzona* (przeł. S.S.)] (Dariusz – K.Ch.) mówi o bitwie pod Platejami, która została przegrana (przez Persów – K.Ch.) z powodu udziału (w niej – K.Ch.) Spartan.

³⁴⁷ (812) πιμπράναι νεῶς] ἐνεπίμπρασαν γὰρ τὰ ἱερά – *świątynie palić* (przeł. S.S.)] (Ajschylos powiedział tak – K.Ch.), ponieważ (Persowie – K.Ch.) podpalali święte miejsca.

³⁴⁸ (815) οὐκ ἐλάσσονα] ὥραϊον – *nie mniejsze*] należyte.

³⁴⁹ (817) κρηπὶς] θεμέλιον – *podstawa*] fundament.

³⁵⁰ (817) ἐκπιδύεται] αὐξεται τὰ κακά – *tryska*] powiększa nieszczęścia.

³⁵¹ (819) Δωρίδος] Λακωνικῆς – *doryckiej*] lakońskiej.

³⁵² (820) θίνες [θίνες νεκρῶν δὲ καὶ τριτοσπόρῳ γονῇ / ἄφωνα σηματοῦσιν ὄμμασιν βροτῶν / ὥς οὐχ ὑπέρφευ θνητὸν ὄντα χρή φρονεῖν] οἱ σωροὶ καίπερ φωνὴν μὴ ἀφιέντες δείξουσιν τὸ γεγονός. τριτοσπόρῳ δέ· τρίτῃ τῶν μεταγενεστέρων γενεᾷ – *stosy* (przeł. S.S.) [*ciał martwych stosy nieme do trzeciego / pokolenia człowieczym wieścić będą oczom, / że nad miarę się pysznić śmiertelnemu wara!* (przeł. S.S.)]: zwały, chociaż nie wydają dźwięku wskazują na to, co się wydarzyło. A „do trzeciego pokolenia” (oznacza – K.Ch.) „w trzecim pokoleniu potomków”.

ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦς ἐκάρπωσε στάχυν
 ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμῶ θέρος³⁵³.
 τοιαύθ' ὀρώντες τῶνδε τὰπιτίμια, 825
 μέμνησθ' Ἀθηνῶν Ἑλλάδος τε, μηδέ τις
 ὑπερφρονήσας τὸν παρόντα δαίμονα
 ἄλλων ἐρασθεὶς ὄλβον ἐκχέη μέγαν³⁵⁴.
 Ζεὺς τοι κολαστὴς τῶν ὑπερκόμπων ἄγαν
 φρονημάτων ἔπεστιν, εὐθυνος βαρύς³⁵⁵. 830
 πρὸς ταῦτ' ἐκεῖνον³⁵⁶ σωφρονεῖν κεχρημένοι
 πινύσκειτ' εὐλόγοισι νοθετήμασιν,
 λῆξαι θεοβλαβοῦνθ' ὑπερκόμπῳ θράσει.
 σὺ δ', ὦ γεραιὰ μήτηρ ἢ Ξέρξου φίλη,
 ἐλθοῦς ἐς οἴκους κόσμον ὅστις εὐπρεπὴς 835
 λαβοῦς ὑπαντίαζε παιδί. πάντα γὰρ
 κακῶν ὑπ' ἄλγους λακίδες ἀμφὶ σώματι
 στημορραγοῦσι³⁵⁷ ποικίλων ἐσθημάτων³⁵⁸.
 ἀλλ' αὐτὸν εὐφρόνως σὺν πρᾶῦνον λόγοις·
 μόνης γάρ, οἶδα, σοῦ κλύων ἀνέζεται. 840
 ἐγὼ δ' ἄπειμι γῆς ὑπὸ ζόφον κάτω.
 ὑμεῖς δέ, πρέσβεις, χαίρετ' ἐν κακοῖς ὅμως
 ψυχῇ διδόντες ἡδονὴν καθ' ἡμέραν,
 ὥς τοῖς θανοῦσι πλοῦτος οὐδὲν ὠφελεῖ.

ΧΟΡΟΣ

ἦ πολλὰ καὶ παρόντα καὶ μέλλοντ' ἔτι 845
 ἥλγησ' ἀκούσας βαρβάροισι πήματα.

³⁵³ (823) ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦς ἐκάρπωσε στάχυν / ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμῶ θέρος] *γ* – *Z rozkwitającej psychy człowieczej wyrasta / kłos grzechu, z niego zasię – oplakane żniwo...* (przeł. S.S.)] sentencja.

³⁵⁴ (828) ὄλβον (...) μέγαν] *τὴν εὐδαιμονίαν* – *szczęście (...) wielkie]* pomysłność.

³⁵⁵ (829) Ζεὺς τοι κολαστὴς τῶν ὑπερκόμπων ἄγαν / φρονημάτων ἔπεστιν, εὐθυνος βαρύς] *τῶν μὴ προσηκόντων εὐθυνος, δικαστής* – *Jest Zeus, co myśli nazbyt wyniosłe i nazbyt / butne karze, surowy mściciel, groźny sędzia* (przeł. S.S.)] *sędzia nieodpowiednich (myśli – K.Ch.), karciciel.*

³⁵⁶ (831) ἐκεῖνον] *τὸν Ξέρξην* – *owego]* Kserkseses.

³⁵⁷ (838) στημορραγοῦσιν] *διαρρέουσιν* (gl.) – *rwą się]* rozpadają się.

³⁵⁸ (836) πάντα γὰρ / κακῶν ὑπ' ἄλγους λακίδες ἀμφὶ σώματι / στημορραγοῦσι ποικίλων ἐσθημάτων] *ὑπὸ γὰρ τοῦ ἄλγους τῶν κακῶν πάντα ἀμφὶ σώματι στημονορραγοῦσι λακίδες, οἷον διαρρέουσιν* – *Wszędzie, przez smutek z powodu nieszczęść, wokół ciała szaty rwą się w kolorowe strzępy]* bowiem przez smutek z powodu wszystkich nieszczęść szaty wokół ciała rwą się, czyli „rozpadają się”.

ΑΤΟΣΣΑ

ὦ δαΐμον, ὥς με πόλλ’ ἐσέρχεται κακὰ
 ἄλγη, μάλιστα δ’ ἦδε συμφορὰ δάκνει,
 ἀτιμίαν γε παιδὸς ἀμφὶ σώματι
 ἐσθημάτων κλύουσιν, ἢ νιν ἀμπέχει.
 ἄλλ’ εἴμι, καὶ λαβοῦσα κόσμον ἐκ δόμων
 ὑπαντιάζειν παιδὶ πειρασώμεθα·
 οὐ γὰρ τὰ φίλτατ’ ἐν κακοῖς προδώσομεν.

850

ΧΟΡΟΣ

ὦ πόποι, ἦ μεγάλας ἀγαθὰς τε πο-
 λισσονόμου βιοτᾶς ἐπεκύρσαμεν, εὐθ’ ὁ γηραιὸς
 πανταρκῆς ἀκάκας ἄμαχος βασιλεὺς ἰσόθεος Δα-
 ρεῖος ἄρχε χώρας³⁵⁹.
 πρῶτα μὲν εὐδοκίμους³⁶⁰ στρατιᾶς ἀπε-
 φαινόμεθ’³⁶¹, οἱ δὲ νομίσματα πύργινα πάντ’ ἐπηύθυνον³⁶².

στρ.α’

855

ἀντ.α’

³⁵⁹ (854) ὦ πόποι, ἦ μεγάλας ἀγαθὰς τε πο- / λισσονόμου βιοτᾶς ἐπεκύρσαμεν, εὐθ’ ὁ γηραιὸς / πανταρκῆς ἀκάκας ἄμαχος βασιλεὺς ἰσόθεος Δα- / ρεῖος ἄρχε χώρας (*et sqq.*)] **θαυμαστικῶς σύγκρισιν ποιεῖται τῶν ἐπὶ Δαρείου εὐτυχημάτων πρὸς τὰ νῦν κακὰ** – *Biadaż nam! Szczęsny, zaprawdę, i dumny / wiedliśmy żywot po miastach azyjskich, / w one dni, gdy krajem / wódz niezwalczony, opiekun nasz dobry i król, / bogom podobny Darej stary rządził... (et sqq.)* (przeł. S.S.)] (Ajschylos – K.Ch.) z podziwem czyni porównanie sukcesów z czasów, kiedy panował Dariusz, do aktualnych klęsk.

³⁶⁰ (858) **πρῶτα μὲν εὐδοκίμου** (W.T. – πρῶτα μὲν εὐδοκίμους | W.S. – πρῶτα μὲν εὐδοκίμου) [πρῶτα μὲν εὐδοκίμους στρατιᾶς ἀπε- / φαινόμεθ’, οἱ δὲ νομίσματα πύργινα πάντ’ ἐπηύθυνον] **πρῶτον μὲν κατὰ πόλεμον διὰ στρατιᾶς εὐδοκίμοιμεν καὶ ὀρμῶμεν κατὰ νενομισμένα ἔθη ταῖς πόλεσι ταῖς πορθουμέναις, οὐ τεμένη θεῶν πορθοῦντες, οὐ τάφους ἀνασπῶντες, ὥς Ξέρξης τολμήσας ἐποίησεν** – *przedtem wspaniałością [Blaskiem i chwałą prześwietną orężne / hufce jaśniały, a w grodach obyczaj / dawny dzierzył wodze (przeł. S.S.)]:* niegdyś podczas wojny wsławił się dzięki działaniom wojska i postępował według ogólnie przyjętych zwyczajów wobec zniszczonych *poleis*, nie burząc świętych okręgów bogów, nie niszcząc grobów, jak ośmielił się uczynić Kserkses.

³⁶¹ (858) εὐδοκίμους στρατιᾶς ἀπε- / φαινόμεθ’] **περιβόητοι ἦμεν ἐν πολέμῳ** – *wsławiliśmy się wspaniałością wojsk*] byliśmy sławni z powodu działań wojennych.

³⁶² A (859) οἱ δὲ νομίσματα πύργινα πάντ’ ἐπηύθυνον] οἱ δὲ **δημοφελεῖς δῆμοι** (θεσμοὶ Weckl.) **πάντα ἐπολιτεύοντο** – *obyczaj dawny dzierzył wodze (przeł. S.S.)*] wszystkim rządziły prawa mające na celu zadbanie o dobro ogółu.

B (859) οἱ δὲ νομίσματα πύργινα πάντ’ ἐπηύθυνον] **τὰ νόμιμα πάντα τῶν τετειχισμένων πόλεων** – *obyczaj / dawny dzierzył wodze (przeł. S.S.)*] wszystkie zwyczaje istniejących *poleis*.

νόστοι δ' ἐκ πολέμων ἀπόνους ἀπαθείς.... εὖ πράσ- 860
 στοντας ἄγον οἴκους.

ὅσας δ' εἶλε πόλεις³⁶³ πόρον οὐ διαβάς Ἕλως ποταμοῖο³⁶⁴, στρ.β'
 οὐδ' ἀφ' ἐστίας συθείς,
 οἷαι Στρυμονίου πελάγους Ἀχελωῖδες³⁶⁵ εἰσὶ πάροιχοι
 Θρηκίων ἐπαύλων³⁶⁶, 865

λίμνας τ' ἔκτοθεν αἱ κατὰ χέρσον³⁶⁷ ἐληλαμέναι πέρι πύργον³⁶⁸ ἀντ.β'
 τοῦδ' ἄνακτος³⁶⁹ ἄϊον³⁷⁰,
 Ἕλλας τ' ἀμφὶ πόρον πλατὺν³⁷¹ ἀρχόμεναι, μυχία τε Προποντίς³⁷²,
 καὶ στόμωμα³⁷³ Πόντου³⁷⁴.

³⁶³ (862) ὅσας δ' εἶλε πόλεις] τὸ ὅσας θαυμαστικῶς. τῇ ἀρετῇ Ἕλληνας ὑπέταξεν, οὐκ ἀνάγκη ὁ Δαρεῖος – *ileż zdobył miast*] „ileż” (wypowiedziane – K.Ch.) z podziwem; Dariusz podbił Greków męstwem, a nie przemocą.

³⁶⁴ (862) ποταμοῖο, οὐδ' ἀφ' ἐστίας (W.T. – ποταμοῖο, οὐδ' ἀφ' ἐστίας | W.S. – ποταμουδὲ ἀφ' ἐστίας)] σκληροτέρα ἢ συναλοιφή ποταμουδὲ ἀφ' ἐστίας, οἷόν ἐστι τὸ τουένεκα τούνεκα – ποταμουδὲ ἀφ' ἐστίας] silniejsze ściągnięcie samogłosek (i.e. synalojfa – K.Ch.): ποταμουδὲ ἀφ' ἐστίας, tak jak τουένεκα i τούνεκα.

³⁶⁵ (864) Ἀχελωῖδες] αἱ δίνυροι Ἀχελῶν γὰρ πᾶν ὕδωρ λέγουσι – *Acheloidy*] mokre (sc. wyspy – K.Ch.); ponieważ całą wodę można nazwać „Acheloosem”.

³⁶⁶ (864) οἷαι Στρυμονίου πελάγους Ἀχελωῖδες εἰσὶ πάροιχοι / Θρηκίων ἐπαύλων] ὥς μέχρι Ὑπεβορέων παρατεινούσης τῆς ἀρχῆς Περσῶν – *morza*, gdzie gubi się Strymon, / sąsiady, Traków osiedla nawodne, / śródmiejskie grody (przeł. S.S.)] (Ajschylos napisał tak – K.Ch.), ponieważ władza Persów sięgała aż do Hiperborejczyków.
 (865) ἐπαύλων] τῶν ἐπαυλισμάτων – *siedzib*] domostw.

³⁶⁷ (866) λίμνας τ' ἔκτοθεν αἱ κατὰ χέρσον] καὶ ἔξω τῆς θαλάσσης ὅσαι εἰσὶ μεσήπειροι – *i te za morzem, na lądzie*] i te, które znajdują się z dala od morza, w głębi lądu (sc. *poleis* – K.Ch.).

³⁶⁸ (866) ἐληλαμέναι πέρι πύργον] τοῖς τείχεσι κεκυκλωμένοι – *baszt otoczyły się wieńcem* (przeł. S.S.)] zostały obudowane murami.

³⁶⁹ (867) τοῦδ' ἄνακτος] τοῦ Δαρείου – *takiego wodza*] Dariusza.

³⁷⁰ (867) ἄϊον] ὑπήκουον (gl.) – *czuły*] słuchały.

³⁷¹ (868) πόρον πλατὺν] ἐπὶ πλατεῖ Ἑλλησπόντῳ (Hom. H 86) – *plaską drogę*] „na płaszczynie Hellespontu”.

³⁷² (868) μυχία τε Προποντίς] ἀπὸ κοινοῦ τὸ οἶαί εἰσιν – *leżące w głębi Propontydy*] w tekście dramatu ten wers łączy się (ze słowami – K.Ch.) „są takie” (sc. *poleis* – K.Ch.).

³⁷³ (869) στόμωμα] ὁ Βῶσπορος – *ujście*] Bosfor.

³⁷⁴ (868) Ἕλλας τ' ἀμφὶ πόρον πλατὺν ἀρχόμεναι, μυχία τε Προποντίς, / καὶ στόμωμα Πόντου] αἱ περὶ τὸν Ἑλλήσποντον τὴν οἴκησιν ἔχουσαι – *i u szerokiej*

νᾶσοί θ' αἱ κατὰ πρῶν ἄλιον³⁷⁵ περίκλυστοι στρ. γ' 870
 τᾶδε γὰρ προσήμεναι³⁷⁶,
 οἷα Λέσβος³⁷⁷ ἐλαιόφυτός τε Σάμος, Χίος,
 ἡδὲ Πάρος, Νάξος, Μύκονος, Τήνω τε συνάπτουσ'
 Ἕανδρος ἀγχιγείτων³⁷⁸.

καὶ τὰς ἀγχιάλους ἐκράτυνε μεσάκτους³⁷⁹, 875
 Λήμνον, Ἰκάρου θ' ἔδος³⁸⁰,
 Ῥόδον τ' ἡδὲ Κνίδον, Κυπρίας τε πόλεις, Πάφον,
 ἡδὲ Σόλους Σαλαμῖνά τε³⁸¹, τὰς νῦν ματρώπολιν τῶνδ'
 αἰτία στεναγμῶν³⁸².

rozsiadłe przepawy / Helli, i gdzie Propontydy / brzeg, i wrota Pontu (przeł. S.S.)] te (poleis – K.Ch.) mieszczące się blisko Hellespontu.

³⁷⁵ (870) νᾶσοί θ' αἱ κατὰ πρῶν ἄλιον] αἱ κατὰ τὸν Ἑλλήσποντον – i wyspy w pobliżu morskiego brzegu] te w pobliżu Hellespontu.

³⁷⁶ (871) προσήμεναι] ὑποτασσόμεναι – siedzące] znajdujące się.

³⁷⁷ (872) Λέσβος] ὅτι μεταβέβηκεν εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος: ἡ γὰρ Λέσβος ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει ἐστίν – Lesbos] (to oznacza – K.Ch.), że dotarł do Morza Egejskiego; Lesbos bowiem znajduje się na Morzu Egejskim.

³⁷⁸ (872) οἷα Λέσβος ἐλαιόφυτός τε Σάμος, Χίος, / ἡδὲ Πάρος, Νάξος, Μύκονος, Τήνω τε συνάπτουσ' / Ἕανδρος ἀγχιγείτων] αὐταὶ ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει εἰσὶν – Lesbos, i Samos oliwny, i Chios, / także i Paros, Mikonos i Naksos, / i do Tenosu przyległy / sąsiad wierny, Andros (przeł. S.S.)] one właśnie znajdują się na Morzu Egejskim (sc. wyspy – K.Ch.).

³⁷⁹ (875) ἐκράτυνε μεσάκτους (W.T. – μεσάκτους | W.S. – μεσάγκτους)] ὑπὸ τὸ ἴδιον κράτος εἶχεν. μεσάγκτους δὲ μεσακτίους, παραθαλασσίους – panował nad będącymi pomiędzy brzegami (μεσάκτους)] miał pod swoją władzą. (Przymiotnik – K.Ch.) μεσάγκτους to (inna forma terminu – K.Ch.) μεσακτίους (będące pomiędzy brzegami), nadmorskie.

³⁸⁰ (876) Ἰκάρου δ' ἔδος] Ἰκάρου τὸν κλύδωνα – siedzibę Ikara] Morze Ikaryjskie.

³⁸¹ (876) Λήμνον, Ἰκάρου θ' ἔδος, / Ῥόδον τ' ἡδὲ Κνίδον, Κυπρίας τε πόλεις, Πάφον, / ἡδὲ Σόλους Σαλαμῖνά τε] Λήμνος Θράκης ἐστίν. αὐταὶ δὲ εἰσὶν αἱ μεσάγκτιοι – Lemnos, siedzibę Ikara, i Rodos, i Knidos oraz cypryjskie poleis, Pafos, a także Solę i Salaminę] Lemnos należy do Tracji; tamte natomiast znajdują się pomiędzy dwoma brzegami.

³⁸² A (878) Σαλαμῖνά τε, τὰς νῦν ματρώπολιν τῶνδ' / αἰτία στεναγμῶν] ἄποικοι γὰρ εἰσὶν οἱ ἐν Κύπρῳ Σαλαμῖνιοὶ τῶν ἐν τῇ Ἀττικῇ – i tę Salaminę, / której dziś macierz mych jęków, / mej niedoli winna... (przeł. S.S.)] Salamińczycy z Cypru są bowiem osadnikami pochodzącymi z (Salaminy – K.Ch.) attyckiej.

καὶ τὰς εὐκτεάνους. κατὰ κλῆρον Ἰαόνιον³⁸³ πολυάνδρους ἐπῳδός 880
 ἐλαύνων ἐκράτει σφετέραις φρεσίν³⁸⁴,
 ἀκάματον δὲ παρῆν σθένος ἀνδρῶν τευχηστήρων,
 παμμείκτων τ' ἐπικούρων.
 νῦν δ' οὐκ ἀμφιλόγως³⁸⁵ θεότρεπτα³⁸⁶ τάδ' αὖ φέρομεν πολέμοισι
 δμαθέντες μεγάλως πλαγαῖσι ποντίαισιν³⁸⁷. 885

ΞΕΡΞΗΣ

ἰὼ,
 δύστηνος ἐγὼ στυγερᾶς μοίρας
 τῆσδε κυρήσας ἀτεκμαρτοτάτης³⁸⁸,
 ὡς ὠμοφρόνως δαίμων ἐνέβη
 Περσῶν γενεᾷ: τί πάθω τλήμων;
 890
 λέλυται γὰρ ἐμῶν γυίων ῥώμη
 τήνδ' ἡλικίαν ἐσιδόντ' ἀστῶν.
 εἴθ' ὄφελε, Ζεῦ, κάμῃ μετ' ἀνδρῶν
 τῶν οἰχομένων
 θανάτου κατὰ μοῖρα καλύψαι³⁸⁹. 895

ΧΟΡΟΣ

ὁτοτοῖ, βασιλεῦ, στρατιᾶς ἀγαθῆς

B (878) Σαλαμῖνά τε, τᾶς νῦν ματρόπολις τῶνδ' / αἰτία στεναγμῶν] τὴν ἐν **Κύπρῳ** – *i te Salaminę, / której dziś macierz mych jęków, / mej niedoli winna...* (przeł. S.S.)] (Salaminę – K.Ch.) na Cyprze.

³⁸³ (880) κλῆρον Ἰαόνιον] **Ἰωνίδας πόλεις** – *jońską dziedzinę*] jońskie poleis.

³⁸⁴ (881) ἐκράτει σφετέραις φρεσίν] **τῷ ἰδίῳ λογισμῷ, οἷον φρόνιμος ὢν** – *panował rozumnie* (przeł. S.S.)] (panował – K.Ch.) kierując się własnym rozsądkiem; (to oznacza – K.Ch.), że był mądry.

³⁸⁵ (884) οὐκ ἀμφιβόλως] **ἀλλὰ ἀληθῶς** – *nie wątpliwie*] lecz prawdziwie.

³⁸⁶ (884) θεότρεπτα] **ὑπὸ θεῶν ἐνεχθέντα καὶ θεοῖς δόξαντα** – *dziejące się z woli bogów*] zesłane przez bogów i przez bogów postanowione.

³⁸⁷ (885) πλαγαῖσι ποντίχισιν] **ταῖς ναυμαχίαις** – *uderzeniami otwartego morza*] bitwami morskimi.

³⁸⁸ (888) ἀτεκμαρτοτάτης] **κακοτελευτήτου** – *niepewnej*] kończącej się źle.

³⁸⁹ (891) λέλυται γὰρ ἐμῶν γυίων ῥώμη / τήνδ' ἡλικίαν ἐσιδόντ' ἀστῶν. / εἴθ' ὄφελε, Ζεῦ, κάμῃ μετ' ἀνδρῶν τῶν οἰχομένων θανάτου κατὰ μοῖρα καλύψαι] **ὑπομνησκόμενος γὰρ τῶν παίδων αὐτῶν αἰσχύνῃ καὶ ἐλέῳ πιέζομαι** – *Gną się członki zwiotczale, ramiona bez sił / opadają na widok sędziwych tych głów... / O, bogowie, o Zeusie! O czemuż wśród rzesz, co odeszły, i mnie mroków śmierci nie skryły czeluście?* (przeł. S.S.)] kiedy bowiem wspominam ich dzieci, dręczy mnie (sc. Kserksesa – K.Ch.) wstyd i współczucie.

καὶ Περσονόμου³⁹⁰ τιμῆς μεγάλης,
κόσμου τ' ἀνδρῶν,
οὓς νῦν δαίμων ἐπέκειρεν.

γὰ δ' αἰάζει τὰν ἐγγαίαν³⁹¹ προφῶδός 900
ἦβαν Ξέρξα κταμέναν, Ἄιδου
σάκτορι³⁹² Περσῶν³⁹³. ἄδοβάται³⁹⁴ γὰρ
πολλοὶ φῶτες, χώρας ἄνθος,
τοξοδάμαντες· πάνυ γὰρ φύστις³⁹⁵
μυριάς ἀνδρῶν ἐξέφθινται. 905
αἰαὶ αἰαὶ κεδνᾶς ἀλκᾶς.
Ἀσία δὲ χθῶν, βασιλεῦ γαίης,
αἰνῶς αἰνῶς ἐπὶ γόνυ κέκλιται³⁹⁶.

³⁹⁰ (897) Περσονόμου] *τῆς τοῖς Πέρσαις νεμηθείσης* (gl.) – żyjącego zgodnie z perskim prawem] będącego pod władzą Persów.

³⁹¹ (900) ἐγγαίαν· ἐγχωρίαν – rodziną: ojczystą.

³⁹² (902) σάκτορι [γὰ δ' αἰάζει τὰν ἐγγαίαν / ἦβαν Ξέρξα κταμέναν, Ἄιδου / σάκτορι Περσῶν]: τῷ πληρωτῇ παρὰ τὸ σάσσω. ὅτι δι' αὐτὸν ἀπέθανον – napelniającemu [Oplakuje ziemia swoją młódź. / W zatracenia noc ją strącił Kserks, / Persami Hada napelnił dom! (przeł. S.S.)]: („napelniającemu”, czyli – K.Ch.) „wypelniającemu”; od czasownika „napelniać”; (oznacza to – K.Ch.), że przez niego (sc. Kserksesa – K.Ch.) zginęli.

³⁹³ (901) ἦβαν Ξέρξα κταμέναν, Ἄιδου / σάκτορι Περσῶν] τὸ ἐξῆς: ἦβαν Περσῶν – młodzież zgubioną przez Kserksesa, napelniającego Hades Persów] zgodnie z szykiem wyrazów: młodzież Persów.

(900) γὰ δ' αἰάζει τὰν ἐγγαίαν / ἦβαν Ξέρξα κταμέναν Ἄιδου / σάκτορι Περσῶν] *τουτέστι τὴν ἐγχωρίον· ἢ οὕτως· ἢ γῆ ἡμῶν τὴν ἔξω τῆς γῆς ἦβην σεσαγμένην ὑπὸ τοῦ Ἄιδου καὶ διὰ τὸν Ξέρξην κταμένην αἰάζει* – Oplakuje ziemia swoją młódź. / W zatracenia noc ją strącił Kserks (przeł. S.S.)] (swoją – K.Ch.), czyli tę ojczystą; lub w ten sposób: nasza ziemia oplakuje młodzież, która opuściła tę ziemię i zniszczona przez Kserksesa zeszła do Hadesu.

³⁹⁴ (902) ἄδοβάται] ἔθνος Περσῶν. τὸ ἐξῆς: Ἀγδοβάται γὰρ ἐξέφθινται – idący do Hadu] naród perski. Zgodnie z sensem: „idący do Hadesu, bowiem zginęli”.

³⁹⁵ A (904) φύστις] ἔκφυσις, γονή. τοῦτο διὰ μέσου – młódź] początek, nasienie. To, co jest w rozkwicie.

B (904) φύστις [πάνυ γὰρ φύστις / μυριάς ἀνδρῶν ἐξέφθινται]: ἡ πεφυρμένη καὶ ἐπὶ γῆς πεσοῦσα – młódź [cała młódź, tysiące mężów przepadły]: (młódź – K.Ch.) została powalona i padła na ziemię.

³⁹⁶ (907) Ἀσία δὲ χθῶν, βασιλεῦ γαίης, / αἰνῶς αἰνῶς ἐπὶ γόνυ κέκλιται] *γαίης ἐπὶ γόνυ τὸ ἐξῆς* – Azyjską ziemię – królu słysz! – / zgiął w łęk, / na kolana rzucił wróg... (przeł. S.S.)] „ziemię na kolana” we właściwym szyku wyrazów.

ΞΕΡΞΗΣ

ὄδ' ἐγών, οἰοῖ, αἰακτός, στρ.α'
 μέλεος γέννα³⁹⁷ γὰρ τε πατρώα 910
 κακὸν ἄρ' ἐγενόμαν.

ΧΟΡΟΣ

πρόσφθογγόν σοι νόστου τὰν
 κακοφάτιδα βοάν³⁹⁸, κακομέλετον ἰὰν
 Μαριανδυνοῦ θρηνητήρος³⁹⁹
 πέμψω πέμψω πολύδακρυν ἰαχάν. 915

ΞΕΡΞΗΣ

ἴετ' αἰανὴν πάνδурτον ἀντ.α'
 δύσθροον αὐδάν. δαίμων γὰρ ὄδ' αὖ
 μετὰτροπος ἐπ' ἐμοί⁴⁰⁰.

³⁹⁷ (910) μέλεος γέννα] θρηνητὸς τῇ γέννῃ ἀντὶ τοῦ δυστυχῶς γεννηθεῖς – *nieszcześnie dla rodu*] godny pożałowania z uwagi na (swoj – K.Ch.) ród, zamiast „nieszczęśliwie urodzony”.

³⁹⁸ (913) βοάν] βοήν – *krzyk* (βοάν)] *krzyk* (βοήν).

(912) πρόσφθογγόν σοι νόστου τὰν / κακοφάτιδα βοάν] προσφώνησιν σοι τοῦ νόστου πέμψω τὴν κακοφάτιδα βοήν – *na powitanie twojego powrotu złowróżbny krzyk*] wysłę ci złowróżbny krzyk, powitanie twojego powrotu.

³⁹⁹ A (914) Μαριανδυνοῦ θρηνητήρος] Καλλίστρατος ἐν δευτέρῳ περὶ Ἡρακλείας Τιτυοῦ τρεῖς (δύο K.Ch., Scholia A) παῖδας εἶναι, Πριόλαν Μαριανδυνὸν μόνον κυνηγετοῦντα ἀπολέσθαι, καὶ μέχρι νῦν Μαριανδυνοὺς ἀκμῇ θέρους θρηνεῖν αὐτόν. τὸν δὲ Μαριανδυνὸν αὐξῆσαι μάλιστα τὴν θρηνητικὴν αὐλοφῶν καὶ διδάξαι Ὑαγνιν τὸν Μαρσίου πατέρα. καὶ αὐλοὶ δὲ τινὲς εἰσι Μαριανδυνοὶ ἐπιτηδεϊότητα ἔχοντες εἰς τὰς θρηνωδίας. καὶ τὸ περιφερόμενον ἄυλεϊ Μαριανδυνοῖς καλάμοις κρούων Ἰαστί' – *marandyńskiej płaczki*] Kallistratos w II księdze, która dotyczy Heraklei (pisze – K.Ch.), że Tityos miał dwoje dzieci: Priolasa (oraz – K.Ch.) Mariandynosa, który zginął polując samotnie, i którego aż do dzisiaj Mariandynowie oplakują w pełni lata. Najbardziej zaś opiewała Mariandynosa płaczliwa aulodia, która opowiadała o Hyagnisie, ojcu Marsjasza. Są też pewne aulosy (αὐλοὶ) (nazywane – K.Ch.) mariandyńskimi, odpowiednie do (wykonywania – K.Ch.) trenodii. Istnieje też powiedzenie: „gra na mariandyńskich aulosach (καλάμοις), wybijając joński rytm”.

B (914) Μαριανδυνοῦ θρηνητήρος] ὥς τῶν Μαριανδυνῶν θρηνωδῶν ὄντων καὶ αὐλοὶ δὲ τινες λέγονται Μαριανδυνοὶ ἐπιτηδεῖας ἔχοντες πρὸς θρήνους – *marandyńskiej płaczki*] (Ajschylos napisał tak – K.Ch.) ponieważ Mariandynowie lamentują; niektóre aulosy nazywa się mariandyńskimi, z uwagi na to, że są odpowiednie do (wykonywania – K.Ch.) trenów.

⁴⁰⁰ (917) δαίμων γὰρ ὄδ' αὖ / μετὰτροπος ἐπ' ἐμοί] ἡ τύχη μεταβέβληται – *bowiem to bóstwo jeszcze raz odwróciło się ode mnie*] los się odmienił.

ΧΟΡΟΣ

ἦσω τοι τὰν πάνδυρτος
 λαοπαθῇ τε σεβίζων⁴⁰¹ ἀλίτυπά τε βάρη⁴⁰² 920
 πόλεως γέννας πενθητήρος⁴⁰³.
 κλάγξω κλάγξω δ' ἀρίδακρυν ἰαχάν.

ΞΕΡΞΗΣ

Ἴανων⁴⁰⁴ γὰρ ἀπηύρα, στρ.β'
 Ἴανων ναύφαρκτος ἼΑρης ἑτεραλκῆς⁴⁰⁵
 μυχίαν πλάκα κερσάμενος 925
 δυσδαίμονά τ' ἀκτάν⁴⁰⁶.

ΧΟΡΟΣ

οἰοιοῖ βόα, καὶ πάντ' ἐκπεύθου.
 ποῦ δὲ φίλων ἄλλος ὄχλος,
 ποῦ δέ σοι παραστάται,
 οἶος ἦν Φαρανδάκης, 930
 Σούσας, Πελάγων, Ψάμμης, Δοτάμας,
 ἡδ' Ἀγαβάτας, Σουσιस्कάνης τ'
 Ἀγαβάτανα λιπών.

ΞΕΡΞΗΣ

ὀλοοὺς ἀπέλειπον στρ.β'
 Τυρίας ἐκ ναὸς ἔρροντας ἐπ' ἀκταῖς 935
 Σαλαμινιάσι, στυφελοῦ
 θείνοντας ἐπ' ἀκτᾶς.

⁴⁰¹ (920) λαοπαθῇ τε σεβίζων] τὰ πάθη τῶν λαῶν σέβων – *czując wycierpiane przez lud*] szanując cierpienia ludów.

⁴⁰² (920) ἀλίτυπά τε βάρη] τὰ ἐν τῇ θαλάσσει συμβάντα ἀτυχήματα τῶν πολιτῶν – *bite falami brzemie*] nieszczęścia, które przytrafiły się obywatelom na morzu.

⁴⁰³ (921) πενθητήρος] πένθους ἀξίας (gl.) – *żałobnej*] wartej opłakania.

⁴⁰⁴ (923) Ἴανων] ὁ τῶν Ἴωνων – *Jonów*] ten Jonów (Ares – K.Ch.).

⁴⁰⁵ (924) ἑτεραλκῆς] τουτέστι νικηφόρος – *przechylający szalę zwycięstwa*] czyli dający zwycięstwo.

(923) Ἴανων γὰρ ἀπηύρα, / Ἴανων ναύφαρκτος ἼΑρης ἑτεραλκῆς] ὁ Ἀττικὸς στόλος ἀφείλετο τὴν Περσῶν σωτηρίαν – *To helleński nas zniszczył, to helleński Ares, korabi pogromca!* (przeł. S.S.)] ocalenie Persów uniemożliwiła attycka wyprawa wojskowa.

⁴⁰⁶ (925) μυχίαν πλάκα κερσάμενος / δυσδαίμονά τ' ἀκτάν] ἀποκείρας στυγνὴν πλάκα κατὰ τὴν δυσδαίμονα ἀκτὴν, τουτέστι κατὰ τὴν Σαλαμῖνα – *zamkniętą zatoką równinę ogołocił i brzeg nieszczęsny*] spustoszył znienawidzoną równinę na nieszczęsnym brzegu, czyli na Salaminie.

ΧΟΡΟΣ

οἰοιοῖ βόα, ποῦ σοι Φαρνοῦχος,
 Ἀριόμαρδός γ' ἀγαθός,
 ποῦ δὲ Σευάλκης ἄναξ, 940
 ἢ Λίλαιος εὐπάτωρ,
 Μέμφις, Θάρυβις, καὶ Μασίστρας,
 Ἀρτεμβάρης τ' ἡδ' Ὑσταίχμας;
 τάδε σ' ἐπανερóμαν.

ΞΕΡΞΗΣ

ἰὼ, ἰὼ μοι, τὰς ὠγυγίους κατιδόντες 945
 στυγνὰς Ἀθάνας πάντες ἐνὶ πιτύλῳ,
 ἔξ, ἔξ,
 τλάμονες ἀσπαίρουσι χέρσῳ.

ΧΟΡΟΣ

ἦ καὶ τὸν Περσῶν αὐτοῦ
 τὸν σὸν πιστὸν πάντ' ὀφθαλμὸν⁴⁰⁷ 950
 μυρία μυρία πεμπαστὰν⁴⁰⁸
 Βατανώχου παῖδ' Ἄλπιστον

 τοῦ Σησάμα τοῦ Μεγαβάτα,
 Πάρθον τε μέγαν τ' Οἰβάρην
 ἔλιπες ἔλιπες, οἶ, ὦ δάων⁴⁰⁹, 955
 Πέρσαις ἀγαυοῖς κακὰ πρόκακα λέγεις;

ΞΕΡΞΗΣ

ἴγγα⁴¹⁰ μοι δῆτ' ἀγαθῶν ἐτάρων ὑπομιμνήσκεις. 960
 ἀντ.γ'

⁴⁰⁷ (950) ὀφθαλμόν] τὸν ὄντα ὀφθαλμόν – oko] pełniące funkcję (urzędnika nazywanego – K.Ch.) „okiem”.

⁴⁰⁸ (950) τὸν σὸν πιστὸν πάντ' ὀφθαλμὸν / μυρία μυρία πεμπαστὰν] σημείωσαι ὅτι βασιλέως ὀφθαλμὸς ἀριθμεῖ τὰς στρατιάς – twoje najbardziej zaufane oko dziesiątki tysięcy obliczające] oznacza to, że (urzędnik nazywany – K.Ch.) „okiem króla” liczy wojsko.

(951) πεμπαστὰν] μετρητὴν στρατοπέδου, οἷον μυριάδα ἀριθμοῦντα τὰς ὅλας ἡγεμονίας. ἀριθμῆσαι κατὰ πεντάδα ἀνὰ μυρίου ἔχοντας τοὺς ἀρχομένους – obliczającego (sc. oka – K.Ch.)] rachmistrza wojska, który odlicza całe jednostki po tysiąc. W tym celu należało odliczać po pięciu dowódców, z których każdy dowodził tysiącem (żołnierzy – K.Ch.).

⁴⁰⁹ (955) δάων] διακοπτικῶν πολεμίων κακῶν – zgubnych] niszczących nie-szczęść wojennych.

⁴¹⁰ (957) ἴγγα] φιλίαν – tęsknotę] przyjaźń.

ἄλαστ' ἄλαστα στυγνὰ πρόκακα λέγων,
 βοᾷ βοᾷ
 δὴ μελέων ἔντοσθεν ἦτορ⁴¹¹.

960

ΧΟΡΟΣ

καὶ μὴν ἄλλον γε ποθοῦμεν,
 Μάρδων ἀνδρῶν⁴¹² μυριόταγον
 Ξάνθιν, ἄρειόν τ' Ἀγχάρην,⁴¹³
 Δίαιξιν τ' ἠδ' Ἀρσάκην
 ἱππιάνακτας⁴¹⁴,
 Κηγδαδάταν καὶ Λυθίμναν
 Τόλμον τ' αἰχμᾶς ἀκόρεστον.
 ἔταφον ἔταφον· οὐκ ἄμφι σκηναῖς
 τροχηλάτοις, ὅπιθεν ἐπόμενοι⁴¹⁵.

965

ΞΕΡΞΗΣ

βεβᾶσι γὰρ τοίπερ ἀγρέται⁴¹⁶ στρατοῦ.

στρ.δ' 970

ΧΟΡΟΣ

βεβᾶσιν, οἷ, νόνημοι.

⁴¹¹ (959) βοᾷ βοᾷ / δὴ μελέων ἔντοσθεν ἦτορ] *παρὰ τὸ 'κραδίη δέ οἱ ἔνδον ὑλάκτει'* (Hom. υ 13) – Zawodzi, lka, / jęczy w mej piersi nieszczęsnej serce (przeł. S.S.)] od słów: „serce w nim szczekało” (przeł. J. Parandowski).

⁴¹² (962) Μάρδων ἀνδρῶν] *ἔθνος Περσικόν* – mardyjskich mężów] lud perski.

⁴¹³ (962) Μάρδων ἀνδρῶν μυριόταγον / Ξάνθιν, ἄρειόν τ' Ἀγχάρην] *λείπει ὁ καὶ* – gdzie Mardów wódz, / mężny Ksant (przeł. S.S.)] brakuje (słowa – K.Ch.) „i”.

⁴¹⁴ (965) ἱππιάνακτας] *τοὺς ἀνακτας τῶν ἵππων* – koniowładnych] dowódców konnicy.

⁴¹⁵ (968) ἔταφον ἔταφον· οὐκ ἄμφι σκηναῖς / τροχηλάτοις, ὅπιθεν ἐπόμενοι] *ἀπέθανον οὐκ ἐπὶ ὀχημάτων ὄντες, ἀλλὰ γυμνοὶ καθεστηκότες* – Za koleśnym, jak bywało – o gorze! o! – / namiotem króla czemuż nie kroczą w ślad? (przeł. S.S.)] nie zginęli (żołnierze – K.Ch.) jadący na rydwanach, lecz ci, którzy służyli w piechocie.

⁴¹⁶ A (970) ἀγρέται] *γρ. καὶ ἀκρόται· ἐξ οὗ ἔσται ἀπὸ τοῦ ἄκρου. εἰ δὲ ἀγρόται* (ἀγρέται K.Ch.), *ἀπὸ τοῦ ἄγειν καὶ ἀγείρειν* – wodzowie (ἀγρέται)] inna lekcja „zwierzchnicy” (ἀκρόται), ma związek ze słowem „wierzch” (ἄκρος). Jeśli zaś jest tam słowo „wodzowie” (ἀγρέται), to ma związek ze słowami „wieść” (ἄγειν) oraz „gromadzić” (ἀγείρειν).

B (970) ἀγρέται] *οἱ ἄρχοντες· εἰ δὲ ἀκρόται, οἱ ἄκροι* (gl.) – wodzowie (ἀγρέται)] (czyli – K.Ch.) dowódcy; jeśli zaś (w tekście jest słowo – K.Ch.) „zwierzchnicy” (ἀκρόται) (to ma ono związek ze słowem – K.Ch.) „przełożeni” (ἄκροι).

ΞΕΡΞΗΣ

ὦ ἰή, ἰὼ ἰώ.

ΧΟΡΟΣ

ὦ ἰώ, δαίμονες,

ἔθεσθ' ἄελπτον κακὸν,

διαπρέπον οἶον δέδορκεν ἄτα⁴¹⁷.

975

ΞΕΡΞΗΣ

πεπλήγμεθ', οἶαι δι' αἰῶνος τύχαι.

ἀντ.δ'

ΧΟΡΟΣ

πεπλήγμεθ'· εὐδηλα γάρ,

ΞΕΡΞΗΣ

νέαι νέαι δύαι δύαι·

ΧΟΡΟΣ

Ἰαόνων ναυβατᾶν

κύρσαντες οὐκ εὐτυχῶς.

δυσπόλεμον δὴ γένος τὸ Περσᾶν⁴¹⁸.

980

ΞΕΡΞΗΣ

πῶς δ' οὐ; στρατὸν μὲν τοσοῦ-

τον τάλας πέπληγμαι⁴¹⁹.

στρ.ε'

ΧΟΡΟΣ

τί δ' οὐκ; ὄλωλεν μεγάλως τὰ Περσᾶν⁴²⁰.

⁴¹⁷ (973) ἰὼ ἰώ, δαίμονες, / ἔθεσθ' ἄελπτον κακὸν, / διαπρέπον οἶον δέδορκεν ἄτα] οἶον κακὸν ἢ Ἄτη ἐφορᾷ – Och, och, bogowie, zesłaliście niespodziewane zło, na jakże wielkie Ate spogląda] jakież wielkie zło Ate dostrzegła.

⁴¹⁸ (981) δυσπόλεμον δὴ γένος τὸ Περσᾶν] κακωθὲν πολέμῳ καὶ δυστυχῆσαν – Nieszczęsny lud Persów] z powodu nieszczęść doznanych podczas strasznej wojny.

⁴¹⁹ (983) πέπληγμαι] κόπτομαι, θρηνῶ ὀλέσας τοσοῦτον στρατόν – biję się] uderzam się w piersi, rozpaczam po stracie tak wielkiego wojska.

⁴²⁰ (984) τί δ' οὐκ; ὄλωλεν μεγάλως τὰ Περσᾶν] λείπει κακά. ἢ στικτέον ἐν τῷ τί δέ· εἶτα· οὐχὶ τὰ μεγάλα Περσῶν ὄλωλεν; ἴνα λείπῃ <πράγματα>· τὸ τί δέ· ὅπερ λέλειπται – Co jeszcze nie (przepadło – K.Ch.)? Zupełnie skończyło się Persów] brakuje (słowa – K.Ch.) „zło”. Albo należy postawić znak przestankowy po słowach „co jeszcze” (τί δέ); a następnie: „czyż nie skończyły się wielkie Persów?” Tak, aby zostało opuszczone słowo „czyny”; (wtedy – K.Ch.) „co jeszcze” (τί δέ) należy opuścić.

ΞΕΡΞΗΣ

ὀρᾷς τὸ λοιπὸν τόδε τᾶς ἐμᾶς στολᾶς⁴²¹;

985

ΧΟΡΟΣ

ὀρῶ, ὀρῶ.

ΞΕΡΞΗΣ

τόνδε τ' ὅϊστοδέγμονα

ΧΟΡΟΣ

τί τόδε λέγεις σεσωμένον;

ΞΕΡΞΗΣ

θησαυρὸν βελέεσσιν⁴²²;

ΧΟΡΟΣ

βαίᾳ γ' ὥς ἀπὸ πολλῶν⁴²³.

990

ΞΕΡΞΗΣ

ἐσπανίσμεθ' ἄρωγῶν.

ΧΟΡΟΣ

Ἰάων λαὸς οὐ φυγαίχμας⁴²⁴.

ΞΕΡΞΗΣ

ἀγανόρειος· κατεῖ-
δον δὲ πῆμ' ἄελπτον.

ἀντ.ε'

ΧΟΡΟΣ

τραπέντα ναύφρακτον ἐρεῖς ὄμιλον⁴²⁵;

995

⁴²¹ A (985) ὀρᾷς τὸ λοιπὸν τόδε τᾶς ἐμᾶς στολᾶς;] θεωρεῖς τὸ περίλοιπον ἐμοὶ λείψανον τῆς ὅλης στρατιᾶς – Widzisz ten luk, / świetnych ostatek perskich zbrój? (przeł. S.S.)] widzisz resztki całego wojska, jakie mi pozostały.

B (985) στολᾶς] οἶον στόλου (gl.) – uzbrowienia] czyli wojska.

⁴²² (989) θησαυρὸν βελέεσσιν] τὴν φαρέτραν – strzał niechybnych skarbnicę (przeł. S.S.)] kółczan.

⁴²³ (990) βαίᾳ δ' ὥς ἀπὸ πολλῶν] ὀλίγα ἐσώθη ἀπὸ πολλῆς πανοπλίας – Jakże nieliczni z wielu] z tłumu zbrojnych ocalało niewielu.

⁴²⁴ (992) Ἰάων λαὸς οὐ φυγαίχμας] ἐρωτηματικῶς – Hellenów lud boju się nie trwoży (przeł. S.S.)] pytająco.

⁴²⁵ (995) ναύφρακτον (...) ὄμιλον] τὸν ἡμῶν ναυτικὸν λαόν – broniona okrętami (...) gromada] nasze wojsko morskie.

ΞΕΡΞΗΣ

πέπλον δ' ἐπέρρηξ'⁴²⁶ ἐπὶ συμφορᾷ κακοῦ.

ΧΟΡΟΣ

παπαῖ, παπαῖ.

ΞΕΡΞΗΣ

καὶ πλέον ἢ παπαῖ μὲν οὔν⁴²⁷.

ΧΟΡΟΣ

δίδυμα γάρ ἐστι καὶ τριπλᾶ.

ΞΕΡΞΗΣ

λυπρά, χάρματα δ' ἐχθροῖς.

1000

ΧΟΡΟΣ

καὶ σθένος⁴²⁸ γ' ἐκολούσθη.

ΞΕΡΞΗΣ

γυμνός εἰμι προπομπῶν.

ΧΟΡΟΣ

φίλων ἄταισι ποντίαισιν.

ΞΕΡΞΗΣ

δίαινε, δίαινε πῆμα⁴²⁹, πρὸς δόμους δ' ἴθι.

στρ.ζ'

ΧΟΡΟΣ

διαίνομαι γοεδνὸς ὦν.

1005

ΞΕΡΞΗΣ

βόα νυν ἀντίδουπά μοι.

⁴²⁶ (996) πέπλον δ' ἐπέρρηξ'] **τοῦτο καὶ ὁ ἄγγελος προεῖπεν** – rozdarł szatę] powiedział to również Goniec.

⁴²⁷ (998) καὶ πλέον ἢ παπαῖ μὲν οὔν] **ὑπερβαίνει θρήνον** – Więcej niżeli rozpacz, ból! (przeł. S.S.)] (Kserkses – K.Ch.) potęguje lament.

⁴²⁸ (1001) σθένος] **τῶν Περσῶν** – siła] Persów.

⁴²⁹ (1004) δίαινε πῆμα] **δάκρυε τὸ ἀτύχημα** – oblewaj łzami klęskę (przeł. S.S.)] oplakuj nieszczęście.

ΧΟΡΟΣ

δόσιν κακὰν κακῶν κακοῖς⁴³⁰.

ΞΕΡΞΗΣ

ἴϋξε μέλος ὁμοῦ τιθείς⁴³¹.

ΧΟΡΟΣ

ὀτοτοτοτοῖ.

ΞΕΡΞΗΣ

βαρεῖά γ' ἄδε συμφορά.

1010

ΧΟΡΟΣ

οἱ μοι μάλα τοι τόδ' ἄλγῳ.

ΞΕΡΞΗΣ

ἔρεσσ', ἔρεσσε καὶ στέναζ' ἐμὴν χάριν⁴³².

ἀντ.ζ'

ΧΟΡΟΣ

αἰαῖ, αἰαῖ, δῦα, δῦα.

ΞΕΡΞΗΣ

βόα νυν ἀντίδουπά μοι.

ΧΟΡΟΣ

μέλειν πάρεστι⁴³³, δέσποτα.

1015

ΞΕΡΞΗΣ

ἐπορθιάζε νυν γόοις⁴³⁴.

⁴³⁰ (1007) δόσιν κακὰν κακῶν κακοῖς] δίδου τοῖς κακοῖς τὴν κακὴν δόσιν, ὃ ἐστὶ τὰ δάκρυα – *Nieszczęsnym nieszczęsny dar nieszczęsnych*] *daj nieszczęsnym nieszczęsny dar, czyli łzy.*

⁴³¹ (1008) ἴϋξε μέλος ὁμοῦ τιθείς] συντιθείς μέλος θρήνει, ἀντὶ τοῦ εὐρύθμως – *Zaśpiewem wtórnym wołaj, krzycz!* (przeł. S.S.)] *wykonuj lament wspólnie (ze mną – K.Ch.), zamiast „do wtóru”.*

⁴³² (1012) ἔρεσσ' ἔρεσσε καὶ στέναζ' ἐμὴν χάριν] τύπτε σεαυτὸν εἰς ἐμὴν χάριν – *O bijże, bij ramiony! Łez mi składaj dar!* (przeł. S.S.)] *uderz się dla zadowolenia mnie.*

⁴³³ (1015) πάρεστι] ὁ θρήνος – *ma miejsce*] *lament.*

⁴³⁴ (1016) ἐπορθιάζε νυν γόοις] ἐπεκτεταμένως θρήνει – *Zaczynij teraz rozpacząć*] *gwałtownie lamentuj.*

ΧΟΡΟΣ

ὀτοτοτοτοῖ.

ΞΕΡΞΗΣ

μέλαινα⁴³⁵ δὺα μεμίξεται.

ΧΟΡΟΣ

οἷ μοι, στονόεσσα πλαγά.

ΞΕΡΞΗΣ

καὶ στέρν' ἄρασσε καὶ βόα τὸ Μύσιον⁴³⁶.

στρ.ζ' 1020

ΧΟΡΟΣ

ἄνιξ ἄνια.

ΞΕΡΞΗΣ

καὶ μοι γενείου πέρθε λευκήρη τρίχα.

ΧΟΡΟΣ

ἄπριγδ'⁴³⁷ ἄπριγδα μάλα γοεδνά.

ΞΕΡΞΗΣ

ἀϋτεὶ δ' ὀξύ.

ΧΟΡΟΣ

καὶ τάδ' ἔρξω.

ΞΕΡΞΗΣ

πέπλον δ' ἔρεικε κολπίαν ἀκμῇ χερῶν.

ἀντ.ζ' 1025

ΧΟΡΟΣ

ἄνι' ἄνια.

ΞΕΡΞΗΣ

καὶ ψάλλ'⁴³⁸ ἔθειραν καὶ κατοίκτιζε στρατόν.

⁴³⁵ (1018) μέλαινα] **πενθήρης** – *czarna*] żałobna.

⁴³⁶ (1020) βόα τὸ Μύσιον] **οἱ γὰρ Μυσοὶ καὶ οἱ Φρύγες εἰσὶ μάλιστα θρηνητικοί** – *mizyjski wznoś żałobny zew* (przeł. S.S.)] (Ajschylos napisał tak – K.Ch.), bowiem Myzowie i Frygowie są najbardziej znani z lamentacji.

⁴³⁷ (1023) ἄπριγδ'] **ἐπίφθεγμα ἐπὶ τῶν μετὰ σφοδρότητος τιλλόντων τὰς τρίχας** – *z całej siły*] zaśpiew towarzyszący gwałtownemu wyrzucaniu włosów.

⁴³⁸ A (1027) ψάλλ'] **ψάλλε ἀντὶ τοῦ τίλλε. καὶ χοιροψάλας Διόνυσος ὁ τίλλων τὰ μόρια τῶν γυναικῶν** – *wyrywaj*] „wyrywaj” zamiast „szarp”. Tak jak

ΧΟΡΟΣ

ἄπριγδ' ἄπριγδα μάλα γοεδνά.

ΞΕΡΞΗΣ

διαίνου δ' ὅσσε.

ΧΟΡΟΣ

τέγγομαί τοι.

ΞΕΡΞΗΣ

βόα νυν ἀντίδουπά μοι.

στρ.η' 1030

ΧΟΡΟΣ

οἰοῖ, οἰοῖ.

ΞΕΡΞΗΣ

αἰακτὸς ἐς δόμους κίε.

ἀντ.η'

ΧΟΡΟΣ

αἰαῖ, αἰαῖ.

ΞΕΡΞΗΣ

ἰὼ ἰὼ, Περσὶς αἶα δύσβαυκτός.

στρ.θ'

ΧΟΡΟΣ

ἰὼ δὴ κατ' ἄστν. γοάσθω

1035

ΞΕΡΞΗΣ

ἰὼ δῆτα

ΧΟΡΟΣ

ναὶ ναί.

ΞΕΡΞΗΣ

γοᾶσθ' ἀβροβάται.

ΧΟΡΟΣ

ἰὼ ἰὼ, Περσὶς αἶα δύσβαυκτός.

ἀντ.θ'

Lubieżny (χοῖρος – „kobięcy organ płciowy”, ψάλλω – „wyręwać” [przypomnienie K.Ch.]) Dionizos szarpiący (τίλλων) łechtaczki kobiet.

B (1027) ψάλλ'] τίλλε – wyręwaj] szarp.

ΞΕΡΞΗΣ

ἰὴ ἰή, τρισκάλμοις βάρισιν ὀλόμενοι.

ΧΟΡΟΣ

πέμψω⁴³⁹ τοί σε δυσθρόοις γόοις.

1040

⁴³⁹ (1040) πίμψω] **προπέμψω** – *slę*] pośle.

ROZDZIAŁ IV

SCHOLIA MEDICEA IN AESCHYLI „PERSAS” – KOMENTARZ

Materiał zawarty w scholiach M do *Persów* Ajschylosa, jego różnorodność formalna i tematyczna, wymyka się sztywnej klasyfikacji. Narzucenie jednak pewnego podziału jest konieczne, aby dokonać analizy całości zbioru medycejskiego.

Rozdział IV został podzielony na cztery główne części. W trzech pierwszych zgromadzono wszystkie uwagi, które wymagały omówienia pod względem krytycznym. W pierwszym z trzech podrozdziałów, nazwanym ogólnie *Scholia budzące wątpliwości*, omówiono te komentarze, które nie mogły zostać przetłumaczone na język polski lub jednoznacznie zinterpretowane z uwagi na występujące w nich błędy (odedytorskie lub spowodowane uszkodzeniami kodeksu M). Zostały tam również umieszczone te *scholia*, których nie udało się przyporządkować do właściwych *lemmata*. W części drugiej, zatytułowanej *Rozbieżności pomiędzy tekstem scholiów a tekstem tragedii*, wskazano wszystkie miejsca, gdzie wersja tekstu przekazana przez scholiastę nie zgadza się z wersją tekstu, która znajduje się w dramacie. W części trzeciej natomiast znalazły się wszelkie uwagi wydawcy tekstu scholiów M (*Uwagi edytora scholiów*). Analiza uwag odedytorskich, które w celu ułatwienia lektury zostały podzielone na kilka grup tematycznych, pozwala lepiej zrozumieć wszelkie trudności, w jakie obfitują *scholia Medicea* i pokazuje pracę edytora naukowego.

Część czwarta rozdziału IV, *Forma i treść scholiów*, zawiera klasyfikację komentarzy pod względem formalnym i tematycznym oraz analizę całego zbioru. *Scholia* zostały tutaj podzielone na trzy podstawowe grupy. W pierwszej z nich znajdują się uwagi dotyczące formy komentarzy (*Forma*), w drugiej uwagi dotyczące ich treści (*Treść*), a w części trzeciej, ze względu na specyfikę materiału, zostały przedstawione wszystkie komentarze zawierające cytaty z literatury starożytnej (*Cytaty*). W tej ostatniej części, poza informacjami na temat autorów przywołanych przez scholiastę M, omówiono także funkcje, jakie poszczególne cytaty pełnią w tekście komentarzy.

Część rozdziału zatytułowana *Forma* zawiera przedstawienia właściwych dla języka scholiów terminów technicznych (ἄλλως / ἢ, ἀντί τοῦ, γνῶμη, γράφεται, δηλονότι / δηλονότι, εἶδος, ἐξῆς, εὐφήμεως, κοινόν, λεγόμενον, λείπει, vñ, ὃ ἐστὶ / τουτέστιν, οἶον, ὅτι, παρὰ τό, τινές, ὥς) oraz omówienie charakterystycznych sposobów formułowania komentarzy. Dla ułatwienia lektury, analizowane w danej części rozdziału IV fragmenty scholiów (wspomniane

wcześniej uwagi odedytorskie, powtarzające się terminy techniczne itd.) zostały podkreślone. Podrozdział zatytułowany *Treść* zawiera omówienie uwag należnych do różnych dziedzin nauki. Ze względu na dużą liczbę komentarzy poruszających zagadnienia filologiczne (etymologia, gramatyka, interpunkcja, metryka, retoryka, poetyka tragedii), zostały one zgromadzone w jednej grupie, podczas gdy w drugiej znalazły się te *scholia*, które dotyczą wszystkich innych dziedzin (etnologia, geografia, historia, mitologia, religia).

Bardzo często jedno *scholion* daje się przyporządkować do kilku grup lub zawiera informacje z różnych dziedzin, stąd nie ma możliwości wprowadzenia ścisłego podziału tematycznego. Zgromadzony w komentarzach materiał można jednak podzielić pod względem treści na kilka działów, a tym samym pokazać, jakiego rodzaju problemy były poruszane w tym gatunku krytycznoliterackim.

Każda z wyodrębnionych grup została opatrzona przykładami ze scholiów medycejskich. Zacytowano te komentarze, które są najbardziej reprezentatywne, najciekawsze lub takie, które wymagają osobnego wyjaśnienia. Wielość poruszanych w scholiach zagadnień czasami nie pozwalała jednoznacznie zinterpretować treści danego komentarza, dlatego niektóre przykłady zostały opatrzone kilkoma możliwymi wyjaśnieniami.

IV.1. *Scholia* budzące wątpliwości

Zbiór medycejski zawiera kilka uwag wyjątkowo trudnych lub niemożliwych do interpretacji, ze względu na ich formę bądź treść. Trudności mogą wynikać z tego, że uwagi scholiastów prawdopodobnie zostały napisane do nieco innej wersji tragedii, niż dostępna współcześnie wersja medycejska. W przypadku niektórych komentarzy można jednak podejrzewać, że dane *scholion* w edycji Dähnhardta zawiera błędy, które uniemożliwiają jego właściwy przekład. Z pomocą w ustaleniu właściwej wersji komentarza przychodzą niekiedy alternatywne lekcje zaproponowane przez kopistów albo innych wydawców, oraz młodsze *scholia Byzantina*¹. Aby dokonać właściwej interpretacji tekstu komentarza, w kilku omówionych poniżej przypadkach, konieczne było przyjęcie innej lekcji, niż ta użyta przez wydawcę. Przy słowach, które wydają się błędnie odczytane przez Dähnhardta, została podana, uwzględniona w przekładzie, lekcja wariantywna wraz ze wskazaniem jej autora.

Pierwsze *scholion*, które wydaje się błędne, dotyczy wersu 741. Bardziej prawdopodobna niż lekcja użyta przez Dähnhardta wydaje się ta, którą proponował inny edytor scholiów, Kirchhoff. Zamiast dopełniacza imienia Dariusza (Δαρείου) proponuje on dopełniacz rzeczownika μαντεῖον – „wyrocznia”, czyli zmianę brzmienia pierwszej części słowa. Treść *scholion* z lekcją przyjętą przez Dähnhardta sugeruje, że Dariusz w którejś ze swoich wcześniejszych wypowiedzi poinformował Atosę i chór, że Kserkses straci wojsko. W tragedii nie występuje jednak kwestia Dariusza o takiej treści. Cytowany jako *lemma* tekst *Persów* zawiera natomiast wzmiankę o wyroczni, która zapowiadała klęskę Kserksesa. Ta informacja zostaje, innymi słowy, powtórzona w tekście *scholion*, o ile przyjmie się lekcję Kirchhoffa.

(741) φεῦ, ταχεῖά γ' ἦλθε χρησμών πράξις, ἐς δὲ παῖδ' ἐμὸν / Ζεὺς ἀπέσκηψεν
τελευτήν θεσφάτων] **ὥς τοῦ Δαρείου** (μαντείου Kirchh.) **εἰπόντος αὐτὸν
ἀποβαλεῖν πολλὸν στρατόν** – Och niestety! Nazbyt szybko słowa się spełniły
wieszczb, / i Zeusową było wolą, by je mój wypełnił syn... (przeł. S.S.)] (Dariusz
powiedział tak – K.Ch.) ponieważ wyrocznia głosiła, że on (sc. Kserkses – K.Ch.)
straci wielkie wojsko.

¹ Niektóre błędy w scholiach zostały poprawione przez twórców kodeksów będących kopiami rękopisu medycejskiego lub mających wspólnego przodka, czego przykładem jest komentarz do wersu 252. Wersja tego *scholion* zapisana w kodeksach V 197 i 279 jest bardziej przekonująca od wersji medycejskiej (cf. O. Dähnhardt, *Praefatio*, [w:] *Scholia in Aeschyli „Persas”*, recens., apparatu critico instruxit, cum praefatione de archetypo codicum Aeschyli scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, Lipsiae 1894, s. XXXVI).

(252) τὸ Περσῶν δ' ἄνθος] WERSJA M: **τὸ κάλλος, τὸ στράτευμα**; WERSJA V: **τὸ κάλλος τοῦ στρατοῦ** – kwiat *Persów*] WERSJA M: piękno, wojsko; WERSJA V: piękno wojska.

Wydaje się też, że nietrafioną decyzją edytorską Dähnhardta jest lekcja przyjęta w *scholion* do wersu 914. Został tam użyty liczebnik określający liczbę synów Tityosa². W wersji Dähnhardta po liczebniku τρεῖς – „trzy” padają tylko dwa imiona, dlatego, ze względu na logikę tekstu, wprowadzona przeze mnie zmiana była konieczna. Lekcji δύο – „dwa” nie podaje żaden z wydawców scholiów do *Persów*, jednak zmieniony liczebnik można znaleźć w scholiach A³.

A (914) Μαριανδυνοῦ θρηνητήρος] Καλλίστρατος ἐν δευτέρῳ περὶ Ἡρακλείας Τιτυοῦ τρεῖς (δύο – K.Ch., *Scholia* A) παῖδας εἶναι, Πριόλαν Μαριανδυνὸν μόνον κυνηγετοῦντα ἀπολέσθαι, καὶ μέχρι νῦν Μαριανδυνοὺς ἀκμῇ θέρους θρηνεῖν αὐτόν. τὸν δὲ Μαριανδυνὸν αὐξῆσαι μάλιστα τὴν θρηνητικὴν αὐλωδίαν καὶ διδάξαι Ὑαγνιν τὸν Μαρσίου πατέρα. καὶ αὐλοὶ δὲ τινὲς εἰσι Μαριανδυνοὶ ἐπιτηδειότῃς ἔχοντες εἰς τὰς θρηνωδίας. καὶ τὸ περιφερόμενον ᾠδῇ Μαριανδυνοῖς καλάμοις κρούων Ἰαστί’ – *marandyńskiej płaczki*] Kallistratos w II księdze, która dotyczy Heraklei (pisze – K.Ch.), że Tityos miał dwoje dzieci: Priolasa (oraz – K.Ch.) Mariandynosa, który zginął polując samotnie, i którego aż do dzisiaj Mariandynowie oplakują w pełni lata. Najbardziej zaś opiewała Mariandynosa płaczliwa aulodia i opowiadała o Hyagnisie, ojcu Marsjasza. Są też pewne aulosy (αὐλοί) (nazywane – K.Ch.) mariandyńskimi, odpowiednie do (wykonywania – K.Ch.) trenodii. Istnieje też powiedzenie: „gra na mariandyńskich aulosach (καλάμοις), wybijając joński rytm”.

Ostatnim *scholion*, w którym należy rozważyć zmianę wersji przyjętej przez Dähnhardta, jest komentarz do wersu 970. Lekcja ἀγρόται, chociaż wydaje się pasować do tekstu *scholion* z uwagi na podobieństwo brzmieniowe do innych występujących w nim słów, po wnikliwej lekturze okazuje się błędna. W pierwszej części uwagi scholiasta proponuje termin ἀκρόται – „zwierzchnicy” jako wariantywną lekcję do słowo ἀγρέται – „wodzowie”. Z tekstu *scholion* wynika,

² Odwołania mitologiczne w komentarzu do wersu 914 zostaną omówione w części tego rozdziału dotyczącej scholiów mitologiczno-religijno-etnologicznych (IV.4.2.2. Uwagi niefilologiczne).

³ Wersja tego komentarza w scholiach A brzmi:

Καλλίστρατος ἐν δευτέρῳ περὶ Ἡρακλείας Τιτυοῦ παῖδας εἶναι φησι δύο, Πριόλαν καὶ Μαριανδυνόν, ὃν κυνηγετοῦντα ἀπολέσθαι. καὶ μέχρι τοῦ νῦν Μαριανδυνοὺς ἐν ἀκμῇ θέρους θρηνεῖν αὐτόν. τὸν δὲ Μαριανδυνὸν αὐξῆσαι μάλιστα τὴν θρηνητικὴν αὐλωδίαν καὶ διδάξαι ταύτην Ὑαγνιν τὸν Μαρσίου πατέρα. καὶ αὐλοὶ γάρ εἰσι Μαριανδυνοὶ ἐπιτηδειότατ’ ἔχοντες εἰς τὰς θρηνωδίας. ὅθεν καὶ τὸ περιφερόμενον ᾠδῇ Μαριανδυνοῖς καλάμοις κρούων Ἰαστί’ (*Scholia Byzantina*, [w:] *Scholia in Aeschyli „Persas”*..., sch. 914).

Wersja scholiasty A, poza zmianą liczebnika, zamienia także przymiotnik μόνον na zaimek ὃν. Lekcja ὃν wydaje się bardziej pasować do tekstu komentarza niż μόνον, jednak nie wpływa znacząco na jego przekład.

że przywołane w nim pojęcia powinny mieć semantyczny związek z „dowodzeniem”, „byciem przełożonym”. W dalszej części komentarza niespodziewanie zamiast ἄγρέται pada jednak słowo ἄγρόται, które oznacza „wieśniaków”, „myśliwych”. Słowa różnią się od siebie zaledwie jedną literą, bez trudu więc można się domyślić, jak łatwo do tekstu komentarza mógł wkraść się tego rodzaju błąd.

A (970) ἄγρέται] γρ. καὶ ἄκρόται· ἐξ οὗ ἔσται ἀπὸ τοῦ ἄκρου. εἰ δὲ ἄγρόται (ἄγρέται K.Ch.), ἀπὸ τοῦ ἄγειν καὶ ἀγείρειν – wodzowie (ἄγρέται)] inna lekcja „zwierzchnicy” (ἄκρόται), ma związek ze słowem „wierzch” (ἄκρος). Jeśli zaś jest tam słowo „wodzowie” (ἄγρέται), to ma związek ze słowami „wieść” (ἄγειν) oraz „gromadzić” (ἀγείρειν).

W swoim komentarzu do scholiów medycejskich Paley jako zawierające pomyłkę wskazuje także *scholion* do wersu 955. Błąd, na który zwraca uwagę badacz, nie uniemożliwia jednak podania propozycji przekładu i nie budzi wątpliwości interpretacyjnych.

(955) δόων] διακοπτικῶν πολεμίων κακῶν – zgubnych] niszczących nieszczęść wojennych.

Według Paleya zacytowany powyżej komentarz składa się z dwóch niezależnych scholiów, pomyłkowo połączonych w jedno. Zgodnie z jego propozycją *lemma* δόων byłoby wspólne dla glossy: διακοπτικῶν⁴, oraz dla drugiego komentarza: πολεμίων κακῶν. Pomysł Paleya jest przekonujący, jednak za słusznością decyzji Dähnhardta o zapisaniu wszystkich słów jako jednego komentarza, przemawia właśnie taki ich zapis w kodeksie M (cf. s. 130r) i łatwość przekładu całej frazy.

W scholiach medycejskich do *Persów* znajduje się także kilka uwag, które nie zachowały się w całości. Ocalałe fragmenty nie pozwalają na przekład komentarzy lub na przyporządkowanie ich do żadnego *lemma*, więc nie można precyzyjnie określić wersu, którego dotyczą. Należy tu wymienić odczytane przez edytora litery [στέος] należące do któregoś wersu pomiędzy 140 a 142, na co wskazuje miejsce zapisania ich w kodeksie M, dalej słowo σημείωσαι przynależne do któregoś z wersów pomiędzy 401 a 404, oraz litery ονόμου⁵ (mogące stanowić samodzielny wyraz lub tylko jego część), zapisane na wysokości wersu 855.

Trudności sprawia również precyzyjne ustalenie *lemmata* do kilku komentarzy. Celem pierwszego z nich (*sch.* 3 [?]) jest dopowiedzenie słowa opuszczonego przez Ajschylosa w tekście tragedii⁶.

⁴ Zob. również podobne *scholion* do wersu 282.

⁵ Ten dopisek scholiasty został szerzej omówiony w części tego rozdziału dotyczącej uwag edytora scholiów.

⁶ W komentarzu scholiasta posłużył się terminem λείπει. Zastosowanie tego terminu omówiono w dalszej części rozdziału (IV.4.1.1. Terminy charakterystyczne dla języka scholiów).

(3?) **λείπει τὰ βασιλεία** – brakuje (słowa – K.Ch.) „królewskie”.

Zwyczajowo formy gramatyczne użyte w komentarzu są dopasowane w liczbie i przypadku do odpowiednich słów w komentowanym tekście. W *scholion* do wersu 3, gdzie występują same dopełniacze pasujące do słowa φύλακες („strażnicy”, „osoby strzegące”), nie ma miejsca na widniejące w komentarzu słowo τὰ βασιλεία. Można jedynie spekulować o intencjach scholiasty, na przykład chęci określenia budowli, o których mowa w tekście tragedii (τῶν ἀφνεῶν καὶ πολυχρύσων ἐδράνων, v. 3), mianem „królewskich”, ale użyciu do tego niewłaściwego przypadku. Komentarz τὰ βασιλεία można byłoby też przyporządkować do wersu numer 2, do widniejącego tam słowa πιστά. Żadne z tych wyjaśnień nie wydaje się jednak przekonujące.

Drugim komentarzem, którego nie można przyporządkować do *lemma*, jest uwaga do wersu 866, co można wywnioskować na podstawie miejsca zapisu *scholion* w Kodeksie Medycejskim. Użyte w komentarzu sformułowanie κατὰ κοινοῦ często poprzedza słowa, których należy szukać w komentowanym tekście⁷. W *Persach* wskazana forma γεγένηται jednak nie występuje.

(866 [?]) **κατὰ κοινοῦ γεγένηται** – w tekście utworu (łączy się ze słowem – K.Ch.) γεγέννηται.

Można też rozważyć, czy komentator podając formę γεγένηται nie sugeruje, celowego oczywiście, pominięcia jej przez Ajschylosa. Dodanie czasownika γίγνομαι do tekstu tragedii mogłoby mieć sens, jednak podana w *scholion* forma, z uwagi na użytą liczbę pojedynczą, nie pasuje do komentowanego fragmentu tragedii.

Wszystkie problemy, jakie powstają przy lekturze zacytowanych powyżej komentarzy, można wytłumaczyć tym, że scholiasta dysponował inną wersją tekstu *Persów* niż te, dostępne współcześnie.

W przypadku czterech ostatnich komentarzy, które można uznać za błędne (*sch.* 318, 597, A 679 i 885), kłopot sprawia właściwe zrozumienie ich treści i intencji scholiasty. Chociaż przyporządkowanie scholiów do właściwych *lemmata* nie nastręcza trudności, nie stanowi też przeszkody ewidentny błąd edytora czy ląkuna, to jednak żadna z możliwych interpretacji nie daje satysfakcjonującego wyjaśnienia.

Pierwsze *scholion*, którego interpretacja nastręcza trudności, dotyczy 318 wersu tragedii.

318) Μᾶγος ᾽Αραβος] **Μάγος ἔθνικόν, ᾽Αραβος κύριον** – *Mag Arab*] „Mag” oznacza przynależność do grupy, „Arab” to określenie nadrzędne [?].

⁷ Znaczenie terminu κοινόν zostało omówione w dalszej części tego rozdziału (IV.4.1.1. Terminy charakterystyczne dla języka scholiów).

Ajschylos w *Persach* wspomina o „Magu Arabie”, jednak nie jest jasne, w jakim znaczeniu użyty został termin „Arab”. Może być to imię własne lub określenie osoby pochodzenia arabskiego⁸. Za tym, że Ἀραβος należy potraktować jako imię, przemawia tekst tragedii. Komentowana fraza pada podczas mowy Posłańca, który wymienia żołnierzy poległych w bitwie, używając ich imion⁹. Komentator wydaje się jednak inaczej interpretować tekst Ajschylosa, ponieważ określił termin „Arab” jako κύριον, czyli „mający władzę, przewagę”. Wydaje się to sugerować, że słowo Ἀραβος należy traktować jako nadrzędne wobec nazwy Μάγος. „Arab” może więc określać przynależność etniczną, a „Mag” przynależność do grupy religijnej.

W następnym z komentarzy znajduje się trudna do interpretacji uwaga gramatyczna.

(597) βασιλεία] τὰ τοιαῦτα πάντα κτητικὰ μακρὸν ἔχει τὸ ᾧ. αἱ γὰρ βασιλείαι ἔχουσι τοῦτο – βασιλεία (królewska)] wszystkie tego typu formy dzierżawcze / dopełniające / posesywne [?] mają „a” długie. Dlatego ma je (słowo – K.Ch.) βασιλείαι (królewskie) [?].

Scholiasta wyjaśnia, że κτητικὰ, czyli formy dzierżawcze, dopełniające, posesywne, czy może po prostu przymiotnikowe¹⁰ rodzaju żeńskiego (co można wnioskować z formy lemma), mają w wygłosie długą α. W komentarzu są wyróżnione formy, lub może przymiotniki „tego typu”, jednak nie zostały one bliżej określone. Można się domyslać, że scholiaście chodziło o przymiotniki zakończone w *femininum* na α, w odróżnieniu od tych zakończonych na η. Przykład opisanej prawidłowości ma, według autora komentarza, stanowić słowo znajdujące się w lemma: βασιλεία¹¹, które w tekście *Persów* określa rzeczownik ἰσχύς – „potęga”, „moc”¹².

⁸ Termin ten budzi wątpliwości wielu badaczy. Chodkowski pisze: „nie wiadomo, czy chodzi tu o etnicznego Araba, czy o imię własne maga, a więc członka medo-perskiej grupy kapłanów (zob. Herodot I, 101)” (Ajschylos, *Persowie*, [w:] idem, *Tragedie*, vol. 1, przeł. R. R. Chodkowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2015, s. 110, przyp. 59).

⁹ Zob. wersy 302–330 w wydaniu Meinekego.

¹⁰ Przymiotnik κτητικός, -ή, -όν może oznaczać formę „dzierżawczą”, „posesywną” lub, jeśli występuje w rodzaju żeńskim, „genetivus”. W słownikach do starożytnej greki nie można znaleźć znaczenia „przymiotnikowy”, jednak należy pamiętać, że cytowane *scholion* mogło powstać w okresie średniowiecza, a piszący je skryba mógł mieć własne nawyki językowe.

¹¹ W swoim wydaniu *Persów* Ajschylosa Dindorf informuje, że obok lekcji βασιλεία istnieje także βασιλεια, oznaczona przez niego jako *vulgo*. Obie formy w kontekście tekstu tragedii można jednak oddać tym samym słowem: „królewska” (cf. *Aeschylus Tragediae*, ed. G. Dindorfus, editio quinta correctior, B. G. Teubner, Lipsiae 1870, komentarz do wersu 589).

¹² Komentując ten fragment tragedii Wilamowitz wspomina o dopisanej przy słowie βασιλεία glossie brzmiącej: ἡ βασιλική (czyli „ta królewska”), którą pominął

Klarownej interpretacji wymyka się także drugie zdanie *scholion*, w którym pojawia się forma *pluralis* słowa stanowiącego *lemma*: βασιλεῖαι. Forma ta, z uwagi na rodzajnik liczby mnogiej wydaje się urzeczownikowiona, a nie przymiotnikowa. Wydawca zbioru medycejskiego zaznaczył jednak, że nie ma pewności, czy drugie zdanie komentarza do wersu 597 nie stanowi osobnego *scholion*¹³. Jeśli faktycznie jest to samodzielny komentarz, trudności przysparza znalezienie *lemma*¹⁴. Sformułowanie αἱ βασιλεῖαι nie występuje w tekście tragedii, co może oznaczać, że scholiasta korzystał z innej wersji tekstu *Persów* niż wersja M.

W kolejnym komentarzu wątpliwości interpretacyjne może budzić użyte przez scholiastę słowo Πέρσου.

(679) δίδυμα (...) ἀμαρτία¹⁵] δύο, Πέρσου καὶ Ξέρξου – podwójnemu (...) zbłądzeniu] dwa (zbłądzenia – K.Ch.), (jako – K.Ch.) Persa i (jako – K.Ch.) Kserksesa.

Wspomniane w *lemma* „zbłądzenia” zostały przypisane przez scholiastę Persowi i Kserksesowi. W przypadku króla Persji chodzi zapewne o sposób prowadzenia przez niego działań wojennych, co zostało wspomniane w tragedii. Wy-

Dähnhardt (cf. *Aeschyli tragoediae*, ed. U. von Wilamowitz-Moellendorff, Weidmannos, Berolini 1914, komentarz do wersu 589).

Przymiotniki zakończone na -ικός, -ική, -ικόν określają cechę lub jakość danej rzeczy, ale również jej przynależność do kogoś lub czegoś, co korespondowałoby z „posesywnością” opisywanych form. To drugie znaczenie wyraża także suffiks -ια lub -ιο, który jest obecny w słowie βασιλεία (cf. *Griechische grammatik auf der grundelage von K. Brugmanns griechischer grammatik von E. Schwyzer weiland ord. professor an der Universität Berlin*, erster band, allgemeiner teil. Lautlehre wortbildung. Flexion mit 3 karten, davon 2 in Text, dritte, unveränderte Auflage, C. H. Beck, München MCMLIX, s. 468 et sq.). Obie formy można więc przetłumaczyć w podobny sposób, jako: „królewska”, „należąca do króla”, co pasuje do widniejącego w tragedii rzeczownika ἰσχύς.

¹³ Zob. *Scholia in Aeschyli „Persas”*..., scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, s. 179.

¹⁴ Por. omówienie *scholion* do wersu 955.

¹⁵ Warto wspomnieć, że wątpliwości badaczy budzi właściwa interpretacji słów Aeschylasa widniejących w *lemma*. Stanleyus zastanawia się: „Quare pateris ut tuum hoc regnum bis jam tandem cladem acceperit a Graecis? Semel modica plaga cum tu ducebas exercitum, sed nunc gravissima et funestissima ducente Xerxe. Vel possumus cladem geminam interpretari de clade terra et mari accepta” (ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ ΕΠΙΤΑ. *Aeschyli Tragoediae septem: cum scholiis Graecis omnibus; deperditorum dramatum fragmentis, versione et commentario Thomas Stanleyi*, typis J. Flesher, Londini 1663, komentarz do wersu 678). Wątpliwości wyraża także Garvie w swoim wydaniu *Persów*: „But what would the two errors be? – hardly the errors of Marathon and Salamis (...). This is not the moment for the Chorus to remind the perfect Darius of his mistakes” (*Aeschylus, Persae*, ed. with introduction and commentary by A. F. Garvie, Oxford University Press, Oxford 2009, komentarz do wersów 672–680).

daje się, że scholiasta w swoim komentarzu chce wyjaśnić, że Kserkses zbłądził w dwójnasób: jako Pers, reprezentant swojego ludu, oraz jako człowiek, tracąc kontrolę nad swoimi działaniami.

Scholiasta mógł także chcieć użyć słowa Πέρσης jako imienia bohatera mitologicznego Persesa, co jednak nie wprowadza zrozumiałego kontekstu mitologicznego i nie pomaga w interpretacji¹⁶.

Ostatni już komentarz, który nie daje się jednoznacznie zinterpretować, dotyczy 885 wersu tragedii.

(885) δμαθέντες] **δίχα ἄμα θέντες** – *powaleni*] tnący (θέντες) jednocześnie (ἄμα) na dwie części (δίχα).

Wydaje się, że pisząc swoją uwagę scholiasta miał na celu zaproponowanie innego sposobu lektury *participium aoristi passivi* użytego w tekście tragedii. Jego uwaga nie wyjaśnia jednak sensu użytej formy, ani nie stanowi wariantywnej lekcji, którą można podstawić do tekstu (różni się przede wszystkim stroną gramatyczną). Za poprawnością przyporządkowania komentarza do tego *lemma* przemawia jednak podobieństwo brzmieniowe obu części.

¹⁶ W mitologii greckiej spotykamy kilku bohaterów o imieniu Perses. W komentarzu może chodzić o syna Heliosa, który – aby zdobyć władzę – zdradził swojego brata Ajetesa. Z uwagi jednak na tematykę tragedii Ajschylosa, bardziej prawdopodobne byłoby przywołanie w *scholion* postaci innego Persesa, syna Perseusza – eponima Persów. Nie zachowała się jednak historia mitologiczna opowiadająca o popełnionym przez niego „błędzie”.

Zob. również komentarz do *scholion* 79 znajdujący się w tym rozdziale książki, w części dotyczącej treści scholiów (IV.4.2.2. Uwagi niefilologiczne).

IV.2. Rozbieżności pomiędzy tekstem scholiów a tekstem tragedii

Podczas lektury scholiów medycejskich można natrafić na wiele miejsc, w których wersja zapisana w tekście komentarza nie powtarza lekcji widniejącej w tekście tragedii. *Scholia* zawierające tego rodzaju rozbieżności można podzielić na dwie grupy.

1. Do pierwszej z nich należą komentarze, do których *lemmata* nie zostały podane przez scholiastę, ale łatwo jest je odnaleźć w tekście tragedii. W zdecydowanej większości przypadków scholiasta dopasowuje gramatyczną formę komentarza do formy *lemma*, nawet jeżeli jej nie cytuje. Jeżeli komentowane słowo występuje w tekście *Persów* w bierniku, jego synonim lub wyjaśnienie zapisane w *scholion* również będzie podane w bierniku. Jednak w trzech zacytowanych poniżej przykładach *scholia* napisane w mianowniku dotyczą *lemmata* występujących w dopełniaczu.

(303) Σιληνιῶν] Σιληνῖαι αἰγιαλὸς Σαλαμῖνος τῆς λεγομένης Τροπαίου ἄκρας, ὡς Τιμόξενος ἐν τῷ 5' περὶ λιμένων – Sylenij] Sylenije to (część – K.Ch.) wybrzeża Salaminy nazywanego (też – K.Ch.) Przylądkiem Tropajskim, tak jak (mówi – K.Ch.) Timoksenos w VI księdze dotyczącej portów.

B (494) Βόλβης] λίμνη Θρακική – Bolby] (Bolba to – K.Ch.) trackie jezioro.

(962) Μάρδων ἀνδρῶν] ἔθνος Περσικόν – mardyjskich mężów] perskie plemię.

Występowanie tego rodzaju wyjątków od reguły może tłumaczyć pogląd, wyrażany przez większość badaczy Kodeksu Medycejskiego, zakładający istnienie różnych źródeł pochodzenia tekstu *Persów* i komentarzy do niego: *scholia* M mogły powstać do innej wersji tragedii niż ta, przy której zostały zapisane w rękopisie M¹.

Scholiasta mógł też potraktować *lemma* w dopełniaczu jako hasło słownikowe i nie zwracając uwagi na jego formę gramatyczną, podać wyjaśnienie w mianowniku.

2. Do drugiej grupy należą te uwagi, w których *lemmata*, czyli cytaty z *Persów*, zostały uzupełnione przez samego scholiastę i nie zgadzają się z wersją tragedii, przy której zostały zapisane w kodeksie.

Poniżej znajduje się omówienie wszystkich scholiów, w których fragmenty tekstu tragedii zacytowane w *lemmata* różnią się od słów widniejących

¹ Zob. część rozdziału II dotyczącą manuskryptu M (II.2.1. *Codex Mediceus XXXII*, 9 – historia i kodykologia).

w wydaniu *Persów* M, które zostało wykorzystane w książce. W pewnych przypadkach wersja komentowana przez scholiastę nie została podana w cytowanym przez niego *lemma*, jednak można ją łatwo odtworzyć na podstawie tekstu komentarza.

Aby wskazać miejsca, gdzie występują różnice, zostały wprowadzone, wspomniane już we wstępie do tego rozdziału, skróty W.T. oraz W.S., oznaczające, odpowiednio, wersję znajdującą się w tekście tragedii oraz w *scholion*.

Zdecydowana większość tych rozbieżności nie daje możliwości wariantywnego przełożenia tekstu *lemma* oraz *scholion* i nie wpływa na ich sens, a różnice dotyczą jedynie sposobu zapisu.

Rozbieżności te dotyczą:

- użycia formy nieattyckiej (*sch.* B 90: W.T. – θαλά(σσης) | W.S. – θαλάσσης; *sch.* 95: W.T. – πηδήματος εὐπετοῦς | W.S. – πηδήματος εὐπετέος; *sch.* 286: W.T. – δαῖσις | W.S. – δηῖσις; *sch.* 641: W.T. – μακαρίτας | W.S. – μακαρίτης; *sch.* 666: W.T. – τήρας | W.S. – τιάρας);
- obecności lub braku ν ἐφελκυστικόν (*sch.* 13: W.T. – οἴχωκε | W.S. – οἴχωκεν; *sch.* 296: W.T. – τίς οὐ τέθνηκε | W.S. – τίς οὐ τέθνηκεν)²;
- obecności lub braku rodzajnika (*sch.* 612: W.T. – τάνταῖα | W.S. – ἄνταῖα);
- różnej pisowni słowa wynikającej z faktu używania dwóch równoważnych tematów jednego wyrazu (*sch.* 663: W.T. – βαλήν | W.S. – βαλλήν; *sch.* 875: W.T. – μεσάκτους | W.S. – μεσάγκτους);
- użycia innej formy deklinacyjnej (*sch.* 858: W.T. – πρῶτα μὲν εὐδοκίμους | W.S. – πρῶτα μὲν εὐδοκίμους);
- użycia słowa o innym znaczeniu, ale podobnym brzmieniu (*sch.* 79: W.T. – χρυσογόνου | W.S. – χρυσονόμου; *sch.* 369).

Wymienione różnice czasami wpływają na sposób przekładu tekstu tragedii, jednak zazwyczaj nie zmieniają jego sensu.

Poważne konsekwencje ma natomiast różnica dająca się zauważyć w *scholion* do wersu 679. Celem scholiasty było podanie synonimu *lemma*, czyli słowa ἁμάρτια, które uznał za *nominativus pluralis*. W medycejskim wydaniu *Persów* słowo to występuje jednak z dopisaną ι *subscriptum*, a więc przybiera formę celownika liczby pojedynczej: ἁμαρτίᾳ. W tej sytuacji podany przez scholiastę termin ἁμαρτήματα nie zgadza się z *lemma* w przypadku i liczbie.

(679) ἁμάρτια (W.T. – ἁμαρτία | W.S. – ἁμάρτια)· ὁμοῦ ἡρμοσμένα. τινὲς δὲ τὰ ἁμαρτήματα – zblądzenia (ἁμάρτια): (forma – K.Ch.) pasująca w tym miejscu. Niektórzy jednak (używają formy – K.Ch.) ἁμαρτήματα.

² Do tej grupy można również zaliczyć *scholion* do wersu 277. W uzupełnionym *lemma* występuje słowo διπλάκεσσιν, które wydaje się powtórzone przez scholiastę z pojedynczą σ oraz bez ν ἐφελκυστικόν.

Podobną sytuację można zaobserwować w komentarzu do wersu 862, w którym scholiasta tłumaczy zjawisko synalojfy na przykładzie zacytowanego w *lemma* fragmentu tekstu *Persów*. W medycejskiej wersji tragedii została przyjęta jednak inna lekcja, w której synalojfa nie występuje. Być może komentator sugeruje konieczność lub możliwość ściągnięcia samogłosek, jednak to pociągnęłoby za sobą zmiany metryczne, o czym nie ma informacji w tekście *scholion*.

(862) ποταμοῖο, οὐδ’ ἀφ’ ἐστίας (W.T. – ποταμοῖο, οὐδ’ ἀφ’ ἐστίας | W.S. – ποταμουδὲ ἀφ’ ἐστίας] **σκληροτέρα ἢ συναλοιφὴ ποταμουδὲ ἀφ’ ἐστίας, οἶόν ἐστι τὸ τουένεκα τούνεκα** – ποταμουδὲ ἀφ’ ἐστίας] silniejsze ściągnięcie samogłosek (*i.e.* synalojfa – K.Ch.): ποταμουδὲ ἀφ’ ἐστίας, tak jak τουένεκα i τούνεκα.

W tym przypadku, jeśli uwzględnić wersję występującą w tekście tragedii, uwaga scholiasty staje się bezpodstawna. Wyjaśnieniem dla istnienia tego rodzaju zjawisk jest wspomniana już hipoteza, która zakłada, że medycejski tekst *Persów* nie jest tym, do którego powstawały *scholia Medicea*.

O korzystaniu przez scholiastę z innej wersji tragedii niż ta, która znajduje się w kodeksie M, mogą świadczyć również komentarze do wersów 39 oraz 902. Rozbieżności dające się zauważyć w tych scholiach można jednak uznać za celowy zabieg ich autora.

W *scholion* do wersu 39 kwestię dyskusyjną stanowią zbyteczne dla interpretacji komentarza słowa οἱ δέ, które mogą być cytatem z niemedycejskiej wersji tragedii. Mogą one także być celową, często stosowaną w języku greckim, redundancją lub stanowić formę wprowadzenia kolejnego sposobu wyjaśnienia tekstu dramatu.

(39) καὶ ἐλειοβάται [καὶ ἐλειοβάται ναῶν ἐρέται]· οἱ τὸ Αἰγύπτιον ἔλος οἰκοῦντες ἢ κοινῶς Αἰγύπτιοι. ἐλῶδης γὰρ ἡ Αἴγυπτος. οἱ δέ· οἱ καὶ ἐπὶ ἔλους ἐλαύνειν δυνάμενοι ναῦς, ὅπερ ἐστὶ τῶν δυσχερεστάτων – *i* żyjący na bagnach [*i* żyjący na bagnach wiosłarze okrętów]: ci, którzy mieszkają na egipskich bagnach lub w ogóle Egipcjanie. Egipt jest bowiem błotnisty. Albo też: ci, którzy potrafią żeglować okrętami nawet po bagnach, co jest bardzo trudne.

W komentarzu do wersu 902 wątpliwości budzi nieobecny w większości słowników termin ἀγδαβάται.

(902) ἄδοβάται] ἔθνος Περσῶν. τὸ ἐξ ἧς· Ἀγδαβάται γὰρ ἐξέφθινται – *idący do Hadu*] naród perski. Zgodnie z sensem: „idący do Hadesu, bowiem zginęli”.

Można przypuszczać, że termin ten został użyty przez scholiastę, chcącego przywołać w komentarzu mniej znaną wersję słowa występującego w tekście *Per-*

sów. Istnieje także możliwość, że forma ἄγδαβάται występowała w niezachowanej wersji tragedii, do której powstały *scholia Medicea*. W takiej sytuacji należałoby przyjąć, że scholiasta zacytował w komentarzu słowo użyte przez wcześniejszego kopistę lub przez samego Ajschylosa³.

³ Formę ἄγδαβάτης można znaleźć w niektórych leksykonach do twórczości Ajschylosa, jako rzadziej używaną wersję terminu ἄδοβάτης (cf. *A Lexicon to Aeschylus*, containing a critical explanation of the more difficult passages in the seven tragedies by the Rev. W. Linwood, M.A., M.R.A.S. student of Christ church, Oxford, 2nd ed., Taylor and Walton, London 1847, s.v. – ἄδοβάτης oraz *Index Aeschylus*, ed. G. Italie, 2nd ed. (S. L. Radt [ed.]), Brill, Leiden 1964, s.v. ἄδοβάτης).

IV.3. Uwagi edytora scholiów

W tej części zostały zebrane i krótko omówione wszystkie komentarze zawierające adnotacje pochodzące od Oskara Dähnhardta, wydawcy zbioru scholiów, który stanowi podstawę tej książki. Celem omówienia uwag odedytorskich jest umożliwienie czytelnikowi lepszego zrozumienia problemów, jakie stawiała przed Dähnhardtem lektura rękopisu M. Zebranie wszystkich adnotacji pozwoli także na pokazanie ogromu pracy, jaką musiał wykonać wydawca przygotowując edycję scholiów.

W łacińskojęzycznych uwagach Dähnhardt tłumaczy, między innymi, swoje decyzje redakcyjne, omawia miejsce zapisu scholiów na kartach kodeksu M, informuje o zmianie *manus* i podaje informacje ułatwiające lekturę (np. wyjaśnia używany przez scholiastę skrót γ). Cytuje także wersje tekstu komentarzy istniejące w innych kodeksach oraz wariantywne lekcje zaproponowane przez poszczególnych kopistów i kolejnych wydawców scholiów medycejskich. Uwagi podające *variae lectiones* oraz inne, które w znaczący sposób zmieniają tekst *scholion*, zostały opatrzone w tym rozdziale szerszym komentarzem. Nie skomentowano z kolei tych adnotacji Dähnhardta, które nie wpływają na sposób przekładu scholiów.

W cytowanych komentarzach pominięte zostały dopiski edytora zawierające informację, że dane *scholion* ma w kodeksie formę glossy interlinearnej (gl.) oraz dane dotyczące pochodzenia zawartych w komentarzach cytatów. Te dwa rodzaje adnotacji umieszczono w rozdziale III, gdzie znajduje się przekład scholiów.

Oprócz skrótów nazwisk autorów wcześniejszych edycji tekstu *Persów* lub scholiów do nich¹, Dähnhardt odwołuje się w swoich uwagach do dwóch kodeksów: G i L² oraz wskazuje kolejne *manus*³, oznaczone odpowiednio do ich ważności: M, m oraz m¹.

W związku z tym, że edytor korzysta z innego wydania *Persów* Ajschylosa niż to, które stanowi podstawę niniejszej książki, w nawiasach kwadratowych, o ile występują różnice, została podana numeracja scholiów przyjęta przez Dähnhardta.

1. Uwagi omawiające decyzje edytorskie wydawcy

Scholia do wersów 1 oraz 6 w edycji komentarzy zostały zastąpione uwagami:

(1) primum scholion ad finem argum. Byz. posui.

(6) ad argum. fab. posui.

¹ Wykaz skrótów znajduje się na początku rozdziału III (*Scholia Medicea in Aeschyli „Persas”* – przekład).

² Najważniejsze kodeksy przechowujące tekst scholiów do *Persów* zostały omówione w II rozdziale książki (II.2.2. Kodeksy i wydania).

³ Wariantywne lekcje autorstwa różnych *manus* (scholiastów czy nawet wydawców), Dähnhardt podaje w tekście głównym, w nawiasach, nie zaś na dole strony w aparacie krytycznym, jak jest to zwyczajowo przyjęte.

Teksty tych komentarzy wydawca dołączył do medycejskiej wersji streszczenia *Persów*. Za decyzją Dähnhardta przemawia to, że treści przedstawiane w zacytowanych scholiach zawierają informacje, które w zbiorze bizantyńskim znajdują się właśnie w hipotezie. W celu zachowania ciągłości tekstu scholiów, w rozdziale III oba komentarze zostały umieszczone w miejscach, w których znajdują się w rękopisie medycejskim, jako przypisy do właściwych wersów tragedii.

W tekście *scholion* do wersu 1 znajduje się adnotacja odedytorska, z którą tekst komentarza brzmi:

(1) τάδε μὲν Περσῶν τῶν οἰχομένων (*et sqq.*)] διὰ (*litterae fere evanuerunt, χ Vitellius*) γερόντων προλογίζει – *My u Persów, co zbrojnie w daleki ów kraj (et sqq.)* (przel. S.S.)] pierwsza część tragedii jest recytowana (προλογίζει) przez starców.

Wydawca informuje, że pomimo złego stanu zachowania tekstu w tym miejscu Vitellius zdołał odczytać litery χ, które oznaczają „chór”.

Wielokrotnie edytor zamieszcza informacje dotyczące lokalizacji scholiów na kartach kodeksu M. Zapisywanie komentarzy na wolnych miejscach na marginesach wokół tekstu utworu często nie pozwalało scholiaście na umieszczenie scholiów bezpośrednio przy omawianym fragmencie. Przyporządkowanie komentarzy do właściwych wersów tekstu wymaga od wydawcy bardzo wnikliwej lektury rękopisu oraz zapoznania się z wynikami pracy poprzedników. Efekty tej pracy można śledzić w zamieszczonych poniżej uwagach.

Specyficzna adnotacja znajduje się przy *scholion* do wersu 400 [411]. Edytor informuje w niej, że w rękopisie medycejskim komentarz do słowa στόλος został zapisany dwukrotnie, na wysokości wersu 400 [411] oraz 403 [392] (*cf.* s. 123v). Obie wersje *scholion* zawierają takie same informacje, dlatego zapewne wydawca w głównym tekście zbioru umieścił tylko jedną z nich.

(400) στόλος] τὸ ἔμβολον λέγει· στόλον δὲ λέγει παρ' ὅσον εἰς ὃν συνεσταλμένοι εἰσὶν· οὕτως γὰρ ἔλεγον στόλον τὰ ἀπωξυμμένα (*Haec post sch. v. 403, sed h.l.: τὸν ἔμβολον παρὰ τὸ εἰς ὃν συνεστάλθαι.*) – ostrze] chodzi o „dziób okrętu”; (Ajschylos – K.Ch.) nazwał go „ostrzem” dlatego, że jest ostro zakończony; terminem „ostrze” określano bowiem rzeczy zaostrome.

2. Uwagi dotyczące miejsca zapisania scholiów w Kodeksie Medycejskim oraz ich kolejności w edycji drukowanej

Z uwagi na wspomnianą już niewielką przestrzeń na marginesach rękopisu oraz pomiędzy wersami, scholiaści nie zawsze umieszczali swoje uwagi przy właściwych fragmentach komentowanego utworu. Edytor w wielu adnotacjach informuje o miejscu zapisania danego *scholion* w kodeksie M lub o kolejności uwag przyjętej w jego edycji.

Wyjaśnienia dodane do dwóch zacytowanych poniżej komentarzy mają na celu zwrócenie uwagi czytelnika na to, że *scholia* te, chociaż dotyczą jednego *lemma*, nie zostały w wydaniu umieszczone bezpośrednio po sobie. W Kodeksie Medycejskim oba komentarze znajdują się na wysokości właściwego wersu, jedno po prawej, drugie po lewej stronie (cf. s. 119v).

A (72) [69] ζυγὸν ἀμφιβαλὼν αὐχένι πόντου] sch. 72 et alterum sch. 73 vid. infra, alterum collationis gratia hic pono: **ζεύξας <διά> νεῶν τὴν θάλασσαν** – jarzmo rzuciwszy morzu na szyję (przeł. S.S.)] (Kserkses – K.Ch.) ujarzmił morze dzięki (złączonym – K.Ch.) okrętom.

B (72) [73] ζυγὸν ἀμφιβαλὼν αὐχένι πόντου] **ἐγεφύρωσε γὰρ τὸ ἐπταστάδιον ταῖς ναυσὶ συνδήσας αὐτὰς καὶ γῆν ἐπιβαλὼν, ὥστε ὁδὸν ποιῆσαι ἐπὶ τῶν νεῶν. διὸ πολύγομφον ὄδισμα εἶπεν** – (*alterum ad h.v. schol. vide supra*) – jarzmo rzuciwszy morzu na szyję (przeł. S.S.)] (Kserkses – K.Ch.) przerzucił bowiem most o długości siedmiu stadionów, zbudowany z połączonych okrętów i osadził go w ładzie, aby umożliwić przejście po pokładach. Dlatego właśnie (Ajschylos – K.Ch.) powiedział „dobrze powiązana droga”.

Kolejny komentarz jest wyjątkowy, ponieważ nie dotyczy żadnego z wersów tekstu, ale bohaterki dramatu – królowej, która jest postacią historyczną. Do tego *scholion* w tekście tragedii nie można odnaleźć *lemma*, ponieważ Ajschylos nie posługuje się w dramacie imieniem bohaterki. W *Persach* nazywa ją władczynią (βασιλεια, ἄνασσα) lub matką (μήτηρ). Komentarz powinien znajdować się przy imieniu *dramatis persona*, które kopista Kodeksu Medycejskiego odnotował przed wypowiedzią królowej. Edytor wyjaśnia jednak, że w kodeksie M komentarz został umieszczony na samym dole strony, na której znajdują się wersy od 125 do 169.

(*in fine paginae v. 125–169 continentis*) **Ἄτοσσα, θυγάτηρ Κύρου, γυνὴ Δαρείου, μήτηρ Ξέρξου κατὰ Ἡρόδοτον** (III, 68) – według Herodota, córka Cyrusa, żona Dariusza, matka Kserksesa (III, 88, 8 et sqq.; III, 133, 2 et sqq.; VII, 2, 12 et sqq., et alia⁴).

W *scholion* do wersu 152 [155] edytor informuje, że scholiasta wpisał słowo **προσπίτνω** pomiędzy wersy tekstu. Podczas lektury Kodeksu Medycejskiego można się przekonać, że niepokój edytora wzbudziło niewłaściwe miejsce zapisania *scholion*. Znajduje się on bowiem nie nad, ale pod komentowanym wersem, a ponadto nie bezpośrednio pod słowem stanowiącym *lemma* (cf. s. 120v).

⁴ Miejsca z *Dziejów* Herodota podaje za wydaniem: Hérodote, *Histoires*, ed. P.-E. Le-grand, vol. 1–9, Les Belles Lettres, Paris 1970–1983.

(152) [155] προσπίτνω] **προσκυνῶ** in textum insertum. – *padam do stóp* (przeł. S.S.)] oddając hołd.

Kolejna uwaga edytora informuje, że w kodeksie M po *scholion* do wersu 399 [403] został umieszczony komentarz do wersu 400 [411]. Oba *scholia* znajdują się na podobnej wysokości, odpowiednio po prawej i po lewej stronie tekstu *Persów* (cf. s. 123v).

(399) [403] τὸ δεξιὸν μὲν πρῶτον εὐτάκτως κέρασ / ἡγεῖτο κόσμῳ, δεύτερον δ' ὁ πᾶς στόλος] **τὸ ἀριστερὸν καὶ τὸ μέσον**. Iam sequitur in M sch. v. 411. – *Najpierw, w składnym płynąc szyku, skrzydło prawe / ukazało się oczom, a za nim reszta / korabi* (przeł. S.S.)] lewe (sc. skrzydło – K.Ch.) i centrum.

Następna uwaga zawiera informację o zmianie kolejności scholiów. W rękopisie komentarz do wersu 419 [423] został umieszczony po lewej stronie tekstu, na wysokości wersu 420 [424]; tym samym, aby zachować kolejność scholiów zgodną z kolejnością przynależnych do nich *lemmata*, konieczne było jego przesunięcie (cf. s. 123v).

B (419) [423] νεῶν] **τῶν Περσῶν δηλονότι** (sed hoc post sq. schol. scriptum) – *okrętów*] oczywiście (okrętów – K.Ch.) Persów.

W komentarzu do wersu 431 [432] edytor podaje informację o lokalizacji *scholion* w rękopisie medycejskim. Tekst *scholion* znajduje się na samym dole strony, po fragmencie tekstu dramatu, który kończy się na wersie 423 [424].

(431) [432] (in fine paginae, post v. 423 qui est extremus, scriptum) εὖ γὰρ τόδ' ἴσθι, μηδ' ὅμ' ἡμέρᾳ μιᾷ πλῆθος τοσουτάριθμον ἀνθρώπων θανεῖν] **Ἴων ἐν ταῖς Ἐπιδημίαις παρῆναι Αἰσχύλον ἐν τοῖς Σαλαμινιακοῖς φησι** – *Wiedz, iż nigdy, zaiste, w jednym dniu tak wielkie, / tak niezliczone mnóstwo nie zginęło ludu* (przeł. S.S.)] Ion mówi w *Epidemiach*, że Ajschylos uczestniczył w wydarzeniach salamińskich.

W *scholion* do wersu 618 [612] znajduje się kolejna uwaga dotycząca miejsca napisania komentarza: uwaga widnieje na dole strony, po 618 wersie tekstu tragedii.

(618) [612] νεκροῖσι μελικτήρια] (Legitur post v. 618 in fine paginae) **σημείωσαι τὸ εἶδος τῶν χοῶν** – *ofiary prześlągalne dla zmarłych*] chodzi o rodzaj darów ofiarnych.

W dwóch zacytowanych poniżej komentarzach wydawca informuje, że *scholia* zostały zapisane na samej górze strony, czyli na górnym marginesie, ponad pierwszym zapisanym na danej stronie wersem tekstu *Persów*, czyli odpowiednio ponad wersami 708 i 751 [752].

B (725) Βόσπορον τὸν Ἑλλήσποντον (in marg. super. ante v. 708) – *Bosfor*: Hellespont.

(769) [770] Κῦρος, εὐδαίμων ἀνὴρ] (in marg. super. ante v. 751) Κῦρος πρῶτος προσεκτήσατο Πέρσαις τὴν ἀρχὴν Μήδων ἀφελόμενος. Κύρου υἱὸς Καμβύσης, ἀδελφοὶ δὲ κατὰ Ἑλλάνικον Μάραφίς, Μέρφίς – *Kir, władca szczęsny* (przeł. S.S.)] Cyrus jako pierwszy zabrał władzę Medom i oddał ją Persom. Synem Cyrusa był Kambyzes, a braćmi, według Hellanikosa, Marafis (i – K.Ch.) Merfis.

W kolejnej adnotacji wydawca informuje, że komentarz znajduje się na samym brzegu karty 128v, na lewym marginesie. Dodaje także, że nie można odtworzyć całego *scholion*, ani odnaleźć do niego *lemma*.

(855 [?]) in extremo margine .. ονόμου (initium vocabuli in compingendis foliis ablatum).

Ostatnią uwagę, w której wydawca określa miejsce zapisu *scholion* na karcie rękopisu jest komentarz do wersu 1027. Tekst widnieje na lewym marginesie kodeksu M. Edytor podał prawdopodobnie tę informację, ponieważ na marginesie górnym oraz prawym znajduje się kilka ostatnich scholiów do *Persów*, a dużą część strony zajmuje streszczenie następnej zapisanej w kodeksie M tragedii Aj-schylosa. Tekst *Persów* kończy się w około dwóch trzecich strony, po czym następuje prolog *Agamemnona* (cf. s. 131r).

B (1027) ψάλλ' ἵλλε (in altero marg.) – *rwij*] wyrwyj.

3. Uwagi zawierające odniesienia do *scholia Byzantina*

Dwukrotnie edytor zamieścił w scholiach medycejskich odwołania do komentarzy A, czyli *scholia Byzantina*, co miało na celu zaoferowanie czytelnikowi szerszej możliwości interpretacji tekstu.

W komentarzu do wersu 875 edytor odsyła do bizantyńskiego *scholion* do wersu 900⁵, które jednak nie zawiera nowych informacji, a jedynie powtarza słowa zawarte w uwadze medycejskiej.

⁵ καὶ τὰς εὐκτεάνους καὶ πλουσίας νήσους τῶν Ἑλλήνων, τὰς πολυάνδρους, τὰς κατὰ κλῆρον τὸν Ἴόνιον, ἧτοι τὰς <κατὰ> κλῆρον καὶ λάχος εὐρούσας τὸν Ἴόνιον κόλπον, ἐκράτυνε καὶ ὑπὸ τὸ ἴδιον κράτος εἶχε. τινὲς δὲ τὸ εὐκτεάνους κατὰ κλῆρον τὸν Ἴόνιον ἀντὶ τοῦ κατὰ τὸν πλοῦτόν φασι (Scholia Byzantina, [w:] Scholia in Aeschyli „Persas”, recens., apparatus critico instruxit, cum praefatione de archetypo codicum Aeschyli scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, Lipsiae 1894, sch. 900 sqq.).

(875) [892] ἐκράτυνε μεσάκτους (W.T. – μεσάκτους | W.S. – μεσάγκτους)] ὑπὸ τὸ ἴδιον κράτος εἶχεν (*cf. schol. Byz. v. 900*). μεσάγκτους δὲ μεσακτίους, παραθαλασσίους – *panował nad będącymi pomiędzy brzegami* (μεσάκτους)] miał pod swoją władzą. (Słowo – K.Ch.) μεσάγκτους to (inna forma słowa – K.Ch.) μεσακτίους (będące pomiędzy brzegami), nadmorskie.

Pomocny przy interpretacji słów scholiasty jest za to bizantyński komentarz, do którego edytor odsyła czytelnika w *scholion* do wersu 914 [940].

(914) [940] (*Ad schol. Byz. cf. sch. M v. 940 alterum.*) –

A (914) [940] Μαριανδυνοῦ θρηνητῆρος] Καλλίστρατος ἐν δευτέρῳ περὶ Ἡρακλείας Τιτυοῦ τρεῖς (δύο – K.Ch., *Scholia A*) παῖδας εἶναι, Πριόλαν Μαριανδυνὸν μόνον (*Bῶρμον ὃν corr. Weckl. praeunte Dd.*) κυνηγετοῦντα ἀπολέσθαι, καὶ μέχρι νῦν Μαριανδυνοὺς ἀκμῇ θέρους θρηνεῖν αὐτόν. τὸν δὲ Μαριανδυνὸν αὐξῆσαι μάλιστα τὴν θρηνητικὴν αὐλωδίαν καὶ διδάξαι Ὑαγνιν τὸν Μαρσίου πατέρα. καὶ αὐλοὶ δὲ τινές (*compendio ut v. 679*) εἰσι Μαριανδυνοὶ ἐπιτηδειότητα ἔχοντες εἰς τὰς θρηνωδίας. καὶ τὸ περιφερόμενον ‘αὐλεῖ Μαριανδυνοῖς καλάμοις κρούων Ἰαστί’ – *marian-dyńskiej płaczki*] Kallistratos w II księdze, która dotyczy Heraklei (pisze – K.Ch.), że Tityos miał dwoje dzieci: Priolasa (oraz – K.Ch.) Mariandynosa, który zginął polując samotnie, i którego aż do dzisiaj Mariandynowie oplakują w pełni lata. Najbardziej zaś opiewała Mariandynosa płaczliwa aulodia i opowiadała o Hyagnisie, ojcu Marsjasza. Są też pewne aulosy (αὐλοί) (nazywane – K.Ch.) mariandyńskimi, odpowiednie do (wykonywania – K.Ch.) trenodii. Istnieje też powiedzenie: „gra na mariandyńskich aulosach (καλάμοις), wybijając joński rytm”.

Tekst zacytowanego powyżej komentarza może budzić wątpliwości interpretacyjne; z tego powodu został szczegółowo omówiony w części dotyczącej scholiów zawierających błędy⁶.

Edytor, w adnotacji umieszczonej nad tekstem komentarza, odsyła czytelnika do *scholion* ze zbioru A, który pozwala na naprawę błędnego miejsca w uwadze medycejskiej. Dalej, w adnotacji widniejącej w tekście komentarza wydawca podaje korektę Weckleina, powtórzoną przez Dindorfa, która znacznie zmienia przekład *scholion*. W ostatniej adnotacji w komentarzu do wersu (914) [940] edytor odsyła czytelnika do *scholion* M, do wersu 679, gdzie słowo τινές występuje w podobnej funkcji, co w komentarzu do wersu A 914. W obydwu przypadkach wprowadza ono inną możliwość lektury *scholion*⁷.

⁶ Zob. IV.1. Scholia budzące wątpliwości.

⁷ Zob. część tego rozdziału dotyczącą komentarzy, które zawierają termin τινές (IV.4.1.1. Terminy charakterystyczne dla języka scholiów).

4. Uwagi zawierające informacje o kopistach

Trzy zacytowane poniżej *scholia* zawierają uwagi dotyczące przepisujących je skrybów. Wydawca informuje w nich, który z kopistów napisał dany komentarz. Tego rodzaju uwagi Dähnhardt umieszcza w miejscach, gdzie następuje niespodziewana zmiana *manus*.

(475) [478] πρὸςθε] ἐπὶ Δαρείου (ab eadem manu quae textum scripsit) – dawniej] za panowania Dariusza.

(653) [650] ὄχθος τάφος (scripsit M) – kopiec] grób.

(913) [939] βοάν] βοήν – krzyk (βοάν)] krzyk (βοήν) (m').

5. Uwagi dotyczące przyporządkowania scholiów do miejsca w tekście Persów

W pięciu kolejnych uwagach edytor dzieli się swoimi wątpliwościami dotyczącymi właściwego dopasowania komentarza do *lemma*. Należy pamiętać, że w wydaniu Dähnhardta *lemmata* nie zostały uzupełnione. Edytor odnotował jedynie przynależność scholiów do konkretnych wersów.

(215) [220] οὐ σε βουλόμεσθα, μήτερ, οὐτ' ἄγαν φοβεῖν λόγοις / οὐτε θαρσύνειν] (immo 219) ὡς οὐ δεινὰ τεθέεσαι – Ani zbyt cię, matko, trwożyć, ani słowami cieszyć zbyt / nie chcę... (przeł. S.S.)] ponieważ nie zobaczyłaś (Atosso – K.Ch.) nic strasznego.

(269) [273] παμμυγῇ] (immo 272) διαφόρων ἔθνων – różnorodny] (złożony – K.Ch.) z różnych ludów.

A (384) [381] καὶ νῦξ ἐχώρει, κοὐ μάλ' Ἑλλήνων στρατὸς κρυφαῖον ἔκπλουν οὐδαμῇ καθίστατο] καὶ νῦξ ἐγένετο καὶ (pertinent haec ad 387) οὐδεὶς Ἑλλήνων ἤξιωσεν – Biegły nocne godziny – a woje helleńscy o żadnej snadź ucieczce nie myśleli zgola... (przeł. S.S.)] i nadeszła noc, i nikt z Hellenów nie uważał za słuszne (uciekać – K.Ch.).

(564) [568] τυτθά] (immo 567) ὃ ἡμεῖς λέγομεν παρ' ὀλίγον – ledwie] my używamy (zwrotu – K.Ch.) „o mało co”.

(780) [781] ἔκτος δὲ Μάραφης, ἔβδομός τ' Ἀρταφρένης] (pertinent ad 780) κακῶς μετὰ γὰρ τὴν τῶν μάγων καθαίρεσιν Δαρείος ὁ μέγας ἤρξεν⁸ – szósty zaś Marafis, a siódmy Artafrenes (panował – K.Ch.)] informacja nieprawdziwa; bowiem po obaleniu magów panował Dariusz Wielki.

⁸ W *scholion* do wersu 780 [781] edytor wskazuje na różne miejsca zapisania komentarza i wersu, którego ten komentarz dotyczy. *Scholion* powinno widnieć przy wersie 780 [781], ale znajduje się przy wersie niżej (cf. s. 127v).

6. Uwagi wyjaśniające używany przez scholiastę skrót $\bar{\gamma}$

Osobną grupę uwag odedytorskich stanowią wyjaśnienia stosowanego przez scholiastę skrótu, który mógł być niezrozumiały dla niewprawnego czytelnika. Adnotacje te dotyczą komentarzy, których tekst ogranicza się tylko do jednej litery, gammy z dopisanym znakiem długości: $\bar{\gamma}$. Dähnhardt rozszyfrowuje ten zapis jako γνώμη, czyli „sentencja”.

(714) νῦν τέ σε ζηλῶ θανόντα, πρὶν κακῶν ιδεῖν βάθος] $\bar{\gamma}$ (i.e. γνώμη) – *Dzisiaj ci, żeś zmarł, zazdroszczę, / nie zajrzawszy w otchłań nędz* (przeł. S.S.)] sentencja.

(784) ἐνεὸς ὦν ἐνεὰ φρονεῖ] praescriptum $\bar{\gamma}$, ut 714 – *młody jest i młode / myśli ma* (przeł. S.S.)] sentencja.

(823) ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦς ἐκάρπωσε στάχυν / ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμᾶ θέρος] $\bar{\gamma}$ praescriptum, ut 714 – *Z rozkwitającej pychy człowieczej wyrasta / kłos grzechu, z niego zasię – oplakane żniwo...* (przeł. S.S.)] sentencja.

7. Uwagi ułatwiające lekturę scholiów

Edytor dwukrotnie stara się ułatwić lekturę scholiów dopisując do tekstu komentarza słowo σημείωσαι. Podpowiedź jest trafna, jednak i bez niej tekst grecki nie przysparza trudności translatorskich.

(16) ἡδ' Ἐκβατάνων· ὅτι (i.e. σημείωσαι ὅτι) Ἀκεσσαία πρότερον ἐκαλεῖτο ἀπὸ Ἀκεσσαίου τὰ νῦν Ἐκβάτανα καλούμενα – *oraz Ekbatan*: (to miasto – K.Ch.) najpierw było nazywane Akessają od Akessajosa, a teraz jest nazywane Ekbatanami.

(872) [885] Λέσβος] ὅτι (i.e. σημείωσαι ὅτι) μεταβέβηκεν εἰς τὸ Αἰγαῖον πέλαγος· ἡ γὰρ Λέσβος ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει ἐστίν – *Lesbos*] (to oznacza – K.Ch.), że dotarł do Morza Egejskiego; Lesbos bowiem leży na Morzu Egejskim.

8. Uwagi zawierające informacje o innych kodeksach przechowujących tekst *scholia Medicea in Aeschylus „Persas”*

Duża liczba uwag odedytorskich dotyczy innych rękopisów, w których można znaleźć tekst scholiów medycejskich. Przywołane wersje komentarzy pochodzące z kodeksów G oraz L nie wpływają jednak znacząco na zmianę przekładu wersji medycejskiej i nie są ważne dla przedstawionych w pracy rozważań.

(47) [48] δίρρυμά τε καὶ τρίρρυμα τέλη] ἀντὶ τοῦ τέθριππα καὶ ἐξάιππα τάγματα. ἐκ τούτου δὲ τὸ πλῆθος τῶν ἵππων δηλοῖ (idem G, nisi quod ἐξάιππα et δηλοῖ τῶν ἵππων exh.) – *dwudyszłowe i trzydyszłowe drużyny*] zamiast „czteroi sześciokonne oddziały”. To wskazuje na wielką liczbę koni.

(79) [80 sq.] χρυ- / σονόμου γενεᾶς (W.T. – χρυ- / σογόνου | W.S. – χρυ- / σονόμου) [χρυ- / σογόνου γενεᾶς ἰσόθεος φῶς] νῦν τῆς πλουσίας. τινὲς δὲ (γάρ m) ἀνέγνωσαν χρυσογόνου, διὰ τὸ τὸν Περσέα ἀπὸ χρυσοῦ γεγενῆσθαι (γεγεννηῆσθαι m)· ὁ καὶ βέλτιον. ἄλλως· τῆς Περσέως γενεᾶς ἀπόγονος· ἢ τῆς τῶν χρυσῶν ἀνθρώπων· ἢ πολυχρύσου – (πολυχρύσου· τινὲς [τινὸς cod.] χρυσογόνου ἀνέγνωσαν διὰ τὸ τὸν Περσέα ἐκ χρυσοῦ γεγενῆσθαι· ὁ καὶ βέλτιον G) – z krwi złotorodnej (χρυσονόμου) (przeł. S.S.) [z krwi złotorodnej mąż nieśmiertelnym / bogom podobny (przeł. S.S.)]: dziś (powieździelibyśmy – K.Ch.) „bogatej”. Niektórzy przyjęli lekcję „urodzony ze złota” (χρυσογόνου), ponieważ Perseusz został zrodzony ze złota. To jest lepsze (wyjaśnienie – K.Ch.). Inaczej „potomek rodu Perseusza” lub „złotych ludzi”, lub też „pełnego złota”.

(86) [87] τοξόδαμνον Ἄρη τὸν τῶν Περσῶν τοξόται γάρ – Idem in G, nisi quod γὰρ οὗτοι ibi legitur. τὸν τῶν Π. τοξότην· τοξότης γὰρ οὗτος L⁹ – łukowładnego Aresa (przeł. S.S.)] (Aresa – K.Ch.) Persów; oni bowiem byli łucznikami.

(157) [160] θεοῦ τοὺς βασιλεῖς θεοὺς καλοῦσιν οἱ Πέρσαι (Idem L et marg. G.) – boga] Persowie nazywają królów bogami.

(236) [239] ἔρξας πολλά [καὶ στρατὸς τοιοῦτος, ἔρξας πολλά δὴ Μήδους κακά]· τῆς ἐν Μαραθῶνι πεζομαχίας μέμνηται – Idem sine lemmate et verbis διὰ τούτων post μέμνηται additis marg. G¹⁰ – wyrządzisz wiele [Lud ów wiele cierpień Medom, wiele razy już sprawił zła (przeł. S.S.)]: wspomina bitwę lądową pod Maratonem.

(891) λέλυται γὰρ ἐμῶν γυίων ῥώμη / τήνδ’ ἡλικίαν ἐσιδόντ’ ἀστῶν. / εἴθ’ ὄφελε, Ζεῦ, κάμει μετ’ ἀνδρῶν τῶν οἰχομένων θανάτου κατὰ μοῖρα καλύψαι] (‘immo 915’ Vitellius) ὑπομνησκόμενος γὰρ τῶν παίδων αὐτῶν αἰσχύνῃ καὶ ἐλέφ πιέζομαι. (Idem in G, sed ibi αὐτοῦ et ἔλαι πιέζεται.)¹¹ – Gną się członki zwiotczale, ramiona bez sił / opadają na widok sędziwych tych głów... / O, bogowie, o Zeusie! O czemuż wśród rzesz, co odeszły, i mnie mroków śmierci nie skryły czeluście? (przeł. S.S.)] kiedy bowiem wspominam ich dzieci, dręczy mnie (sc. Kserksesa – K.Ch.) wstyd i współczucie.

⁹ W *scholion* do wersu 86 [87] edytor informuje, że ten sam tekst, z dodanym słowem οὗτοι, znajduje się w rękopisie G. Natomiast wersja z kodeksu L dodaje słowo οὗτος oraz zmienia formę liczby mnogiej τοξόται na pojedynczą τοξότης. Po tych zmianach przekład wygląda następująco: „tego Persów (sc. Aresa – K.Ch.); był on bowiem łucznikiem”.

¹⁰ Adnotacja odedytorska do komentarza 236 [239] zawiera informację, że w *scholia marginalia* kodeksu G zacytowane *scholion* występuje w nieco zmienionej formie: bez lemma oraz ze słowami διὰ τούτων dodanymi na końcu komentarza.

¹¹ Edytor informuje, że tekst komentarza M poszerzony o słowa αὐτοῦ i ἔλαι πιέζεται, znajduje się w kodeksie G. Adnotacja zawiera również uwagę Vitelliusa, który przyporządkowuje *scholion* 891 [917] do wersu 915.

9. Uwagi przedstawiające wariantywne lekcje pochodzące od kopistów i wydawców scholiów medycejskich

Propozycje *variae lectiones* stanowią najbardziej obszerną grupę uwag odedytorskich. Większość z lekcji nie zmienia sensu komentarza, a jedynie proponuje niewielkie modyfikacje¹². Wszystkie zacytowane w adnotacjach Dähnhardta lekcje można podzielić na następujące grupy:

– dodanie lub likwidacja słowa:

(13) οἴχωκεν (W.T. – οἴχωκε | W.S. – οἴχωκεν) [πάσα γὰρ ἰσχύς Ἀσιατογενής / οἴχωκε] ἀπόλωλε γὰρ [ἡ] πᾶσα ἡ δύναμις τῶν Περσῶν (ἡ deest in omnibus praeter Wecklinianam editionibus) – odeszła [cała bowiem siła azyjskiej ziemi odeszła]: zginęło bowiem całe wojsko Persów.

(33) ἄλλους δ' ὁ μέγας καὶ πολυθρέμμων / Νεῖλος ἔπεμψεν] ὑποχέριοι γὰρ ἦσαν τότε Περσῶν Αἰγύπτιοι (οἱ Αἰγ. Dd. Kirchh., οἱ om. Weckl.) – A zaś innych na boje czcigodny śle Nil / wszechżywiciel (przeł. S.S.)] Egipcjanie bowiem byli wtedy podlegli Persom.

(192) [195] τῇδ' τῇ Περσίδι δεικτικῶς· [ὥς] τῇ ἡμετέρᾳ, ἣν φορῶ (ὥς del. Vitellius) – *tej właśnie*] tej Persji, wskazując; jako tę naszą, nad którą dzierzę (sc. władzę – K.Ch.).

(226) [229] ἀλλὰ μὲν εὖνους [ἀλλὰ μὲν εὖνους γ' ὁ πρῶτος τῶνδ' ἐνυπνίων κριτῆς / παιδὶ καὶ δόμοις ἐμοῖσι τήνδ' ἐκύρωσας φάτιν. / ἐκτελοῖτο δὲ τὰ χρηστά· ταῦτα δ', ὥς ἐφίεσαι, / πάντ' θήσομεν θεοῖσι τοῖς τ' ἔνερθε γῆς φίλοις]· ἀντὶ τοῦ σὺ πρῶτος ἀκούσας τοῦ ὀνείρου εὐνοϊκῶς συνεβούλευσας ἐξίλεώσασθαι οὐρανίους <καὶ add. Rob.> χθονίους δαίμονας – *zaprawdę życzliwy [Pierwszy mego snu wykładacz, otoś mi, zaiste, rzekł / słowo z serca, co miłuje syna mego i mój dom. / Obyś się spełniło dobro!... Wszystko wedle twoich słów / wnet uczynię: bogom złożę i podziemnym druhom dar (przeł. S.S.)]: zamiast „ty pierwszy, kiedy usłyszałeś o śnie, życzliwie doradziłeś, aby przebłagać bóstwa nieba i ziemi”.*

(303) [306] Σιληνίων] Σιληνῖαι αἰγιαλὸς Σαλαμῖνος (πλησίον add. Blomf., cf. Hesych. s.v. Σιληνῖαι) τῆς λεγομένης Τροπαίου ἄκρας, ὥς Τιμόξενοσ ἐν τῷ 5' περὶ λιμένων¹³ – *Sylenij*] Sylenije to (fragment – K.Ch.) wybrzeża Salaminy

¹² W przypadku, kiedy uwaga odedytorska nie wpływa na sposób rozumienia *scholion*, cytowany komentarz został pozostawiony bez szerszego wyjaśnienia

¹³ Poza informacją o dodaniu słowa przez Blomfielda, w *scholion* do wersu 303 [306] wydawca odsyła również czytelnika do leksykonu Hezychiusza, gdzie znajduje się uwaga podobna do tej zawartej w *scholion*: Σιληνῖαι τῆς Σαλαμῖνος, πλησίον τοῦ λεγομένου Τροπαίου (*Hesychii Alexandrini lexicon*, ed. K. Latte, vol. 1–2, Munksgaard,

nazywanego (też – K.Ch.) Przylądkiem Tropajskim, tak jak (mówi – K.Ch.) Timoksenos w VI księdze dotyczącej portów.

(951) [984] πεμπαστάν] μετρητήν στρατοπέδου, οἶον <κατὰ add. Heimsoeth.> μυριάδα ἀριθμοῦντα τὰς ὅλας ἡγεμονίας. ἀριθμῆσαι κατὰ πεντάδα ἀνὰ μυρίους ἔχοντας (ἔχοντα Dd.) τοὺς ἀρχομένους – *obliczającego (sc. oka – K.Ch.)*] rachmistrza wojska, który odlicza całe jednostki po tysiąc. W tym celu należało odliczać po pięciu dowódców, z których każdy dowodził tysiącem (żołnierzy – K.Ch.).

(679) ἀμάρτια (W.T. – ἀμαρτία | W.S. – ἀμάρτια)· ὁμοῦ ἡρμοσμένα (τινὲς per comp., quod γρ., sed facile commutatur eo, quod τινὲς significant)¹⁴ τινὲς δὲ τὰ ἀμαρτήματα¹⁵ – *zblędzenia (ἀμαρτία)*: (forma – K.Ch.), która pasuje w tym miejscu. Niektórzy jednak (używają formy – K.Ch.) ἀμαρτήματα.

– **inna pisownia słowa lub sformułowania:**

(28) ψυχῆς εὐτλήμονι δόξῃ] γνώμη ἢ φιλοτιμία. ἄλλως (ἐνάλλως, ἐν expuncto, m)· ἐνυποστάτω δοκήσει καὶ πείσματι ψυχῆς – *duszy niezłomnym przeświadczeniem*] wolą lub ambicją. Inaczej „silną wiarą” i „pewnością duszy”.

(34) [35] Σουσιस्कάνης, / Πηγασταγών] τινὲς διαιροῦσι Σουσιस्कάνης (Σοῦσις καὶ Κάνης Blomf.) καὶ Πηγὰς καὶ Ταγών. τὰ γὰρ ὀνόματα πέπλακε καὶ οὐκ ἔστιν Αἰγυπτιακά – *Suzyskana, Pegastagon*] niektórzy dzielą (słowa w ten sposób – K.Ch.): „Suzyskana” i „Pegas” i „Tagon”. Nazwy te są wymyślone i nie są egipskie.

(38) Θήβας] Αἰγυπτίας (Αἰγυπτίους m) – *Teb*] Egipskich.

(84) [85] Σύριόν θ' ἄρμα: ἀντὶ τοῦ Ἀσσύριον· οἱ γὰρ Πέρσαι τὸ πρότερον Ἀσσύριοι (Ἀσσύριοι m) ἐκαλοῦντο – *Syryjski rydwan*: zamiast „Asyryjski”. Per-sowie bowiem byli niegdyś nazywani Asyryjczykami.

(87) ὑποστάς] ἀντιστάς, ἀντιμαχεσάμενος (ἀντιμαχησάμενος m) – *ten, który stawiał czoła*] ten, który się sprzeciwiał; ten, który stawiał zbrojny opór.

Copenhagen 1953–1966; ed. M. Schmidt, vol. 3–4 [repr.], Adolf M. Hakkert-Publisher, Amsterdam 1965, s.v. Σιληνία).

¹⁴ W adnotacji edytora znajduje się drobny błąd – brak jest znaku otwarcia nawiasu przed rozpoczęciem uwagi scholiasty, czyli przed słowami „per comp..., quod”.

¹⁵ W zacytowanym komentarzu scholiasta posłużył się terminem γρ., który zwyczajowo wprowadza wariantywną lekcję w stosunku do tej widniejącej w tekście (cf. s. 126v). W tym wypadku γρ. poprzedza dodatkowe słowo: τινὲς, które może, ale nie musi być częścią *scholion*. Jego obecność lub brak nie uniemożliwia przekładu komentarza.

(93) [94] **δολόμητιν δ' ἀπάτ(αν)** [δολόμητιν δ' ἀπάταν θεοῦ / τίς ἀνὴρ θνατὸς ἀλύξει; / τίς ὁ κραιπνῷ ποδὶ πηδῇ- / ματος εὐπετοῦς ἀνάσσω; / φιλόφρων γὰρ ποτισαίνου- / σα τὸ πρῶτον παράγει / βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα, / τόθεν οὐκ ἔστιν ὑπὲρ θνα- / τὸν ἀλύξαντα φυγεῖν] **ὥς ἔδει πα-
ρατέτακται ὁ Ξέρξης. εἰ δὲ θεοῦ ἐπιβουλή τὰ τῆς νίκης ἀναβάλλεται** (ἀναβάλλεται m), **τίς ὁ νικήσων θεόν;** – *chytręgo podstępu [Lecz gdy cię chytrze zdradą uwodzi / bóg, jak ujdiesz, człeczcie śmiertelny? / Jakże się chybłą stopą wywiniesz, / jakże wyskoczysz z gęstych obierzy? / Okiem przyjaznym kusi człowieka, / w szalę grzesznego wabi go sidła, / w paść zastawioną, skąd już pojmany / nigdy nie zdola wymknąć się zwierz (przeł. S.S.)]: (Ajschylos mówi tak – K.Ch.) ponieważ Kserkses musi stanąć do walki. Któż zwycięży boga, jeśli to właśnie z powodu boskiego podstępu zwycięstwo się odwleka?*

A (93) [98] **δολόμητιν δ' ἀπάταν θεοῦ / τίς ἀνὴρ θνατὸς ἀλύξει; / τίς ὁ κραιπνῷ ποδὶ πηδῇ- / ματος εὐπετοῦς ἀνάσσω; / φιλόφρων γὰρ ποτισαίνου- / σα τὸ πρῶτον παράγει / βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα, / τόθεν οὐκ ἔστιν ὑπὲρ θνα- / τὸν ἀλύξαντα φυγεῖν] **ἢ γὰρ ἐκ θεοῦ, φησὶν, ἀμαύρωσις καὶ δόλωσις ἄφυκτός ἐστιν. ἅμα γὰρ δολοὶ καὶ προσαίνει** (προσσαίνει Herm.) **καὶ κακοποιεῖ** – *Lecz gdy cię chytrze zdradą uwodzi / bóg, jak ujdiesz, człeczcie śmiertelny? / Jakże się chybłą stopą wywiniesz, / jakże wyskoczysz z gęstych obierzy? / Okiem przyjaznym kusi człowieka, / w szalę grzesznego wabi go sidła, / w paść zastawioną, skąd już pojmany / nigdy nie zdola wymknąć się zwierz (przeł. S.S.)]* bowiem, mówi (Ajschylos – K.Ch.), od zaślepienia i podstępu (pochodzących – K.Ch.) od boga nie można uciec; równocześnie bowiem (bóg – K.Ch.) oszukuje, schlebia i niszczy.**

B (112) [117] **μελαγχίτων** [ταῦτά μοι μελαγχίτων / φρήν ἀμύσσεται φόβῳ] **πενθήρης ἢ ἀμφιμέλαινα ἔστι δὲ παρὰ τὸ 'σὺ δ' ἔνδοθι θυμὸν ἀμύξεις'** (Hom. A 243. ἀμύξης m). **τὰ γὰρ τοῦ σώματος πάθη δοκοῦμεν καὶ τὴν ψυχὴν πάσχειν** – *odziane w czerń [dlatego moje odziane w czerń serce jest rozdzierane strachem]: zasmucone lub mroczne. Ma to związek ze słowami: „ty wewnątrz zranisz me serce”. Sądzimy bowiem, że cierpienia ciała odczuwa także i dusza.*

(223) [226] **τᾶμπαλιν δὲ τῶνδε γαίᾳ κάτοχα μαυροῦσθαι σκότῳ** **τὰ δὲ κακὰ κατασχεθέντα** (κακὰ τὰ σχεθέντα m, corr. Weilius) **ὑπὸ τῆς γῆς ἀφανισθῆναι τῷ σκότῳ** – *zło zaś wszelkie by podziemnych głębin skrył i zgasił mrok (przeł. S.S.)]* nieszczęścia zatrzymane pod ziemią zostały ukryte w ciemności.

(316) [319] **πυρσὴν (...) γενειάδα] τινὲς ἀντὶ τῆς γενικῆς πυρρᾶς γενειάδος· καὶ τὸ ἐξῆς· ἔτεγγεν** (τέγγεν m) **χρῶτα, ἔβρεχε τῷ αἵματι** – *nabiegłą krwią (... brodę] niektórzy (używają biernika – K.Ch.) zamiast dopełniacza „krwią nabiegłej brody”; zgodnie z sensem „zafarbowała skórę, nasiąkla krwią”.*

(349) [352] ἀνδρῶν γὰρ ὄντων ἕρκος ἐστὶν ἀσφαλές] **Ἀλκαῖος** **ἄνδρες γὰρ πόλεως πύργος ἀρεῦιος** (ἀρήϊος Vict.) – *żyją męże i starczą za najtęższe mury* (przeł. S.S.)] Alkajos (*fgm.* 112, 10): „mężowie bowiem dla polis w czasie wojny wieżą obronną”.

(425) [428] ἐρειπίων] **ἐρείπια** (ἐρίπια m) **κυρίως τὰ πτώματα τῶν οἴκων νῦν δὲ τὰ θαράσματα τῶν νεῶν** – *będących w ruinie*] (przymiotnik – K.Ch.) „będące w ruinie” (określa – K.Ch.) właściwie zniszczone domy. Tutaj natomiast (dotyczy – K.Ch.) rozbitych okrętów.

(487) [490] Σπερχειὸς] **ὁ Σπερχειὸς ἐξ Αἰνιάνων** (Ἀνιάνων m, corr. Dd.) **ῥέων εἰς τὸν Μηλιακὸν ἐμβάλλει κόλπον** – *Sperchejos*] Sperchejos wypływa z (kraju – K.Ch.) Enienów i wpada do Zatoki Melijskiej.

B (568) [571] **πρωτόμοροι· οἱ πρότοι ἀποθανόντες· τὸ ἐξῆς τούτου ἐστὶ· σκύλλονται** (σκύλονται m) **πρὸς ἀναύδων** – *umierający najpierw: ci, którzy zginęli jako pierwsi*. W logicznym układzie tekstu (następują po tym słowa – K.Ch.) „(są – K.Ch.) rozszarpywani przez niemych” (v. 582 – K.Ch.).

(624) [619] αἰὲν ἐν φύλλοισι θαλλούσης] **ἀεὶ γὰρ ἔχει τὰ φύλλα· διὸ προσέθηκεν** **ἔν φύλλοισι θαλλούσης** (θαλούσης m) **πρὸς τὸν καρπὸν· οὐ γὰρ διηνεκής** – *zawsze rosnącej w liściach*] *zawsze bowiem ma liście: dlatego* (Aeschylus – K.Ch.) napisał: „rosnącej w liściach”, w przeciwieństwie do owocu. (On – K.Ch.) bowiem nie rośnie bez przerwy.

(730) ναυτικὸς στρατὸς κακωθεῖς] **τῶν ναυτικῶν φθαρέντων οἱ ἐν Ψυτταλείᾳ** (ψυταλία m) **εὐάλωτοι γεγέννηται** – *morski zbrojny lud porażon* (przeł. S.S.)] ci, z okrętów zniszczonych pod Psyttaleją stali się łatwymi ofiarami.

(862) [869] ποταμοῖο, οὐδ’ ἀφ’ ἐστίας (W.T. – ποταμοῖο, οὐδ’ ἀφ’ ἐστίας | W.S. – ποταμουδὲ ἀφ’ ἐστίας)] **σκληροτέρα ἢ συναλοιφή** (συναλοιφή m) **ποταμουδὲ ἀφ’ ἐστίας, οἷόν ἐστι τὸ τουένεκα τούνεκα** – *ποταμουδὲ ἀφ’ ἐστίας*] silniejsze ściąganie się głosek (*i.e.* synalojfa – K.Ch.): ποταμουδὲ ἀφ’ ἐστίας, tak jak τουένεκα i τούνεκα.

(880) [901] κληῖρον Ἰαόνιον] **Ἰωνίδας** (ἰονίδας m) **πόλεις** – *jońską dziedzinę*] jońskie *poleis*.

(902) [926] **σάκτορι** [γὰρ δ’ αἰάζει τὸν ἐγγαίαν / ἦβαν Ξέρξῃ κταμένην, Ἄιδου / σάκτορι Περσῶν] **τῷ πληρωτῇ παρὰ τὸ σάσσω** (σάσω m). **ὅτι δι’ αὐτὸν ἀπέθανον** – *napelniającemu [Oplakuje ziemia swoją młódź. / W zatracenia noc ją strącił Kserks, / Persami Hada napelniał dom!]* (przeł. S.S.): (czyli – K.Ch.) wypełniającemu; od czasownika „napelniać”; (oznacza to – K.Ch.), że przez niego (sc. Kserksesa – K.Ch.) zginęli.

– inna lekcja kopisty:

B (49) [50] στεῦται δ' ἱεροῦ Τμώλου πελάται] 'κλῦθ' Ἀλαλά, Πολέμου θύγατερ, ἧ θύεται ἄνδρες' (κλῦθι ἄλλαπολέμου θύγατερ αἰθύεται ἄνδρες m). <Πίνδαρος> ἐν διθυράμβοις. οὕτως στεῦται ἐνικὸν ἀντὶ τοῦ πληθυντικοῦ – grożą (στεῦται) świętego Tmolu sąsiedzi] „posłuchaj Alalo, córko Wojny, której mężowie są składani w ofierze (θύεται)” (jak mówi – K.Ch.) Pindar w dytyrambach (frgm. 78, 1). Dlatego „grożą” (στεῦται) jest w liczbie pojedynczej, zamiast w mnogiej.

(65) [66] πεπέρακεν [πεπέρακεν μὲν ὁ περσέ- / πτολις ἤδη βασίλειος / στρατὸς εἰς ἀντίπορον γεί- / τονα χώραν] κωμωδεῖται ταῦτα. Εὐπολις ἐν Μαρικῷ (μαρίκα m) 'πεπέρακεν μὲν ὁ περσέπτολις ἤδη Μαρικῶς (μαρίκας m) – przeprowiła (przeł. S.S.) [Oto królewskich groźnych zastępów / moc grodoburcza / już się na tamten brzeg, do sąsiada, / w kraj przeprowiła obcy za wodą (przeł. S.S.)]: to wydrwił Eupolis w utworze Marikas (frgm. 1, 1): „przeprowił się już Marikas burzyciel grodów”.

(135) [138] ἀβροπενθεῖς] ἐπιμόνως πενθοῦσαι, ὥς δοκεῖν ἀβρύνεσθαι ἐπὶ τῷ (τὸ m, corr. Kirrh.) πενθεῖν – zapłakane] bez przerwy lamentujące, tak, że wydaje się, jakby delektowały się łzami.

(167) [170] μήτ' ἀχρημά(τοισι) [μήτ' ἀχρημάτοισι λάμπειν φῶς ὅσον σθένος πάρα]· μήτε τοὺς πένητας πᾶν (πᾶν m) σθένος ὁρᾶν τοῦ φωτός· ὃ ἐστίν· οὐ πάσης ἀπολαύουσι τῆς τοῦ φωτός ἡδονῆς οἱ πένητες – dla biednych nie [dla biednych światło nie jaśnieje całą swoją mocą]: ubodzy nie widzą całej mocy światła; czyli „biedni nie korzystają z całej radości, jaką daje światło”.

W zacytowanym powyżej *scholion* wydawca informuje, że w tekście komentarza widnieje zapis πᾶν, co oznacza πάντα, zamiast właściwej formy πᾶν.

(181) [184] ἔδοξάτην μοι πρόσεχε τῇ (τῇ s m) τοῦ ὀνείρου ἀναγνώσει. ἐντεῦθεν ἔλαβεν Σοφοκλῆς (frgm. 796 N.) τὸ 'ἔδοξάτην μοι τάδ' (τὰ δὲ Valekenaeer) ἡπεῖρω μολεῖν' καὶ Εὐριπίδης 'ἔδοξεν ὕπνω τῆσδ' ἀπαλ-λχεῖσα γῆς' (Iph. T. 44) – wydawało mi się (przeł. S.S.)] zaczyna opowiadać sen; stąd (ten motyw – K.Ch.) przejął Sofokles (frgm. 881, 1): „wydawało mi się, że dwa lądy ruszyły” oraz Eurypides: „zdawało mi się we śnie, żem stąd wzięta” (przeł. J. Łanowski).

(224) [227] θυμόμαντις [ταῦτα θυμόμαντις ὧν σοι πρευμενῶς παρήνεσα]· οὐ φύσει μάντις, ἀλλ' ἀπὸ λογισμοῦ κρίνων καὶ [ὕπὸ add. m] ἐνθυμήσας – wieszczbiarz (przeł. S.S.) [Jam nie wieszczbiarz: myśl życzliwa takich ci udziela rad (przeł. S.S.)]: nie otrzymał daru wieszczczenia od natury, ale (doradza – K.Ch.) analizując (sytuację – K.Ch.) i wyciągając wnioski.

(240) [243] ἔγχε σταδαῖα· ἐκ τοῦ συστάδην μαχόμενα· δι’ ὧν (σιαιε οἶς, οἶον μ) συστάδην μάχονται. τοὺς γὰρ ἐκ διαστημάτων μαχομένους κατηυτέλιζον – *włócznie do walki wręcz*: (nazywano je tak – K.Ch.) dlatego, że walczono (nimi – K.Ch.) blisko siebie: za ich pomocą (ludzie – K.Ch.) walczą blisko siebie. Nisko bowiem ceniono tych, którzy walczyli na odległość.

(253) [156] κακὸν μὲν πρῶτον ἀγγέλλειν κακά] ‘στέργει γὰρ οὐδεὶς ἄγγελον κακῶν ἐπῶν’ (ex κακῶς ἀπῶν corr. m¹) (Soph. Ant. 277) – *Nieszczęsny, kto nieszczęsną wieść pierwszy ogłasza* (przeł. S.S.)] „bo nikt nie lubi posłańca złych wieści” (przeł. R. R. Chodkowski).

(256) [260] νεόκοτα] νεωστὶ μηνυθέντα (corr. μηνιθέντα) ἡμῖν ὑπό τινος τῶν δαιμόνων – *niesłychane (wieści – K.Ch.)*] właśnie obwieszczone nam przez jakieś bóstwo.

(376) [379] τροποῦτο κόπην σκαλμὸν ἀμφ’ εὐήρετμον] κόπην εὐήρετμον ἀμφὶ σκαλμὸν ἐδέσμευε <τροπωτήρι (vid. p. XXXI sq.)>. τροπωτήρ δὲ ὁ λῶρος ὁ (τροπωτήροδω et spatium sex fere litterarum m, corr. Dd.) δεσμεύων τὴν κόπην πρὸς τῷ σκαλμῷ¹⁶ – *obracali wiosło wokół dobrze dopasowanego kołka*] dobrze dopasowane wiosło przywiązane sznurem do kołka. Sznur to rzemień przywiązujący wiosło do kołka.

(466) [469] ἔδραν (...) εὐαγῇ] καθαράν, κεχωρισμένην· ἢ αὐγάζοντα καὶ ὀρώντα. λέγει δὲ τὸ ἀντικρὺ Σαλαμῖνος ὄρος τὸν (τῶν m, corr. Vict.) Αἰγάλεων, ὥς φησιν Ἡρόδοτος (VIII 90)¹⁷ – *miejsce obserwacji (...) dogodne*] otwarte, wydzielone; albo pozwalające patrzeć i obserwować. Chodzi o Ajgaleos, pasmo górskie naprzeciw Salaminy, jak mówi Herodot.

(876) [892] Ἰκάρου δ’ ἔδος] Ἰκάρου (Ἰκαρ m, corr. Vict.) τὸν κλύδωνα – *siedzi-bę Ikara*] Morze Ikaryjskie.

(984) [1019] τί δ’ οὐκ; ὅλωλεν μέγας τὰ Περσῶν] λείπει κακά. ἢ στικτέον ἐν τῷ τί δὲ (δαί m)· εἶτα· οὐχὶ τὰ μεγάλα Περσῶν ὅλωλεν; ἵνα λείπη <πράγματα>· τὸ τί δὲ (δαί m)· ὅπερ λέλειπται – *Co jeszcze nie (prze-*

¹⁶ W *scholion* do wersu 376 edytor odsyła czytelnika do strony XXI *Praefatio* swojego wydania, gdzie omawia widniejący w Kodeksie Medycejskim błąd (cf. s. 123r). W drugiej adnotacji informuje, że po dopisanym przez kopistę m słowie τροπωτήροδω, następuje luka o wielkości sześciu liter, którą Dindorf uzupełnia, jednocześnie zmieniając zachowane litery.

¹⁷ Lekcja zaproponowana przez kopistę m w komentarzu do wersu 466 [469] jest błędna: uznał on formę Αἰγάλεως za *accusativus singularis*, podczas gdy jest to *genetivus pluralis*, i dlatego zamiast rodzajnika τὸν napisał, właściwy dla formy dopełniacza, τῶν.

padło – K.Ch.)? *Zupełnie skończyło się Persów*] brakuje (słowa – K.Ch.) „zł”. Albo należy postawić znak przestankowy po słowach „co jeszcze” (τί δέ); a następnie: „czyż nie skończyły się wielkie Persów?” Tak, aby zostało opuszczone słowo „czy-ny”; (wtedy – K.Ch.) „co jeszcze” (τί δέ) należy opuścić.

A (985) [1020] ὁρᾷς τὸ λοιπὸν τόδε τὰς ἐμᾶς στολᾶς;] θεωρεῖς τὸ περίλοιπον ἐμοῖ (ἐμὲ m, corr. Paleius) λείψανον τῆς ὅλης στρατιᾶς – *Widzisz ten łuk, / świetnych ostatek perskich zbrój?* (przeł. S.S.)] widzisz resztki całego wojska, jakie mi pozostały.

– zmiana słowa:

Liczne lekcje proponowane przez wydawców i kopistów mają wpływ na sposób rozumienia komentarzy. Nie zawsze zmieniają ich sens, jednak pokazują inny możliwy sposób myślenia scholiasty.

(667) [675] βάσκε, πάτερ] ὥς ἐπωδῇ κέχρηται τῷ (τῇ m) ‘βάσκε πάτερ’ – *przybądź ojczy*] jako dośpiew (Ajschylos – K.Ch.) używa słów „przybądź ojczy”.

A (63) [64] ἡμερολεγδὸν τὸ ἐκ τῶν ἡμερῶν (ἀριθμῶν m, corr. Weckl.) καταριθμούμενον, παρὰ τὸ ἡμέρας καὶ τὸ λέξασθαι – *dzień po dniu*: (określenie to opisuje zjawisko – K.Ch.) trwające wiele dni, (termin – K.Ch.) pochodzi od słów „dni” (ἡμέραι) i „zbierać” (λέξασθαι).

(107) [110] ἔμαθον δ’ εὐρυπόρ(οιο) [ἔμαθον δ’ εὐρυπόροιο θαλάσσης / πολιοινομένης πνεύματι λάβρω / ἐσορᾶν πόντιον ἄλσος, / πίσυνοι λεπτοδόμοις πεί- / σμασι λαοπόροις τε μηχαναῖς;] οὐχ οἱ Πέρσαι ναυτικοί, ἀλλ’ οἱ ὑπήκοοι Περσῶν. τινὲς (τί m, corr. Dd.) τὸ δὲ ἔμαθον φασὶν (φησιν m, corr. Dd.) ἀντὶ τοῦ μαθεῖν ἐποίησαν – *poznali niezmiernego [Ninie się lud / perski nauczył w morze, gdy wiatr / siwą dokola zwałni je pianą, / nieustraszoną patrzeć żrenicą; / mocy się wątlej ufać nauczył / masztów i lin, / kruchym korabi ścianom wśród burz* (przeł. S.S.)]: Persowie nie są żeglarzami, ale są nimi poddani Persów; niektórzy mówią „poznali” zamiast „zostali nauczeni”.

(122) [128] βυσσίνοις δ’ / ἐν πέπλοις πέση λακίς] κατὰ κοινοῦ πάλιν τὸ μή μὴ ῥῆξις πέση <ἐν add. Kirchh.> πέπλοις – *niech pada strzęp lnianych szat*] wcześniej w tekście utworu (jest słowo – K.Ch.) „nie”: niech nie pada oddarty fragment szat.

(310) [313] κύρισσον [κύρισσον ἰσχυρὰν χθόνα] συνέκρουον ἀλλήλοις (ἄλλοις m, corr. Kirchh.). ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν ἀλόγων ζώων τῶν τυπτόντων τοῖς κέρασιν – *bodli* (przeł. S.S.) [głowami ostre bodli głazy... (przeł. S.S.)]: zderzali się ze sobą. Nawiązanie do metafory bezrozumnych stworzeń, które bodą się rogami.

A (319) [322] σκληρῶς μέτοικος γῆς] ὁ ἐκεῖ ἀπελθὼν (ἀποθανὼν Kirchh.) **μετοικήσει τὴν Σαλαμῖνα τὴν σκληρὰν καὶ πετρώδη** – *osiedleniec na surowej ziemi*] kiedy tam przybył, osiedlił się na surowej i kamienistej Salaminie.

B (319) [322] μέτοικος γῆς] ἐν Σαλαμῖνι μετοικήσας εὐφήμως· παρ’ ὅσον ἀνυπόστροφος αὐτῷ ἢ εἰς ταύτην ἔφοδος (ἢ ἐκ ταύτης ἄφοδος m) γέγονεν – *osiedleniec na ziemi*: osiedlił się na Salaminie – eufemizm; (oznacza to, że – K.Ch.) droga na nią okazała się dla niego bezpowrotna.

(369) [372] ὥς εἰ μόρον φευξοίαθ’ Ἑλλήνες κακόν, / ναυσὶν κρυφαίως δρασμὸν εὐρόντες τινά, / πᾶσιν στέρεσθαι κρατὸς ἦν προκείμενον (W.T. – κρατὸς | W.S. – κράτος)] ἀπὸ τοῦ διηγηματικοῦ ἐπὶ τὸ μιμητικόν, ὥς εἰ ἐξειλήσαιεν, φησὶν, οἱ Ἑλλήνες δραπετεύσαντες, πᾶσιν ἡπείλει τοῖς ταχθεῖσιν αὐτῷ (αὐτοῖς m, αὐτοὺς Paleius) φυλάξαι τῆς κεφαλῆς στερηθῆναι. ἄτοπον δὲ ἀπειλεῖν πλήθει τοσοῦτω θάνατον. βέλτιον οὖν κράτος· τῆς τιμῆς καὶ ἀρχῆς στερίσκεσθαι, ἢν’ ἡ κράτος ἀντὶ κράτους – Jeśli, rzekł, korabie / helleńskie zmylą straże i wymkną się, srogiej / uniknąwszy zagłady, wodzów spadną głowy (przeł. S.S.)] (Goniec przechodzi – K.Ch.) z trybu narracji do mowy zależnej; mówi, że gdyby Hellenom udało się uciec, (Kserkses – K.Ch.) groził tym wszystkim, którym nakazał pilnowanie, że zostaną pozbawieni głów. Jest jednak niedorzecznością grozić śmiercią tak wielkiej liczbie (ludzi – K.Ch.). Lepiej więc (czytać zamiast κρατὸς – K.Ch.) κράτος: „(że zostaną im – K.Ch.) zabrane godność i władza”, i (przyjając, że forma – K.Ch.) κράτος została użyta zamiast κράτους.

(420) [423] ναυαγίων] **ναυαγία** (αὐτὸ add. M, del. Weckl.) τὸ πάθος, ναυάγιον δὲ αὐτὸ τὸ ναυαγήσαν σκεῦος. διὰ τοῦτο οὖν ναυαγίων βαρυτόνων· τῶν πτωμάτων (σωμάτων m, corr. Weckl.) – ναυαγίων (*rozbitych okrętów*)] ναυαγία (rozbite okręty) oznacza wypadek, ναυάγιον (rozbity okręt) to zniszczony na morzu osprzęt. Dlatego też ναυαγίων (rozbitych okrętów) to barytonon; (tak jak – K.Ch.) τῶν πτωμάτων (szczątków).

(447) νῆσός (...) / ἦν ὁ φιλόχορος / Πάν ἐμβατεύει] ἢ ὥς ἱερῶς οὐσης Πανός· ἢ ὥς ἐρήμου (ἔρημος m)¹⁸ – *Pan wziął w posiadanie (wyspę – K.Ch.)*] (Ajschylos napisał tak – K.Ch.) albo ponieważ była poświęcona Panu, albo ponieważ była niezamieszкана.

(437) [440] ῥοπή] **τῇ κακῶν** (κακῇ m, corr. Vict.) **δηλονότι** – *ciężarem*] oczywiście (ciężarem – K.Ch.) nieszczęście.

¹⁸ Scholion do wersu 447 zostało omówione w części dotyczącej komentarzy błędnych (IV.1. Scholia budzące wątpliwości).

(702) δίεμαι μὲν χαρίσασθαι] τὰ πρὸς χάριν εἰπεῖν δέδία μὲν (δεδίαμεν m) σοι – *lekam się być posłusznym*] boję się, zgodnie z twoją wolą, powiedzieć ci o wszystkim.

(740) τοῦτό κοῦκ ἔνι στάσις] ἀμφιβολία (ἀμφιβολίας m, corr. Vict.). τοῦτο οὐκ ἄδηλον – *i nie ma niezgody*] wątpliwości. To jest pewne.

(741) φεῦ, ταχεῖά γ' ἦλθε χρησμών πράξις, ἐς δὲ παῖδ' ἐμὸν / Ζεὺς ἀπέσκηψεν τελευτήν θεσφάτων] ὥς τοῦ Δαρείου (μαντείου Kirchh.) εἰπόντος αὐτὸν ἀποβαλεῖν πολὺν στρατόν¹⁹ – *Och niestety! Nazbyt szybko słowa się spełniły wieszczb, / i Zeusowi było wolą, by je mój wypełnił syn...* (przeł. S.S.)] (Dariusz powiedział tak – K.Ch.) ponieważ wyrocznia głosiła, że on (sc. Kserkses – K.Ch.) straci wielkie wojsko.

(775) [776] πέμπτος δὲ Μάρδος [πέμπτος δὲ Μάρδος ἦρξεν, αἰσχύνῃ πάτρα / θρόνοισι τ' ἀρχαίοισι] ἡ γραφή ἡμάρτηται. τὸν γὰρ ἐπιθέμενον τῇ Καμβύσου ἀρχῇ μάγον ὄντα οὐδεὶς Μάρδον εἶπεν οὔτε γένος οὔτε ὄνομα. μήποτε οὖν γραπτέον· 'Μάρδης αἰσχύνῃ πάτρα'. ὁ μώνυμος (ὁμωνύμος m) γὰρ εἶναι ἴσως ὑπεκρίνετο Μερδία τῷ Κύρου παιδί, ἀδελφῷ τε Καμβύσου. αἰσχύνῃ δὲ πάτρα· ὅτι μάγος ὢν περιέσπασε (πῶς ἔσπασε m, corr. Dd.) τὴν Περσῶν ἀρχὴν εἰς μάγους – *piąty zaś Mardos [piąty zaś Mardos panował – hańba dla ojczyzny i prawnego tronu]*: w tekście jest błąd. Bowiem o magu, który dążył do władzy Kambyzesa, nikt nie mówił, że był Mardem, ani z pochodzenia, ani z imienia. Nie należy więc nigdy pisać: „Mardis to hańba dla ojczyzny”. Ze względu na to samo imię podszywał się pod Merdiasa, syna Cyrusa, brata Kambyzesa. „Hańba dla ojczyzny” (oznacza – K.Ch.), że – ponieważ był magiem – przeniósł władzę z rąk Persów do magów.

A (859) [862] οἱ δὲ νομίματα πύργινα πάντ' ἐπηύθυνον] οἱ δὲ δημοφελεῖς δῆμοι (θεσμοὶ corr. Weckl.) πάντα ἐπολιτεύοντο²⁰ – *obyczaj dawny dzierzył wodze* (przeł. S.S.)] wszystkim rządziły prawa mające na celu zadbanie o dobro ogółu.

(868) [878] Ἐλλας τ' ἀμφὶ πόρον πλατὺν ἀρχόμεναι, μυχία τε Προποντίς, / καὶ στόμωμα Πόντου] αἱ περὶ (παρὰ m) τὸν Ἑλλήσποντον τὴν οἴκησιν ἔχουσαι (ἀνχοῦσαι m) – *i u szerokiej rozsiadłe przepawy / Helli, i gdzie Propontydy / brzeg, i wrota Pontu* (przeł. S.S.)] te (poleis – K.Ch.) mieszczące się blisko Hellespontu.

¹⁹ Wydawca podaje korektę Kirchhoffa, która znacznie zmienia przekład *scholion*. Zacytowany powyżej komentarz został szczegółowo omówiony w części dotyczącej scholiów zepsutych i błędnych (IV.1. Scholia budzące wątpliwości).

²⁰ Paley proponuje trzecią lekcję: νόμοι – „zwyczaje”, która wydaje się równie dobra, jak ta zaproponowana przez Weckleina.

– **zmiana trybu:**

(525) [528] ἐπίσταμαι μὲν ὡς ἐπ’ ἐξειργασμένοις, / ἀλλ’ ἐς τὸ λοιπὸν εἴ τι δὴ λῶον πέλοι] οἶδα μὲν ὅτι τὸ κακὸν ἤδη ἐγένετο· ἀλλὰ κἂν ἐπὶ τοῖς ζῶσιν ἀνδράσιν εὕξομαι (εὕξομαι m, εὕξομαι Robort.) – Wiem-ci, że już za późno – lecz na przyszłe czasy: / może się jeszcze kiedyś coś lepszego zdarzy... (przeł. S.S.)] zdaje sobie sprawę, że nieszczęście już się wydarzyło; będę się jednak modlić za mężów, którzy nadal żyją.

(747) Ἑλλήσποντον ἱερὸν] διὰ τὸ ἰδρῦσθαι (ἰδρῦσθαι m) αὐτόθι Διὸς ἱερὸν, ὡς Μνασίας· ἢ τὸν ἀνειμένον, ὡς ‘ἱερὸν ἰχθύν’ (Hom. Π 407) – świątyni Hellespont] z powodu zbudowania tam świątyni Dzeusa, jak mówi Mnaseas; lub w znaczeniu „poświęcony bogu”, jak (używa tego terminu Homer, pisząc – K.Ch.): „świętą rybę”.

(900) [924] γὰρ δ’ αἰιάζει τὰν ἐγγαίαν / ἦβαν Ξέρξῃ καταμέναν Ἄϊδου / σάκτορι Περσῶν] τουτέστι τὴν ἐγγώριον· ἢ οὕτως· ἢ γῆ ἡμῶν τὴν ἔξω τῆς γῆς ἦβην σεσαγμένην ὑπὸ τοῦ Ἄϊδου καὶ διὰ τὸν Ξέρξην καταμένην αἰιάζει (αἰιάζει m) – Oplakuje ziemia swoją młodź. / W zatracenia noc ją stracił Kserks (przeł. S.S.)] czyli tę ojczystą; lub w ten sposób: nasza ziemia oplakuje młodzież, która opuściła tę ziemię i zniszczona przez Kserksesa zeszła do Hadesu.

– **zmiana szyku:**

(695) νεοχμὸν ἐμβριθὲς κακόν] νεωστὶ γενόμενον, παρὰ τὴν αἰχμὴν (νεωστὶ παρὰ τὴν αἰχμὴν γενόμενον m, corr. Weckl.) – nowa straszna klęska] ta, która właśnie się wydarzyła, z powodu bitwy.

– **użycie terminu οἶμαι:**

Jeden raz w scholiach medycejskich do *Persów* kopista używa terminu οἶμαι, który wprowadza propozycję koniektury²¹. Kopista zamienia rodzajnik słowa τρυφήν (w bierniku) z żeńskiego na męski lub nijaki. Wydaje się, że chodzi o użycie w tekście komentarza słowa τὸ τρύφος – „kawalek”, „fragment”, zamiast ἢ τρυφή – „miętkość”, „delikatność”. Jeśli wziąć pod uwagę sens *scholion*, bardziej prawdopodobne jest jednak użycie formy τὴν τρυφήν.

(41) [42] ἄβροδιαίτων δ’ ἔπεται [ἀβροδιαίτων δ’ ἔπεται Λυδῶν / ὄχλος]· ὄντως γὰρ τοιοῦτοι οἱ Λυδοί. καὶ τῷ (τῷ m, τὸ Weckl.) παρ’ Ἀνακρέοντι ‘Λυδοπαθεῖς’ τινες ἀντὶ τοῦ ‘ἡδυπαθεῖς’, καὶ τὸ περιφερόμενον ‘μήτε μοι Λυδῶν καρύκας (καρύκκας m) μήτε μαστίγων ψόφους’. καὶ ὁ Λυδοφοῖ

²¹ Zob. część rozdziału II dotyczącą kodeksu M (II.2.1. *Codex Mediceus XXXII*, 9 – historia i kodykologia).

της δὲ μυροπώλης τὴν τρυφήν ταύτην (οἶμαι τὸν τρυφήν in marg.) δηλοῖ. καὶ τὴν βάκκαριν δὲ ἔνιοι Λυδῶν μύρον ἔφασαν – zbliża się żyjących w zbytku [zbliża się żyjących w zbytku tłum Lidów]: tacy bowiem są Lidowie. Niektórzy za Anakreontem (frgm. 136, 1) zamiast „żyjący w zbytku” mówią „żyjący jak Lidowie”; istnieje także powiedzenie „ani lidyjskich sosów, ani trzasku biczu”. O tym przeprychu świadczy również nazwa sprzedawcy wonności: Lidofojtes. Niektórzy też „pachnidłem Lidów” nazywają masę z leszczyny.

– **użycie terminu ζήτει:**

Dwukrotnie w tekście scholiów medycejskich do *Persów* został użyty termin ζῆ, czyli ζήτει, który był stosowany przez kopistów dla zaznaczenia rzadko używanej formy lub nawet całego wersu, jeśli był on podejrzany o zepsucie²². Forma ζήτει to tryb rozkazujący drugiej osoby liczby pojedynczej od czasownika ζητέω; na język polski można ją oddać słowem „zbadaj” lub „sprawdź”.

(275) ὑπὸ τοῦ αἵματος, in marg. h. v. adscriptum ζῆ. ΑΛΙΔΟΝΙ i. e. ζήτει ἀλιδόνα

Wydawca informuje, że na wysokości wersu 275, po prawej stronie tuż przy tekście dramatu znajduje się *scholion* brzmiące: ὑπὸ τοῦ αἵματος. Na tej samej wysokości, ale na marginesie, znajdują się prawie już niewidoczne słowa ζῆ. ΑΛΙΔΟΝΙ (cf. s. 122r) odczytane przez Dähnhardta jako ζήτει ἀλιδόνα. Znalezienie miejsca, do którego odnosi się przymiotnik ἀλιδόνα – „miotane falami”, „gnane po morzu” nie nastręcza trudności. *Lemma* to występujące w tekście tragedii słowo πολύδονα – „pędzone w świat”, „tułacze”. Oba przymiotniki opisują ciała poległych podczas bitwy pod Salaminą Persów. Ζήτει – dopisek kopyisty może sugerować, że uznał on zapisaną w tekście tragedii formę za błędną i zaproponował zastąpienie jej inną.

Więcej trudności sprawia znalezienie *lemma* dla *scholion*: ὑπὸ τοῦ αἵματος – „we krwi”. Podpowiedź możliwego wyjaśnienia znajduje się w komentarzach A²³. Z tekstu *scholion* wynika, że autor bizantyński traktuje tekst komentarza jako dopowiedzenie do przymiotnika πολυβαφής – „wielokrotnie zanurzany”. Wydaje się, że scholiasta korzystał z innej wersji *Persów*, w której w wersji 275 zamiast

²² Taka adnotacja widnieje również w innych miejscach na kartach Kodeksu Medycejskiego, na przykład przy 599 wersji *Eumenid* Ajschylosa.

²³ ὅττοτοι· ἀκούσας ὁ χορὸς τοῦ ἀγγέλου εἰπόντος, ὅτι αἱ ἄκται τῆς Σαλαμῖνος καὶ πᾶς τόπος πρόχωρος καὶ πλατὺς καὶ εὐρύχωρος γέμουσι τῶν νεκρῶν, φησὶ· φεῦ, τὰ σώματα τῶν φίλων Περσῶν τὰ πολυβαφῆ ὑπὸ τοῦ αἵματος ἀποθανόντα λέγεις φέρεσθαι καὶ ἄγεσθαι ἀλιδόνα καὶ ὑπὸ τῆς ἄλως καὶ θαλάσσης δονούμενα ἐν πλαγκτοῖς διπλάκεσι, ταῖς δύο πλαξί (*Scholia Byzantina*, [w:] *Scholia in Aeschyli „Persas”*..., sch. 277 sqq.).

słowa ἀλιβαφή występowała lekcja πολυβαφή²⁴. W takiej sytuacji w edycji tekstu tragedii, która została zacytowana w książce, znalezienie *lemma* nie jest możliwe.

W ostatnim komentarzu zawierającym uwagi edytora (*sch.* 447 [450]), Dähnhardt wyjaśnia zapis istniejący w kodeksie – luknę pomiędzy przyimkiem πρὸς a literami ρον, które stanowią końcową część wyrazu. Przypuszcza, że wyrwa obejmuje trzy litery (*cf.* s. 124r). W edycji znajduje się już uzupełniony przez Dindorfa tekst i słowo ἥπειρον, bez wątpienia pasujące do tekstu *scholion*. Na marginesie widnieje również termin ζῆ, który mógł wskazywać zepsucie tekstu.

(447) [450] νῆσός τις ἐστὶ πρόσθε Σαλαμῖνος τόπων] τὴν Ψυττάλειάν (Ψυτταλίαν *m.*, *corr.* Vict.) φησιν, ἢ ἀπέχει πρὸς ἥπειρον (*προσ ρον et inter προσ et ρον trium fere litterarum spatium posito ζῆ in marg. m.*, *corr.* Dd.) σταδίους εἴ, ὅπου φυγόντες οἱ ἡγεμόνες τῶν Περσῶν ὑπὸ Ἀθηναίων ἀπώλοντο – *około Salaminy ostrów leży mały* (*przeł. S.S.*)] (Ajschylos – K.Ch.) mówi o Psyttalei, która jest oddalona od lądu o 5 stadionów; tam uciekający wodzowie Persów zginęli z rąk Ateńczyków.

²⁴ Taki sposób rozumienia *scholion* potwierdza uwaga znajdująca się w słowniku Liddella i Scotta. *S.v.* ἀλιβαφής widnieje wers z *Persów* w brzmieniu: πολύδονα σώμαθ' ἀλιβαφή z adnotacją, że został on zrekonstruowany na: ἀλίδονα σώματα πολυβαφή (*A Greek-English Lexicon*, compiled by H. G. Liddell and R. Scott, revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones, with the assistance of R. McKenzie, and with the co-operation of many scholars, with a revised supplement, tenth edition, Clarendon Press, Oxford 1996).

IV.4. Forma i treść scholiów

IV.4.1. Forma

IV.4.1.1. Terminy charakterystyczne dla języka scholiów

Scholia wykształciły szereg terminów technicznych, które korespondują z ich krótką i wyjątkową, bo zależną od *lemmata*, formą. W starożytnych komentarzach terminy te często nabierają specyficznego znaczenia, dzięki czemu mogą zastąpić dłuższą formułę, której użycie byłoby konieczne w innym rodzaju tekstu dla wyrażenia tej samej treści. Wszystkie charakterystyczne dla scholiów słowa występujące w tekście komentarzy medycejskich zostały poniżej wymienione w porządku alfabetycznym i omówione¹. Przy każdym terminie zacytowano *scholia*, w których tekście został on użyty².

1. ἄλλως / ἤ³ – inaczej / lub, albo

Termin ἄλλως jest używany przez scholiastów w celu wprowadzenia synonimu słowa lub parafrazy wyrażenia występującego w *lemma*. Stosuje się go także dla zaznaczenia zmiany cytowanego źródła komentarza. Podobne zastosowanie ma termin ἤ, który często występuje w scholiach zawierających więcej niż jedno słowo lub wyrażenie bliskoznaczne.

Przykład użycia ἤ można znaleźć w zacytowanych poniżej scholiach do wersów 131 oraz 232.

(131) πρῶνα [ἀμφοτέρας ἄλιον / πρῶνα κοινὸν αἶας] τὸν προνεύοντα εἰς ἄμφω τὰς ἡπείρους ἢ τὸν κοινὸν ἐκατέρας γῆς. μεταξὺ γὰρ ἐστὶν Εὐρώπης καὶ Ἀσίας – szlak (przeł. S.S.) [szlak, co pośrodku dwóch mórz / obu służy łądom (przeł. S.S.)]: należący do obu brzegów lub wspólny obu łądom. Leży bowiem pomiędzy Europą a Azją.

(232) φθινασμαίων τῶν λήξεων, τῶν δυσμῶν ἢ τῶν δύσεων ἢ τῶν ἐκλείσεων ὅτε γὰρ δύνει ὁ ἥλιος, ἐκλείπει. ἔνθεν καὶ λῆψ ὁ ἄνεμος ὁ ἀπὸ δυσμῶν –

¹ Większość omawianych terminów opatrzone polskim odpowiednikiem. W związku jednak z tym, że przekład niektórych słów i sformułowań jest zależny od kontekstu, w którym występują, w kilku przypadkach nie zostało podane tłumaczenie samodzielnego terminu. Taka sytuacja zachodzi w przypadku ἐξῆς (ἐστίν), κοινόν, vñ oraz λεγόμενον.

² Przy każdym z terminów zostały zacytowane *scholia* medycejskie, w których występuje omawiane słowo lub sformułowanie. W przypadku, kiedy komentarzy danego typu było wiele, przedstawiono jedynie najciekawsze uwagi.

³ Terminy ἄλλως lub ἤ występują w scholiach do wersów: 20, 28, 39, 79, 111, B 112, 122, 129, 131, 163, 232, 277, 343, 396, 447, 466, 619, 656, 744, 747, 900, 984.

zachodów: kresów, schyłków; lub też zanurzeń, lub zaćmień (ἐκλείψεων); bowiem gdy słońce zachodzi, ulega zaćmieniu. Dlatego też (słowo – K.Ch.) λῖψ oznacza wiatr z zachodu.

Zdarza się, że oba terminy są stosowane w jednym *scholion*. W zbiorze medycejskim ἄλλως zawsze pojawia się razem z ἦ (np. *sch.* 28 oraz 79).

(28) ψυχῆς εὐτλήμονι δόξῃ] γνῶμη ἢ φιλοτιμία. ἄλλως: ἐνυποστάτω δοκῆσει καὶ πείσματος ψυχῆς – duszy niezłomnym przeświadczeniem] wolą lub ambicją. Inaczej „silną wiarą” i „pewnością duszy”.

(79) χρυ- / σονόμου γενεᾶς (W.T. – χρυ- / σογόνου | W.S. – χρυ- / σονόμου) [χρυ- / σογόνου γενεᾶς ἰσόθεος φῶς] νῦν τῆς πλουσίας. τινὲς δὲ ἀνέγνωσαν χρυσογόνου, διὰ τὸ τὸν Περσέα ἀπὸ χρυσοῦ γεγενῆσθαι· ὁ καὶ βέλτιον. ἄλλως: τῆς Περσεῶς γενεᾶς ἀπόγονος· ἢ τῆς τῶν χρυσῶν ἀνθρώπων· ἢ πολυχρύσου – z krwi złotorodnej (χρυσονόμου) (przeł. S.S.) [z krwi złotorodnej mąż nieśmiertelnym / bogom podobny (przeł. S.S.)]: dziś (powiedzielibyśmy – K.Ch.) „bogatej”. Niektórzy przyjęli lekcję „urodzony ze złota” (χρυσογόνου), ponieważ Perseusz został zrodzony ze złota. To jest lepsze (wyjaśnienie – K.Ch.). Inaczej „potomek rodu Perseusza” lub „złotych ludzi”, lub też „pełnego złota”.

Często termin ἦ występuje też razem ze słowem οὕτως – „w ten sposób”; taka sytuacja zachodzi na przykład w *scholion* do wersu 900.

(900) γὰρ δ' αἰάζει τὰν ἐγγαίαν / ἦβαν Ἑρξῶ καταμένην Ἄιδου / σάκτορι Περσῶν] τουτέστι τὴν ἐγγώριον· ἦ οὕτως· ἢ γῆ ἡμῶν τὴν ἔξω τῆς γῆς ἦβην σεσαγμένην ὑπὸ τοῦ Ἄιδου καὶ διὰ τὸν Ἑρξῆν καταμένην αἰάζει – Oplakuje ziemia swoją młodzież. / W zatracenia noc ją stracił Kserks (przeł. S.S.)] czyli tę ojczystą; lub w ten sposób: nasza ziemia oplakuje młodzież, która opuściła tę ziemię i zniszczona przez Kserksesa zeszła do Hadesu.

2. ἀντὶ τοῦ / ἀντὶ – zamiast, w sensie

Termin ten jest stosowany w tych scholiach, których celem jest często podanie parafrazy fragmentu komentowanego tekstu, a przez to ułatwienie jego lektury. Wyrażenie ἀντὶ τοῦ / ἀντὶ często poprzedza podaną przez scholiastę bardziej powszechną, a więc łatwiejszą dla czytelnika, formę *lemma* (*sch.* 226, 804).

(226) ἀλλὰ μὴν εὖνους [ἀλλὰ μὴν εὖνους γ' ὁ πρῶτος τῶνδ' ἐνυπνίων κριτῆς / παιδὶ καὶ δόμοις ἐμοῖσι τήνδ' ἐκύρωσας φάτιν. / ἐκτελοῖτο δὲ τὰ χρηστά: ταῦτα δ', ὡς ἐφίεσαι, / πάντ' θήσομεν θεοῖσι τοῖς τ' ἔνερθε γῆς φίλοις] ἀντὶ τοῦ σὺν πρῶτος ἀκούσας τοῦ ὀνείρου εὐνοϊκῶς συνεβούλευσας ἐξιλεώσασθαι οὐρανίους χθονίους δαίμονας – zaprawdę życzliwy [Pierwszy mego snu wykładacz, otoś mi, zaiste, rzekł / słowo z serca, co miłuje syna mego i mój

dom. / Obyź się spełniło dobro!... Wszystko wedle twoich słów / wnet uczynię: bogom złożę i podziemnym druhom dar (przeł. S.S.)]: zamiast „ty pierwszy, kiedy usłyszałeś o śnie, życzliwie doradziłeś, aby przebłagać bóstwa nieba i ziemi”.

(804) συμβαίνει γὰρ οὐ τὰ μὲν, τὰ δ' οὐ] **οὐ γὰρ τὰ μὲν συμβαίνει, τὰ δὲ οὐ. ἀντὶ τοῦ πάντα συμβαίνει** – *bowiem nie jest tak, że spełnia się jedno, a drugie nie] nie jest bowiem tak, że jedno się spełnia, a drugie nie. Zamiast „wszystko się spełnia”.*

Termin ἀντὶ τοῦ / ἀντὶ wprowadza także wyjaśnienie niektórych specyficznych lub specyficznym użytych w tekście tragedii form poetyckich⁴.

(107) ἔμαθον δ' εὐρυπόροιο] [ἔμαθον δ' εὐρυπόροιο θαλάσσης / πολιαινομένας πνεύματι λάβρω / ἐσορᾶν πόντιον ἄλσος, / πίσυνοι λεπτοδόμοις πεί- / σμασι λαοπόροις τε μηχαναῖς] **οὐχ οἱ Πέρσαι ναυτικοί, ἀλλ' οἱ ὑπήκοοι Περσῶν. τινὲς τὸ δὲ ἔμαθον φασὶν ἀντὶ τοῦ μαθεῖν ἐποίησαν** – *poznali niezmierzonego [Ninie się lud / perski nauczył w morze, gdy wiatr / siwą dokoła zwelni je piana, / nieustraszoną patrzeć żrenicą; / mocy się wątlej ufać nauczył / masztów i lin, / kruchym korabi ścianom śród burz (przeł. S.S.)]: Persowie nie są żeglarzami, ale są nimi poddani Persów; niektórzy mówią „poznali” zamiast „zostali nauczeni”⁵.*

A (419) σκάφη νεῶν] **ἀντὶ τοῦ αἱ νῆες** – *koryto okrętów] zamiast „okręty”.*

(574) δακνάζου] **παραγώγως ἀντὶ τοῦ δάκνου** – *rozplacz się] z niewielką zmianą zamiast „płacz”.*

Czasami termin ἀντὶ τοῦ wprowadza powszechniej stosowaną formę gramatyczną niż ta, która została użyta w tekście utworu⁶.

B (49) στεῦται δ' ἱεροῦ Τμῶλου πελάται] **‘κλύθ’ Ἀλαλά, Πολέμου θύγατερ, ᾧ θύεται ἄνδρες’**. <Πίνδαρος> ἐν διθυράμβοις. οὕτως στεῦται

⁴ W takiej funkcji termin ἀντὶ τοῦ występuje w scholiach do wersów: 41, 47, 55, 84, 103, 107, 122, 140, 174, 245, 279, 410, 412, A 419, 451, 520, 574, 677, 780, 807, 910, 1008, A 1027.

⁵ Uwagę scholiasty komentuje w swoim wydaniu Persów Prickard: „The Greek poets often unfavourably contrast knowledge after acquired and learnt from others with that which comes by nature” (ΑἰΣΧΥΛΟΥ ΠΕΡΣΑΙ. *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with introduction, notes, and a map, by A. O. Prickard, MacMillan and Co., London 1907, komentarz do wersu 108).

⁶ W takiej funkcji termin ἀντὶ τοῦ występuje w scholiach do wersów: 20, B 49, 316, 369.

ἐνικὸν ἀντὶ τοῦ πληθυντικοῦ – groźą (στεῦται) świętego Tmolu sąsiedzi] „posłuchaj Alalo, córko Wojny, której mężowie są składani w ofierze (θύεται)” (jak mówi – K.Ch.) Pindar w dytyrambach (*frgm.* 78, 1). Dlatego „groźą” (στεῦται) jest w liczbie pojedynczej, zamiast w mnogiej.

(316) πυρσὴν (...) γενειάδα] τινὲς ἀντὶ τῆς γενικῆς πυρρᾶς γενειάδος· καὶ τὸ ἐξῆς· ἔτεγγεν χρώτα, ἔβρεχε τῷ αἵματι – nabiegłą krwią (...) brodę] niektórzy (używają biernika – K.Ch.) zamiast dopełniacza „krwią nabiegłej brody”; zgodnie z sensem „zafarbowała skórę, nasiąkla krwią”.

3. γ. (γνώμη) – sentencja

Wskazane przez scholiastę sentencje to jednozdaniowe fragmenty tekstu Ajschylosa, które wyrażają ogólną myśl, dotyczącą zjawisk obyczajowych lub norm etycznych. Retoryczną funkcją gnomy jest nadanie tekstowi podniesłego charakteru. Arystoteles w *Retoryce* (1394a, 21–23) podaje taką definicję sentencji: „Sentencja jest to stwierdzenie, które nie dotyczy pojedynczego faktu, (...) lecz prawdy ogólnej”. Natomiast w przypisywanym Cyseronowi dziele *Retoryka dla Herenniusza* definicja gnomy brzmi: „Sentencja jest zwrotem zaczerpniętym z życia, który pokazuje w sposób krótki, jakie jest życie, albo jakim być powinno (IV, 24)⁸”.

Poniżej zostały zacytowane wszystkie wskazane przez scholiastę medycejskiego sentencje⁹.

(172) πάντα γὰρ τὰ κέδν’ ἐν ὑμῖν ἐστὶ μοι βουλευόμενα] **σημείωσαι γνώμην** – Wszelki przecie zamysł dzielny, pomoc wszelką od was mam (przeł. S.S.)] to jest sentencja.

(708) ἀνθρώπεια δ’ ἂν τοι πῆματ’ ἂν τύχοι βροτοῖς] **γνώμη** – Klęska zawsze na człowieka może spaść – to ludzka rzecz (przeł. S.S.)] sentencja.

(714) νῦν τέ σε ζηλῶ θανόντα, πρὶν κακῶν ἰδεῖν βάθος] **γ** – Dzisiaj ci, żeś zmarł, zazdroszczę, / nie zajrząwszy w otchłań nędz (przeł. S.S.)] sentencja.

⁷ ἔστι δὴ γνώμη ἀπόφανσις, οὐ μέντοι οὔτε περὶ τῶν καθ’ ἕκαστον (...), ἀλλὰ καθόλου (cyt. za: H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, przeł., oprac. i wstępem poprzedził A. Gorzkowski, Homini, Bydgoszcz 2002, s. 472). Przeł. H. Podbielski.

⁸ Sententia est oratio sumpta de vita, quae aut quid sit aut quid esse oporteat in vita breviter ostendit (cyt. za: H. Lausberg, *op. cit.*, s. 472). Przeł. K. Bocian.

⁹ Niektóre komentarze medycejskie odwołują się do *lemmata* mających formę sentencji, jednak scholiasta nie nazywa ich γνώμη. Inne komentarze natomiast przedstawiają myśl zawartą w *lemma* ujętą w formę gnomy przez innego poetę (cf. *sch.* 253, 349).

(784) ἐνεὸς ὧν ἐνεὰ φρονεῖ] $\bar{\gamma}$ – *młody jest i młode / myśli ma* (przeł. S.S.)] sentencja.

(823) ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦς ἐκάρπωσε στάχυν / ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον
ἐξαμᾶ θέρος] $\bar{\gamma}$ – *Z rozkwitającej pychy człowieczej wyrasta / kłos grzechu, z niego
zasie – opłakane żniwo...* (przeł. S.S.)] sentencja.

4. γρ. (γράφεται) – inna lekcja

Pochodzący od skrybów termin γρ. (łac. *alias / varia lectio*) był umieszczany na marginesach rękopisów i poprzedzał lekcję różną od tej, która znajdowała się w tekście utworu. Termin ten bywa używany w aparatach krytycznych. Słowo poprzedzone lub też wprowadzone terminem γρ. może zastąpić lekcję widniejącą w komentowanym utworze, zmieniając znaczenie fragmentu tekstu, ale nie powodując zmian metrycznych. Scholiasta medycejski posłużył się nim trzykrotnie.

(71) ὁδισμα] γρ. ἔρεισμα· τὴν ναῦν – *drogę*] inna lekcja „podstawę”: (czyli – K.Ch.) okręt.

(738) μολεῖν] γρ. φυγεῖν (gl.) – *wyruszać*] inna lekcja „uciekać”.

A (970) ἀγρέται] γρ. καὶ ἀκρόται· ἐξ οὗ ἔσται ἀπὸ τοῦ ἄκρου. εἰ δὲ ἀγρόται
(ἀγρέται K.Ch.), ἀπὸ τοῦ ἄγειν καὶ ἀγείρειν – *wodzowie* (ἀγρέται)] inna lekcja „zwierzchnicy” (ἀκρόται), ma związek ze słowem „wierzch” (ἄκρος). Jeśli zaś jest tam słowo „wodzowie” (ἀγρέται), to ma związek ze słowami „wieść” (ἄγειν) oraz „gromadzić” (ἀγείρειν).

5. δηλονότι / δῆλον ὅτι – oczywiście

Termin ten został użyty przez scholiastę M trzykrotnie, w celu dopowiedzenia słowa, którego według niego brakowało w tekście utworu¹⁰. Brak tych uzupełnień nie utrudniał jednak właściwej lektury tragedii. Wydaje się, że sam komentator uznał dopowiedziane słowa za oczywiste, jednak widocznie nie na tyle, aby je pominąć.

B (419) νεῶν] τῶν Περσῶν δηλονότι – *okrętów*] oczywiście (okrętów – K.Ch.) Persów.

(437) ῥοπῇ] τῇ κακῶν δηλονότι – *ciężarem*] oczywiście (ciężarem – K.Ch.) nie-szczęść.

(469) παραγγείλας] φυγεῖν δῆλον ὅτι – *rozkazu*] oczywiście (rozkazu – K.Ch.), aby uciekać.

¹⁰ Zob. fragment tego rozdziału, gdzie omówiono znaczenie i użycie terminu λείπει.

6. εἶδος (+ gen.) – rodzaj

W języku polskim termin εἶδος można oddać słowem „rodzaj”. Jest ono używane w scholiach, w celu szerszego określenia terminu, który przez autora tekstu został użyty w znaczeniu węższym. Εἶδος określa przynależność rzeczy lub zjawiska, którego nazwa widnieje w *lemma*, do większego zbioru.

(618) νεκροῖσι μελικτήρια] σημείωσαι τὸ εἶδος τῶν χοῶν – ofiary przeblagalne dla zmarłych] chodzi o rodzaj darów ofiarnych.

(665) εὐμαριν] εἶδος ὑποδήματος – trzewik] rodzaj obuwia.

7. ἔξῃς (ἐστίν)

Jednym z najciekawszych sformułowań powtarzających się wielokrotnie w scholiach, jest τὸ ἔξῃς (ἐστίν). Trudno jest zaproponować jeden sposób przekładu tego terminu, ponieważ właściwie każde jego użycie w komentarzach wymaga innego tłumaczenia.

Słowo ἔξῃς (najczęściej występujące z rodzajnikiem właściwym dla *ne-utrum*) zazwyczaj rozpoczyna *scholion* i wprowadza parafrazę tekstu stanowiącego *lemma*. Charakterystyczne dla komentarzy z tym terminem jest użycie przez scholiastę tak wielu słów występujących w parafrazowanym tekście, jak to tylko możliwe, i często ogranicza się jedynie do zmiany szyku wyrazów. Scholiasta dodaje własne uzupełnienia tylko wtedy, kiedy jest to konieczne do właściwego zrozumienia myśli autora komentowanego dzieła. Taka parafraza służy wytłumaczeniu problematycznych, według scholiasty, fragmentów tekstu, których trudność często polega na zastosowaniu poetyckiego szyku słów¹¹.

Termin ἔξῃς oznacza następstwo gramatyczne lub syntaktyczne. Rozpoczęte tak *scholion* przedstawia tekst „uproszczony”, z którego został wyeliminowany szyk przestawny, charakterystyczny dla języka poetyckiego. Sformułowanie τὸ ἔξῃς ἐστίν poprzedza fragment, w którym słowom została nadana taka kolejność, która umożliwia ich łatwiejsze zrozumienie. Czasami również omawiany termin wprowadza wyjaśnienie sformułowania widniejącego w *lemma* (*sch.* 316, 902) lub łączy dwie części myśli, rozłączonej wtrąconymi pomiędzy nie wersami (*sch.* B 568).

Możliwe sposoby przekładu tego terminu to: „w logicznym porządku”, „logicznie łącząc”, „zgodnie z szykiem wyrazów”, „zgodnie z sensem” lub „we właściwym szyku”. Poniżej zostały przytoczone wszystkie *scholia* medycejskie, w których występuje słowo ἔξῃς, aby można było dostrzec wielość możliwości przekładu tego terminu.

¹¹ W scholiach medycejskich znajduje się kilka uwag, które mają taki sam cel jak komentarze zaczynające się od terminu ἔξῃς, ale nie posługują się nim. Należą do nich *scholia*: 270, 617, 716, 912 oraz 984.

(316) πυρσὴν (...) γενειάδα] τινὲς ἀντὶ τῆς γενικῆς πυρρᾶς γενειάδος· καὶ τὸ ἐξῆς· ἔτεγγεν χρῶτα, ἔβρεχε τῷ αἵματι – *nabiegła krwią (...) brodę*] niektórzy (używają biernika – K.Ch.) zamiast dopełniacza „krwią nabiegłej brody”; zgodnie z sensem „zafarbowała skórę, nasiąkla krwią”.

(501) περᾶ (...) διὰ] τὸ ἐξῆς διαπερᾶ – *kroczył (...) przez*] we właściwym szyku „przekroczył”.

(563) διὰ δ' Ἰαόνων χέρας. τυτθὰ δ' ἐκφυγεῖν ἄνακτ' αὐτὸν ὥς ἀκούομεν] περισσοὶ οἱ δύο δέ καὶ τὸ ὥς. τὸ δ' ἐξῆς· μόγεις δὲ διαφυγεῖν ἀκούομεν τὰς χεῖρας Ἰαόνων τὸν ἄνακτα – *bowiem z rąk Jonów. Ledwie bowiem uciekł sam wódz, jak słyszymy*] dodatkowo zostały użyte dwa (słowa – K.Ch.): „bowiem” (δέ) oraz „jak” (ὥς). We właściwym szyku: „słyszemy, że wódz z trudem uciekł z rąk Jonów”.

B (568) πρωτόμοροι οἱ πρώτοι ἀποθανόντες. τὸ ἐξῆς τούτου ἐστὶ· σκύλλονται πρὸς ἀναύδων – *umierający najpierw: ci, którzy zginęli jako pierwsi. W logicznym układzie tekstu (następują po tym słowa – K.Ch.) „(są – K.Ch.) rozszarpywani przez niemych”* (cf. v. 582 – K.Ch.).

(901) ἦβαν Ξέρξα κταμέναν, Αἰδου σάκτορι Περσᾶν] τὸ ἐξῆς· ἦβαν Περσᾶν – *młodzież zgubiona przez Kserksesa, napelniającego Hades Persów*] zgodnie z szykiem wyrazów: młodzież Persów.

(902) ἄδοβάται] ἔθνος Περσῶν. τὸ ἐξῆς· Ἀγδαβάται γὰρ ἐξέφθινται – *idący do Hadu*] naród perski. Zgodnie z sensem: „idący do Hadesu, bowiem zginęli”.

(907) Ἀσία δὲ χθών, βασιλεῦ γαίᾳς, / αἰνῶς αἰνῶς ἐπὶ γόνυ κέκλιται] γαίᾳς ἐπὶ γόνυ τὸ ἐξῆς – *Azyjską ziemię – królu słysz! – / zgiął w łęk, / na kolana rzucił wróg...* (przeł. S.S.)] „ziemię na kolana” we właściwym szyku wyrazów.

Z wprowadzenia przez scholiastę do tekstu *scholion* terminu ἐξῆς można wyciągnąć wniosek, że *implicite* informuje on czytelnika o zastosowaniu przez Ajschylosa figury zwanej *hyperbaton*¹².

8. εὐφήμως – eufemizm¹³

Dwukrotnie w scholiach medycejskich pojawia się przysłówka εὐφήμως, który w przekładzie na język polski został oddany poprzez rzeczownik „eufemizm”.

¹² *Hyperbaton* zostało dokładnie omówione w części książki dotyczącej treści scholiów (IV.4.2.1. Uwagi filologiczne).

¹³ Użycie eufemizmów w tekście scholiów medycejskich zostało szerzej przedstawione w dalszej części tego rozdziału dotyczącej tropów i figur (IV.4.2.1. Uwagi filologiczne).

Termin ten wprowadza wyjaśnienie metafor użytych przez Ajschylosa.

(306) Τενάγων τ' ἄριστεύς, Βακτρίων ἰθαγενής, / θαλασσόπληκτον νῆσον Αἴαντος πολεῖ] **εὐφήμως· κείται ἐν Σαλαμῖνι** – *Tenagon, rycerz przedni, ziemi syn baktryjskiej, / falą chłostany ostrów ophlywa Ajasa...* (przeł. S.S.)] eufemizm; (oznacza to, że – K.Ch.) leży (martwy – K.Ch.) na Salaminie.

B (319) μέτοικος γῆς] **ἐν Σαλαμῖνι μετοικήσας εὐφήμως· παρ' ὅσον ἄνυπόστροφος αὐτῷ ἢ εἰς ταύτην ἔφοδος γέγονεν** – *osiedleniec na ziemi: „osiedlił się na Salaminie” to eufemizm; (oznacza to, że – K.Ch.) droga na nią okazała się dla niego bezpowrotna.*

9. κοινόν (ἀπὸ κοινοῦ, ἐκ κοινοῦ, κατὰ κοινοῦ)

Trudną kwestię stanowi właściwa interpretacja użytego w kilku komentarzach terminu κοινόν. W scholiach medycejskich występuje on z przyimkami ἀπό¹⁴, ἐκ oraz κατὰ. Z zacytowanych poniżej scholiów można wywnioskować, że κοινόν należy rozumieć jako „tekst komentowany”, w tym przypadku tekst *Persów* Ajschylosa. Takie znaczenie omawianego terminu bez wątpienia występuje w scholiach do wersów 122, 866¹⁵ oraz 868, co zostało uwidocznione w polskim przekładzie.

(122) βυσσίνοις δ' / ἐν πέπλοις πέση λακίς] **κατὰ κοινοῦ πάλιν τὸ μή· μὴ ῥήξῃς πέση πέπλοις** – *niech pada strzep lnianych szat*] wcześniej w tekście utworu (jest słowo – K.Ch.) „nie”: niech nie pada oddarty fragment szat.

(866) **κατὰ κοινοῦ γεγένηται** – w tekście utworu (łączy się ze słowem – K.Ch.) γεγένηται¹⁶.

(868) μυχία τε Προποντίς] **ἀπὸ κοινοῦ τὸ οἶαί εἰσιν** – *leżące w głębi Propontydy*] w tekście dramatu ten wers łączy się (ze słowami – K.Ch.) „są takie” (sc. poleis – K.Ch.).

¹⁴ Sformułowanie ἀπὸ κοινοῦ jest nazwą figury retorycznej: dzeugmy. Została ona dokładniej omówiona w części pracy poświęconej tropom i figurom (IV.4.2.1. Uwagi filologiczne).

¹⁵ *Scholion* do wersu 866 zostało omówione w części dotyczącej komentarzy błędnych (IV.1. Scholia budzące wątpliwości).

¹⁶ W innym kontekście uwagę scholiasty: κατὰ κοινοῦ γεγένηται, można przetłumaczyć również następująco: „odnosi się do państwa / wspólnoty”. Byłoby to oczywiście wyjaśnienie treści *lemma*, którego w tym przypadku nie udało się ustalić. Takiego przekładu nie usprawiedliwia jednak fragment tekstu tragedii, na wysokości którego zostało umieszczone *scholion* w kodeksie M.

W komentarzu do wersu 366 termin κοινόν można natomiast rozumieć dwojako: jako przysłówek o znaczeniu „ogólnie” (ten wariant został przyjęty w przekładzie) albo, podobnie jak we wcześniej zacytowanych scholiach, jako „tekst komentowany”.

(366) τάξαι νεῶν στῆφος μὲν ἐν στοίχοις τρισίν / ἔκπλους φυλάσσειν καὶ πόρους ἀλιπρόθους, / ἄλλας δὲ κύκλῳ νῆσον Αἴαντος περιξ] κοινὸν τὸ τάξαι – niech całą główną siłę naw na trzy podzieli / zwarte szyki, zaś resztę dokoła ostrowu / Ajasowego kręciem ustawia, by strzegły / wyjść i cieśnin szumiących (przeł. S.S.)] ogólnie: ustawienie wojska.

W przypadku drugiej możliwości tekst komentarza można rozumieć następująco:

κοινὸν τὸ τάξαι – (cały fragment stanowiący lemma – K.Ch.) w tekście tragedii (określa słowo – K.Ch.) „ustawienie wojska”¹⁷.

Ostatni komentarz, w którym występuje κοινόν, dotyczy wersu 343.

(343) ἑκατὸν δις ἦσαν ἐπτά θ'] σζ' αἱ ἄρισται· ἡ σιδ', ἵνα ἦ τὸ δις ἐκ κοινοῦ – dwa razy sto było i siedem (sc. okrętów – K.Ch.)] 207 najlepszych; lub też 214, jeśli (słowo – K.Ch.) „dwa razy” (δίς) dotyczy obu liczebników.

Chociaż w przypadku tego *scholion* trafny przekład terminu ἐκ κοινοῦ na język polski przysparza trudności, nietrudno domyślić się, jaka była intencja autora komentarza. Uwaga dotyczy liczebnika wielokrotnego δίς – „dwa razy”, który, w zależności od interpretacji tekstu tragedii może nakazywać pomnożenie przez dwa liczby 100 albo – w drugim wariantcie – liczb 100 oraz siedem. Termin κοινόν występujący w drugiej części komentarza, tłumaczy możliwość zastosowania liczebnika wielokrotnego ἐκ κοινοῦ¹⁸, czyli „do całości komentowanego tekstu”, w tym przypadku obu liczebników.

¹⁷ Taki przekład może również sugerować inna wersja tego *scholion*, znajdująca się w komentarzach A, gdzie czytamy: ἀπὸ κοινοῦ τάξαι (*Scholia Byzantina*, [w:] *Scholia in Aeschyli „Persas”*, recens., apparatu critico instruxit, cum praefatione de archetypo codicum Aeschyli scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, Lipsiae 1894, *sch.* 358 sqq., v. 19).

¹⁸ W scholiach A komentarz do tego wersu został uzupełniony dodatkowym wyjaśnieniem, a wyrażenie ἐκ κοινοῦ zastąpiono bardziej oczywistym ἀπὸ κοινοῦ. Poszerzony przez scholiastę bizantyńskiego tekst komentarza brzmi: (...) σζ' ἦσαν ἡ σιδ', ἵνα ἦ τὸ δις ἀπὸ κοινοῦ λαμβανόμενον ἐν τῷ ζ (*ibid.*, *sch.* 340 sqq., v. 10–11).

10. λεγόμενον

Za specyficzny termin używany przez scholiastów można także uznać słowo λεγόμενον. W tekstach komentarzy służyło ono do wyjaśnienia okoliczności użycia lub znaczenie *lemma*. W scholiach medycejskich termin ten pojawia się tylko raz (*sch.* A 63), w komentarzu wyjaśniającym występujący w tragedii przysłówek ήμερολεγεδόν.

Słownik grecko-polski Zofii Abramowiczówny oddaje termin λεγόμενον sformułowaniami „jak to mówią”, „według przysłowia”, jednak jego przekład jest zależny od kontekstu, w którym został użyty¹⁹.

B (63) ήμερολεγεδόν] μακροῖς ἡμέραις λεγόμενον – *dzień po dniu*] mówi się tak, kiedy dni się dłużą.

11. λείπει – brakuje (słowa)

Termin λείπει koresponduje z omówionym wcześniej δηλονότι / δηλονότι. Jest używany w scholiach w celu dopowiedzenia słów pominiętych przez autora komentowanego tekstu z uwagi na specyfikę języka poetyckiego. Λείπει poprzedza słowa, które w intencji Ajschylosa miały pozostać domyślne (*sch.* 4, 122, 248, 291, 330, 337, 428, 586, 984).

(4) φύλακες] λείπει τὸ ἐσμέν – *strażnikami*] brakuje (słowa – K.Ch.) „jesteśmy”.

(248) κλύειν] λείπει ὥστε – *usłyszeć*] brakuje (słowa – K.Ch.) „aby”.

(291) ὑπερβάλλει γὰρ ἥδε συμφορά, / τὸ μήτε λέξαι μήτ’ ἐρωτῆσαι πάθη] λείπει ἢ προς, προσλέξει. τοιοῦτοι δὲ οἱ συμφοραῖς μεγάλαις κατεχόμενοι

¹⁹ Podobną funkcję do terminu λεγόμενον ma słowo λέγομεν. W scholiach medycejskich do *Persów* zostało ono użyte jednokrotnie (*sch.* 564), w celu wyjaśnienia użytego przez Ajschylosa przysłówka τυτθά.

(564) τυτθά] δ ἡμεῖς λέγομεν παρ’ ὀλίγον – *ledwie*] my używamy (zwrotu – K.Ch.) „o mało co”.

Na język polski formę 1. osoby *pluralis* λέγομεν można przetłumaczyć jako „mówimy”, „używamy (słowa, zwrotu)”. Użycie terminu w tekście komentarza ma na celu podanie czytelnikowi obowiązującej w czasach scholiasty wersji słowa lub sformułowania, pojawiającego się w komentowanym tekście. Podobną funkcję pełni także słowo δοκοῦμεν, które z kolei może służyć do przedstawienia czytelnikowi współczesnych scholiastów poglądów (*sch.* B 112).

B (112) μελαγχίτων [ταῦτά μοι μελαγχίτων / φρὴν ἀμύσσειται φόβῳ] πενθήρης ἢ ἀμφιμέλαινα ἔστι δὲ παρὰ τὸ ‘σὺ δ’ ἔνδοθι θυμὸν ἀμύξεις’ (Hom. A 243). τὰ γὰρ τοῦ σώματος πάθη δοκοῦμεν καὶ τὴν ψυχὴν πάσχειν – *odziane w czerń* [dlatego moje odziane w czerń serce jest rozdzierane strachem]: zasmucone lub mroczne. Ma to związek ze słowami: „ty wewnątrz zranisz me serce”. Sądzimy bowiem, że cierpienia ciała odczuwa także i dusza.

– Nazbyt ciężkie jest brzemie tego, co się stało, / by o ciosach okrutnych mówić, pytać o nie... (przel. S.S.)] brakuje (przedrostka – K.Ch.) „prze”, (powinno być – K.Ch.) „przemówić”. Oni właśnie są powstrzymywani przez wielkie kłęski.

(984) τί δ' οὐκ; ὅλῳλεν μέγας τὰ Περσῶν] **λείπει κακά. ἡ στικτέον ἐν τῷ τί δέ· εἴτα· οὐχὶ τὰ μέγας Περσῶν ὅλῳλεν; ἵνα λείπη <πράγματα>· τὸ τί δέ· ὅπερ λέλειπται** – Co jeszcze nie (przepadło – K.Ch.)? Zupełnie skończyło się Persów] brakuje (słowa – K.Ch.) „zło”. Albo należy postawić znak przestankowy po słowach „co jeszcze” (τί δέ); a następnie: „czyż nie skończyły się wielkie Persów?” Tak, aby zostało opuszczone słowo „czyż”; (wtedy – K.Ch.) „co jeszcze” (τί δέ) należy opuścić.

12. νῦν

Scholiasta M używa słowa νῦν w celu wprowadzenia bardziej aktualnej, a więc lepiej zrozumiałej formy niż ta, która została użyta przez Ajschylosa w *Persach* (sch. 16, 79, 780, 788) lub w celu wyjaśnienia specyficznego znaczenia słowa w tekście tragedii (sch. 425).

(425) ἐρείπιων] **ἐρείπια κυρίως τὰ πτώματα τῶν οἴκων· νῦν δέ τὰ θραύσματα τῶν νεῶν** – będących w ruinie] (przymiotnik – K.Ch.) „będące w ruinie” (określa – K.Ch.) właściwie zniszczone domy. Tutaj natomiast (dotyczy – K.Ch.) rozbitych okrętów.

(780) ἔκτος δὲ Μάραφιν] **ὁ δὲ ἀντὶ τοῦ δή, νῦν** – szósty zaś Marafis] „zaś” zamiast „oto”, jakbyśmy dziś powiedzieli.

(788) τόσα] **ὅσα νῦν** – tyle] dziś (powiedzielibyśmy – K.Ch.) „tak wiele”.

Podobną formułę ma także sch. 564, chociaż komentator nie użył w nim terminu νῦν, ale ἡμεῖς λέγομεν.

(564) τυτθά] **ὁ ἡμεῖς λέγομεν παρ' ὀλίγον** – ledwie] my używamy (zwrotu – K.Ch.) „o mało co”.

13. ὅ ἐστι / τουτέστιν – czyli, to jest

Sformułowanie ὅ ἐστι / τουτέστιν (łac. *id est*) wprowadza wyjaśnienie słów stanowiących *lemma* lub podaje synonim któregoś z nich (sch. 146, 286, 339, 443, 734, 900, 924, 1007). Może również poprzedzać parafrazę fragmentu komentowanego tekstu (sch. 167).

(167) μήτ' ἀχρημά(τοις) [μήτ' ἀχρημάτοις λάμπειν φῶς ὅσον σθένος πάρα·] **μήτε τοὺς πένητας πᾶν σθένος ὄραν τοῦ φωτός· ὁ ἐστιν· οὐ πάσης ἀπολαύουσι τῆς τοῦ φωτός ἡδονῆς οἱ πένητες** – dla biednych nie [dla biednych

światło nie jaśnieje całą swoją mocą]: ubodzy nie widzą całej mocy światła; czyli „biedni nie korzystają z całej radości, jaką daje światło”.

(734) οὐδέ τις γέρων] **ὅ ἐστι πάντες νέοι** – nikt ze starców] czyli wszyscy młodzi.

(924) ἑτεραλπής] **τουτέστι νικηφόρος** – przechylający szalę zwycięstwa] czyli dający zwycięstwo.

(1007) δόσιν κακὰν κακῶν κακοῖς] **δίδου τοῖς κακοῖς τὴν κακὴν δόσιν, ὅ ἐστι τὰ δάκρυα** – Nieszczęsnym nieszczęsny dar nieszczęsnych] daj nieszczęsnym nieszczęsny dar, czyli łzy²⁰.

14. οἶον – czyli

Słowo οἶον, użyte przysłówkowo, pełni w scholiach podobną funkcję do omówionego powyżej sformułowania ὅ ἐστι / τουτέστιν. Wprowadza synonim słowa lub sformułowania stanowiącego *lemma* (sch. 484, 836, B 985), albo też poprzedza parafrazę fragmentu tekstu lub podaje jego wyjaśnienie (sch. 612, 881, 951).

(612) ἀνταῖα (W.T. – τὰνταῖα | W.S. – ἀνταῖα) [ἐμοὶ γὰρ ἤδη πάντα μὲν φόβου πλέα / ἐν ὄμμασιν τὰνταῖα φαίνεται θεῶν]· **ἐναντία φαίνεται τὰ θεῶν· οἶον ἀντικειμένους ἡμῖν ὁρῶ τοὺς θεοὺς** – przeszkody [Mnie oto w oczach stają widma, strachy wielkie, / jakie jeno gniew boży na śmiertelnych zsyła (przeł. S.S.)]: czyli „widzę, że bogowie są nam przeciwni”.

(881) ἐκράτει σφετέραις φρεσίν] **τῷ ἰδίῳ λογισμῷ, οἶον φρόνιμος ὢν** – *panował rozumnie* (przeł. S.S.)] (panował – K.Ch.) kierując się własnym rozsądkiem; (to oznacza – K.Ch.), że był mądry.

B (985) στολᾶς] **οἶον στόλου** (gl.) – *uzbrojenia*] czyli wojska.

15. ὅτι – że

Trudno jest podać sposób tłumaczenia używanego na początku *scholion* słowa ὅτι²¹. Słownikowe znaczenie tego terminu – „że”, „ponieważ”, łatwo zastoso-

²⁰ W wersji 1007 *Persów* Ajschylosa oraz w *scholion* do niego została użyta figura retoryczna nazywana *polyptoton*. Figura ta została omówiona w dalszej części tego rozdziału dotyczącej tropów i figur (IV.4.2.1. Uwagi filologiczne).

²¹ Dickey podaje możliwe pochodzenie zwyczaju rozpoczynania scholiów od słowa ὅτι: „This usage may go back to Alexandrian marginal signs and have originally meant something like «the sign is there because» or «Aristarchus put a sign there because»” (E. Dickey, *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica and Grammatical Treatises, from their Beginnings to the Byzantine Period. An American Philological Association Book*, Oxford University Press, New York 2007, s. 122).

wać w przekładzie, kiedy ὅτι występuje w środku zdania. Kiedy jednak rozpoczyna *scholion* można je przełożyć jedynie poprzez dodanie słów, na przykład: „(Ajschylos napisał tak,) ponieważ”, „(zauważ,) że”, „(oznacza to,) że” lub też kolokwialne „(chodzi o to,) że”. Termin ten służył scholiastom do wprowadzania wyjaśnienia tekstu *lemma* i często można go pominąć w przekładzie.

(16) ἡδ' Ἐκβατάνων· ὅτι Ἀκεσσαία πρότερον ἐκαλεῖτο ἀπὸ Ἀκεσσαίου τὰ νῦν Ἐκβάτανα καλούμενα – oraz *Ekbatan*: (to miasto – K.Ch.) najpierw było nazywane Akessają od Akessajosa, a teraz jest nazywane Ekbatanami.

(146) τὸ πατρωνύμιον] ὅτι κατὰ πατέρα συγγενῆς ἡμῖν, τουτέστιν ὁ ἐκ προγόνου ἰθαγενής – *noszący imię ojca*] (oznacza to – K.Ch.), że dzięki ojcu należy do tego samego rodu co my, czyli jest potomkiem z prawego łoża.

(872) Λέσβος] ὅτι μεταβέβηκεν εἰς τὸ Αἴγαιον πέλαγος· ἡ γὰρ Λέσβος ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει ἐστίν – *Lesbos*] (to oznacza – K.Ch.), że dotarł do Morza Egejskiego; Lesbos bowiem znajduje się na Morzu Egejskim.

16. παρὰ τό + acc. – pochodzi od

Wyrażenie przyimkowe παρὰ τό występuje w komentarzach w dwojakiej funkcji. Może poprzedzać informacje etymologiczne lub wyjaśniające znaczenie omawianego słowa (*sch.* 63, B 75, 902) albo też wprowadzać cytat korespondującą z *lemma* (*sch.* B 112, 309, 610, 959).

A (63) ἡμερολογεῖν· τὸ ἐκ τῶν ἡμερῶν καταριθμούμενον, παρὰ τὸ ἡμέρας καὶ τὸ λέξασθαι – *dzień po dniu*: (określenie to opisuje zjawisko – K.Ch.) trwające wiele dni, (termin – K.Ch.) pochodzi od słów „dni” (ἡμέραι) i „zbierać” (λέξασθαι).

B (75) ποιμανόριον] τὸ ἀνδρικὸν πλῆθος, σημαῖνον τὸ στράτευμα <τὸ βασιλικόν> παρὰ τὸ τοὺς βασιλεῖς λέγεσθαι ποιμένας. ποιμανόριον τὸ ἐκ ποίμνης ἀνδρῶν συνηγμένον βασίλειον – *trzoda*] ludzki tłum, chodzi o królewskie wojsko, ponieważ królów nazywano pasterzami. „Trzoda” to zgromadzona wokół króla gromada ludzi; (nazwa – K.Ch.) ma związek ze słowem „pasterz”.

(309) νῆσον τὴν πελειοθρέμμουνα] τὴν πολυτρήρωνα Σαλαμῖνα παρὰ τὸ Ὅμηρου ᾿πολυτρήρωνα τε Θίσβην’ (B 502) – *wyspę karmiącą gołębie*] bogatą w gołębie Salaminę, od (słów – K.Ch.) Homera: „Tisbe, siedziba mnogich gołębic” (B 503, przeł. I. Wieniewski).

(959) βοᾷ βοᾷ / δὴ μελέων ἔντοσθεν ἦτορ] παρὰ τὸ ᾿κραδίη δέ οἱ ἔνδον ὕλάκτει’ (Hom. υ 13) – *Zawodzi, lka, / jęczy w mej piersi nieszczęsnej serce* (przeł. S.S.)] od słów: „serce w nim szczekało” (przeł. J. Parandowski).

17. τινές – niektórzy

Termin τινές jest używany w komentarzach w celu przywołania wariantywnej lekcji danego słowa lub podania innej możliwości jego interpretacji (*sch.* 6, 34, 79, 107, 316)²². Scholiaści najczęściej posługiwali się tym terminem chcąc podać w swoich uwagach lekcje znalezione w innych rękopisach, a więc przywołać wersje innych kopistów. Na język polski termin ten można przetłumaczyć jako „niektórzy (piszą)” lub na przykład „inni (uważają, że)”.

(34) Σουσιस्कάνης, / Πηγασταγών] **τινές** διαιροῦσι Σουσιस्कάνης καὶ Πηγᾶς καὶ Ταγών. τὰ γὰρ ὀνόματα πέπλακε καὶ οὐκ ἔστιν Αἰγυπτιακά – *Suzyskana, Pegastagon*] niektórzy dzielą (słowa w ten sposób – K.Ch.): „Suzyskana” i „Pegas” i „Tagon”. Nazwy te są wymyślone i nie są egipskie.

(107) ἔμαθον δ’ εὐρυπόρ(οιο) [ἔμαθον δ’ εὐρυπόροιο θαλάσσης / πολιορκουμένης πνεύματι λάβρω / ἐσορᾶν πόντιον ἄλσος, / πίσυντοι λεπτοδόμοις πεί- / σμασι λαοπόροις τε μηχαναῖς] **οὐχ οἱ Πέρσαι ναυτικοί, ἀλλ’ οἱ ὑπήκοοι Περσῶν. τινές** τὸ δὲ ἔμαθον φασὶν ἀντὶ τοῦ μαθεῖν ἐποίησαν – *poznali niezmierzonego [Ninie się lud / perski nauczył w morze, gdy wiatr / siwą dokoła zwelni je pianą, / nieustraszoną patrzeć żrenicą; / mocy się wątlej ufać nauczył / masztów i lin, / kruchym korabi ścianom wśród burz (przeł. S.S.)]:* Persowie nie są żeglarzami, ale są nimi poddani Persów; niektórzy mówią „poznali” zamiast „zostali nauczeni”.

18. ὥς – jak, jako, ponieważ

Podobnie jak termin ὅτι, ὥς występuje na początku komentarzy i w wielu przypadkach nie może zostać przełożone bez dodania słów przez tłumacza. W scholiach medycejskich ὥς najczęściej można oddać słowem „ponieważ” (*sch.* 68, 93, 217, 447, 628, 741, 864, 914), rzadziej słowem „jak” (*sch.* 385) lub „jako” (*sch.* 667). W niektórych przypadkach, podobnie jak ὅτι, użycie tego terminu jest redundantne i nie wymaga uwzględnienia w przekładzie (*sch.* 277, 364).

(68) λινοδέσμῳ / σχεδία] **ὥς** λινῶν τῶν κάλων ὄντων – *związanym linami mostem*] (Ajschylos mówi tak – K.Ch.) ponieważ był zbudowany za pomocą lin.

(277) πλαγκτοῖς [ὀτοτοτοῖ, φίλων / πολύδονα σώμαθ’ ἀλιβαφῇ / καταθάνοντα λέγεις φέρεσθαι / πλαγκτοῖς ἐν διπλάκεσιν] **ὥς** ἂν εἴποι τις διαύλοις. τὰ γὰρ κύματα ἐκχεῖται καὶ ὑπονοστεῖ. διπλάκεσι δὲ ταῖς δύο πλαξί, τῆς θαλάσσης τε καὶ γῆς. ἢ ἐν Σαλαμῖνι καὶ Πλαταιαῖς – *niesione [Biada! Mówisz, że nieżywe ciała towarzyszy piętrzą się i tulają niesione podwójnymi rucha-*

²² Zob. również komentarz do wersu 679, przedstawiony w części dotyczącej adnotacji wydawcy (IV.3. Uwagi edytora scholiów).

mi wody]: inaczej ktoś mógłby powiedzieć „z powodu podwójnych ruchów morza”. Bowiem fale przypływają i odpływają. Podwójnych, czyli (płynących – K.Ch.) po dwóch powierzchniach, po morzu i po lądzie; lub też (można to rozumieć – K.Ch.): pod Salaminą i pod Platejami.

B (385) καθίστατο] **ὥς φόμεθα** – *czynili*] jak uważaliśmy (że uczynią – K.Ch.).

(628) δαίμονα] **ὥς θεὸς γὰρ παρὰ Πέρσαις τιμᾶται** – *bóstwo*] (Ajschylos mówi tak – K.Ch.) ponieważ (Dariusz – K.Ch.) jest czczony przez Persów jako bóg.

(667) βάσκει, πάτερ] **ὥς ἐπῳδῇ κέχρηται τῷ ‘βάσκει πάτερ’** – *przybądź ojcie*] jako dośpiew (Ajschylos – K.Ch.) używa słów „przybądź ojcie”.

IV.4.1.2. Charakterystyczne sposoby formułowania scholiów

Oprócz wskazania powtarzających się w scholiach terminów, w komentarzach daje się także wyróżnić kilka grup, z których każda charakteryzuje się specyficzną formą podawania informacji.

Największą grupę stanowią *scholia* w formie gloss. Termin *glossa* może być rozumiany bardzo szeroko – można nim określić właściwie każdy rodzaj komentarza¹. W scholiach jednak glossy najczęściej ograniczają się do podania synonimu *lemma*, rzadziej zawierają jego krótkie objaśnienie. Ten rodzaj scholiów nie podaje wariantywnych lekcji tekstu i nie proponuje nowej lektury komentowanego fragmentu, jak to się dzieje w przypadku słów oznaczonych terminem γρ². Celem gloss jest umożliwienie czytelnikowi lepszego zrozumienia pojęć użytych w tekście tragedii:

(91) ἀπρόσοιστος] ἀκαταμάχητος (gl.) – *niedostępny*] nie do pokonania.

(159) ταῦτα] διὰ ταῦτα (gl.) – *to*] przez to.

(216) προστροπαίς] ἱκεσίαις (gl.) – *prośbami*] błaganiami.

(621) παρθένου] καθαρῶς (gl.) – *dziewiczego*] czystego.

W scholiach medycejskich do *Persów* znajduje się obszerna grupa komentarzy oznaczonych przez wydawcę jako glossy (gl.)³. Zaliczenie danego *scholion* do tej grupy było decyzją edytora i czasami może być dyskusyjne⁴. Najczęściej decydowało o tym miejsce zapisu komentarza w kodeksie, czyli zapisanie go pomiędzy wersami tekstu dramatu. Poza tym w komentarzach medycejskich za glossy można uznać wiele innych uwag, które nie zostały oznaczone przez wydawcę⁵.

¹ Zob. podrozdział II.1. *Scholia* – charakterystyka gatunku.

² Niektóre komentarze z terminem γρ. wydawca uznaje jednak za glossy, np. *sch.* 738: μολεῖν] γρ. φυγεῖν (gl.) – *wyruszać*] inna lekcja „uciekać”.

³ Taka adnotacja znajduje się przy *sch.*: 1, 10, 20, 21, 24, 44, 47, A 49, 58, 64, 68, 74, A 75, 89, 91, A 103, A 112, 136, 153, 158, 159, 165, 193, 216, 227, A 238, 239, 242, 279, 288, 289, 297, 316, 327, 336, 366, 379, 380, 399, 410, 412, 424, 448, 450, 454, 517, 578, 620, 621, 631, 710, 722, A 725, 738, 754, 794, 838, 867, 897, 921, B 970 oraz B 985.

⁴ Wątpliwość w kontekście przynależności do grupy gloss mogą budzić między innymi następujące *scholia*:

(1) τᾷδε] δεικτικῶς (gl.) – *oto*] wskazująco.

(21) Ἄρταφρένης] ὑπέρθεσις διὰ τὸ μέτρον (gl.) – *Artafrenes*] przedstawienie z powodu metrum.

(158) εἴ τι μὴ δαίμων παλαιὸς νῦν μεθέστηκε] ἡ εὐδαιμονία (gl.) – *jeśli jeno dawny szczęśny dziś się nie odmieni los* (przeł. S. Srebrny)] przychyłość bogów.

⁵ Do tej grupy można zaliczyć *scholia*: 7, 26, 87, 139, 152, 194, 208, 256, 257, 269, 281, 289, 303, 333, 335, 367, 405, 430, 440, 455, 484, 496, 501, 520, 547, 557, 574, 579,

(194) ἐσφάδαζε] ἐσκάριζεν – *wierzgała*] rzucała się.

(208) χηλαῖς τοῖς ὄνυξιν – *sziponami*: pazurami.

(900) ἐγγαίαν· ἐγχωρίαν – *rodzinną*: ojczystą.

B (1027) ψάλλ' τίλλε – *wyrywaj*] szarp.

Do gloss można także zaliczyć komentarze zawierające termin ἀντί τοῦ, które podają synonim *lemma*⁶.

Obszerną grupę stanowią komentarze zawierające parafrazę tekstu widniejącego w *lemma*. Scholiasta przedstawia w nich myśl Ajschylosa w innych słowach, zachowując liczbę i osobę użyte w tekście *Persów*. Przykładem tego rodzaju komentarzy będą, między innymi, *scholia* do wersów 262, 384 i 525.

(262) ἦ μακροβίωτος ὅδε γέ τις αἰὼν ἐφάνθη / γεραιοῖς, ἀκούειν τόδε πῆμ' ἄελπτον] εἰς τοῦτο ἐμακρύνθη ὁ βίος ἡμῶν, εἰς τὸ ἀκοῦσαι τοιαῦτα κακά – *O, wierę, zbyt długo na świecie tym / nam przyszło żyć! / Na to siwych dożyć lat, / by to usłyszeć! Biada!* (przeł. S.S.)] do tej chwili zostało przedłużone nasze życie, do (chwili – K.Ch.) usłyszenia tych strasznych wieści.

A (384) καὶ νῦξ ἐχώρει, κοῦ μάλ' Ἑλλήνων στρατὸς κρυφαῖον ἔκπλουν οὐδαμῇ καθίστατο] καὶ νῦξ ἐγένετο καὶ οὐδείς Ἑλλήνων ἠξίωσεν – *Biegły nocne godziny – a woje helleńscy o żadnej snadź ucieczce nie myśleli zgoła...* (przeł. S.S.)] i nadeszła noc, i nikt z Hellenów nie uważał za słuszne (uciekać – K.Ch.).

(525) ἐπίσταμαι μὲν ὥς ἐπ' ἐξειργασμένοις, / ἀλλ' ἐς τὸ λοιπὸν εἴ τι δὴ λῶον πέλοι] οἶδα μὲν ὅτι τὸ κακὸν ἤδη ἐγένετο· ἀλλὰ κἂν ἐπὶ τοῖς ζῶσιν ἀνδράσιν εὖξομαι – *Wiem-ci, że już za późno – lecz na przyszłe czasy: / może się jeszcze kiedyś coś lepszego zdarzy...* (przeł. S.S.)] zdaję sobie sprawę, że nieszczęście już się wydarzyło; będę się jednak modlić za mężów, którzy nadal żyją.

Wśród pozostałych komentarzy można wyróżnić takie, które:

– podsumowują lub interpretują cały *passus* tekstu tragedii (np. *sch.* 337, 366, 854);

593, 626, 645, 647, 653, 689, 700, 702, 737, 797, 815, 817, 828, 865, 871, 888, 900, 957, 965, 1016, 1018, B 1027, 1040.

⁶ Niektóre komentarze zawierające termin ἀντί τοῦ zostały przez edytora oznaczone jako glossa:

(47) δίγρυμα] ἀντί τοῦ ἄρματα (gl.) – *dwudyszlowe*] zamiast „rydwany”.

(279) ἐμβολαῖς] ἀντί τοῦ προσβολαῖς (gl.) – *atakami*] zamiast „uderzeniami”.

(337) πλήθους μὲν ἄν σάφ' ἴσθ' ἕκατι βάρβαρον / ναυσὶν κρατῆσαι. καὶ γὰρ Ἑλλήσιν μὲν ἦν / ὁ πᾶς ἀριθμὸς ἐς τριακάδας δέκα / ναῶν, δεκάς δ' ἦν τῶνδε χωρὶς ἑκκριτος· / Ξέρξη δέ, καὶ γὰρ οἶδα, χιλιάς μὲν ἦν / ὧν ἦγε πλήθος, αἱ δ' ὑπέρκοποι τάχει / ἕκατὸν δις ἦσαν ἐπτά θ' ᾧδ' ἔχει λόγος] **σημείωσαι τὸ τῶν νεῶν πλήθος τῶν στρατῶν ἀμφοτέρων** – Zaprawdę, gdyby szło tu o mnóstwo, barbarów musiałyby zwyciężyć okręty. Albowiem / nie mieli Hellenowie więcej niżli trzysta / korabi, prócz nich jeszcze wyborowych dziesięć. / Król zaś Kserkses – wiem to pewnie – tysiąc wiodł za sobą, / ponadto zaś chyżością górujących biegu / dwakroć po sto – siedem; oto masz rachubę (przeł. S.S.)] oznacza wielką liczbę okrętów wojennych obu wojsk.

(366) τάξαι νεῶν στίφος μὲν ἐν στοίχοις τρισὶν / ἑκπλους φυλάσσειν καὶ πόρους ἀλιρρόθους, / ἄλλας δὲ κύκλῳ νῆσον Αἴαντος πριξί] **κοινὸν τὸ τάξαι** – niech całą główną siłę naw na trzy podzielą / zwarte szyki, zaś resztę dokoło ostrowu / Ajasowego kręciem ustawią, by strzegły / wyjść i cieśnin szumiących (przeł. S.S.)] ogólnie: ustawienie wojska.

(854) ᾧ πόποι, ἦ μεγάλας ἀγαθὰς τε πο- / λισσονόμου βιοτᾶς ἐπεκύρσαμεν, εἴθ' ὁ γηραιὸς / πανταρκτῆς ἀκάκας ἄμαχος βασιλεὺς ἰσόθεος Δα- / ρεῖος ἄρχε χώρας. (et sqq.)] **θαυμαστικῶς σύγκρισιν ποιεῖται τῶν ἐπὶ Δαρείου εὐτυχημάτων πρὸς τὰ νῦν κακά** – Biadaż nam! Szczęsny, zaprawdę, i dumny / wiedliśmy żywot po miastach azyjskich, / w one dni, gdy krajem / wódz niezwalczony, opiekun nasz dobry i król, / bogom podobny Darej stary rządził... (et sqq.) (przeł. S.S.)] (Ajschylos – K.Ch.) z podziwem czyni porównanie sukcesów z czasów, kiedy panował Dariusz, do dzisiejszych klęsk.

– podają definicję słowa znajdującego się w *lemma* (np. *sch.* 224, 461, 666);

(224) **θυμόμαντις** [ταῦτα θυμόμαντις ὧν σοι πρευμενῶς παρήνεσα]· **οὐ φύσει μάντις, ἀλλ' ἀπὸ λογισμοῦ κρίνων καὶ ἐνθυμήσας** – wieszczbiarz (przeł. S.S.) [Jam nie wieszczbiarz: myśl życzliwa takich ci udziela rad (przeł. S.S.)]: nie otrzymał daru wieszczenia od natury, ale (doradza – K.Ch.) analizując (sytuację – K.Ch.) i wyciągając wnioski.

(461) **θώμιγος**] **θώμιγξ λέγεται τὸ λεπτὸν σχοινίον** – cięciwy] cięciwą nazywa się cienką linę.

(666) **τιάρας** (W.T. – τιήρας | W.S. – τιάρας)· **τῆς κυρβάσιος** – *tiary*: perskiego nakrycia głowy.

– wyjaśniają słowa użyte przez Ajschylosa w *Persach*, które w kontekście tekstu tragedii nabrały nowego znaczenia lub zostały użyte w specyficznym znaczeniu (np. *sch.* 553);

(553) βαρίδεσσι] **βαρίδες αἱ νῆες** – *czółnami*] czółna to okręty.

– stanowią dopowiedzenie⁷ (np. sch. 85, 458, 605, 638, 794, 831, 867, 1001).

(458) ἀμηχανεῖν] **τοὺς Πέρσας** – *byli bezradni*] Persowie.

(867) τοῦδ' ἄνακτος] **τοῦ Δαρείου** – *takiego wodza*] Dariusza.

(1001) σθένος] **τῶν Περσῶν** – *siła*] Persów.

Ciekawą uwagą tego typu jest komentarz do wersu 234, gdzie tekst *scholion* zawiera poprzednik do następnika, który znajduje się w *lemma*.

(234) πᾶσα γὰρ γένοιτ' ἂν Ἑλλὰς βασιλέως ὑπήκοος] **εἰ ληφθείσαν αἱ Ἀθῆναι** – *cała Hellada stałaby się bowiem podległa królowi*] gdyby Ateny zostały zdobyte.

⁷ Podobną funkcję mają także *scholia* zawierające termin δηλονότι / δηλονότι oraz λείπει (zob. IV.4.1.1. Terminy charakterystyczne dla języka scholiów). Warto zauważyć, że ta forma komentarzy często umożliwia dodanie w przekładzie słowa *scilicet*.

IV.4.2. Treść

IV.4.2.1. Uwagi filologiczne

Specyfika języka Ajschylosa

W wielu komentarzach scholiasta medycejski omawia zagadnienia dotyczące używanego przez Ajschylosa języka. Są to głównie uwagi natury stylistycznej, gramatycznej i dotyczące prozodii, niezwiązane z interpretacją tekstu¹.

Kilka uwag odnosi się do terminów niegreckiego pochodzenia lub stylizowanych tak, aby brzmiały obco w uszach Greków. Tekst *Persów* obfituje w tego rodzaju komentarze ze względu na tematykę oraz miejsce akcji tragedii². Scholiasta omawia pojawiające się w utworze imiona dowódców należących do armii Kserksesa (*sch.* 22, 312, 318), nazwy geograficzne (*sch.* 34) oraz termin βαλ(λ)ήν (*sch.* A 663, B 663).

(22) οἶος Ἀμίστρης ἢδ' Ἀρταφρένης, / καὶ Μεγαβάτης ἢδ' Ἀστάσπης] **τὰ μὲν τῶν ὀνομάτων ἱστορήσεν, τὰ δὲ τελείως ἔπλασεν** – *oto Amistres i Artafrenes, oraz Megabates i Astaspes*] (Ajschylos – K.Ch.) jedno imiona znalazł z historii, drugie wymyślił.

(34) Σουσιस्कάνης, / Πηγασταγών] **τινὲς διαيروῦσι Σουσιस्कάνης καὶ Πηγᾶς καὶ Ταγών. τὰ γὰρ ὀνόματα πέπλακε καὶ οὐκ ἔστιν Αἰγυπτιακά** – *Suzyskana, Pegastagon*] niektórzy dzielą (słowa w ten sposób – K.Ch.): „Suzyskana” i „Pegas” i „Tagon”. Nazwy te są wymyślone i nie są egipskie.

(312) Ἀρκεύς, Ἀδεύς, καὶ Φρεσεύς τρίτος] **ταῦτα οὐκ ἔχει τὸν Αἰγύπτιον χαρακτήρα, ἀλλὰ ποιητικῶς διαπέπλασται** – *Arkteus, Adeus i trzeci Freseus*] (imiona – K.Ch.) nie mają egipskiego charakteru, lecz zostały ukształtowane w sposób poetycki.

¹ Opracowania języka Ajschylosa dokonał Martin West w *Praefatio* do swojego wydania tragedii poety (M. L. West [ed.], *Aeschyli Tragoediae cum incerti poetae „Prometheo”, B. G. Teubner, Stuttgartiae MCMXC, IV: Grammatica. Prosodica. Orthografica*). To samo zagadnienie zostało omówione także w pracy Kazimierza Kumanieckiego (K. Kumaniecki, *De elocutionis Aeschyleae natura*, Sumptibus Academiae Polonae Litterarum, Cracoviae 1935).

² Omówienie użytych przez Ajschylosa imion można znaleźć między innymi w pracy: *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with an introduction, critical notes and commentary by H. D. Broadhead, Cambridge University Press, Cambridge 1960. *Appendix V: Persian Names; Warrior-lists; Nationalities*. Bardzo przydatna jest również obszerna, internetowa publikacja zatytułowana *Encyklopedia Iranica*, dostępna na stronie <http://www.iranicaonline.org/> (cf. np. informacje dotyczące imienia „Artafrenes” w artykule: P. Lecoq, *Artaphrenēs*, 1986, <http://www.iranicaonline.org/articles/artaphrenes> [data dostępu: 21.07.2025]).

(318) Μᾶγος ᾽Αραβος] **Μάγος ἐθνικόν, ᾽Αραβος κύριον** – *Mag Arab*] „Mag” oznacza przynależność do grupy, „Arab” to imię (własne – K.Ch.).

A (663) βαλῆν (W.T. – βαλῆν | W.S. – βαλλῆν)] **βαλλῆνα τὸν βασιλέα Εὐφορίων δὲ Θουρίων φησὶ τὴν διάλεκτον** – *władcę* (βαλλῆν)] władającego (βαλλῆνα) czyli króla (βασιλέα). Euforion mówi, (że słowo pochodzi – K.Ch.) z dialektu mieszkańców Turioj³.

B (663) **βαλλῆν** (W.T. – βαλῆν | W.S. – βαλλῆν)· **βασιλεὺς κατὰ Θουρίους** – *władca*: król u mieszkańców Turioj.

Scholiasta wskazuje także miejsca w tekście tragedii, gdzie Ajschylos zastosował formy, które mogły okazać się niezrozumiałe dla czytelników. Omówione zostały te miejsca, w których poeta posłużył się mniej popularną wersją danego słowa lub zmienił jego brzmienie (*sch.* 291, 574, 875, 913). Przykładem takiej uwagi jest komentarz do wersu 63, w którym scholiasta wyjaśnia sposób użycia w języku greckim przysłówka ἡμερολογδόν. Można przypuszczać, że w czasie, w którym powstawały *scholia*, przysłówek ten nie był w powszechnym użyciu i jego interpretacja mogła budzić wątpliwości.

B (63) ἡμερολογδόν] **μακροῖς ἡμέραις λεγόμενον** – *dzień po dniu*] mówi się tak, kiedy dni się dłużą.

(291) ὑπερβάλλει γὰρ ἢδε συμφορά, / τὸ μήτε λέξαι μήτ' ἐρωτῆσαι πάθῃ] **λείπει ἢ προς, προσλέξαι. τοιοῦτοι δὲ οἱ συμφοραῖς μεγάλαις κατεχόμενοι** – *Nazbyt ciężkie jest brzemię tego, co się stało, / by o ciosach okrutnych mówić, pytać o nie...* (przel. S.S.)] brakuje (przedrostka – K.Ch.) „prze”, (powinno być – K.Ch.) „przemówić”. Oni właśnie są powstrzymywani przez wielkie klęski.

(574) δακνάζου] **παραγώγως ἀντὶ τοῦ δάκνου** – *rozplacz się*] z niewielką zmianą zamiast „płacz”⁴.

³ Termin βαλ(λ)ήν językoznawcy łączą z aramejskim słowem *ba'lēn*, które oznacza „nasz pan” (cf. *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, H. Frisk, band I: A–Ko, Carl Winter, Universitätsverlag, Heidelberg 1960, s.v. βαλ(λ)ήν). Uwagi dotyczące występowania tego słowa w literaturze greckiej można znaleźć w pracach: ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ ΕΠΙΤΑ. *Aeschyli Tragoediae septem: cum scholiis Graecis omnibus; deperditorum dramatum fragmentis, versione et commentario Th. Stanleii*, typis J. Flesher, Londini 1663, komentarz do wersu 659 oraz Äschylos, *Perser*, erklärt von W. S. Teuffel, dritte auflage bearbeitet von N. Wecklein, B. G. Teubner, Leipzig 1886, komentarz do wersów 657–664.

⁴ Liczne *scholia* medycejskie do *Persów* dotyczą terminologii związanej z lamentacjami: 135, 136, 257, 541, 576, 689, 1004, 1008, 1016.

(875) ἐκράτυνε μεσάκτους (W.T. – μεσάκτους | W.S. – μεσάγκτους)] ὑπὸ τὸ ἴδιον κράτος εἶχεν. μεσάγκτους δὲ μεσακτίους, παραθαλασσίους – *panował nad będącymi pomiędzy brzegami* (μεσάκτους)] miał pod swoją władzą. (Słowo – K.Ch.) μεσάγκτους to (inna forma słowa – K.Ch.) μεσακτίους (będące pomiędzy brzegami), nadmorskie.

(913) βοάν] βοήν – krzyk (βοάν)] krzyk (βοήν).

W komentarzu do wersu 902 scholiasta wyjaśnia użyte przez Ajschylosa słowo będące ἄπαξ λεγόμενον, czyli takie, które pojawia się w literaturze greckiej tylko raz.

(902) ὁδοβάται⁵] ἔθνος Περσῶν. τὸ ἐξῆς Ἀγδοβάται γὰρ ἐξέφθινται – *idący do Hadu*] naród perski. Zgodnie z sensem: „idący do Hadesu, bowiem zginęli”.

Kolejne *scholion* wyjaśnia natomiast celowość użycia przez Ajschylosa przysłówka ἄπριγδα.

(1023) ἄπριγδ’] ἐπίφθεγμα ἐπὶ τῶν μετὰ σφοδρότητος τιλλόντων τὰς τρίχας – *z całej siły*] zaśpiew towarzyszący gwałtownemu wyrwaniu włosów.

Celem czterech następnych komentarzy jest wyjaśnienie zastosowanego przez Ajschylosa, właściwego dla poetyckiego języka tragedii, szyku przestawnego. Scholiasta wskazuje te miejsca, gdzie zastosowana w tekście inwersja, obejmująca całe zdania lub tylko kilka słów, mogła utrudnić właściwe zrozumienie myśli poety.

W pierwszym z zacytowanych poniżej komentarzy scholiasta zwraca uwagę czytelnika na przeczenie dotyczące kilku wersów sztuki, którego mniej uważny odbiorca mógł nie zauważyć. W drugim komentarzu scholiasta nadaje standardowy szyk przestawionym w tragedii słowom, a w trzecim odtwarza logiczny ciąg tekstu.

(122) βυσσίνοις δ’ / ἐν πέπλοις πέση λακίς] κατὰ κοινοῦ πάλιν τὸ μή μὴ ῥῆξις πέση πέπλοις – *niech pada strzep lnianych szat*] wcześniej w tekście utworu (jest słowo – K.Ch.) „nie”: niech nie pada oddarty fragment szat.

(716) ὥς εἰπεῖν ἔπος] σημείωσαι τὸ ὥς ἔπος εἰπεῖν – *że powiem tak*] oznacza: „że tak powiem”.

(868) μυχία τε Προποντίς] ἀπὸ κοινοῦ τὸ οἶαί εἰσιν – *leżące w głębi Propontydy*] w tekście dramatu ten wers łączy się (ze słowami – K.Ch.) „takie są” (sc. *poleis* – K.Ch.).

⁵ Termin ten został omówiony w jednej z poprzednich części rozdziału IV (IV.2. Rozbieżności pomiędzy tekstem scholiów a tekstem tragedii, przyp. 3).

W *scholion* do wersu 343 komentator wskazuje natomiast dwie możliwości odczytania słów Ajschylosa, wynikające z różnego przyporządkowania liczebnika δις⁶. Scholiasta zwraca uwagę, że zastosowany w wersji tragedii szyk nie pozwala jednoznacznie zinterpretować tekstu.

(343) ἐκατὸν δις ἦσαν ἐπτὰ θ'] σζ' αἱ ἄρισται· ἢ σιδ', ἵνα ἢ τὸ δις ἐκ κοινοῦ – *dwa razy sto było i siedem (sc. okrętów – K.Ch.)*] 207 najlepszych; lub też 214, jeśli (słowo – K.Ch.) „dwa razy” (δις) dotyczy obu liczebników.

W innych komentarzach scholiasta zwraca uwagę czytelnika na fakt powtarzania przez Ajschylosa pewnych fraz w tekście utworu. W *scholion* do wersu 667 wskazuje sformułowanie βάσκει πάτερ, które zostało refrenicznie powtórzone w pieśni chóru.

(667) βάσκει, πάτερ] ὡς ἐποφθῇ κέχρηται τῷ 'βάσκει πάτερ' – *przybądź ojciec*] jako dośpiew (Ajschylos – K.Ch.) używa słów „przybądź ojciec”.

Z kolei w komentarzu do wersu 996 scholiasta podkreśla dwukrotne użycie w tekście tragedii słów mówiących o rozdzieraniu szat. Pierwszy raz słowa ῥήξας δὲ πέπλους (v. 468) Ajschylos wkłada w usta Gońca, który relacjonuje zachowanie Kserksesa po poniesionej klęsce, drugi raz słowa πέπλον δ' ἐπέρρηξ' (v. 996) wypowiada sam Kserkses, podczas wykonywania lamentu.

(996) πέπλον δ' ἐπέρρηξ'] τοῦτο καὶ ὁ ἄγγελος προεῖπεν – *rozdarł szatę*] powiedział to również Goniec.

Jedna z uwag scholiasty medycejskiego dotyczy prozodii. W *scholion* do wersu 420 komentator wyjaśnia znaczenie i pochodzenie formy ναυαγίων. Wydaje się, że przedmiotem *scholion* jest trudność, jaką stanowiło znalezienie formy podstawowej – mianownika liczby pojedynczej od omawianego w komentarzu dopełniacza liczby mnogiej. Użyty w tekście tragedii *genetivus* wzbudzał wątpliwości i trudno było określić, czy pochodzi on od terminu ναυάγιον, czy też ναυαγία.

(420) ναυαγίων] ναυαγία τὸ πάθος, ναυάγιον δὲ αὐτὸ τὸ ναυαγῆσαν σκεῦος. διὰ τοῦτο οὖν ναυαγίων βαρυτόνως· τῶν πτωμάτων – *ναυαγίων (rozbitych okrętów)*] ναυαγία (rozbitcie okrętu) oznacza wypadek, ναυάγιον (rozbity okręt) to zniszczony na morzu osprzęt. Dlatego też ναυαγίων (rozbitych okrętów) to barytonon; (ναυαγίων [rozbitych okrętów], czyli – K.Ch.) τῶν πτωμάτων (szczątków).

⁶ Komentarz do wersu 343 został omówiony w części książki dotyczącej używanych przez scholiastów terminów (IV.4.1.1. Terminy charakterystyczne dla języka scholiów).

W komentarzu scholiasta udowadnia, że forma ναυαγίων, ze względu na akcent, musi pochodzić od słowa ναύαγιον. Argumentuje, że omawiana forma nie może pochodzić od rzeczownika ναυαγία, ponieważ wtedy *genetivus pluralis* posiadałby *circumflexus* na pierwszej sylabie od końca, zgodnie z zasadą odmiany I deklinacji dla rzeczowników zakończonych na „a”. Forma występująca w medycejskiej wersji tragedii to *barytonon*, nie *perispomenon*, co dowodzi, że ma ona znaczenie „rozbitych okrętów”, a nie „rozbić okrętów” czy „wypadków morskich”.

Kilka uwag scholiasty dotyczy zagadnień gramatycznych. W kolejnym *scholion* komentator tłumaczy użytą w tekście Persów formę *participium praesentis medii* od czasownika κατερείκω. Scholiasta zestawia ją z formą *participium praesentis activi* od czasownika κατασχίζω – „rozedrzeć”. Ponieważ czasownik κατερείκω w stronie medialnej ma znaczenie czynne „rozdziarać na znak żałoby”, wydaje się, że celem scholiasty było podanie formy synonimicznej do tej występującej w tekście tragedii.

(538) κατερεικόμεναι] κατασχίζουσαι, ἐνεργητικῶς – rozdzierające szaty (κατερεικόμεναι)] drące (κατασχίζουσαι), w stronie czynnej.

Wątpliwości wzbudza także *scholion*, które dotyczy użytej przez Ajschylosa formy Δαρείαν. Kłopotliwa forma, według scholiasty, może być specyficznym wołaczem od imienia Dariusza lub stanowić formę przymiotnikową, określającą duszę króla⁷.

(656) οἷον ἄνακτα Δαρεῖον] τὸν μόνον γενόμενον βασιλέα διὰ τὸ κηδεμονικόν. ἔοικε δὲ ὁ Δαρεῖος καὶ Δαρεῖαν λέγεσθαι. ἢ τὴν Δαρεῖαν ψυχὴν ἀνάπεμψον – takiego wielkiego wodza Dariusza] jedyne go króla, którego rządy były życzliwe dla ludu. Wydaje się, że Dariusz jest wywoływany (słowem – K.Ch.) „Dariuszu” (Δαρεῖαν) lub też (w domyśle jest sformułowanie – K.Ch.) „przyslij Dariuszową (Δαρεῖαν) duszę”.

W kolejnym komentarzu należącym do tej grupy scholiasta medycejski chce poprawić Ajschylosa lub – w zależności od interpretacji uwagi, kopistę – który wpisywał tekst Persów do kodeksu M. *Scholion* do wersu 416 informuje o błędnie czy też zaskakująco użytej w tekście tragedii formie imiesłowu w liczbie podwójnej. Wydaje się, że *lemma* do tego komentarza to słowo παίοντ', jedyna forma, we wskazanym wersie tragedii, która może być *dualis*. Scholiasta uznał, że – z uwagi na strukturę metryczną wersu – zostało elidowane „ε”.

⁷ Formę Δαρεῖαν za kłopotliwą uznał także Paley, nazywając ją „very questionable” (*The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley, Whitaker and co. Ave Maria Lane; George Bell, Fleet Street, London 1855, komentarz do wersu 663).

(416) παίοντ'] **παράλογον τὸ δυνικόν** – *uderzający*] błędnie użyta liczba podwójna.

Wnikliwa lektura tekstu wskazuje jednak, że forma interpretowana przez scholiastę jako *dualis* jest w rzeczywistości *singularis*: παίνοτα, i określa słowo στόλον⁸.

Uwagę natury gramatycznej zawiera również komentarz do wersu 597, jednak ze względu na trudną do interpretacji treść, został już omówiony w części dotyczącej scholiów błędnych⁹.

Ostatnim komentarzem należącym do tej grupy jest uwaga do wersu 369. Scholiasta określa w niej tryb wypowiedzi jednej z *dramatis personae*. Informacja dotyczy relacji Gońca na temat przebiegu bitwy pod Salaminą. Komentator zwraca uwagę na to, że Goniec podczas opowiadania przytacza słowa Kserksesa skierowane do żołnierzy, używając w tym celu mowy zależnej.

(369) ὥς εἰ μόνον φευξοίαθ' Ἕλληνες κακόν, / ναυσὶν κρυφαίως δρασμὸν εὐρόντες τινά, / πᾶσιν στέρεσθαι κρατὸς ἦν προκείμενον (W.T. – κρατὸς | W.S. – κράτος) ἀπὸ τοῦ διηγηματικοῦ ἐπὶ τὸ μιμητικόν, ὥς εἰ ἐξειλήσαιεν, φησὶν, οἱ Ἕλληνες δραπετεύσαντες, πᾶσιν ἡπείλει τοῖς ταχθεῖσιν αὐτῷ (αὐτοῖς m) φυλάξαι τῆς κεφαλῆς στερηθῆναι. ἄτοπον δὲ ἀπειλεῖν πλήθει τοσούτῳ θάνατον. βέλτιον οὖν κράτος· τῆς τιμῆς καὶ ἀρχῆς στερίσκεσθαι, ἢ ἢ κράτος ἀντὶ κράτους – Jeśli, rzekł, korabie / hel-leńskie zmylą strażę i wymkną się, srogiej / uniknąwszy zagłady, wódzów spadną głowy (przeł. S.S.)] (Goniec przechodzi – K.Ch.) z trybu narracji do mowy zależnej; mówi, że gdyby Hellenom udało się uciec, (Kserkses – K.Ch.) groził tym wszystkim, którym nakazał pilnowanie, że zostaną pozbawieni głów. Jest jednak niedorzecznością grozić śmiercią tak wielkiej liczbie (ludzi – K.Ch.). Lepiej więc (czytać zamiast κράτος – K.Ch.) κράτος: „(że zostaną im – K.Ch.) zabrane godność i władza”, i (przyjść, że forma – K.Ch.) κράτος została użyta zamiast κράτους.

Pochodzenie i znaczenie słów

Wiele uwag w scholiach medycejskich dotyczy pochodzenia słów występujących w tragedii, ich znaczenia oraz sposobu użycia w tekście. Niektóre komentarze mają charakter czysto etymologiczny i wskazują słowa, z których w procesie słowotwórczym powstał omawiany termin, lub też wyjaśniają zmiany jego formy i znaczenia na przestrzeni czasu¹⁰. W innych komentarzach scholiasta podaje

⁸ Zob. *The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley..., komentarz do wersu 417.

⁹ Zob. podrozdział IV.1. *Scholia* budzące wątpliwości.

¹⁰ Tego rodzaju uwagi znajdują się w kilku komentarzach, w których został użyty grecki termin *vûv* (cf. sch. 79, 780, 788 i – bez terminu *vûv* – sch. 564 oraz poprzednią część pracy dotyczącą terminów charakterystycznych dla języka scholiów).

słowa, z którymi należy kojarzyć terminy znajdujące się w *lemmata*. Ma to na celu umożliwienie czytelnikowi lepszego zrozumienia omawianego słowa lub sposobu jego użycia w tekście *Persów* (*sch.* A 63, B 75, 79, 232, B 297, 324, A 778, B 778, 902, 951, A 970, A 1027). W tego rodzaju komentarzach często występują wyrażenia przyimkowe *παρὰ τό* oraz *ἀπὸ* z dopełniaczem, których używa się w celu wskazania związku omawianego terminu z innymi słowami.

A (63) *ἡμερολεγδὸν· τὸ ἐκ τῶν ἡμερῶν καταριθμούμενον, παρὰ τὸ ἡμέρας καὶ τὸ λέξασθαι* – *dzień po dniu*: (określenie to opisuje zjawisko – K.Ch.) trwające wiele dni, (wyraz – K.Ch.) pochodzi od słów „dni” (*ἡμέραι*) i „zbierać” (*λέξασθαι*).

B (75) *ποιμανόριον*] *τὸ ἀνδρικὸν πλῆθος, σημαῖνον τὸ στράτευμα <τὸ βασιλικόν> παρὰ τὸ τοὺς βασιλεῖς λέγεσθαι ποιμένας. ποιμανόριον τὸ ἐκ ποίμνης ἀνδρῶν συνηγμένον βασίλειον* – *trzoda*] ludzki tłum, chodzi o królewskie wojsko, ponieważ królów nazywano pasterzami. „Trzoda” to zgromadzona wokół króla gromada ludzi; (nazwa – K.Ch.) ma związek ze słowem „pasterz”.

(79) *χρυ- / σονόμου γενεᾶς* (W.T. – *χρυ- / σογόνου* | W.S. – *χρυ- / σονόμου*) [*χρυ- / σογόνου γενεᾶς ἰσόθεος φῶς*] *νῦν τῆς πλουσίας. τινὲς δὲ ἀνέγνωσαν χρυσογόνου, διὰ τὸ τὸν Περσέα ἀπὸ χρυσοῦ γεγενῆσθαι· ὃ καὶ βέλτιον. ἄλλως· τῆς Περσέως γενεᾶς ἀπόγονος· ἢ τῆς τῶν χρυσῶν ἀνθρώπων· ἢ πολυχρύσου* – *z krwi złоторodnej (χρυσονόμου)* (przeł. S.S.) [*z krwi złоторodnej mąż nieśmiertelnym / bogom podobny* (przeł. S.S.)]: dziś (powiedzielibyśmy – K.Ch.) „bogatej”. Niektórzy przyjęli lekcję „urodzony ze złota” (*χρυσογόνου*), ponieważ Perseusz został zrodzony ze złota. To jest lepsze (wyjaśnienie – K.Ch.). Inaczej „potomek rodu Perseusza” lub „złotych ludzi”, lub też „pełnego złota”.

(232) *φθινασμάτων· τῶν λήξεων, τῶν δυσμῶν· ἢ τῶν δύσεων ἢ τῶν ἐκλείψεων· ὅτε γὰρ δύει ὁ ἥλιος, ἐκλείπει. ἔνθεν καὶ λίψ ὁ ἄνεμος ὁ ἀπὸ δυσμῶν* – *zachodów*: kresów, schyłków; lub też zanurzeń, lub zaćmień (*ἐκλείψεων*); bowiem gdy słońce zachodzi, ulega zaćmieniu. Dlatego też (słowo – K.Ch.) *λίψ* oznacza wiatr z zachodu.

(902) *σάκτορι* [*γὰρ δ' αἰάζει τὰν ἐγγαίαν / ἤβαν Ξέρξᾱ κταμέναν, Ἄιδου / σάκτορι Περσῶν*] *τῷ πληρωτῇ παρὰ τὸ σάσσω. ὅτι δι' αὐτὸν ἀπέθανον* – *napełniającemu* [*Opłakuje ziemia swoją młódź. / W zatracenia noc ją strącił Kserks, / Persami Hada napełnił dom!* (przeł. S.S.)]: (czyli – K.Ch.) *wypełniającemu*; od czasownika „napełniać”; (oznacza to – K.Ch.), że przez niego (sc. Kserksesa – K.Ch.) zginęli.

Metryka

Dwa komentarze ze zbioru medycejskiego dotyczą zagadnień metrycznych (*sch.* 21, 331)¹¹.

Scholion do wersu 21 wyjaśnia zmianę, jaką Ajschylos wprowadził *metri causa* do imienia jednego z wodzów perskich¹².

(21) Ἀρταφρένης] ὑπέρθεσις διὰ τὸ μέτρον (gl.) – *Artafrenes*] przedstawienie z powodów metrycznych.

Scholiasta nawiązuje do używanych zamiennie w języku greckim dwóch form tego imienia: Ἀρταφρένης oraz Ἀρταφέρνης¹³. Przewrót (*hyperthesis* lub *metathesis*), o którym mówi scholiasta, polega na zamianie kolejności dwóch sąsiadujących ze sobą w słowie głosek, w tym przypadku „ρ” oraz „ε”. Dzięki tej zmianie samogłoska „α” stała się długa z pozycji, co było potrzebne poecie do zbudowania dymetru anapestycznego, występującego w tej partii tragedii.

W komentarzu do wersu 331 scholiasta zwraca uwagę na metrum, w którym został napisany wers.

¹¹ Informacje na temat metryki można znaleźć w pracach: U. von Wilamowitz-Moellendorf (ed.), *Griechische Verskunst*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1921; *Aeschylus' „Perser”*, griechisch mit metrischer Übersetzung und prüfenden und erklärenden Anmerkungen von J. A. Hartung, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig 1853; B. Gentili, *La metrica dei Greci*, Casa Editrice G. d'Anna, Messina-Firenze 1958; M. L. West, *Wprowadzenie do metryki greckiej*, przeł. J. Partyka, tłumaczenie przejrzał i poprzedził wstępem J. Danielewicz, Homini, Kraków 2003.

¹² Na zmianę imienia z powodów metrycznych wskazuje między innymi Paley (*The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley..., komentarz do wersów 21 *sqq.*) oraz Garvie (*Aeschylus, Persae*, ed. with introduction and commentary by A. F. Garvie, Oxford University Press, Oxford 2009, komentarz do wersów 21–22).

¹³ Imieniem w wersji Ἀρταφρένης posługują się, między innymi, Herodot i Hellanikos (obok formy Δαφέρνης [*sch.* 777]). Częściej spotykana w literaturze greckiej jest jednak wersja Ἀρταφέρνης, używana przez Apiana, Arystydesa, Diodora Sycylijskiego, Diogenesa Laertiosa, Nonnosa, Pausaniasza, Plutarcha oraz Tukidydesa.

Obie wersje imienia występują także w *Persach* Ajschylosa, o czym wspomina Dindorf komentując *scholion* do wersu 21: Ἀρταφρένης] Ἀρταφέρνης quinque codices. Ἀρταφρένης Aeschylus non solum metri causa, sed etiam ex Graecorum consuetudine dixit, nomina Persica Graecis quantum ferii potest assimilantium (*Aeschyli Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii*, vol. 3: *Scholia graeca e codicibus aucta et emendanda*, Oxford University Press, Oxonii 1851, s. 236).

(331) αἰαῖ, κακῶν ὕψιστα δὴ κλύω τάδε] **ιαμβικός ὁ στίχος** – αἰαῖ, κακῶν ὕψιστα δὴ κλύω τάδε] wers jambiczny¹⁴.

Należy zauważyć, że w tragedii greckiej onomatopeje i wykrzykniki wyrażające ból lub rozpacz zazwyczaj nie należą do metrum. W tym przypadku jednak wykrzyknienie αἰαῖ jest integralną częścią trymetru jambicznego. W zastępstwie jambu tworzy spondej, który rozpoczyna wers.

Interpunkcja

W scholiach medycejskich znajdują się trzy uwagi dotyczące interpunkcji (*sch.* 737, 984, 992). Są to komentarze mające na celu ułatwienie lektury tekstu Ajschylosa i nadanie mu jednoznaczności, dzięki właściwemu użyciu znaków przestankowych. Komentarze te stają się wyjątkowo ciekawe, jeśli pamiętamy, że znaki przestankowe zaczęto stosować dopiero w epoce późnego antyku, a nieodłączną częścią tekstu stały się dopiero w epoce renesansu¹⁵.

W dwóch pierwszych komentarzach scholiasta interpretuje wersy tragedii jako pytania, co może sugerować, że w wersji *Persów*, której używał, zacytowane wersy albo nie kończyły się znakiem zapytania, albo w jego wydaniu znaki przestankowe w ogóle nie były zaznaczane¹⁶.

(737) ἔστι τις σωτερία] **ἐν ἐρωτήσει** – *jest jakieś wybawienie*] w formie pytania.

(992) Ἰάων λαὸς οὐ φυγαίχμας] **ἐρωτηματικῶς** – *Hellenów lud boju się nie trwoży* (przeł. S.S.)] pytająco.

W kolejnym *scholion* komentator proponuje dwie różne możliwości odczytania wersu 984. W pierwszej propozycji domyslnie pozostawałoby jedynie słowo κακά, czyli „zło”. Druga propozycja zakłada zmianę interpunkcji wersu, przesunięcie przecinka (lub znaku zapytania, który widnieje w medycejskiej wersji *Persów*) przed występujące w zdaniu przeczenie, co zmieniałoby znaczenie drugiej

¹⁴ Ze względu na specyfikę *scholion* do wersu 331 nie został podany przekład *lemma*. Uwaga scholiasty dotyczy bowiem nie treści, a jedynie metryki tekstu greckiego.

¹⁵ Zob. rozdział I, część dotyczącą transmisji tekstu w okresie renesansu (I.1.3. Odrodzenie).

¹⁶ Wydaje się, że scholiasta właściwie odgadł intencje Ajschylosa określając formę tych wypowiedzi jako pytającą. Ponieważ w komentarzach nie ma mowy o konieczności dostawienia znaku zapytania, można polemizować, czy te *scholia* należy zaklasyfikować jako wypowiedzi dotyczące interpunkcji, czy jedynie jako uwagi określające charakter omawianych *lemmata*. W związku jednak z tym, że nie ma innej możliwości zaznaczenia w zapisanym tekście pytania, jak tylko postawienie odpowiedniego znaku interpunkcyjnego, omawiane uwagi zostały dołączone do tej grupy komentarzy.

części wersu. Scholiasta proponuje poważaną modyfikację zdania, dodając słowo *μεγάλα*, z domyślnym *πράγματα*, równocześnie zmieniając formę wersu na pytajną, chociaż może w jego wersji tragedii znak zapytania już widniał. Ponadto komentator wydaje się sugerować, że po zaproponowanych przez niego zmianach pierwsza część wersu byłaby już niepotrzebna.

(984) τί δ' οὐκ; ὅλωλεν μέγας τὰ Περσῶν] *λείπει κακά. ἢ στικτέον ἐν τῷ τί δέ· εἶτα· οὐχὶ τὰ μεγάλα Περσῶν ὅλωλεν; ἵνα λείπῃ <πράγματα>· τὸ τί δέ· ὅπερ λέλειπται* – *Co jeszcze nie (przepadło – K.Ch.)? Zupełnie skończyło się Persów]* brakuje (słowa – K.Ch.) „zło”. Albo należy postawić znak przestankowy po słowach „co jeszcze” (τί δέ); a następnie: „czyż nie skończyły się wielkie Persów?” Tak, aby zostało opuszczone słowo „czyż”; (wtedy – K.Ch.) „co jeszcze” (τί δέ) należy opuścić.

Tropy i figury

W licznych scholiach medycejskich zostały omówione środki stylistyczne użyte przez Ajschylosa w tekście *Persów*, głównie tropy i figury. Tropy zwyczajowo definiuje się jako przekształcenia semantyczne, dotyczące jednego słowa, figury natomiast, jako przemieszczenia składniowe, dotycząc całej frazy¹⁷.

1. Dzeugma (gr. ζεύγμα, ἀπὸ κοινοῦ) to figura retoryczna, o której scholiasta wspomina tylko jeden raz w tekście scholiów medycejskich. W języku greckim często określa się ją sformułowaniem ἀπὸ κοινοῦ (cf. sch. 868). Jest to „konstrukcja składniowa polegająca na sprzęgnięciu za pośrednictwem jednego członu zdania (np. orzeczenia) szeregu innych, równoważnych wobec siebie gramatycznie członów zdaniowych, lub też szeregu sąsiadujących zdań”¹⁸.

W komentarzu do wersu 868 scholiasta wskazuje miejsce w tekście *Persów*, z którym należy łączyć *lemma*. Według niego sformułowanie widniejące w versie 868 łączy się ze słowami z wersu 864.

(868) μυχία τε Προποντίς] *ἀπὸ κοινοῦ τὸ οἶαί εἰσιν* – *leżące w głębi Propontydy]* w tekście dramatu ten wers łączy się (ze słowami – K.Ch.) „są takie” (sc. *poleis* – K.Ch.).

¹⁷ Informacje na temat retoryki można znaleźć, między innymi, w pracach: J. Ziomek, *Retoryka opisowa*, Ossolineum, Wrocław 1990; H. Lausberg, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, przeł., oprac. i wstępem poprzedził A. Gorzkowski, Homini, Bydgoszcz 2002, s. 364.

¹⁸ *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 3, Ossolineum, Wrocław 1998, s.v. Zeugma.

2. Elipsa (gr. ἔλλειψις) polega na opuszczeniu w zwrocie lub zdaniu słowa, bez którego jest możliwe zrozumienie znaczenia całości. Scholiasta zauważył liczne elipsy w tekście *Persów*, które zaznaczył w komentarzach słowem λείπει i uzupełnił brakujące wyrazy (*sch.* 4, 122, 248, 291, 330, 337, 428, 586, 984). Przykłady scholiów zawierających elipsę zostały przedstawione w poprzedniej części pracy¹⁹.

3. Eufemizm (gr. εὐφημισμός) – słowo lub zwrot używane dla zastąpienia innego, którego zastosowanie w danej wypowiedzi jest z pewnych przyczyn nieodpowiednie. Scholiasta użył terminu *euphemismos* w komentarzach do wersów, w których Ajschylos zastąpił wyrażenia związane z tematyką śmierci łagodniejszymi, bardziej odpowiednimi dla języka poetyckiego.

(306) Τενάγων τ' ἄριστεύς, Βακτρίων ἰθαγενής, / θαλασσόπληκτον νῆσον Αἴαντος πολεῖ] **εὐφήμως· κεῖται ἐν Σαλαμῖνι** – *Tenagon, rycerz przedni, ziemi syn baktryjskiej, / falą chłostany ostrów opływa Ajasa...* (przeł. S.S.)] eufemizm; (oznacza to, że – K.Ch.) leży (martwy – K.Ch.) na Salaminie.

B (319) μέτοικος γῆς] **ἐν Σαλαμῖνι μετοικήσας εὐφήμως· παρ' ὅσον ἄνυπόστροφος αὐτῷ ἢ εἰς ταύτην ἔφοδος γέγονεν** – *osiedlenie na ziemi: „osiedlił się na Salaminie” to eufemizm; (oznacza to, że – K.Ch.) droga na nią okazała się dla niego bezpowrotna.*

4. Hendiadys (gr. ἐν διὰ δυοῖν) – nazwa tej figury oznacza dosłownie „jedno przez dwa”. Polega na wyrażeniu jednego pojęcia poprzez dwa różne słowa, połączone spójnikiem współrzędnym. Wydaje się, że tę właśnie figurę wskazuje scholiasta w komentarzu do wersu 91, chociaż określa ją innymi słowami.

(91) ὁ Περσῶν / στρατὸς ἀλκίφρων τε λαός] **ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ στρατὸς καὶ λαός** – *Persów wojsko i waleczny lud*] (słowa – K.Ch.) „wojsko” i „lud” dotyczą tego samego.

Treść *scholion* można rozumieć następująco: słowa „wojsko” i „lud” mają jedno znaczenie lub też dotyczą tego samego. Armie bowiem stanowią ludzie, więc jeśli, jak mówi Ajschylos, lud jest waleczny, waleczne jest także wojsko. Użyty przez poetę przymiotnik określa oba rzeczowniki połączone spójnikiem.

5. Hyperbaton (gr. ὑπερβατόν, łac. *transgressio*) jest figurą retoryczną²⁰ polegającą na przestawieniu szyku wyrazów w zdaniu lub szyku całych zdań, co

¹⁹ Zob. fragment tego rozdziału omawiający zastosowanie terminu λείπει (IV.4.1.1. Terminy charakterystyczne dla języka scholiów).

²⁰ Niektórzy badacze zaliczają *hyperbaton* do tropów (*cf.* H. Lausberg, *op. cit.*, s. 396).

stanowi przeciwieństwo ἐξῆς²¹. Figura ta należy do *figurae per ordinem*, a ściślej do *figurae per transmutationem* (czyli figury przez sposób uporządkowania), które charakteryzują się określonym porządkiem słów. Należy do nich, obok *hyperbaton*, również anastrofa, którą często stosuje się jako podrzędną wobec niego.

Scholiasta w komentarzach odtwarza, zmieniony przez Ajschylosa, zwyczajowy porządek słów, stosując tym samym figurę retoryczną nazywaną τὸ ἐξῆς, co zaznacza w komentarzach (*sch.* 316, 501, 563, B 568, 901, 902, 907).

(501) περᾶ (...) διὰ τὸ ἐξῆς διαπερᾶ – kroczył (...) przez] we właściwym szyku „przekroczył”²².

(563) διὰ δ' Ἰαόνων χέρας. τυτθὰ δ' ἐκφυγεῖν ἄνακτ' αὐτὸν ὥς ἀκούομεν] **περισσοὶ οἱ δύο δέ καὶ τὸ ὅς. τὸ δ' ἐξῆς: μόγις δὲ διαφυγεῖν ἀκούομεν τὰς χεῖρας Ἰαόνων τὸν ἄνακτα** – *bowiem z rąk Jonów. Ledwie bowiem uciekł sam wódz, jak słyszymy]* dodatkowo zostały użyte dwa (słowa – K.Ch.): „bowiem” (δέ) oraz „jak” (ἅ). We właściwym szyku: „słyszemy, że wódz z trudem uciekł z rąk Jonów”.

(907) Ἀσία δὲ χθών, βασιλεὺ γαίης, / αἰνῶς αἰνῶς ἐπὶ γόνυ κέκλιται] **γαίης ἐπὶ γόνυ τὸ ἐξῆς** – *Azyjską ziemię – królu słysz! – / zgiął w łęk, / na kolana rzucił wróg...* (przeł. S.S.)] „ziemię na kolana” we właściwym szyku wyrazów.

6. Metafora (gr. μεταφορά) – powstaje poprzez stworzenie związku frazeologicznego z wyrazów niezwiązanych ze sobą znaczeniowo, polega na przeniesieniu znaczenia jednego słowa na inne. Metaforą typową dla literatury greckiej, którą kilkakrotnie można znaleźć w tekście *Persów* Ajschylosa, jest na przykład używanie słowa „światło” zamiast słów „życie”, „radość” lub „dobro” (*cf. sch.* 167 i 300).

(167) μήτ' ἀρημιά(τοισι) [μήτ' ἀρημιάτοισι λάμπειν φῶς ὅσον σθένος πάρα] **μήτε τοὺς πένητας πᾶν σθένος ὄραν τοῦ φωτός: ὃ ἐστίν· οὐ πάσης ἀπολαύουσι τῆς τοῦ φωτός ἡδονῆς οἱ πένητες** – *dla biednych nie [dla biednych światło nie jaśnieje całą swoją mocą]: ubodzy nie widzą całej mocy światła; czyli „biedni nie korzystają z całej radości, jaką daje światło”.*

(300) ἐμοῖς μὲν εἴπας δώμασιν φάος μέγα] **ἐνόμιζε γὰρ αὐτὸν τεθνάναι** – *to, co powiedziałeś jest dla mego domu wielkim światłem]* myślała bowiem (*sc.* Atossa – K.Ch.), że on (*sc.* Kserkses – K.Ch.) zgiął.

²¹ W słowniku Lausberga definicja *hyperbaton* brzmi: „*Hyperbaton* jest rozdzielaniem dwóch bardzo ściśle połączonych syntaktycznie słów poprzez inercję jakiejś (złożonej z jednego lub dwóch słów) części zdania, która bezpośrednio nie należy do kwestii” (H. Lausberg, *op. cit.*, s. 398).

²² Scholiasta wskazuje na obecną w tekście Ajschylosa tmezę, która została omówiona w dalszej części tego rozdziału, dotyczącej zjawisk fonetycznych.

W niektórych komentarzach scholiasta tłumaczy stworzone przez Ajschylosa metafory, wyjaśnia sposób, w jaki poeta je zbudował, lub podaje ich interpretację (*sch.* B 90, 252, 277, 310, 365, 400, A 419, 433, 465, 885, 989). Wyjątkowo ciekawy jest komentarz do wersu 277, w którym scholiasta wskazuje metaforę zawartą w słowach *πλαγκτοῖς ἐν διπλάκεσσι*. We wspomnianych podwójnych ruchach fali przepływającej po powierzchni wody i po brzegu, widzi odniesienia do bitew pod Salaminą i Platejami. Emblematiczne starcia Grecji z Persją stają się synonimami morza i lądu.

(90) ἄμαχον κύμα θαλά(σσης) (W.T. – θαλά(σσης) | W.S. – θαλάσσας)· τὴν προσβολὴν τῶν Περσῶν – *niezwykła fala morza: szturm Persów*²³.

(277) *πλαγκτοῖς* [ὁτοτοτοῖ, φίλων / πολύδονα σώμαθ' ἄλιβαφῇ / κατθανόντα λέγεις φέρεσθαι / πλαγκτοῖς ἐν διπλάκεσσι]· ὥς ἂν εἴποι τις διαύλοις. τὰ γὰρ κύματα ἐκχεῖται καὶ ὑπονοστεῖ. διπλάκεσι δέ ταῖς δύο πλαξί, τῆς θαλάσσης τε καὶ γῆς. ἥ ἐν Σαλαμῖνι καὶ Πλαταιαῖς – *niesione [Biada! Mówisz, że nieżywe ciała towarzyszy piętrzą się i tulają niesione podwójnymi ruchami wody]:* inaczej ktoś mógłby powiedzieć „z powodu podwójnych ruchów morza”. Bowiem fale przyplływają i odpływają. Podwójnych, czyli (płynących – K.Ch.) po dwóch powierzchniach, po morzu i po lądzie; lub też (można to rozumieć – K.Ch.): pod Salaminą i pod Platejami.

(310) κύρισσον [κύρισσον ἰσχυρὰν χθόνα]· συνέκρουον ἀλλήλοις. ἀπὸ μεταφορᾶς τῶν ἀλόγων ζώων τῶν τυπτόντων τοῖς κέρασιν – *bodli* (przeł. S.S.) [głowami ostre bodli glazy... (przeł. S.S.)]: zderzali się ze sobą. Nawiązanie do metafory bezrozumnych stworzeń, które bodą się rogami.

(365) τέμενος αἰθέρος] κατὰ περίφρασιν τὸν αἰθέρα – *świętego okręgu nieba*] (słowa te służą – K.Ch.) do opisanie nieba²⁴.

A (419) σκάφη νεῶν] ἀντὶ τοῦ αἰ νῆες – *koryto okrętów*] zamiast „okręty”.

(465) κακῶν (...) βάθος] ἀπὸ τῶν ὑδάτων ἡ μεταφορά – *widząc głębię nieszczęść*] metafora zbudowana na obrazie wody.

(989) θησαυρὸν βελέεσσι] τὴν φαρέτρων – *strzał niechybnych skarbnicę* (przeł. S.S.)] kołczan.

²³ Podobna metafora znajduje się również *Siedmiu przeciw Tebom* Ajschylosa: *βοῶ γὰρ κύμα χερσαῖον στρατοῦ* (v. 64) (cf. ΑἰΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ ΕΠΤΑ. *Aeschyli Tragoediae septem: cum scholiis Graecis omnibus; deperditorum dramatum fragmentis, versione et commentario Th. Stanleii*, typis J. Flesher..., do wersu 90).

²⁴ Stanleius wskazuje na częste używanie tej metafory w literaturze łacińskiej w brzmieniu „caeli templa” (cf. *ibidem*, komentarz do wersu 365).

7. Poliptoton (gr. πολύπτωτον, łac. *traductio*) – figura retoryczna zbudowana na „fleksyjnej alternacji”, jak określa to zjawisko Lausberg²⁵, rzeczownika lub zaimka. Najczęściej figura budowana jest na tak zwanej alternacji deklinacyjnej, stąd jej nazwa, którą na język polski można przetłumaczyć jako „złożona z wielu przypadków” (πολύς – „liczny”; πτωσις – „przypadek gramatyczny”). Z *poliptoton* mamy do czynienia, kiedy w jednej frazie znajduje się kilkakrotnie powtórzony ten sam wyraz, ale w różnych przypadkach lub liczbach. W komentarzu do wersu 1007 scholiasta interpretuje *poliptoton* zastosowany przez Ajschylosa w tekście tragedii²⁶.

(1007) δόσιν κακὰν κακῶν κακοῖς] δίδου τοῖς κακοῖς τὴν κακὴν δόσιν, ὃ ἔστι τὰ δάκρυα – *Nieszczęsnym nieszczęsny dar nieszczęsnych*] daj nieszczęsnym nieszczęsny dar, czyli łzy.

8. Porównanie (łac. *comparatio*) – polega na zestawieniu ze sobą rzeczy lub zjawiska porównywanego z porównywanym. Dwa człony konstrukcji są najczęściej połączone słowem ὥς – „jak”, „niczym”. Porównanie zastosowane przez Ajschylosa w 125 wersie tragedii scholiasta musiał uznać za niejasne, ponieważ sparafrazował je w komentarzu.

(125) πᾶς γὰρ ἰππηλάτας / καὶ πεδοστιβῆς λεῶς / σμήνος ὥς ἐκλέλοιπεν μελισσ- / ἂν σὺν ὀρχάμῳ στρατοῦ] καταλελοίπασι τὴν πόλιν ἄκολουθοῦντες Ξέρξῃ ὥς μέλισσαι τὸ σμήνος – *Cały lud / ziemi tej, / pieszy, konny, odszedł precz – / jakby się wyroił pszczoł / pełny ul – / za swym wodzem ruszył w świat (przeł. S.S.)*] (lud – K.Ch.) pozostawił *polis* idąc za Kserksesem, tak jak pszczoły (opuszczają – K.Ch.) ul.

9. Synekdocha (gr. συνεκδοχή) – polega na użyciu słowa o znaczeniu ogólnym zamiast wąskim lub odwrotnie; użyciu nazwy całości zamiast części lub odwrotnie (łac. *totum pro parte* lub *pars pro toto*) itp. Celem synekdochy jest więc

²⁵ H. Lausberg, *op. cit.*, s. 364.

²⁶ Zob. też: Aeschylus, *Persae*, ed. with introduction and commentary by A. F. Garvie..., komentarz do wersów 1038–1045 oraz *Aeschyli Tragoediae superstites...*, komentarz do wersu 1041.

Poliptoton można znaleźć w tekstach innych tragedii epoki klasycznej, na przykład w *Ajaksie* Sofoklesa: Πόνος πόνῳ πόνον φέρει (v. 866) i w *Hekabe* Eurypidesa: λύπη τις ἄλλη διάδοχος κακῶν κακοῖς (v. 588).

Piękne zdania, w których występuje *poliptoton*, można znaleźć także u autorów łacińskich, na przykład u Cicerona w traktacie *De amicitia*: „ut tum ad senem senex de senectute, sic in hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsit” (Cicero, *De amicitia*, cyt. za: H. Lausberg, *op. cit.*, s. 368, 5, 1–3).

nadanie słowu znaczenia bardziej ogólnego lub bardziej szczegółowego. Wspomnianą odmianę synekdochy, *pars pro toto*, scholiasta zauważył w scholiach do wersów 38 oraz 494.

(38) Θήβας] **Αἰγυπτίας** – *Teb*] Egipskich.

A (494) Βόλβης] **Θράκης** – *Bolby*] Tracji²⁷.

Za synekdochę uznaje się także zabieg polegający na zamianie liczby pojedynczej na mnogą lub odwrotnie. O takim zjawisku mówi autor *scholion* do wersu B 49²⁸.

B (49) στεῦται δ' ἱεροῦ Τμώλου πελάται] ‘κλῦθ’ Ἀλαλά, Πολέμου θύγατερ, ᾗ θύεται ἄνδρες’. <Πίνδαρος> ἐν διθυράμβοις. οὕτως στεῦται ἐνικὸν ἀντὶ τοῦ πληθυντικοῦ – *grożę* (στεῦται) *świętego Tmolu sąsiedzi*] „posłuchaj Alalo, córko Wojny, której mężowie są składani w ofierze (θύεται)” (jak mówi – K.Ch.) Pindar w dytyrambach (*frgm.* 78, 1). Dlatego „grożę” (στεῦται) jest w liczbie pojedynczej, zamiast w mnogiej.

Zjawiska fonetyczne

Kilka uwag w scholiach medycejskich dotyczy zjawisk fonetycznych, które występują w tekście tragedii: synalojfy, synkopy oraz tmezy.

1. Synalojfa (gr. συναλοιφή) – polega na połączeniu końcowej głoski jednego wyrazu z pierwszą głoską następnego w jedną sylabę. Synalojfa jest często stosowana w poezji, kiedy skrócenie wersu jest konieczne ze względów metrycznych.

(862) ποταμοῖο, οὐδ' ἀφ' ἐστίας (W.T. – ποταμοῖο, οὐδ' ἀφ' ἐστίας | W.S. – ποταμουδὲ ἀφ' ἐστίας)] **σκληροτέρα ἢ συναλοιφὴ ποταμουδὲ ἀφ' ἐστίας, οἶόν ἐστι τὸ τουένεκα τούνεκα** – ποταμουδὲ ἀφ' ἐστίας] silniejsze ściągnięcie samogłosek (*i.e.* synalojfa – K.Ch.): ποταμουδὲ ἀφ' ἐστίας, tak jak τουένεκα i τούνεκα.

2. Synkopa – podobnie jak synalojfa prowadzi do skrócenia zdania, co w tym wypadku dzieje się w wyniku zaniku śródgłosowej głoski lub sylaby. Również synkopa często występuje *metri causa*.

²⁷ Ajschylos określa Trację mianem Bolby – trackiego jeziora.

²⁸ *Scholion* B 49 zostało dokładnie omówione w części dotyczącej cytatów (IV.4.3. Cytaty).

(1) **τάδε μὲν Περσῶν** [τάδε μὲν Περσῶν τῶν οἰχομένων / Ἑλλάδ' ἐς αἶαν πιστὰ καλεῖται] **οἱ ὑπομνηματισάμενοί φασιν** **ὅτι ἑαυτοὺς λέγουσιν πιστώματα Περσῶν** **οἱ κατὰ τὸν χορόν. ἀγνοοῦσι δὲ ὅτι πόλις ἐστὶ Περσικὴ Πίστειρα, ἣν συγκόψας Πίστα ἔφη. οἱ δὲ ἄλλως ὑπομνηματισάμενοί φασιν· ἡμεῖς ἐσμεν οἱ πιστοὶ χρηματοφύλακες Περσῶν** – *oto Persów* [*My u Persów, co zbrojnie w daleki ów kraj, / do Hellady, na bój pociągnęli i trud, / miano Wiernych nosimy* (przeł. S.S.)]: komentatorzy piszą, że członkowie chóru nazywają siebie „poręką” (πιστώματα) Persów. Nie wiedzą jednak, że istnieje perska *polis* Pistejra (Πίστειρα), którą nazywa się też synkopowaną formą „Pista” (Πίστα). Inni komentatorzy natomiast rozumieją to tak: „my jesteśmy wiernymi (πιστοί) strażnikami skarbów Persów”.

(2) Πίστα] Πίστειρα κατὰ συγκοπήν· ἔστι δὲ Περσικὴ πόλις – *Pista*] synkopowane słowo „Pistejra”; to perska *polis*.

3. Tmeza – polega na podzieleniu słowa na części, na przykład oddzieleniu przedrostka od czasownika złożonego, a następnie na wstawieniu pomiędzy wyodrębnione w ten sposób części innych wyrazów. Celem zastosowania tego rodzaju inwersji w obrębie jednego wyrazu jest osiągnięcie efektu poetyckiego²⁹.

(501) περᾶ (...) διὰ] **τὸ ἐξῆς διαπερᾶ** – *kroczył (...) przez*] we właściwym szyku „przekroczył”.

Scholia o charakterze didaskaliów

W scholiach medycejskich do *Persów* można też wyodrębnić komentarze, które nie dotyczą ani treści, ani języka tragedii. *Scholia* te omawiają stronę techniczno-formalną utworu, poetykę dramatu.

Dwa komentarze dotyczą obecnego w tragedii lamentu (θρήνος)³⁰, o którym wspomina Arystoteles w *Poetyce*: „Z części chóralnych *parodos* jest pierwszym występowaniem całego chóru, *stasimon* pieśnią chóru, w której nie korzysta się

²⁹ Tmezy często występują w poematach Homera, na przykład w XI księdze *Iliady* w wersach: 297, 412, 423, 432, 454, 515, 544, 558, 580, 646, 676, 691, 755, 764, 776, *et alia*.

³⁰ W tekście *Persów* Ajschylosa znajdują się liczne odwołania do wykonywania lamentów. Na poziomie treści ma to związek z reakcjami bohaterów, kiedy w trakcie rozwoju wydarzeń dowiadują się o kolejnych nieszczęściach, jakie spadły na ich naród. Kulminację stanowi oczywiście końcowy lament wykonywany przez Kserksesa i chór starców po powrocie króla z przegranej bitwy. Na poziomie języka odwołania do lamentowania widać w licznych metaforach i porównaniach.

z anapestów i trochejów, a *kommos* – żałobną pieśnią (θρήνος) śpiewaną wspólnie przez aktorów ze sceny i chór (1452b, 22–25)³¹.

(998) καὶ πλέον ἢ παπαῖ μὲν οὖν] ὑπερβαίνει θρήνον – Więcej niżeli rozpacz, ból! (przeł. S.S.)] (Kserkses – K.Ch.) potęguje lament³².

(1015) πάρεστι] ὁ θρήνος – ma miejsce] lament.

Celem innych scholiów o charakterze didaskaliów jest wskazanie postaci, która wygłasza omawianą kwestię. W związku z brakiem w starożytnych rękopisach adnotacji dotyczących *dramatis personae*³³, tego rodzaju wskazówki mogły być wyjątkowo cenne dla czytelników. W średniowiecznym Kodeksie Medycejskim kopista zaznaczał już zmiany osób mówiących, jednak ze względu na wiek woluminu i skrótowość zapisu imion łatwo nie zauważyć miejsc, gdzie kończy się wypowiedź jednej, a zaczyna kolejnej postaci.

(364) εὐτ’ ἄν φλέγων ἀκτῖσιν ἥλιος χθόνα (et sqq.)] ὥς ἀπὸ Ξέρξου ὁ λόγος – gdy żar promieni słońca ustanie na ziemi (et sqq.) (przeł. S.S.)] wypowiedź Kserksesa.

(683) ὦ πιστὰ πιστῶν ἡλικές θ’ ἥβης ἐμῆς (et sqq.)] ὑποκρίνεται ὁ Δαρεῖος – O wierni z wiernych, lat mych młodych towarzysze (et sqq.) (przeł. S.S.)] odzywa się Dariusz.

³¹ Arystoteles, *Poetyka*, przeł. i oprac. H. Podbielski, Ossolineum, Wrocław–Kra-ków 1983.

χορικοῦ δὲ πάροδος μὲν ἢ πρώτη λέξις ὅλη χοροῦ, στάσιμον δὲ μέλος χοροῦ τὸ ἄνευ ἀναπαίστου καὶ τροχαίου, κομμὸς δὲ θρήνος κοινὸς χοροῦ καὶ ἀπὸ σκηνῆς (Aristotelis „De arte poetica”, recens. G. Christ, ed. stereotypa, B. G. Teubner, Lipsiae MCMXIII, 1452b, 22–25).

³² W lemma do scholion 998 Ajschylos zastosował sformułowanie znane z innych tragedii i dramatów satyrowych, zawierające charakterystyczny dla wyrażenia trwogi zaśpiew παπαῖ (cf. np. Ajschylos, *Agamemnon* 1114, 1256, *Eumenidy* 262; Sofokles, *Elektra* 866; Eurypides, *Cyklop* 110, 503, 572, *Alkestis* 226, *Oszalały Herakles* 1120, *Ifigenia w Aulidzie* 665).

O komentowanym przez scholiastę miejscu w tekście *Persów* wspomina Garvie: „καὶ πλέον ... μὲν οὖν: παπαῖ by itself, says Xerxes, is not strong enough to express his feelings. So at S. Ph. [Sophocles *Philoctetes* – K.Ch.] 754 Philoctetes finds it necessary to cry παπαπαπαπαπαῖ” (Aeschylus, *Persae*, ed. with introduction and commentary by A. F. Garvie..., komentarz do wersów 1026–1037).

³³ Zob. część rozdziału I dotyczącą transmisji tekstu w antyku (I.1.1. Starożytność).

Ciekawą informację zawiera komentarz do wersu 1, w którym scholiasta informuje, że tragedię rozpoczyna wypowiedź chóru starców³⁴.

(1) *τάδε μὲν Περσῶν τῶν οἰχομένων (et sqq.)*] *διὰ γερόντων προλογίζει*
– *My u Persów, co zbrojnie w daleki ów kraj (et sqq.)* (przeł. S.S.)] pierwsza część tragedii jest recytowana (*προλογίζει*) przez starców.

Zgodnie z zasadami budowy tragedii okresu klasycznego opisanymi przez Arystotelesa w *Poetyce* (1452b, 19–20), utwór dramatyczny zwyczajowo rozpoczynał wygłaszany przez aktora *prologos*. Chór wchodził na orchesterę jako drugi, a recytowana przez niego partia tekstu była nazywana *parodosem*. W *Persach* brak jest jednak prologu (w znaczeniu elementu ilościowego tragedii), a tragedię rozpoczyna chórálny *parodos*³⁵. Użyty w komentarzu czasownik *προλογέω*, należy więc tłumaczyć jako „rozpoczynać dramat”, „wygłaszać pierwszą część dramatu”, a nie „wygłaszać *prologos*”.

³⁴ Ta sama informacja znajduje się w hipotezie *Persów* (zob. *Argumentum fabulae e codice M editum*, [w:] *Scholia in Aeschyli „Persas”*, recens., apparatu critico instruxit, cum praefatione de archetypo codicum Aeschyli scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, Lipsiae 1894, v. 8).

Streszczenie *Persów* w przekładzie Roberta R. Chodkowskiego zostało w całości zacytowane w przypisie numer 1 w rozdziale III (*Scholia Medicea in Aeschyli „Persas”* – przekład).

³⁵ Informacje na temat rozpoczynania przez Ajschylosa tragedii prologiem lub *parodosem* można znaleźć, między innymi, u Westa (M. L. West, *Studies in Aeschylus*, B. G. Teubner, Stuttgart 1990, s. 3–25). O zabiegu, jaki zastosował poeta pisze także Chodkowski: „Wyrażnym nawiązaniem do starej techniki jest natomiast rozpoczęcie *Persów* *parodosem*, a nie prologiem, mimo że forma ta była już wówczas znana, i to od wielu lat” (R. R. Chodkowski, *Ajschylos i jego tragedie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994, s. 36). *Parodosem* zaczynały się już *Fenicjanki* Frynichosa, o czym dowiadujemy się ze wspomnianej hipotezy do *Persów* (cf. *Argumentum fabulae e codice M editum*, [w:] *Scholia in Aeschyli „Persas”*..., v. 6–8; *Starożytne streszczenie Persów*, [w:] Ajschylos, *Tragedie*, vol. 1, przeł. R. R. Chodkowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2015, s. 92–93).

IV.4.2.2. Uwagi niefilologiczne

Scholia historyczno-społeczne

Z uwagi na wspomnianą już historyczną tematykę tragedii Ajschylosa, *scholia* medycejskie obfitują w uwagi tej natury. Zdecydowana większość komentarzy historyczno-społecznych dotyczy narodu perskiego¹. Najważniejsze omawiane kwestie to:

– charakterystyka władców Persji i genealogia dynastii rządzących² (*sch.* 6, 656, 719, 769, 774, 775, 862);

(769) Κῦρος, εὐδαίμων ἀνὴρ] **Κῦρος πρῶτος προσεκτήσατο Πέρσαις τὴν ἀρχὴν Μῆδων ἀφελόμενος. Κύρου υἱὸς Καμβύσης, ἀδελφοὶ δὲ κατὰ Ἑλλάνικον Μάραφης, Μέρφης** – *Kir, władca szczęśny* (przeł. S.S.)] Cyrus jako pierwszy zabrał władzę Medom i oddał ją Persom. Synem Cyrusa był Kambyzes, a braćmi, według Hellanikosa, Marafis (i – K.Ch.) Merfis.

(774) Κύρου δὲ παῖς] **Καμβύσης** – *syn Cyrusa*] Kambyzes.

(775) **πέμπτος δὲ Μάρδος** [πέμπτος δὲ Μάρδος ἦρξεν, αἰσχύνῃ πάτρα / θρόνοισί τ' ἀρχαίοισι] **ἡ γραφή ἡμάρτηται. τὸν γὰρ ἐπιθέμενον τῇ Καμβύσου ἀρχῇ μάγον ὄντα οὐδεὶς Μάρδον εἶπεν οὔτε γένος οὔτε ὄνομα. μήποτε οὖν γραπτέον· 'Μάρδης αἰσχύνῃ πάτρα'. ὁ μὲν γὰρ εἶναι ἴσως ὑπεκρίνετο Μερδία τῷ Κύρου παιδί, ἀδελφῷ τε Καμβύσου. αἰσχύνῃ δὲ πάτρα· ὅτι μάγος ὢν περιέσπασε τὴν Περσῶν ἀρχὴν εἰς μάγους** – *piąty zaś Mardos* [piąty zaś Mardos panował – hańba dla ojczyzny i pradawnego tronu]: w tekście jest błąd. Bowiem o magu, który dążył do władzy Kambyzesa, nikt nie mówił, że był Mardem, ani z pochodzenia, ani z imienia. Nie należy więc nigdy pisać: „Mardis to hańba dla ojczyzny”. Ze względu na to samo imię podszywał się pod Merdiasa, syna Cyrusa, brata Kambyzesa. „Hańba dla ojczyzny” (oznacza – K.Ch.), że – ponieważ był magiem – przeniósł władzę z rąk Persów do magów³.

¹ Elementy perskie w utworze Ajschylosa wskazał West w pracy: M. L. West, *Wschodnie oblicze Helikonu. Pierwiastki zachodnioazjatyckie w greckiej poezji i micie*, przeł. M. Filipczuk, T. Polański, Homini, Kraków 2008, rozdz. XI: Ajschylos, s. 695–744.

² Informacje na temat historii grecko-perskiej można znaleźć w pracach: J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, PWN, Warszawa 1982; idem, *Iran, siedziba imperiów starożytności*, t. 1: Achemenidzi, Ossolineum, Wrocław 1986; N. G. L. Hammond, *Dzieje Grecji*, przeł. A. Świderkówna, PIW, Warszawa 1973; B. Składanek, *Historia Persji*, t. 1, Dialog, Warszawa 1999; G. Lach, *Salamina–Plateje 480–479 p.n.e.*, Bellona, Warszawa 2010; L. Llewellyn-Jones, *Persowie. Epoka wielkich królów*, przeł. N. Radomski, Rebis, Poznań 2023; T. Babnis, *The Image of the Iranian World in the Roman Poetry of the Imperial and Late Antique Ages*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2024.

³ Wspomniany w *scholion* Mardos żył w VI wieku p.n.e., był synem króla Persji Cyrusa i młodszym bratem Kambyzesa. Kiedy w 529 roku p.n.e. Cyrus zmarł, tron objął Kambyzes.

– organizacja państwa i wojska perskiego (*sch.* 1, 950, 951);

(1) **τάδε⁴ μὲν Περσῶν**[τάδε μὲν Περσῶν τῶν οἰχομένων / Ἑλλάδ' ἐς αἰῶν πιστὰ καλεῖται] **οἱ ὑπομνηματισάμενοί φασιν ὅτι ἑαυτοὺς λέγουσιν πιστώματα**

Według najbardziej znanej wersji historii nowy król zamordował swojego młodszego brata, ale mord był trzymany w tajemnicy. Tę sytuację miał wykorzystać Mag o imieniu Gaumata, który podszył się pod nieżyjącego Mardosa i pod nieobecność Kambyzesa w Persji, w 522 roku p.n.e. objął rządy nad krajem. Kambyzes zmarł w niejasnych okolicznościach i nie zdążył obalić uzurpatora. Rządy Maga Gaumaty trwały jednak zaledwie pół roku, ponieważ został on zamordowany przez Dariusza I, który został nowym królem.

Użycie terminu „mag” nie jest jednoznaczne. Nawet w tekście komentarzy medycejskich scholiasta raz pisze tę nazwę dużą, raz małą literą, co zostało uwzględnione w przekładzie. Wspomina o tym również Bogdan Składanek w swojej *Historii Persji*: „Kapłani wywodzący się z plemienia Magów nie byli kapłanami ani kultu zoroastryjskiego, ani mazdaizmu achemenidzkiego. Za ostatniego medyjskiego króla, Astjagesa, na dworze byli magowie, ale ich rola nie jest jasna. U Herodota, w I części Magowie są plemieniem, ale w części III, w opisie zamachu na samozwańca Gaumatę, występują jako kasta wyodrębniona z ogółu i łatwa do zidentyfikowania. W podobnym znaczeniu został ten wyraz użyty w napisie behistunskim (inskrpcja, której autorstwo przypisuje się Dariuszowi I – przypomnienie – K.Ch.): «(Był pewien) mąż, mag imieniem Gaumata» (*Martija maguš āha Gaumata nāma*). Zwrot ten jest co prawda dwuznaczny, ale precyzuje go akadyski przekład (I, 136), w którym czytamy o Medzie, magu Gaumacie” (B. Składanek, *op. cit.*, s. 81).

W literaturze starożytnej informacje o Magach (magach) można znaleźć w wielu miejscach, między innymi w *Geografii* Strabona (np.: I, 2, 15; XV, 1, 68; XVI, 2, 39), we wspomnianych już *Dziejach* Herodota (np.: I, 140; X, 3; VII, 113) i w *Historii naturalnej* Pliniusza (np.: XVII, 63; XXI, 110).

Imię wymienionego w tragedii Mardosa przybiera w języku greckim różne formy (cf. *The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley, Whittaker and co. Ave Maria Lane; George Bell, Fleet Street, London 1855, komentarz do wersu 770). Poza wersjami występującymi w tekście komentarza istnieje także forma „Smerdis”. Używa jej, między innymi, Herodot w *Dziejach* (np. III, 69, 5; III, 71, 5; III, 74, 18).

⁴ W pierwszym wersie tragedii Ajschylos używa formy *neutrum* (τάδε [...] πιστὰ) zamiast *masculinum* (οἶδε [...] πιστοί). Ten zabieg można rozumieć jako naśladowanie słów rozpoczynających *Fenicjanki* Frynichosa, których pierwszy wers brzmiał: Τάδ' ἐστὶ Περσῶν τῶν πάλαι βεβηκότων (hipoteza *Persów*, v. 5). W kolejnych wersach tekstu padało zapewne słowo *πιστὰ* (cf. *The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley..., komentarz do wersu 1). Wskazują na to również dalsze analogie, na przykład użycie imiesłowu. Odpowiednikiem użytego przez Frynichosa *participium* βεβηκότων będzie Ajschylosowe οἰχομένων. Wspomina o tym również Broadhead (*The „Persae” of Aeschylus*, ed. with an introduction, critical notes and commentary by H. D. Broadhead, Cambridge University Press, Cambridge 1960, s. 38) oraz Garvie (*Aeschylus, Persae*, ed. with introduction and commentary by A. F. Garvie, Oxford University Press, Oxford 2009, komentarz do wersów 1–2).

Περσῶν οἱ κατὰ τὸν χορόν. ἀγνοοῦσι δὲ ὅτι πόλις ἐστὶ Περσικὴ Πίστειρα, ἣν συγκόψας Πίστα ἔφη. οἱ δὲ ἄλλως ὑπομνηματισάμενοί φασιν· ἡμεῖς ἐσμεν οἱ πιστοὶ χρηματοφύλακες Περσῶν – *oto Persów* [*My u Persów, co zbrojnie w daleki ów kraj, / do Hellady, na bój pociągnęli i trud, / miano Wiernych nosimy* (przeł. S.S.)]: komentatorzy piszą, że członkowie chóru nazywają siebie „poręką” (πιστώματα) Persów. Nie wiedzą jednak, że istnieje perska *polis* Pistejra (Πίστειρα), którą nazywa się też synkopowaną formą „Pista” (Πίστα). Inni komentatorzy natomiast rozumieją to tak: „my jesteśmy wiernymi (πιστοί) strażnikami skarbców Persów”⁵.

(950) ὀφθαλμόν] τὸν ὄντα ὀφθαλμόν – *oko*] pełniącego funkcję (urzędnika nazywanego – K.Ch.) „okiem”⁶.

(950) τὸν σὸν πιστὸν πάντ’ ὀφθαλμόν / μυρία μυρία πεμπαστὰν] σημειῶσαι ὅτι βασιλέως ὀφθαλμὸς ἀριθμεῖ τὰς στρατιάς – *twoje najbar-dziej zaufane oko dziesiątki tysięcy obliczające*] oznacza to, że (urzędnik nazywany – K.Ch.) „okiem króla” liczy wojsko.

W zamianie *masculinum* na *neutrum* Dindorf dodatkowo dopatruje się *ennelage* (Aeschyli *Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii*, vol. 2: *Annotationes*, Oxford University Press, Oxonii 1851, komentarz do wersu 1), trudno jednak znaleźć silne argumenty na poparcie tej propozycji badacza.

⁵ Istnienie grupy wysoko postawionych urzędników perskich nazywanych „Wiernymi” lub „Zaufanymi” potwierdza, między innymi, Ksenofont w *Anabazie*. We fragmencie dotyczącym sporu, który wybuchł pomiędzy członkami dowodzonej przez Cyrusa armii, Ksenofont pisze: „ἐν τούτῳ δ’ ἐπ’ ἦει καὶ Κῦρος καὶ ἐπύθετο τὸ πρᾶγμα· εὐθὺς δ’ ἔλαβε τὰ παλὰ εἰς τὰς χεῖρας καὶ σὺν τοῖς παροῦσι τῶν πιστῶν ἦκεν ἐλαύνων εἰς τὸ μέσον (...)” (*Xenophontis opera omnia*, ed. E. C. Marchant, vol. 3, Clarendon Press, Oxford 1904 [repr. 1961], I, 5, 15, 1–3).

(Tymczasem nadszedł także Cyrus i dowiedział się o całym zajściu. Natychmiast wziął w ręce dwie włócznie i z kilku zaufanymi, którzy właśnie byli przy nim, pospieszył między oba wojska [Ksenofont, *Wyprawa Cyrusa* (*Anabaza*), przeł. i przypisami opatrzył A. Rapaport, Ossolineum, Wrocław 2006, s. 25]).

⁶ Informacje o królewskim rachmistrzu, urzędniku nazywanym „okiem króla” znajdują się między innymi w *Leksykonie Suda s.v. Ὀφθαλμὸς βασιλέως*, w *Dziejach* Herodota (I, 114) oraz u Arystofanesa w *Acharnejczykach* (v. 92). U Ksenofonta w *Cyropedii* (VIII, 2, 9, 6–10, 4) czytamy również o istnieniu „królewskiego ucha”, o którym pisze Kazimierz Kaszewski: „Król perski rozsyłał po prowincjach kontrolerów, którzy nadzorowali administrację. Kontrolerów tych nazywano «okiem królewskim» i «uchem królewskim». Tu «oko» zdaje się oznaczać tysiącznika” (Ajschylos, *Persowie*, przeł. K. Kaszewski, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył S. Witkowski, Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, Kraków 1922, przyp. do wersu 987).

(951) πεμπαστάν] μετρητὴν στρατοπέδου, οἷον μυριάδα ἀριθμοῦντα τὰς ὅλας ἡγεμονίας. ἀριθμῆσαι κατὰ πεντάδα ἀνὰ μυρίου ἔχοντας τοὺς ἀρχομένους – obliczającego (sc. oka – K.Ch.)] rachmistrza wojska, który odlicza całe dziesięcioletnie jednostki. Aby policzyć (dziesięcioletnią jednostkę – K.Ch.) należało odliczać po pięciu dowódców, którzy dowodzili 10 000 (żołnierzy – K.Ch.)⁷.

– zakres dominacji perskiej i charakter kontaktów Persów z innymi ludami (sch. 24, 33, 864);

(24) βασιλῆς βασιλέως· βασιλεῖς μὲν τῶν ἰδίων πόλεων, ὑποτεταγμένοι δὲ τῷ Πέρσῃ – królowie króla: królowie poszczególnych poleis podległych Persji.

(33) ἄλλους δ' ὁ μέγας καὶ πολυθρέμμων / Νεῖλος ἔπεμψεν] ὑποχείριοι γὰρ ἦσαν τότε Περσῶν Αἰγύπτιοι – A zaś innych na boje czcigodny śle Nil / wszechżywiciel (przeł. S.S.)] Egipcjanie bowiem byli wtedy podlegli Persom.

(864) οἶαι Στρυμονίου πελάγους Ἀχελωΐδες εἰσὶ πάροιχοι / Θρηκίων ἐπαύλων] ὥς μέχρι Ὑπερβορέων παρατεινούσης τῆς ἀρχῆς Περσῶν – morza, gdzie gubi się Strymon, / sąsiady, Traków osiedla nawodne, / śródjeziorne grody (przeł. S.S.)] (Ajschylos napisał tak – K.Ch.), ponieważ władza Persów sięgała aż do Hiperborejczyków.

– ustrój polityczny panujący w kraju i zasady sprawowania rządów przez władcę (sch. 213).

(213) οὐχ ὑπεύθυνος [εὖ γὰρ ἴστε, παῖς ἐμὸς / πράξας μὲν εὖ θαυμαστὸς ἂν γένοιτ' ἄνθρωπος, / κακῶς δὲ πράξας οὐχ ὑπεύθυνος πόλει, / σωθεῖς δ' ὁμοίως

⁷ Zacytowane *scholion* jest trudne do interpretacji. Użyty przez Ajschylosa w *Per-sach* termin πεμπαστής oznaczający osobę dokonującą obliczeń jest ἄπαξ λεγόμενον w zachowanej literaturze greckiej. Pochodzi on od czasownika πεμπάζω – „liczyć po pięć” (od eolskiej formy πέμπε zamiast πέντε [cf. np. Hezychiusz s.v. πε(μ)πάζεται]), który jest już używany dużo częściej.

Trudno ocenić czy scholiasta wyjaśnia powszechnie praktykowany sposób liczenia wojska, czy jedynie chce wyjaśnić użyte przez poetę słowo. Policzenie żołnierzy w armii, jaką dowodził Kserkses, było dużym wyzwaniem, ponieważ, jak podaje Herodot, liczyła ona 170 miriad, czyli 1 700 000 ludzi. Według Herodota jednak, liczenie armii perskiej odbywało się w inny sposób, niż przedstawiony w *scholion*. Opisana w *Dziejach* (VII, 60) metoda liczenia wojska wyglądała następująco: na planie koła wytyczono mur w granicach którego mieściło się 10 000 ludzi. Ile razy udało się napęlić ograniczoną przestrzeń, tyle razy doliczano kolejne 10 000 żołnierzy. Herodot zgadza się jednak ze scholiastą w kwestii podstawowej jednostki rachuby, którą była miriada.

τῆσδε κοιρανεῖ χθονός] οὐ τιμωρητέος, οὐ δίκας ὀφείλων, διὰ τὸ ὑμᾶς αὐτὸν παρορμησαὶ καὶ κοινῇ ἦτοι κοινῷ δόγματι εἶναι τὴν ἔξοδον – *nie odpowiada (przeł. S.S.) [Wiedźcie, jeśli memu / synowi los poszczęści, świat go wielbić będzie; / jeśli zaś nie poszczęści - - król nie odpowiada / przed narodem: powróci, by rządzić jak wprzód] (przeł. S.S.): nie ma zostać ukaranym, nie jest winnym wobec prawa (sc. Kserkses – K.Ch.), dlatego, że my wspólnie go nakłanialiśmy i decyzyja o wyprawie wojennej była wspólna.*

Inne *scholia* historyczno-społeczne dotyczą konkretnych wydarzeń z dziejów wojen grecko-perskich: bitew pod Salaminą i Platejami (*sch.* 355, 809, 923) oraz sławnej budowy mostu pontonowego na rozkaz Kserksesa⁸, który umożliwił przejście przez Hellespont (*sch.* B 72).

B (72) ζυγὸν ἀμφιβαλὼν ἀνχένι πόντου] ἔγεφύρωσε γὰρ τὸ ἑπταστάδιον ταῖς ναυσὶ συνδήσας αὐτάς καὶ γῆν ἐπιβαλὼν, ὥστε ὁδὸν ποιῆσαι ἐπὶ τῶν νεῶν. διὸ πολύγομφον ὄδισμα εἶπεν – *jarzmo rzuciwszy morzu na szyję (przeł. S.S.)* [Kserkses – K.Ch.) przerzucił bowiem most o długości siedmiu stadionów, zbudowany z połączonych okrętów i osadził go w ładzie, aby umożliwić przejście po pokładach. Dlatego właśnie (Ajschylos – K.Ch.) powiedział „dobrze powiązana droga”⁹.

(355) ἀνὴρ γὰρ Ἑλλήν [ἀνὴρ γὰρ Ἑλλήν ἐξ Ἀθηναίων στρατοῦ / ἐλθὼν ἔλεξε παίδι σὺ Ξέρξη τάδε, / ὥς εἰ μελαίνης νυκτὸς ἵζεται κνέφας, / Ἑλληνες οὐ μενοῖεν, ἀλλὰ σέλμασιν / ναῶν ἐπανθορόντες ἄλλος ἄλλοσε / δρασμῷ κρυφαίῳ βίοντον ἐκσωσείατο] βουληθέντων γὰρ τῶν Ἑλλήνων φυγεῖν διὰ τὸ πλῆθος τῶν Περσῶν, Θεμιστοκλῆς Σίικιννον τὸν παιδαγωγὸν ἔπεμψε πρὸς τὸν Ξέρξη ὥς αὐτομολήσαντα, λέγοντα τῷ Ξέρξη ὅτι μέλλουσι φυγεῖν Ἑλληνες. τοῦτο δὲ ἐποίησεν, ἵνα ἐν ἀπογνώσει μαχήσονται οἱ Ἑλληνες – *mąż-Hellen (przeł. S.S.) [Mąż-Hellen od ateńskich przybył wojowników / i rzekł synowi twemu, iż skoro na ziemię / nocy czarnej mrok zni-*

⁸ Budowla ze złączonych okrętów, dzięki której Persowie przeszli przez Hellespont dzisiaj nosi nazwę „mostu pontonowego”. Nazwa ta pochodzi od połączonych statków, łodzi lub tratw, po których można było przejść.

⁹ Słownikowe znaczenie przymiotnika πολύγομφος to „dobrze zbity”, „o wielu gwoździach”. Dla opisu mostu przerzuconego przez Hellespont, ze względu na sposób jego budowy, bardziej trafne jest określenie „dobrze powiązany”. Herodot w *Dziejach* (VII, 36) dokładnie opisuje konstrukcję mostu. Wspomina, między innymi, o użyciu dwóch rodzajów lin: z białego lnu oraz z papirusu, na których ułożono drewniane, mocno powiązane ze sobą kłody.

O sposobie zbudowania mostu mówi także *scholion* do wersu 68: λινοδέσμων / σχεδία] ὥς λινῶν τῶν κάλων ὄντων – *związanym linami mostem*] (Ajschylos mówi tak – K.Ch.) ponieważ był zbudowany za pomocą lin (sc. most).

dzie, lud zbrojny Hellenów / nie ostanie na miejscu, lecz co tchu do wiosel / skoczą, ile sił, wszyscy i na wsze się strony / rozbiegną, w tajnej żywot ratując ucieczce. (przeł. S.S.)]: ponieważ Hellenowie chcieli uciec z powodu ogromnej liczby Persów, Themistokles wysłał do Kserksesa niewolnika Sikinnosa, ponieważ on sam tego chciał, aby powiedział Kserksesowi, że Hellenowie zamierzają uciec. Uczynił to, aby Hellenowie musieli stanąć do walki¹⁰.

(809) οὗ σφιν κακῶν ὑψιστα ἐπαμμένει παθεῖν] **τὴν ἐν Πλαταιαῖς πεζομαχίαν φησίν, ἣν πρὸς Λάκωνας ἡσσήθησαν** – *tam ze wszech najstraszliwsza klęska im sądzona* (przeł. S.S.)] (Dariusz – K.Ch.) mówi o bitwie pod Platetami, która została przegrana (przez Persów – K.Ch.) z powodu udziału (w niej – K.Ch.) Spartan.

(923) Ἴάνων γὰρ ἀπηύρα, / Ἴάνων ναύφαρκτος ἼΑρης ἑτεροαλκῆς] **ὁ Ἀττικὸς στόλος ἀφείλετο τὴν Περσῶν σωτηρίαν** – *To helleński nas zniszczył, to helleński Ares, korabi pogromca!* (przeł. S.S.)] ocalenie Persów uniemożliwiła attycka wyprawa wojskowa.

Scholiasta wspomina również o sposobie postępowania Persów podczas działań wojennych (*sch.* 812, 858)¹¹.

(812) **πιμπράναι νεώς] ἐνεπίμπρασαν γὰρ τὰ ἱερά** – *świątynie palić* (przeł. S.S.)] (Ajschlos powiedział tak – K.Ch.) ponieważ (Persowie – K.Ch.) podpalali święte miejsca.

(858) **πρῶτα μὲν εὐδοκίμου** (W.T. – *πρῶτα μὲν εὐδοκίμους* | W.S. – *πρῶτα μὲν εὐδοκίμου*) [*πρῶτα μὲν εὐδοκίμους στρατιάς ἀπε- / φαινόμεθ', οἱ δὲ νομίσματα πύργινα πάντ' ἐπηύθυνον*] **πρῶτον μὲν κατὰ πόλεμον διὰ στρατιάς εὐδοκιμοῦμεν καὶ ὀρμῶμεν κατὰ νενομισμένα ἔθη ταῖς πόλεσι ταῖς πορθουμέναις, οὐ τεμένη θεῶν πορθοῦντες, οὐ τάφους ἀνασπῶντες, ὥς Ξέρξης τολμήσας ἐποίησεν** – *przedtem wspaniałością* [Blaskiem i chwałą prześwietną orężne / hufce jaśniały, a w grodach obyczaj / dawny dzierzył wodze (przeł. S.S.)]: niegdyś podczas wojny wsławiliśmy się dzięki działaniom wojska i postępowaliśmy według ogólnie przyjętych zwyczajów wobec zniszczonych *poleis*, nie burząc świątych okręgów bogów, nie niszcząc grobów, jak ośmielił się uczynić Kserkses.

¹⁰ Pisze o tym Herodot w *Dziejach* (VIII, 75).

¹¹ Ciekawy współczesny kontekst dla obecnych w *Persach* Ajschylosa odwołań do działań wojennych i ich oceny można znaleźć w pracy: T. Kuniński, T. Żuradzki (red.), *Etyka wojny. Antologia tekstów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Scholia geograficzne

Scholia zawierające informacje geograficzne można podzielić na dwie grupy.

1. *Lemmata* pierwszej z nich stanowią nazwy własne miast, wysp lub rzek (sch. 2, 16, 17, 38, 303, 306, 487, A 494, B 494, 497, 572, 864, 872, 876, A 878, B 878).

(16) ἡδ' Ἐκβατάνων· ὅτι Ἀκεσσαία¹² πρότερον ἑκαλεῖτο ἀπὸ Ἀκεσσαίου τὰ νῦν Ἐκβάτανα καλούμενα – oraz *Ekbatan*: (to miasto – K.Ch.) najpierw było nazywane Akessają od Akessajosa, a teraz jest nazywane Ekbatanami.

(17) Κίσσιον ἔρκος] πόλις Περσῶν τὸ Κίσσινον¹³ – gród (...) kissyjski (przeł. S.S.)] Kissinon to *polis* Persów¹⁴.

¹² Trudno określić czy nazwa Ἀκεσσαία jest formą liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego czy mnogiej rodzaju nijakiego. Argument za *neutrum pluralis* stanowi nazwa Ἐκβάτανα, która, według scholiasty, z biegiem czasu zastąpiła termin Ἀκεσσαία. Za *femininum singularis* przemawia dopasowanie nazwy miasta do słowa „*polis*”, dlatego taka wersja została uwzględniona w przekładzie.

Ciekawą kwestię stanowi również postać Akesajosa, który, jak można przypuszczać na podstawie informacji zawartych w *scholion*, był królem Akessaji lub lokalnym bohaterem. Wzmianka o postaci noszącej takie imię znajduje się w mimach Herondasa, jest jednak mało prawdopodobne, że aleksandryjski autor miał na myśli właśnie wspomnianego w *scholion* bohatera. W komentarzu do tekstu Herondasa można przeczytać: „Akeses lub Akesajos był żeglarzem, sternikiem okrętu Neleusa, ojca Nestora z Pylos i podobno zawsze czekał z wypłynięciem z portu na pełnię księżyca. Postać mało znana, wykształcony Lampriskos, który może czytał tę legendę z uczniami, używa imienia Akesesa jako symbolu zwlekania. [...] Aluzja do mało znanej legendy jest typowa dla aleksandryjskiej uczzonej poezji, choć u Herondasa stosunkowo mało jest tego typu aluzji” (Herondas, *Mimy*, przełożyła, opatrzyła wstępem i komentarzem J. Ławińska-Tyszkowska, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1988, s. 37).

¹³ Badacze spierają się, jak powinna wyglądać poprawna wersja przymiotnika o znaczeniu „kissyjski” (w języku greckim przytaczam nazwy w rodzaju nijakim, ponieważ w takim występują w tekście tragedii): Κίσσιον, Κίσσινον czy Κισσιακόν. Wątpliwości budzi więc także właściwa nazwa prowincji, od której przymiotnik został utworzony: Κίσσια, Κισσία albo Κίσσα, oraz nazwa ludu zamieszkującego prowincję, o którym Ajschylos wspomina w 118 wersie *Persów* (τὸ Κισσίων πόλις) (cf. *The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley..., komentarz do wersu 17; Αἰσχυλοῦ Περσῶν. *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with introduction, notes, and a map, by A. O. Prickard, MacMillan and Co., London 1907, komentarz do wersu 17; *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with an introduction, critical notes and commentary by H. D. Broadhead..., s. 38).

¹⁴ W swoim przekładzie *Persów* Kaszewski wskazuje błąd popełniony przez Ajschylosa i powtórzony przez scholiastę. W przypisie do wersu 17 pisze: „Kissja jest prowincją

(303) Σιληνιῶν] **Σιληνίαι αἰγιαλὸς Σαλαμῖνος τῆς λεγομένης Τροπαίου ἄκρας, ὡς Τιμόξενος ἐν τῷ 5' περὶ λιμένων** – *Sylenij*] Sylenije to (fragment – K.Ch.) wybrzeża Salaminyny nazywanego (też – K.Ch.) Przylądkiem Tropajskim, tak jak (mówi – K.Ch.) Timoksenos w VI księdze dotyczącej portów.

(487) Σπερχειὸς] **ὁ Σπερχειὸς ἐξ Αἰνιάνων ῥέων εἰς τὸν Μηλιακὸν ἐμβάλλει κόλπον** – *Sperchejos*] Sperchejos wypływa z (kraju – K.Ch.) Enienów i wpada do Zatoki Melijskiej¹⁵.

(572) Κυχρεΐας] **τῆς Σαλαμῖνος** – *Kychrei*] Salaminyny¹⁶.

(864) Ἀχελωῖδες] **αἱ δίνυροι· Ἀχελῶν γὰρ πᾶν ὕδωρ λέγουσι** – *Acheloidy*] mokre (sc. wyspy – K.Ch.); ponieważ całą wodę można nazwać „Acheloosem”.

(872) οἷα Λέσβος ἐλαϊόφυττος τε Σάμος, Χίος, / ἥδὲ Πάρος, Νάξος, Μύκονος, Τήνη τε συνάπτουσ' / Ἴανδρος ἀγχιγείτων] **αὐταὶ ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει εἰσὶν** – *Lesbos, i Samos oliwny, i Chios, / także i Paros, Mikonos i Naksos, / i do Tenosu przyległy / sąsiad wierny, Andros* (przeł. S.S.)] one właśnie znajdują się na Morzu Egejskim (sc. wyspy – K.Ch.).

(876) Λήμνον, Ἰκάρου θ' ἔδος, / Ῥόδον τ' ἥδὲ Κνίδον, Κυπρίας τε πόλεις, Πάφον, / ἥδὲ Σόλους Σαλαμῖνά τε] **Λήμνος Θράκης ἐστίν. αὐταὶ δὲ εἰσιν**

perską, w której leżały Suzy. Ajschylos bierze ją mylnie za miasto” (Ajschylos, *Persowie*, przeł. K. Kaszewski...). Taka sama informacja znajduje się w komentarzu do *Persów* autorstwa Teuffela (cf. Äschylos, *Perser*, erklärt von W. S. Teuffel, dritte auflage bearbeitet von N. Wecklein, B. G. Teubner, Leipzig 1886, s. 43).

Podobny błąd, dotyczący terminu Λυρναιός, Kaszewski zauważa w wersji 324: „Krainy ani miasta Lyrne nie znamy. Może chodzi tu o miasto Lyrnessos w małoazjatyckiej Troadzie”. Na *polis* o nazwie Lyrnessos wskazują także Paley (*The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley..., komentarz do wersu 326) oraz Prickard (*ΑἰΣΧΥΛΟΥ ΠΕΡΣΑΙ. The „Persae” of Aeschylus...*, s. 71). Błąd ten został powtórzony przez scholiastę medycejskiego, który wyjaśnia użyty przez Ajschylosa termin słowami ὅπο πόλεως – pochodzący z *polis* (Lirna – K.Ch.).

¹⁵ Zob. Herodot, *Dzieje* (VII, 198, 9).

¹⁶ Określanie Salaminyny nazwą Kychreia ma swoje źródło w micie. Według najbardziej popularnej wersji opowieści Kychreus miał być synem Posejdona i Salaminyny, który wyzwolił mieszkańców wyspy od nękającego ich węża. Od tej pory Kychreus był czczony jako lokalny bohater (cf. P. Grimm, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, red. J. Łanowski, hasła przełożyły: M. Bronarska, B. Górka, A. Nikliborc, J. Sachse, O. Szarska, wyd. II, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s.v. Kychreus; *ΑἰΣΧΥΛΟΥ ΠΕΡΣΑΙ. The „Persae” of Aeschylus...*, komentarz do wersu 570 oraz Strabo, *Geographica* 9, 1, 9, 9–17).

οἱ μεσάγκτιοι¹⁷ – Lemnos, siedzibę Ikara, i Rodos, i Knidos, oraz cypryjskie poleis, Pafos, a także Solę i Salaminę] Lemnos należy do Tracji; tamte natomiast znajdują się pomiędzy dwoma brzegami.

A (878) Σαλαμῖνά τε, τᾶς νῦν ματρόπολις τῶνδ' / αἰτία στεναγμῶν] **ἄποικοι γάρ εἰσιν οἱ ἐν Κύπρῳ Σαλαμῖνιοι τῶν ἐν τῇ Ἀττικῇ** – i tę Salaminę, / której dziś macierz mych jęków, / mej niedoli winna... (przeł. S.S.)] Salamińczycy z Cypru są bowiem osadnikami pochodzącymi z (Salaminy – K.Ch.) attyckiej¹⁸.

2. Do grupy drugiej należą *scholia*, które podają nazwę i umiejscawiają na mapie wspomniane przez Ajschylosa miejsca geograficzne, których nazwa nie pada w tekstach *lemmata* (sch. 39, 130, 131, B 238, 413, 447, 466, 483, 738, 870¹⁹). Niektóre komentarze dotyczą charakterystyki wspomnianych terenów lub ich mieszkańców.

(413) ἐν στενῷ] **μεταξὺ Σαλαμῖνος καὶ Αἰγίνης τὸ στενὸν ἦν** – w cieśninie] ta cieśnina znajdowała się pomiędzy Salaminą i Eginą.

(447) νῆσός τις ἐστὶ πρόσθε Σαλαμῖνος τόπων] **τὴν Ψυττάλειαν φησιν, ἣ ἀπέχει πρὸς ἡπειρον σταδίους ε', ὅπου φυγόντες οἱ ἡγεμόνες τῶν Περσῶν ὑπὸ Ἀθηναίων ἀπώλοντο** – około Salaminy ostrów leży mały (przeł. S.S.)] (Ajschylos – K.Ch.) mówi o Psyttalei, która jest oddalona od lądu o 5 stadionów; tam uciekający wodzowie Persów zginęli z rąk Ateńczyków.

¹⁷ Ciekawe jest użycie w tekście Persów komentowanego przez scholiastę przymiotnika μεσάγκτιος, w celu określenia wysp leżących na Morzu Egejskim. Propozycję wyjaśnienia tego terminu podaje Wilamowitz w swoim wydaniu tragedii Ajschylosa: „videbatur ergo Atheniensibus ad Hellespontum navigantibus Lemnus et Icarus mediae inter duas continentes in mari sitae esse” (*Aeschyli tragoediae*, ed. U. von Wilamowitz-Moellendorff, Weidmannos, Berolini 1914, s. 168). Badacz sugeruje, że: „Ateńczykom, którzy żeglowali w stronę Hellespontu wydawało się, że Lemnos oraz Icaria znajdują się pomiędzy dwoma kontynentami”. Przekład własny.

Według scholiasty medycejskiego mianem μεσάγκτιος nie należy określać Lemnos. W jego pojęciu była ona związana z Tracją, zapewne dlatego, że leży w północnej części morza.

¹⁸ Salaminę cypryjską, o której jest mowa w *scholion*, miał założyć Teukros, syn Telamona pochodzącego z greckiej wyspy Salaminy.

Podobną treść zawiera *scholion* do wersu 878: Σαλαμῖνά τε, τᾶς νῦν ματρόπολις τῶνδ' / αἰτία στεναγμῶν] **τὴν ἐν Κύπρῳ** – i tę Salaminę, / której dziś macierz mych jęków, / mej niedoli winna... (przeł. S.S.)] tę na Cyprze.

¹⁹ Zostały tutaj zacytowane jedynie te *scholia*, które nie pojawiły się już wcześniej w tym podrozdziale książki.

(738) ζευκτηρίαν] τὸν Ἑλλήσποντον, δς ζεύγνυσιν Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην – łącznik] Hellespont, który łączy Azję i Europę.

(870) νᾶσοί θ' αἱ κατὰ πρῶν ἄλιον] αἱ κατὰ τὸν Ἑλλήσποντον – i wyspy w pobliżu morskiego brzegu] te w pobliżu Hellespontu.

Scholia mitologiczno-religijno-etnologiczne

Scholia, które zostały przyporządkowane do tej grupy, nie dają się jednoznacznie zakwalifikować. Zawierają informacje dotyczące mitologii, która w starożytności była ściśle połączona z religią i obrzędowością, a co za tym idzie, uwagi natury antropologicznej. Zacytowane poniżej komentarze stanowią chyba najciekawsze przykłady scholiów medycejskich, ponieważ odwołują się do słabo znanych wersji mitów i często zapomnianych obrzędów.

W komentarzu do wersu 185 scholiasta komentuje zawartą w *Persach* informację o wspólnym pochodzeniu Europy i Persji – *pars pro toto* Azji. Przywołuje fragment dzieła Androna z Halikarnasu, w którym autor przedstawił mit o powstaniu kontynentów i nadaniu im nazw²⁰.

(185) κασιγνήτα γένους / ταῦτοδ' πάτραν δ' ἔναιον ἢ μὲν Ἑλλάδα / κλήρω λαχοῦσα γαῖαν, ἢ δὲ βάρβαρον] Ἄνδρων ὁ Ἀλικαρνασεὺς φησι. Ὠκεανὸς δὲ γῆμας Πομφολύγην καὶ Παρθενόπην ἴσχει ἐκ μὲν Παρθενόπης Εὐρώπην καὶ Θράκην, ἐκ δὲ Πομφολύγης Ἀσίαν καὶ Λιβύην ἀφ' ὧν τὰς ἡπείρους ὀνομασθῆναι συμβέβηκεν' – dwie z jednego gniazda / siostrzyce; na mieszkanie przeznaczyły losy / jednej ziemię helleńską, drugiej kraj barbarów (przeł. S.S.)] Andron z Halikarnasu mówi: „Ocean, poślubiwszy Pomfolygę i Parthenopę, z Parthenopą spłodził Europę i Trację, a z Pomfolygą Azję i Libię; od nich wzięły nazwy lądy”.

W kolejnym *scholion* został przywołany mało znany przydomek Dionizosa brzmiący po grecku χοιροψάλας.

A (1027) ψάλλ' ὡς ψάλλε ἀντὶ τοῦ τίλλε. καὶ χοιροψάλας Διόνυσος ὁ τίλλων τὰ μόρια τῶν γυναικῶν – wyrrywaj] „wyrrywaj” zamiast „szarp”. Tak jak

²⁰ Zob. również fragment dotyczący wykorzystania cytatów w dalszej części tego rozdziału (IV.4.3. Cytaty).

Zacytowany w *scholion* fragment Androna zachował się również w parafrazie autorstwa Tzetesa: Ἄνδρων δὲ ὁ Ἀλικαρνασσεὺς Ὠκεανὸν φησι γῆμαι δύο γυναῖκας, Πομφολύγην καὶ Παρθενόπην, ἐξ ὧν τέσσαρας θυγατέρας γεννᾷ, τῆς μὲν Ἀσίαν καὶ Λιβύην, θατέρας δὲ Εὐρώπην καὶ Θράκην, ἀφ' ὧν λέγει καὶ κληθῆναι τὰς χώρας (*Scholia in Aratum vetera. De Pleiadibus [excerptum]*, ed. J. Martin, B. G. Teubner, Stuttgart 1974, sch. 894).

Lubieżny (χοῖρος – „kobiecy organ płciowy”, ψάλλω – „wyrwać” [przypomnienie – K.Ch.]) Dionizos szarpiący (τίλλων) łechtaczki kobiet.

Dokładna lektura komentarza pozwala sądzić, że scholiasta nie rozumiał dokładnie znaczenia dionizyjskiego przydomka. Jednym z jego elementów słowotwórczych jest temat czasownika ψάλλω, który stanowi także *lemma* do omawianego komentarza. Jednak znaczenie słowa ψάλλω w tragedii, gdzie zostało użyte w celu opisanego czynności rwania włosów podczas lamentacji, nie pasuje do treści określenia χοιροψάλας. Wspomniany czasownik ma dosyć szeroki zakres znaczeniowy, oznacza „rwać”, „szarpać”, „pociągać palcami”, „szarpać struny instrumentu”, „uderzać w struny”, a także „śpiewać przy dźwiękach hafry”.

Drugą częścią składową dionizyjskiego przydomka jest rzeczownik χοῖρος, oznaczający przede wszystkim „świnie”, „gatunek ryby” oraz „kobiecy organ płciowy”. Można się domyslać, że w kontekście dionizyjskiego kultu χοιροψάλας będzie miał związek z podnieceniem i entuzjazmem towarzyszącym uczestniczkom bakchicznych uroczystości, i będzie określał Dionizosa jako tego, który, poetycko, „trąca strunę kobiecego ciała”. Nieco inaczej przydomek tłumaczy Klemens Aleksandryjski w dziele zatytułowanym *Protrepitkos*: „Przemilczam już, że [poeta Nikander – przypomnienie K.Ch.] Dionizosa nazywa Chojropsalas (dziewkarz). Jego właśnie czczą Sykionowie jako boga mającego opiekę nad wstydliwymi częściami kobiecymi, uznając go za patrona brzydoty i rozpusty”²¹.

Liczna grupa komentarzy medycejskich dotyczy narodu perskiego. *Scholion* do wersu 79 zawiera informacje o pochodzeniu Persów. Scholiasta odwołuje się w nim do mitu o eponimicznym herosie Perseuszu.

Danae, matka Perseusza, była córką Akrizjosa i Eurydyki. Zgodnie z przepowiednią miała ona urodzić syna, który zabije swojego dziadka. Akrizjos, nie chcąc dopuścić do wypełnienia się wyroczni, zamknął córkę w spiżowej komnacie. Zakochanemu w niej Dzeusowi udało się jednak dostać do celi pod postacią złotego deszczu. W wyniku podstępu boga Danae powiła Perseusza.

Dla zrozumienia *scholion* najważniejszy jest występujący w opowieści motyw złotego deszczu. Złoto, rozumiane jako element tworzący Perseusza, którego należy tutaj rozumieć jako pierwszego Persa, określa cały naród. W innej wersji mitu protoplastą Persów miał być syn Perseusza i Andromedy – Perses. Dzięki przywołanemu mitowi Persów można określić jako ludzi „złotych” lub „pełnych złota”.

²¹ Klemens Aleksandryjski, *Zachęta Greków*, przeł. J. Sołowianiuk, [w:] E. Stanula (red.), *Apologie*, przeł. M. Szarmach, A. Świderkówna, J. Sołowianiuk; wstępy i oprac. M. Szarmach, J. Sołowianiuk, ATK, Warszawa 1988, 39, 3.

Διόνυσον δὲ ἤδη σιωπῶ τὸν χοιροψάλαν· Σικυώνιοι τοῦτον προσκυνοῦσιν ἐπὶ τῶν γυναικείων τάξαντες τὸν Διόνυσον μορίων, ἔφορον αἵσχους τὸν ὕβρεως σεβάζοντες ἀρχηγόν (Clemens Alexandrinus, *Fragmenta*, edd. O. Stählin, L. Früchtel and U. Treu, vol. 3, 2nd ed., Akademie-Verlag, Berlin 1970, 2, 39, 3, 1–4).

(79) χρυ- / σονόμου γενεᾶς (W.T. – χρυ- / σογόνου | W.S. – χρυ- / σονόμου) [χρυ- / σογόνου γενεᾶς ἰσόθεος φῶς] νῦν τῆς πλουσίας. τινὲς δὲ ἀνέγνωσαν χρυσογόνου, διὰ τὸ τὸν Περσέα ἀπὸ χρυσοῦ γεγενῆσθαι· ὃ καὶ βέλτιον. ἄλλως· τῆς Περσέως γενεᾶς ἀπόγονος· ἢ τῆς τῶν χρυσῶν ἀνθρώπων· ἢ πολυχρύσου – z krwi złotorodnej (χρυσονόμου) (przeł. S.S.) [z krwi złotorodnej mąż nieśmiertelnym / bogom podobny (przeł. S.S.)]: dziś (powiedzielibyśmy – K.Ch.) „bogatej”. Niektórzy przyjęli lekcję „urodzony ze złota” (χρυσογόνου), ponieważ Perseusz został zrodzony ze złota. To jest lepsze (wyjaśnienie – K.Ch.). Inaczej „potomek rodu Perseusza” lub „złoty ludzi”, lub też „pełnego złota”.

Inne komentarze mówiące o Persji zawierają informacje religijne, dotyczące charakterystycznego dla kultur wschodnich postrzegania królów jako bogów.

(157) θεοῦ] τοὺς βασιλεῖς θεοὺς καλοῦσιν οἱ Πέρσαι – *boga*] Persowie nazywają królów bogami.

(628) δαίμονα] ὥς θεὸς γὰρ παρὰ Πέρσαις τιμᾶται – *bóstwo*] (Ajschylos mówi tak – K.Ch.) ponieważ (Dariusz – K.Ch.) jest czczony przez Persów jako bóg.

(631) πρέσβος Πέρσαις] τιμία παρὰ Πέρσαις (gl.) – *czczona u Persów* (sc. Atossa – K.Ch.)] świętość dla Persów.

(702) δίεμαι μὲν χάρισασθαι] τὰ πρὸς χάριν εἰπεῖν δέδια μὲν σοι – *lękam się być posłusznym*] boję się, zgodnie z twoją wolą, powiedzieć ci o wszystkim.

W scholiach medycejskich można również znaleźć informacje charakteryzujące Persów jako naród niedoświadczony w żegludze, za to biegły w posługiwaniu się łukiem i szablą. Scholiasta wspomina także o tiarze – pochodzącym z Persji, tradycyjnym nakryciu głowy.

(56) τὸ μαχαιροφόρον τ' ἔθνος] κοινῶς ἀπάντων Περσῶν – *lud noszący machajrę*] ogólnie o wszystkich Persach.

(86) τοξόδαμνον Ἴαρον] τὸν τῶν Περσῶν τοξόται γάρ – *łukowładnego Aresa* (przeł. S.S.)] (Aresa – K.Ch.) Persów; oni bowiem byli łucznikami.

(107) ἔμαθον δ' εὐρυπόρ(οιο) [ἔμαθον δ' εὐρυπόροιο θαλάσσης / πολιανομένης πνεύματι λάβρω / ἐσορᾶν πόντιον ἄλσος, / πίσυναι λεπτοδόμοις πεί- / σμασι λαοπόροις τε μηχαναῖς] οὐχ οἱ Πέρσαι ναυτικοί, ἀλλ' οἱ ὑπήκοοι Περσῶν. τινὲς τὸ δὲ ἔμαθον φασὶν ἀντὶ τοῦ μαθεῖν ἐποίησαν – *poznali niezmierzonego [Ninie się lud / perski nauczył w morze, gdy wiatr / siwą dokoła zwelni je pianą, / nieustraszoną patrzeć żrenicą; / mocy się wątłej ufać nauczył / masztów i lin, / kruchym korabi ścianom wśród burz* (przeł. S.S.)]: Persowie nie są

żeglarzami, ale są nimi poddani Persów; niektórzy mówią „poznali” zamiast „zostali nauczeni”.

(111) **λαοπόροις τε μηχαναῖς** [ἔμαθον δ' εὐρυπόροιο θαλάσσης / πολιαινομένας πνεύματι λάβρω / ἐσορᾶν πόντιον ἄλσος, / πίσυνοι λεπτοδόμοις πεῖ- / σμασι λαοπόροις τε μηχαναῖς] **ταῖς τοὺς λαοὺς πορθμευούσαις ἢ ταῖς ἀπὸ τῆς κωπηλασίας μηχαναῖς ταῖς ὑπὸ τῶν λαῶν γινομέναις· οὐχ ὥς αὐτῶν τῶν Περσῶν θαλαττίων ὄντων, ἀλλὰ τῶν ἐκείνοις ὑπηκόων παραλίων** – *machinami służącymi do przeprawiania się* [Ninie się lud / perski nauczył w morze, gdy wiatr / siwą dokoła zwałni je pianą, / nieustraszoną patrzeć żrenicą; / mocy się wątlej ufać nauczył / masztów i lin, / kruchym korabi ścianom śród burz (przeł. S.S.)]: pozwalającymi ludziom przejść (po pokładach – K.Ch.) lub poruszanymi wiosłami za sprawą ludzkich rąk; nie chodzi o to, że sami Persowie byli żeglarzami, lecz o to, że była im (sc. Persom – K.Ch.) podległa ludność nadmorska.

(666) **τιάρας** (W.T. – τιήρας | W.S. – τιάρας)· **τῆς κυρβασίας** – *tiary*: perskiego nakrycia głowy.

Ciekawa uwaga znajduje się także w komentarzu do wersu 240. Scholiasta podaje w nim informacje dotyczące ewaluacji różnych sposobów walki. Walka włócznią, oko w oko z przeciwnikiem, była uważana za rzecz godną, w przeciwieństwie do strzelania z łuku, które hańbiło wojownika²².

(240) **ἔγχε σταδαῖα· ἐκ τοῦ συστάδην μαχόμενα· δι' ὧν συστάδην μάχονται. τοὺς γὰρ ἐκ διαστημάτων μαχομένους κατηυτέλιζον** – *włócznie do walki wręcz*: (nazywano je tak – K.Ch.) dlatego, że walczono (nimi – K.Ch.) blisko siebie: za ich pomocą (ludzie – K.Ch.) walczą blisko siebie. Nisko bowiem ceniono tych, którzy walczyli na odległość²³.

²² Charakterystyczną bronią używaną przez Persów był łuk, chociaż w *scholion* do wersu 56 zostali określani jako „lud noszący machajrę”.

²³ Pogląd przywołany przez scholiastę, o walce łukiem, która hańbiła, można znaleźć również w Eurypidejskim *Oszalałym Heraklesie*:

ὁ δ' ἔσχε δόξαν οὐδὲν ὦν εὐψυχίας / θηρῶν ἐν αἰχμῇ, τᾶλλα δ' οὐδὲν ἄλκιμος, / ὅς οὔποτ' ἀσπίδ' ἔσχε πρὸς λαιᾶι χερὶ / οὐδ' ἦλθε λόγχης ἐγγὺς ἀλλὰ τόξ' ἔχων, / κάκιστον ὄπλον, τῇ φυγῇ πρόχειρος ἦν. / ἀνδρὸς δ' ἔλεγχος οὐχὶ τόξ' εὐψυχίας / ἀλλ' ὅς μένων βλέπει τε κἀντιδέρεται / δορὸς ταχεῖαν ἄλοκα τάξιν ἐμβεβώς (Eurypides, *Herakles*, [w:] *Euripidis Fabulae*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit G. Murray, vol. 2, Clarendon Press, Oxford 1913, v. 157–164).

„...on nic nie wart – słynie, że waleczny / Przeciw zwierzętom, bo poza tym nie jest / Dzielny, nie nosił tarczy na ramieniu, / Nie walczył włócznią, lecz używał łuku, / Tej broni tchórzów, prędko do ucieczki. / Łuk to nie dowód dzielności mężczyzny – / Dzielny, kto stoi, patrzy, śmiało widzi / Las dzid wzniesionych, trwa na miejscu w szyku” (Eury-

Ostatnie trzy *scholia* dotyczą obrzędów lamentacyjnych celebrowanych przez ludy Mariandynów, Myzów i Frygów²⁴. Ajschylos odwołuje się do nich w tekście *Persów* w celu podkreślenia żałobnego nastroju tragedii. Scholiasta uznał, że aluzje poety mogą nie być zrozumiałe dla czytelników, więc podał dosyć obszerne wyjaśnienie dotyczące okoliczności wykonywania lamentów. W dwóch scholiach do wersu 914 zostały podane podobne informacje.

A (914) Μαριανδυνοῦ θρηνητήρος] Καλλίστρατος ἐν δευτέρῳ περὶ Ἡρακλεί-
ας Τιτυοῦ τρεῖς (δύο – K.Ch., *Scholia A*) παῖδας εἶναι, Πριόλαν Μαριανδυνὸν
μόνον κυνηγετοῦντα ἀπολέσθαι, καὶ μέχρι νῦν Μαριανδυνοὺς ἀκμῇ θέρους
θρηνεῖν αὐτόν. τὸν δὲ Μαριανδυνὸν αὐξῆσαι μάλιστα τὴν θρηνητικὴν
αὐλῳδίαν καὶ διδάξαι Ὑαγνιν τὸν Μαρσίου πατέρα²⁵. καὶ αὐλοὶ δὲ τινές

pides, *Oszalały Herakles*, [w:] idem, *Tragedie*, t. 2, przeł., wstępem i przypisami opatrzył J. Łanowski, Prószyński i S-ka, Warszawa 2006, v. 157–164).

²⁴ Obrzędy lamentacyjne związane ze śmiercią młodego mężczyzny, ważnego dla społeczności, były obecne w obrzędowości wielu ludów zamieszkujących Europę i Azję. Poza wspomnianymi przez scholiastę medycejskiego postaciami oplakiwano także na przykład Adonisa, Bormosa, Hylasa, Linosa, Lityersesa, Manerosa i Narcyza. Charakterystyczne dla tych obrzędów jest nazywanie wykonywanych wtedy pieśni imieniem zmarłego młodzieńca (cf. J. G. Frazer, *Złota gałąź*, przeł. H. Krzeczkowski, t. 1–2, PIW, Warszawa 1971, t. 2, s. 7–10, 24–30, 34–36, 119–122, *et alia*; P. Grimal, *op. cit.*, s.v. Adonis, Bormos, Linos, Lityerses).

W przywołanej w *scholion* wersji mitu Tityos miał dwóch synów: Priolasa i Mariandynosa, który został zabity podczas polowania. W innym wariantcie opowieści jednym z synów Tityosa był Bormos (o którym wspomina także inna lekcja tekstu komentarza medycejskiego do wersu A 914 [cf. część tego rozdziału IV.3. Uwagi edytora scholiów]), który zginął czerpiąc wodę dla żeńców. Obu młodzieńców oplakiwano podczas żniw, a pieśniom lamentacyjnym wtórowały instrumenty dęte.

Obszerne opracowanie zagadnienia obrzędów lamentacyjnych można znaleźć w pracach: M. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, revised by D. Yatromanolakis and P. Roilos, Rowman & Littlefield, Oxford 2002; A. Suter (ed.), *Studies in the Ancient Mediterranean and Beyond*, Oxford University Press, USA 2008.

²⁵ Frygijski muzyk Hyagnis jest mało znaną postacią mitologiczną. Przypisywano mu wynalezienie aulosu oraz sztuki gry na nim. Razem z Marsjaszem i Olympossem miał być także wynalazcą skali frygijskiej (cf. *The Music of Ancient Greece. An encyclopaedia* by S. Michaelides, Faber and Faber in association with Faber Music Limited, London 1978, s.v. Hyagnis).

Wzmiankę o Hyagnisie i innych frygijskich muzykach można znaleźć w dziele Pseudo-Plutarcha *O muzyce*:

Ἀλέξανδρος δ' ἐν τῇ Συναγωγῇ τῶν περὶ Φρυγίας κρούματα Ὀλυμπον ἔφη πρῶτον εἰς τοὺς Ἑλληνας κομίσαι, ἔτι δὲ καὶ τοὺς Ἰδαίους Δακτύλους· Ὑαγνιν δὲ πρῶτον αὐλῆσαι, εἶτα τὸν τούτου υἱὸν Μαρσύαν, εἶτ' Ὀλυμπον ἐζηλωκέναι δὲ τὸν Τέρπανδρον Ὀμήρου μὲν τὰ ἔπη, Ὀρφῶς δὲ τὰ μέλη

εἰσι Μαριανδυνοὶ ἐπιτηδεϊότητα ἔχοντες εἰς τὰς θρηνωδίας. καὶ τὸ περιφερόμενον ‘αὐλεῖ Μαριανδυνοῖς καλάμοις κρούων Ἰαστί’ – *marindyńskiej płaczki*] Kallistratos w II księdze, która dotyczy Heraklei (pisze – K.Ch.), że Tityos miał dwoje dzieci: Priolasa (oraz – K.Ch.) Mariandynosa, który zginął polując samotnie, i którego aż do dzisiaj Mariandynowie oplakują w pełni lata. Najbardziej zaś opiewała Mariandynosa płaczliwa aulodia i opowiadała o Hyagnisie, ojcu Marsjasza. Są też pewne aulosy (αὐλοὶ) (nazywane – K.Ch.) mariandyńskimi, odpowiednie do (wykonywania – K.Ch.) trenodii. Istnieje też powiedzenie: „gra na mariandyńskich aulosach (καλάμοις)²⁶, wybijając joński rytm”.

B (914) Μαριανδυνοῦ θρηνητήρος] ὥς τῶν Μαριανδυνῶν θρηνωδῶν ὄντων καὶ αὐλοὶ δέ τινες λέγονται Μαριανδυνοὶ ἐπιτηδεῖως ἔχοντες πρὸς θρήνους – *marindyńskiej płaczki*] (Ajschylos napisał tak – K.Ch.) ponieważ Mariandynowie lamentują; niektóre aulosy nazywa się mariandyńskimi, z uwagi na to, że są odpowiednie do (wykonywania – K.Ch.) trenów.

Wspominane przez scholiastę lamenty musiały być bardzo charakterystyczne i popularne, skoro, jak podaje komentarz, powiedzenia z nimi związane weszły do języka potocznego, a niektóre instrumenty muzyczne określano jako „mariandyńskie”.

W przypadków mieszkańców Myzji i Frygii, informacje scholiasty ograniczają się już jedynie do stwierdzenia, że byli znani z wykonywania pieśni lamentacyjnych.

(1020) βόα τὸ Μύσιον] οἱ γὰρ Μυσοὶ καὶ οἱ Φρύγες εἰσὶ μάλιστα θρηνητικοί – *mizyjski wznoszący żałobny zew* (przeł. S.S.)] (Ajschylos napisał tak – K.Ch.), bowiem Myzowie i Frygowie są najbardziej znani z lamentacji.

(Pseudo-Plutarchus, *De musica*, [w:] *Plutarchi „Moralia”*, ed. K. Ziegler, vol. 6.3, 3rd ed., B. G. Teubner, Leipzig 1966, 1132 E 10 – 1132 F 4).

„Aleksander w Zbiorze informacji o Frygii mówił, że Olympos pierwszy dał Grekom muzykę instrumentalną i idajskie daktyle, że Hyagnis pierwszy zagrał na aulosie, a potem grali na tym instrumencie Marsjasz, jego syn, a jeszcze później Olympos, że Terpander naśladował epickie miary Homera, a melodie Orfeusza” (Pseudo-Plutarch, *O muzyce*, z jęz. grec. przeł., wstępem i komentarzem opatrzyła K. Bartol, „Archiwum Filologiczne” 51, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, przyp. 35).

²⁶ Termin κόλαμος oznacza, między innymi, „trzcinę” oraz wykonane z niej instrumenty. Z tego materiału były także wykonywane aulosy, co pozwala przetłumaczyć ten termin jako „aulos” (cf. M. L. West, *Muzyka starożytnej Grecji*, przeł. A. Maciejewska, M. Kaziński, Homini, Kraków 2003, s. 102).

IV.4.3. Cytaty

Scholiasta M wielokrotnie odwołuje się w komentarzach do starożytnych autorów greckich. Najczęściej przywoływany jest Homer (*Iliada* osiem razy, *Odyseja* trzy), potem Herodot i Hellanikos (trzy razy), dwukrotnie Sofokles oraz po jednym razie Alkajos, Anakreont, Andron z Halikarnasu, Euforion, Eupolis, Eurypides, Ion, Kallistratos, Mnaseas, Pindar i Timoksenos. Wszystkie zamieszczone w zbiorze medycejskim do *Persów* cytaty wzbogacają tekst komentarzy, jednak pełnią w nim różne funkcje. Poniżej został przedstawiony podział scholiów zawierających odwołania do autorów starożytnych z uwzględnieniem poszczególnych twórców lub grup tematycznych.

Homer

Głównym celem odwołań do Homera (VIII wiek p.n.e.) jest wykazanie podobieństwa języka Ajschylosa do języka eposów. Porównanie tragika do autora *Iliady* i *Odysei*, który jest niekwestionowanym autorytetem w dziedzinie poezji, miało zapewne na celu podkreślenie kunsztowności tekstu *Persów*. Cel licznych odwołań do Homera można też sformułować w sposób odwrotny: o wielkości epika świadczy to, że jego słowa zainspirowały jednego z trzech największych poetów tragicznych epoki klasycznej.

W takiej funkcji cytaty z *Iliady* i *Odysei* zostały użyte w scholiach do wersów 8, A 87, 97, B 112, 309, 345, 570, 610, 868 oraz 959.

(8) τῷ βασιλείῳ [ἀμφὶ δὲ νόστῳ τῷ βασιλείῳ / καὶ πολυχρύσου στρατιᾶς] τῷ Ξέρξῳ. Ὅμηρικῶς δὲ πρῶτον τὸν βασιλέα, εἴτα τοὺς ὑπηκόους· Ὑπὲρ δὲ αὐτοῦ καὶ ἄλλοι – króla [wokół powrotu króla i wojska bogatego w złoto]: (powrotu – K.Ch.) Kserksesa. (Powiedziane – K.Ch.) w sposób homerycki: (Ajschylos – K.Ch.) najpierw wymienia króla, w drugiej kolejności poddanych: „Atrydzi i inni” (A 17).

(87) δόκιμος δ' οὐ τις ὑποστάς / μεγάλῳ ρεύματι φωτῶν / ἐχυροῖς ἔρκεσιν εἴργειν / ἄμαχον κῦμα θαλάσσης] ὅτ' ἄρα ἔρκεα ἴσχει (Hom. E 90) – Któż się poważy stanąć na drodze / rzece wezbranej zbrojnych rycerzy? / Jakże potężne tamy zdołają / morskie powstrzymać fale w ich biegu? (przeł. S.S.)] „bo i mury nie powstrzymują”.

(97) φιλόφρων γὰρ ποτισαίνου- / σα τὸ πρῶτον παράγει / βροτὸν εἰς ἄρκυα ἄτα, / τόθεν οὐκ ἔστιν ὑπὲρ θνα- / τὸν ἀλύξαντα φυγεῖν] Ὅμηρος (I 501) ὅτ' ἄρα Αἰθιοπική τε καὶ ἄρτίπος, φθάνει δὲ τε πᾶσαν ἐπ' αἶαν¹ – najpierw

¹ W dostępnych dzisiaj wydaniach *Iliady* Homera zacytowane przez scholiastę słowa nie znajdują się w wersie 501, lecz zazwyczaj w wersach 505–507 ks. IX. Rozbieżność

bowiem przyjazna i życzliwa Ate wabi człowieka w sieć, a potem śmiertelnik nie jest już w stanie uciec] Homer (I 505–506): „A Ate i potężna i żwawa, jest szybsza od wszystkiego na ziemi (w wyrządzaniu szkód – K.Ch.)”².

B (112) **μελαγχίτων** [ταῦτά μοι μελαγχίτων / φρὴν ἀμύσσεται φόβῳ]· **πενθήρης ἢ ἀμφιμέλαινα**. ἔστι δὲ παρὰ τὸ ‘σὺ δ’ ἔνδοθι θυμὸν ἀμύξεις’ (Hom. A 243). **τὰ γὰρ τοῦ σώματος πάθη δοκοῦμεν καὶ τὴν ψυχὴν πάσχειν** – *odziane w czerń [dlatego moje odziane w czerń serce jest rozdzierane strachem]*: zasmucone lub mroczne. Ma to związek ze słowami: „ty wewnątrz zranisz me serce”. Sądzymy bowiem, że cierpienia ciała odczuwa także i dusza.

(309) **νῆσον τὴν πελειοθρέμμονα** **τὴν πολυτρήρωνα Σαλαμίνα παρὰ τὸ ‘Ομήρου ‘πολυτρήρωνα τε Θίσβην’** (B 502) – *wyspę karmiacą gołębie*] bogatą w gołębie Salaminę, od (słów – K.Ch.) Homera: „Tisbe, siedziba mnogich gołębic” (B 503, przeł. I. Wieniewski).

(345) **ἀλλ’ ὦδε δαίμων τις κατέφθειρε στρατόν, / τάλαντα βρίςας οὐκ ἰσορρόπῳ τύχῃ** **‘ρέπε δ’ αἴσιμον ἦμαρ Ἀχαιῶν’** (Hom. Θ 72) – *Lecz oto bóstwo jakieś lud zmogło orężny, / szale wag nierównymi obciążwszy losy* (przeł. S.S.)] „To był fatalny dzień dla Achajów”.

(570) **πρὸς ἀνάγκαν τὴν τοῦ θανάτου. Ὅμηρος: ‘ἐπεὶ κατὰ μοῖρ’ ἐπέδησεν’** (λ 291) – *zgodnie z przeznaczeniem*: (przeznaczeniem – K.Ch.) śmierci. Homer: „kiedy Konieczność spętała” (λ 292).

(610) **οὐριεῖν** [φίλοι, κακῶν μὲν ὅστις ἔμπειρος κυρεῖ, / ἐπίσταται βροτοῖσιν ὥς, ὅταν κλύδων / κακῶν ἐπέλθῃ πάντα δειμαίνειν φίλει / ὅταν δ’ ὁ δαίμων εὐροῇ, πεποιθέναι / τὸν αὐτὸν αἰὲν δαίμον’ οὐριεῖν τύχης] **οὐριοδομεῖν. παρὰ τὸ ‘Ομηρικὸν** (σ 136) **‘τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων, οἷον ἐπ’ ἦμαρ ἄγησιν’**³ – *wyruszyć w drogę przy pomysł-*

ta zapewne jest skutkiem używania przez scholiastę innej edycji eposu niż te, z których można korzystać współcześnie. W wydaniu *Iliady* wykorzystanym w książce słowa zacytowane przez autora scholiów brzmią następująco: ἡ δ’ Ἀτὴ σθεναρὴ τε καὶ ἀρτίπος, οὐνεκα πάσας / πολλὸν ὑπεκπροθέει, φθάνει δὲ τε πᾶσαν ἐπ’ αἶαν / βλάπτουσ’ ἀνθρώπους (...) (*Homeri „Ilias”*, ed. T. W. Allen, vol. 2–3, Clarendon Press, Oxford 1931, IX, 505–507).

² Taki przekład komentarza wynika z dalszej części tekstu *Iliady* (wersu 507), która nie została zacytowana przez scholiastę. Padają tam słowa określające Ate: βλάπτουσ’ ἀνθρώπους – „wyrządzająca szkody ludziom” (cf. poprzedni przypis).

³ W wykorzystanej w książce edycji *Odyssei* wersy 136–137 ks. XVIII zostały zamieszczone z niewielką zmianą: τοῖος γὰρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων, / οἷον ἐπ’ ἦμαρ ἄγησι (...) (*Homeri „Odyssea”*, recogn. P. von der Muehl, ed. stereotypa, ed. tertia, B. G. Teubner, Stuttgartiae MXMLXXXIV).

nym wietrze [Przyjaciele! Kto w życiu doświadczył niedoli, / ten wie, że gdy człowieka zwelnione zaleje / nieszczęść morze, wnet gotów lękać się wszystkiego; / zaś gdy piękną mu rzeką płynie los, już wierzy, / że się nigdy nie zmieni wiatr, co wzdyma żagle (przeł. S.S.)]: płynąć z pomyślnym wiatrem, od Homeryckiego (σ 136–137) „dusza pleminia ziemskiego zależy od dnia” (przeł. J. Parandowski).

(868) πόρον πλατὺν] ‘ἐπὶ πλατεῖ Ἑλλησπόντῳ’ (Hom. H 86) – płaską drogę] „na płaszczynie Hellespontu”.

(959) βοᾷ βοᾷ / δὴ μελέων ἔντοσθεν ἤτορ] παρὰ τὸ ‘κραδίη δέ οἱ ἔνδον ὑλάκτει’ (Hom. υ 13) – Zawodzi, lka, / jęczy w mej piersi nieszczęsnej serce (przeł. S.S.)] od słów: „serce w nim szczekało” (przeł. J. Parandowski).

(747) Ἑλλησποντον ἱερὸν] διὰ τὸ ἰδρῦσθαι αὐτόθι Διὸς ἱερὸν, ὡς Μνασίας· ἢ τὸν ἀνειμένον, ὡς ‘ἱερὸν ἰχθύν’ (Hom. Π 407) – świątę Hellespont] z powodu zbudowania tam świątyni Dzeusa, jak mówi Mnaseas; lub w znaczeniu „poświęcony bogu”, jak (używa tego terminu Homer, pisząc – K.Ch.): „świętą rybę”.

W ostatnim z zacytowanych komentarzy scholiasta obok Homera powołuje się także na słowa geografa Mnaseasa, podając różne możliwości rozumienia przymiotnika ἱερός.

Mnaseas z Patraj (III wiek p.n.e.) był autorem dzieła geograficznego pod tytułem *Periegesis* lub *Periplus*, w którym zawarł opisy Europy, części Azji oraz Afryki. Napisał również zbiór wyroczni delfickich, opatrzonych komentarzem. Z utworów Mnaseasa posiadamy jedynie fragmenty i *testimonia*. Słowa zacytowane przez scholiastę zachowały się wyłącznie w komentarzu medycejskim⁴.

Poeci dramatyczni

W kilku komentarzach scholiasta odwołuje się do dzieł poetów dramatycznych. Najciekawsze są dwie uwagi, w których zostały zacytowane fragmenty utworów Sofoklesa i Eurypidesa. W obu przypadkach celem scholiasty było przedstawienie Ajschylosa jako poety, który inspirował innych dramaturgów.

W *scholion* do wersu 181 autor komentarza wskazuje Ajschylosa jako twórcę motywu opowiadania snu.

(181) ἔδοξάτην μοι] πρόσεχε τῇ τοῦ ὀνείρου ἀναγνώσει. ἔντεῦθεν ἔλαβεν Σοφοκλῆς (*fgm.* 796 N.) τὸ ‘ἔδοξάτην μοι τάδ’ ἡπεῖρω μολεῖν’ καὶ Εὐριπίδης ‘ἔδοξεν ὕπνῳ τῆσδ’ ἀπαλλχεῖσα γῆς’ (*Iph. T.* 44) – wydawało mi się (przeł. S.S.)] zaczyna opowiadać sen; stąd (ten motyw – K.Ch.) przejął Sofokles (*fgm.*

⁴ Zachowane fragmenty Mnaseasa można znaleźć w pracy: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Müllerus, vol. 3, Ambrosio Firmin Didot, Parisiis MDCCCXLIX.

881, 1): „wydawało mi się, że dwa lądy ruszyły” oraz Eurypides: „zdawało mi się we śnie, że stąd wzięta” (przeł. J. Łanowski).

Z kolei w komentarzu do wersu 253 scholiasta cytuje wers z *Antygony* Sofoklesa, który jest parafrazą słów Ajschylosa.

(253) κακὸν μὲν πρῶτον ἀγγέλλειν κακά] **‘στέργει γὰρ οὐδεὶς ἄγγελον κακῶν ἐπῶν’** (Soph. Ant. 277) – *Nieszczęsny, kto nieszczęsną wieść pierwszy ogłasza* (przeł. S.S.)] „bo nikt nie lubi posłańca złych wieści” (przeł. R. R. Chodkowski).

Wers Sofoklesa zapisany wśród scholiów na marginesie rękopisu M – obok tekstu tragedii Ajschylosa – łatwo było uznać za część komentowanego utworu. Z tego względu kopiści tworzący odpisy Kodeksu Medycejskiego często włączali cytaty z *Antygony* do tekstu *Persów*⁵.

W kolejnym komentarzu scholiasta przywołuje słowa twórcy komedii starej – Eupolisa (c. 446–411)⁶.

(65) **πεπέρακεν** [πεπέρακεν μὲν ὁ περσέ- / πτολις ἤδη βασίλειος / στρατὸς εἰς ἀντίπορον γεί- / τονα χώραν] **κωμῳδεῖται ταῦτα. Εὐπολις ἐν Μαρικᾷ· ‘πεπέρακεν μὲν ὁ περσέπτολις ἤδη Μαρικῶς** – *przepawiła* (przeł. S.S.) [*Oto królewskich groźnych zastępów / moc grodoburcza / już się na tamten brzeg, do sąsiada, / w kraj przepawiła obcy za wodą* (przeł. S.S.)]: to wydrwił Eupolis w utworze *Marikas* (frgm. 1, 1): „przepawił się już Marikas burzyciel grodów”.

Komentarz dotyczy parafrazy tekstu Ajschylosa, którą komediopisarz posłużył się w utworze zatytułowanym *Marikas*. Tego rodzaju cytaty z poetów tragicznych były charakterystyczne dla komedii starej, o czym najlepiej można się przekonać podczas lektury największego przedstawiciela tego gatunku – Arystofanesa⁷.

Poeci liryczni

Kilkakrotnie w scholiach pojawiają się odwołania do poetów lirycznych epoki archaicznej, czyli do autorów tworzących przed Ajschylosem. W komentarzu do wersu 349 scholiasta wskazuje fragment w tekście *Persów*, który, być może, został zainspirowany poezją Alkajosa (c. 620 – c. 550). Myśl o podobnej treści do tej

⁵ Zob. L. D. Reynolds, N. G. Wilson, *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, przeł. P. Majewski, Wydawnictwa UW, Warszawa 2009, s. 300.

⁶ Więcej informacji na temat Eupolisa można znaleźć w pracy: S. Dworacki, *Eupolis i fragmenty jego komedii*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1991.

⁷ Najlepszym przykładem są oczywiście *Żaby* Arystofanesa.

w *scholion* można znaleźć również u innych twórców, młodszych od Ajschylosa: Eurypidesa, Plutarcha, Sofoklesa, Tacyta i Tukidydesa⁸.

(349) ἀνδρῶν γὰρ ὄντων ἔρκος ἐστὶν ἀσφαλὲς] Ἄλκαϊος ἄνδρες γὰρ πόλεως πύργος ἀρεῦσιος’ – żyją męże i starczą za najtęższe mury (przeł. S.S.)] Alkajos (*frgm.* 112, 10⁹): „mężowie bowiem dla *polis* w czasie wojny wieżą obronną”.

Odwwołanie do kolejnego poety lirycznego, Anakreonta (c. 570 – c. 485), stało się dla scholiasty okazją do wyjaśnienia użytego przez Ajschylosa przymiotnika ἄβροδῖαιτος. W *scholion* do wersu 41 komentator informuje czytelnika o powszechnej opinii dotyczącej Lidyjczyków, która przedstawiała ich jako lud lubujący się w zbytku. Dla potwierdzenia trafności użytego przez Ajschylosa określenia scholiasta przywołuje przykłady obecnych w języku greckim nazw i powiedzeń, dotyczących mieszkańców Lidii. Podaje także używany przez Anakreonta przymiotnik λυδοπαθεῖς¹⁰.

(41) ἄβροδῖαίτων δ’ ἔπεται [ἄβροδῖαίτων δ’ ἔπεται Λυδῶν / ὄχλος] ὄντως γὰρ τοιοῦτοι οἱ Λυδοί. καὶ τῷ παρ’ Ἀνακρέοντι Ἐλδοπαθεῖς’ τινες ἀντὶ τοῦ ἡδυπαθεῖς’, καὶ τὸ περιφερόμενον ἴμτε μοι Λυδῶν καρύκας μήτε μαστίγων ψόφους’. καὶ ὁ Λυδοφοίτης δὲ μυροπώλης τὴν τρυφὴν ταύτην δηλοῖ. καὶ τὴν βάκκαριν δὲ ἔνιοι Λυδῶν μύρον ἔφασσαν – zbliża się żyjących w zbytku [zbliża się żyjących w zbytku tłum Lidów]: tacy bowiem są Lidowie. Niektórzy za Anakreontem (*frgm.* 136, 1¹¹) zamiast „żyjący w zbytku” mówią „żyjący jak Lidowie”; istnieje także powiedzenie „ani lidyjskich sosów, ani trzasku biczy”. O tym przepychu świadczą również nazwa sprzedawcy wonności: Lidofojtes. Niektórzy też „pachnidłem Lidów” nazywają maść z leszczyny.

Ostatnim przedstawicielem liryki archaicznej przywołanym w komentarzach medycejskich jest Pindar (c. 518 – c. 438). Tym razem scholiasta powołuje się na specyficzną konstrukcję gramatyczną użytą przez poetę w dytyrambach, która została również wykorzystana przez Ajschylosa w tekście *Persów*.

⁸ Zob. *Aeschylus Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii*, vol. 2: *Annotationes*, Oxford University Press, Oxonii 1851, s. 267.

⁹ Numer fragmentu za wydaniem: *Poetarum Lesbiorum Fragmenta*, ed. E. Lobel, D. L. Page, Clarendon Press, Oxford 1955.

¹⁰ Przymiotnik λυδοπαθεῖς jest ἁπλᾶς λεγόμενον, można go znaleźć jedynie u Anakreonta. O stworzeniu tego słowa przez poetę wspominają Athenajos (*Deipnosophistae* 15, 41, 15) i Eustacjusz (*Commentarii ad Homeri „Iliadem”* 4, 180, 18).

¹¹ Numer fragmentu za wydaniem: *Iambi et elegi Graeci*, ed. M. L. West, vol. 2, Clarendon Press, Oxford 1972.

B (49) στεῦται δ' ἱεροῦ Τμώλου πελάται] ‘κλῦθ’ Ἀλαλά, Πολέμου θύγατερ, ἧ θύεται ἄνδρες’. <Πίνδαρος> ἐν διθυράμβοις. οὕτως στεῦται ἐνικὸν ἀντὶ τοῦ πληθυντικοῦ – grożą (στεῦται) świętego Tmolu sąsiedzi] „posłuchaj Alalo, córko Wojny, której mężowie są składani w ofierze (θύεται)” (jak mówi – K.Ch.) Pindar w dytyrambach (*frgm.* 78, 1¹²). Dlatego „grożą” (στεῦται) jest w liczbie pojedynczej, zamiast w mnogiej.

Zarówno w przytoczonym w *scholion* cytacie z Pindara, jak i we fragmencie tragedii widniejącym w *lemma*, podmiot w mianowniku liczby mnogiej, łączy się z orzeczeniem w trzeciej osobie liczby pojedynczej. Takie zestawienie form nie jest w języku greckim niczym niezwykłym w przypadku, kiedy rzeczownik jest rodzaju nijakiego. Jednak we fragmentach Ajschylosa i Pindara oba podmioty są w rodzaju męskim. Wydaje się, że rzeczowniki πελάται i ἄνδρες zostały potraktowane przez poetów jako zbiorowość, podobnie jak to się dzieje w przypadku, wielokrotnie powtarzanego w procesie nauki języka greckiego, sformułowania τὰ ζῶα τρέχει.

Omawiane w *scholion* miejsce w *Persach* Ajschylosa sprawia trudności wielu filologom. Prickard w swoim wydaniu, jak większość edytorów, przyjmuje lekcję στεῦνται. Opatruje ją jednak komentarzem: „There are traces of an old reading στεῦται, explained by the Scholiast as an instance of the «Schema Pindaricum», more probably due to the fact that the singular forms alone of his verb are found in Homer”¹³.

O „Schema Pindaricum” wspomina także Broadhead¹⁴ oraz Paley¹⁵, który w swoim wydaniu tragedii Ajschylosa utrzymał lekcję στεῦται. W komentarzu Garviego natomiast forma στεῦται została określona mianem *lectio difficilior*¹⁶.

Cytaty o treści językoznawczej

W kolejnym ze scholiów został wytłumaczony użyty przez Ajschylosa niegrecki termin βάλῃν lub βαλλῇν¹⁷. Scholiasta odsyła czytelnika do pism Eufo-

¹² Numer fragmentu za wydaniem: *Pindari Carmina cum fragmentis*, ed. B. Snell, apud Basilium Blackwell, B. G. Teubner, Lipsiae 1953.

¹³ ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΠΕΡΣΑΙ. *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with introduction, notes, and a map, by A. O. Prickard, MacMillan and Co., London 1907, komentarz do wersu 49.

¹⁴ *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with an introduction, critical notes and commentary by H. D. Broadhead, Cambridge University Press, Cambridge 1960, s. 45.

¹⁵ *The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley, Whittaker and co. Ave Maria Lane; George Bell, Fleet Street, London 1855, komentarz do wersu 49.

¹⁶ Aeschylus, *Persae*, ed. with introduction and commentary by A. F. Garvie, Oxford University Press, Oxford 2009, komentarz do wersu 49.

¹⁷ Termin βαλ(λ)ῃν został szerzej omówiony w części dotyczącej charakterystyki języka Ajschylosa (IV.4.2.1. Uwagi filologiczne).

riona z Chalkis (III wiek p.n.e.), hellenistycznego poety i gramatyka, który, jak można wnioskować z tekstu *scholion*, również posługiwał się tym terminem.

A (663) βαλὴν (W.T. – βαλήν | W.S. – βαλλήν) **βαλλήνα τὸν βασιλέα. Εὐφορίων¹⁸ δὲ Θουρίων φησὶ τὴν διάλεκτον** – *władcę* (βαλλήν) *] władającego* (βαλλήνα), czyli króla (βασιλέα). Euforion (mówi, że słowo pochodzi – K.Ch.) z dialektu mieszkańców Turioj.

Cytaty o treści historyczno-geograficznej

Scholiasta medycejski w komentarzach do *Persów* zamieścił także cytaty z pism historyczno-geograficznych. Funkcją tych odwołań jest potwierdzenie lub rozwinięcie informacji, o których wspomina Ajschylos w tekście tragedii. Doskonały przykład stanowią cytaty z Herodota (c. 485 – c. 425) oraz Hellanikosa z Mityleny (c. 485 – c. 400). Scholiasta korzysta z utworów tych pisarzy nie cytując fragmentów ich tekstów, a jedynie przywołując zawarte w nich treści.

Ἀτοσσα, θυγάτηρ Κύρου, γυνὴ Δαρείου, μήτηρ Ξέρξου κατὰ Ἡρόδοτον (III, 68) – według Herodota, córka Cyrusa, żona Dariusza, matka Kserksesa (III, 88, 8 *et sqq.*; III, 133, 2 *et sqq.*; VII, 2, 12 *et sqq.*, *et alia*)¹⁹.

(466) ἔδραν (...) εὐαγῆ] **καθαράν, κεχωρισμένην· ἢ ἀυγάζοντα καὶ ὀρῶντα. λέγει δὲ τὸ ἀντικρὺ Σαλαμῖνος ὄρος τὸν Αἰγάλεων, ὥς φησιν Ἡρόδοτος** (VIII, 90) – *miejsce obserwacji* (...) *dogodne*] otwarte, wydzielone; albo pozwalające patrzeć i obserwować. Chodzi o Ajgaleos, pasmo górskie naprzeciw Salaminy, jak mówi Herodot.

(719) τίς δ' ἐμὼν ἐκέϊσε παίδων] **Ἡρόδοτος** (VII, 2) **ζ' φησὶ Δαρείου παῖδας εἶναι, Ἑλλάνικος²⁰ δὲ ἰα'** – *któryż to z mych synów* (przeł. S.S.)] Herodot mówi, że Dariusz miał 7 dzieci, a Hellanikos, że (miał ich – K.Ch.) 11.

(769) Κῦρος, εὐδαίμων ἀνὴρ] **Κῦρος πρῶτος προσεκτίησατο Πέρσαις τὴν ἀρχὴν Μήδων ἀφελόμενος. Κύρου υἱὸς Καμβύσης, ἀδελφοὶ δὲ κατὰ Ἑλλάνικον Μάραφισ, Μέρφισ** – *Kir, władca szczęsny* (przeł. S.S.)] Cyrus jako pierwszy zabrał władzę Medom i oddał ją Persom. Synem Cyrusa był Kambyzes, a braćmi, według Hellanikosa, Marafis (i – K.Ch.) Merfis.

¹⁸ Zachowane fragmenty Euforiona można znaleźć w pracy: *Collectanea Alexandrina*, ed. J. Powell, Clarendon Press, Oxford 1925.

¹⁹ Miejsca z *Dziejów* Herodota podaję za wydaniem: Hérodote, *Histoires*, ed. P.-E. Le-grand, vol. 1–9, Les Belles Lettres, Paris 1970–1983.

²⁰ Z pism Hellanikosa zachowały się jedynie fragmenty, które zostały wydane w pracy: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Müllerus, vol. 4.

Podobną funkcję pełni odwołanie do Iona z Chios (V wiek p.n.e.), poety tragicznego i lirycznego, a także autora dzieł prozatorskich. W komentarzu do wersu 431 scholiasta wspomina jego utwór zatytułowany *Epidemiai*, który zawierał krytykę działań politycznych Peryklesa i Themistoklesa.

(431) εὔ γὰρ τόδ' ἴσθι, μηδ' αὖ ἡμέρᾳ μιᾷ πλῆθος τοσούτ' ἀριθμὸν ἀνθρώπων θανεῖν] Ἴων ἐν ταῖς Ἐπιδημίαις παρῆναι Αἰσχύλον ἐν τοῖς Σαλαμινιακοῖς φησι²¹ – Wiedz, iż nigdy, zaiste, w jednym dniu tak wielkie, / tak niezliczone mnóstwo nie zginęło ludu (przeł. S.S.)] Ion mówi w *Epidemiach*, że Ajschylos uczestniczył w wydarzeniach salamińskich.

W *scholion* do wersu 303 znajduje się uwaga natury geograficznej. Komentator, wyjaśniając użytą przez Ajschylosa nazwę „Sylenije”, powołuje się w nim na VI księgę dzieła nieznanego bliżej Timoksenesa²².

(303) Σιληνιῶν] Σιληνίαί αἰγιαλὸς Σαλαμῖνος τῆς λεγομένης Τροπαίου ἄκρας, ὡς Τιμόξενος ἐν τῷ 5' περὶ λιμένων – Sylenij] Sylenije to (fragment – K.Ch.) wybrzeża Salaminy nazywanego (też – K.Ch.) Przylądkiem Tropajskim, tak jak (mówi – K.Ch.) Timoksenos w VI księdze dotyczącej portów.

Cytaty o treści etnologiczno-mitologicznej

Ostatnie dwa *scholia*, w których komentator powołuje się na innych autorów greckich, zawierają informacje etnologiczno-mitologiczne. W komentarzu do wersu 185 scholiasta cytuje fragment dzieła logografa Androna z Halikarnasu (IV wiek p.n.e.), w którym została omówiona genealogia krajów i kontynentów.

(185) κασιγνήτα γένους / ταῦτοῦ· πάτρην δ' ἔναιον ἢ μὲν Ἑλλάδα / κλήρω λαχοῦσα γαῖαν, ἢ δὲ βάρβαρον] Ἄνδρων ὁ Ἀλικαρνασεύς φησι· Ὠκεανὸς δὲ γήμας Πομφολύγην καὶ Παρθενόπην ἴσχει ἐκ μὲν Παρθενόπης Εὐρώπην καὶ Θράκην, ἐκ δὲ Πομφολύγης Ἀσίαν καὶ Λιβύην ἅψ' ὧν τὰς ἡπείρους ὀνομασθῆναι συμβέβηκεν' – dwie z jednego gniazda / siostrzyce; na mieszkanie przeznaczyły losy / jednej ziemię helleńską, drugiej kraj barbarów (przeł. S.S.)] Andron z Halikarnasu mówi: „Ocean poślubiwszy Pomfolygę i Parthenopę, z Parthenopą spłodził Europę i Trację, a z Pomfolygą Azję i Libię; od nich wzięły nazwy lądy”.

²¹ Zachowane fragmenty Iona można znaleźć w pracy: *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, ed. B. Snell, vol. 1, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1971.

²² Jedyny znany twórca o imieniu Timoksenos to przedstawiciel komedii nowej z III wieku p.n.e. Podanie przez scholiastę numeru księgi oraz określenie jej tematyki sugerują jednak, że w tym przypadku musiało chodzić o autora dzieła historyczno-geograficznego, który nosił to samo imię co komediopisarz.

W komentarzu do wersu 914 scholiasta korzysta z dzieła Kallistratosa Domijusza (I wiek p.n.e.), twórcy lokalnych historii Heraklei Pontyjskiej i Samotraki. Cytat z utworu historyka poszerza informacje na temat zwyczajów ludu Mariandynów, o których wspomina w tekście *Persów* Ajschylos²³.

A (914) Μαριανδυνοῦ θρηνητῆρος] Καλλίστρατος ἐν δευτέρῳ περὶ Ἡρακλείας²⁴ Τιτυοῦ τρεῖς (δύο K.Ch., *Scholia A*) παῖδας εἶναι, Πριόλαν Μαριανδυνὸν μόνον κυνηγετοῦντα ἀπολέσθαι, καὶ μέχρι νῦν Μαριανδυνὸς ἀκμῇ θέρους θρηνεῖν αὐτόν. τὸν δὲ Μαριανδυνὸν αὐξῆσαι μάλιστα τὴν θρηνητικὴν αὐλωδίαν καὶ διδάξαι Ὑαγνιν τὸν Μαρσίου πατέρα. καὶ αὐλοὶ δὲ τινὲς εἰσι Μαριανδυνοὶ ἐπιτηδειότητα ἔχοντες εἰς τὰς θρηνηδίας. καὶ τὸ περιφερόμενον ὁ αὐλεῖ Μαριανδυνοῖς καλάμοις κρούων Ἰαστί – *marandyńskiej płaczki*] Kallistratos w II księdze, która dotyczy Heraklei (pisze – K.Ch.), że Tityos miał dwoje dzieci: Priolasa (oraz – K.Ch.) Mariandynosa, który zginął polując samotnie, i którego aż do dzisiaj Mariandynowie oplakują w pełni lata. Najbardziej zaś opiewała Mariandynosa płaczliwa aulodia i opowiadała o Hyagnisie, ojcu Marsjasza. Są też pewne aulosy (αὐλοὶ) (nazywane – K.Ch.) mariandyńskimi, odpowiednie do (wykonywania – K.Ch.) trenodii. Istnieje też powiedzenie: „gra na mariandyńskich aulosach (καλάμοις), wybijając joński rytm”.

Dwóch ostatnich komentarzy, w których scholiasta powołuje się na innego autora, nie można przyporządkować do żadnej z wymienionych powyżej grup.

Pierwsze *scholion* dotyczy wersu 777 i podaje alternatywną wersję imienia Artafrenesa, używaną przez wspomnianego już historyka Hellanikosa. Komentarz ten można właściwie uznać za uwagę natury językowej²⁵.

(777) Ἀρταφρένης] τοῦτον Ἑλλάνικος Δαφέρνην καλεῖ – *Artafrenes*] Hellanikos nazywa go Dafernesem.

Istnieje możliwość, że scholiasta posłużył się cytatem także w *scholion* do wersu 1, trudność sprawia jednak znalezienie źródła pochodzenia ewentualnego cytatu. Można przypuszczać, że w komentarzu został przywołany niezachowany do dzisiaj tekst innego scholiasty, który proponuje odmienną interpretację omawianego wersu *Persów*.

²³ Szerszy komentarz na temat informacji zawartych w *scholion* do wersu 914 znajduje się w części książki dotyczącej komentarzy o treści mitologiczno-religijno-etnologicznej (IV.4.2.2. Uwagi niefilologiczne).

²⁴ Zachowane fragmenty Kallistratosa można znaleźć w pracy: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Müllerus, vol. 4.

²⁵ Zob. przyp. 13 w części poświęconej scholion o treści filologicznej (IV.4.2.1. Uwagi filologiczne).

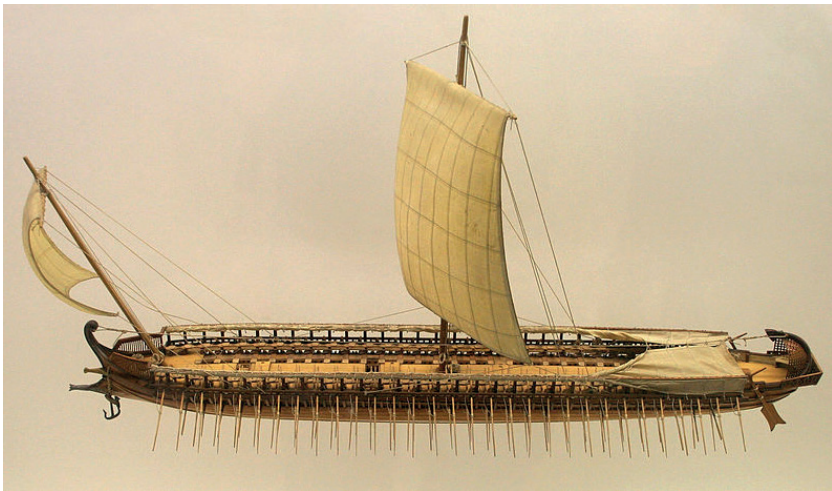
(1) **τάδε μὲν Περσῶν** [τάδε μὲν Περσῶν τῶν οἰχομένων / Ἑλλάδ’ ἐς αἶαν πιστὰ καλεῖται]· **οἱ ὑπομνηματισάμενοί φασιν ὅτι ἑαυτοὺς λέγουσιν πιστώματα Περσῶν οἱ κατὰ τὸν χορόν. ἀγνοοῦσι δὲ ὅτι πόλις ἐστὶ Περσικὴ Πίστειρα, ἣν συγκόψας Πίστα ἔφη. οἱ δὲ ἄλλως ὑπομνηματισάμενοί φασιν· ἡμεῖς ἐσμεν οἱ πιστοὶ χρηματοφύλακες Περσῶν – oto Persów** [*My u Persów, co zbrojnie w daleki ów kraj, / do Hellady, na bój pociągnęli i trud, / miano Wiernych nosimy* (przeł. S.S.)]: komentatorzy piszą, że członkowie chóru nazywają siebie „poręką” (πιστώματα) Persów. Nie wiedzą jednak, że istnieje perska *polis* Pistejra (Πίστειρα), którą nazywa się też synkopowaną formą „Pista” (Πίστα). Inni komentatorzy natomiast rozumieją to tak: „my jesteśmy wiernymi (πιστοί) strażnikami skarbów Persów”.

44. Przedstawienie Dariusza I na wazie greckiej. Waza znajduje się w Muzeum Archeologicznym w Neapolu, a jej powstanie datuje się na lata 340–320 p.n.e. (August Baumeister, *Denkmäler des klassischen Altertums, zur Erläuterung des Lebens der Griechen und Römer in Religion, Kunst und Sitte*, 1887, Band I, Tafel VI, s. 417–418)

45. Grecka kwadryga. Malowidło autorstwa Lyzippidesa znajdujące się na wazie z końca VI wieku p.n.e.
(Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού, Ateny, Grecja)

46. Model greckiej triery, okrętu używanego podczas bitew morskich w V wieku p.n.e.
(Deutsches Museum, Monachium, Niemcy)

47. Pomnik upamiętniający bitwę pod Salaminą, znajdujący się na wyspie (Grecja)

48. Walka greckiego hoplity i żołnierza perskiego. Malowidło na wazie pochodzącej z V wieku p.n.e.
(Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ateny, Grecja)

49. Rzeźba z V wieku p.n.e. znaleziona w Persepolis (Iran), przedstawiająca prawdopodobnie perską królową (Muzeum Narodowe Iranu, Teheran, Iran)

50. Płaskorzeźba przedstawiająca Dariusza I, znajdujący się na skalnej ścianie w prowincji Kermanshah (Iran). Płaskorzeźba powstała pomiędzy 520 a 518 rokiem p.n.e.

51. Relief z pałacu Dariusza I w Suzie datowany na około 510 rok p.n.e., przedstawiający perskich łuczników (Pergamonmuseum, Berlin, Niemcy)

52. Płaskorzeźba przedstawiająca perskich żołnierzy, pochodząca z pałacu Dariusza I w Persepolis (Iran)

53. Trzej Magowie (czyli trzej królowie lub trzech mędrców): Baltazar, Melchior i Kacper w charakterystycznych perskich strojach z wzorzystymi spodniami. Mozaika z VI wieku znajdująca się w bazylice Sant'Apollinare Nuovo w Rawennie (Włochy)

UWAGI KOŃCOWE

Chętnie bym zastąpił Syzyfa i pchał kamień pod górę tylko po to, żeby za każdym razem kiedy stoczy się w dół, dawano mi linijkę z Ajschylosa.

Tom Stoppard, *Wynalazek miłości*¹

Scholia Medicea in Aeschyli „Persas” zawierają 475 uwag², w tym 66, które scholiasta opatrzył *lemmata*. W zbiorze znajdują się komentarze różnorodne zarówno pod względem formy, jak i treści. Niektóre *scholia* zostały zapisane jako jednowyrazowe glossy i zawierają jedynie synonim *lemma*, inne zaś mają formę rozbudowanych opisów, w których przywołano informacje z wielu dziedzin wiedzy.

Pomimo różnorodności tematycznej scholiów i tego, że właściwie każdy aspekt komentowanego dzieła stawał się przedmiotem zainteresowania scholiastów, można wyróżnić dwa elementy, które determinują zawartość przedstawianych informacji. Pierwszym z nich jest treść komentowanego tekstu, co potwierdza obecność w *scholia Medicea in „Persas”* dużej liczby uwag dotyczących właśnie Persji i Persów. Drugi element stanowi forma literacka utworu, czego przykładem są omówione w rozdziale IV *scholia* dotyczące poetyki tragedii oraz języka dramatu.

Zbiór komentarzy medycejskich zawiera uwagi ułatwiające lekturę tragedii, ale przynosi także informacje przydatne badaczom z różnych dziedzin nauki, mniej zainteresowanych samym utworem. W komentarzach bowiem mieszczą się nie tylko treści przydatne filologom zajmującym się historią i teorią literatury (np. *sch.* 65, 181) lub językoznawstwem (np. *sch.* 420); wiele cennych uwag znajduje w scholiach także przedstawiciele nauk pomocniczych filologii klasycznej, między innymi historycy (np. *sch.* 769), archeolodzy (np. *sch.* 666), religioznawcy (np. *sch.* 628) oraz etnologowie i antropolodzy (np. *sch.* 39, 1020).

¹ T. Stoppard, *Wynalazek miłości*, [w:] idem, *Arkadia. Wynalazek miłości*, przeł. J. Limon, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1998, s. 140.

² Podana liczba scholiów medycejskich do *Persów* uwzględnia jedynie komentarze przedstawione w rozdziale III książki. Pominięte zostały uwagi omówione w podrozdziale IV.1. *Scholia* budzące wątpliwości. Przedstawionych tam komentarzy nie udało się jednoznacznie zinterpretować, ze względu na niemożność ich odczytania z kart kodeksu M lub ze względu na błędy, które zawierają.

Uważna lektura komentarzy pozwala dojść do wniosku, że jest to gatunek właściwie bez żadnych ograniczeń tematycznych. O ile bowiem niektóre *scholia* całkowicie koncentrują się na komentowanym tekście i poszerzają wiedzę przydatną do lepszego zrozumienia sensu utworu (np. *scholia* wyjaśniające znaczenie terminów użytych przez Ajschylosa [sch. 7]), o tyle inne odchodzą tematycznie od samego tekstu dramatu. Niektóre uwagi przynoszą wiadomości dotyczące realiów opisywanych w sztuce zdarzeń (np. zawierają informacje historyczne, niezwiązane z fabułą tragedii [sch. 6]), inne natomiast przedstawiają treści dość luźno łączące się z komentowanym tekstem.

Wyjątkowo interesującym aspektem lektury scholiów jest możliwość poznania myśli starożytnych i średniowiecznych badaczy oraz ich sposobu lektury, rozumienia tekstu, nasuwających się im przy jego czytaniu skojarzeń i znajdowania przez nich odwołań literackich (np. sch. 41). Analizując komentarze można także trafić na wyjątkowo cenne uwagi, które dają okazję poznania osobistych refleksji scholiasty lub panujących w jego czasach przekonań. Przykładem tego rodzaju komentarza jest ostatnie zdanie *scholion* B 112, w którym autor interpretuje myśli Ajschylosa i Homera:

B (112) **μελαγχίτων** [ταῦτά μοι μελαγχίτων / φρὴν ἀμύσσεται φόβῳ] **πενθήρης ἢ ἀμφιμέλαινα ἔστι δὲ παρὰ τὸ ‘σὺ δ’ ἐνδοθὶ θυμὸν ἀμύξεις’** (Hom. A 243). **τὰ γὰρ τοῦ σώματος πάθη δοκοῦμεν καὶ τὴν ψυχὴν πάσχειν** – *odziane w czerń [dlatego moje odziane w czerń serce jest rozdzierane strachem]*: *zasmucone lub mroczne*. Ma to związek ze słowami: „ty wewnątrz zranisz me serce”. Sądzimy bowiem, że cierpienia ciała odczuwa także i dusza.

Poza tym, że *scholia* prezentują dużą wartość merytoryczną, stanowią także wyjątkowo ciekawy przedmiot badań, między innymi dlatego, że jako gatunek nie mają właściwie kontynuacji. Najbliższe formie starożytnych komentarzy są przypisy, stanowiące nieodzowną część prac naukowych, oraz didaskalia w tekstach dramatycznych. Za kontynuację badań scholiastów na poziomie treści można jednak uznać wszystkie te gatunki literackie, w których prezentuje się badania hermeneutyczne. Następcom zbiorów komentarzy mogą więc być wszelkie prace analityczne, interpretacyjne i krytyczne, dotyczące tekstu literackiego. Nie można również zapomnieć o leksykonach, których początek często sięga zapisanych w komentarzach gloss.

Scholia stanowią niezwykle interesujący gatunek literacki pod względem formy i treści, ale jednocześnie są wyjątkowo trudne w lekturze. Problemem często jest znalezienie odpowiedniego *lemma*, a także wytłumaczenie zasadności oraz celowości niektórych komentarzy. Niekiedy żadna z możliwych interpretacji nie przynosi w pełni satysfakcjonującego wyjaśnienia, a pozwala jedynie na postawienie pytań. Analizy niektórych scholiów nie można dokonać bez wcześniejszej pracy krytycznej, a specyficzny sposób formułowania uwag wymaga od filologa, nawet świetnie władającego językami klasycznymi, dodatkowego przygotowania.

Pragnę także zaznaczyć, że pobocznym celem mojej pracy jest zwrócenie uwagi na doniosłość i trud pracy edytora naukowego. Z tego właśnie powodu część rozdziału IV zawiera prezentację odedytorskich uwag Oskara Dähnhardta (1870–1915), autora wydania krytycznego scholiów do *Persów* Ajschylosa wykorzystanego w książce. Lektura tej części daje wyobrażenie o procesie analizy i kolacji rękopisów, jakiej musiał dokonać badacz.

Współcześnie, kiedy właściwie nie odnajduje się już nowych manuskryptów, wydawanie nowych edycji tekstów starożytnych jest rzadkością. Wielu badaczy antyku, którzy zajmują się zagadnieniami filozofii, historii czy kultury, nie zdaje sobie sprawy, jakie wyzwania stawia przed edytorem sporządzenie krytycznego wydania tekstu. Ogrom pracy, jaką musi on włożyć w przygotowanie do druku greckiego lub łacińskiego utworu, a także zdolności językowe i analityczne, jakie musi posiadać, nie budzą uznania i szacunku, na który zasługują.

Edycja Dähnhardta jest świetnie przygotowana, zawiera, co już zostało wspomniane, teksty wszystkich ocalałych zbiorów scholiów do *Persów*, co pozwala na równoczesną lekturę komentarzy pochodzących z różnych źródeł. Niniejsza monografia przedstawia jedynie zbiór medycejski, najstarszy z zachowanych. Trafne podsumowanie pracy z tym zbiorem sformułował Johannes Oberdickius: „Ten, kto zajmuje się naprawą utworów Ajschylosa, powinien z największą starannością zbadać *scholia*, bo ta praca przynosi najwięcej korzyści. Lecz im wspanialsze są owoce, które otrzymujemy, tym bardziej boli, że *scholia*, które znajdują się w Kodeksie Medycejskim, ani nie zostały spisane starannie, ani nie są wolne od błędów”³.

Mam nadzieję, że dokonany przez mnie przekład i opracowanie pełnego zbioru komentarzy pozwoli czytelnikom zrozumieć specyfikę scholiów i docenić ich bogactwo. Życzyłabym sobie również, aby moja praca okazała się przydatna w dalszych badaniach nad samymi scholiami, a także nad tekstami Ajschylosa.

³ „Diligentissime ei qui in emendandis Aeschyli fabulis versatur perscrutanda sunt scholia, cum hic labor maximo cum incremento restituatur. Sed quo lautiores sunt fructus quos ex iis percipimus, eo magis dolendum quod neque accurate neque emendate ex codice Mediceo perscripta sunt quae ubi inveniuntur scholia” (J. Oberdickius, *De stasimo primo „Septem contra Thebas”*, Achtundfünfzigster Jahresbericht, Münster 1878, s. 12 [cyt. za: F. A. Paley, *Commentarius in scholia Aeschyli Medicea*, Kessinger Publishing, Whitefish, MT 1878, s. 3]). Przekład własny.

BIBLIOGRAFIA

Wydania tekstów greckich i łacińskich

- [Aeschylus] ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΠΕΡΣΑΙ. *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with introd., notes, and a map, by A. O. Prickard, MacMillan and Co., London 1907.
- [Aeschylus] *The „Oresteia” of Aeschylus*, ed. G. Thomson, vol. 1, Adolf M. Hakkert-Publisher, Prague 1966.
- [Aeschylus] *The „Persae” of Aeschylus*, ed. with an introd., critical notes and commentary by H. D. Broadhead, Cambridge University Press, Cambridge 1960.
- [Aeschylus] *Les Perses*, ed., introd. et commentaire par un groupe de Normaliens sous la direction de J. de Romilly, Presses Universitaires de France, Paris 1974.
- [Aeschylus] *The Tragedies of Aeschylus*, re-edited with an English commentary by F. A. Paley, Whittaker and co. Ave Maria Lane; George Bell, Fleet Street, London 1855.
- [Aeschylus] ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ ΔΕΣΜΩΤΗΣ, ΕΠΙΤΑ ΕΠΙ ΘΗΒΑΙΣ, ΠΕΡΣΑΙ, ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ, ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ, ΙΚΕΤΙΔΗΣ, ex officina A. Turnebi, Typis Regiis, Parisiis 1552.
- [Aeschylus] ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ Ζ. *Aeschyli tragoediae VII quae cum omnes multo quam antea castigatiores eduntur, tum vero una, quae mutila et decurtata prius erat, integrat nunc profertur, scholia in easdem, plurimis in locis locupletata, et in pene infinitis emendata*, P. Victorii cura et diligentia, ex officina H. Stephani, Parisiis 1557.
- [Aeschylus] ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ ΕΖ. ΠΡΟΜΗΘΕΥΣ ΔΕΣΜΩΤΗΣ, ΕΠΙΤΑ ΕΠΙ ΘΗΒΑΙΣ, ΠΕΡΣΑΙ, ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ, ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ, ΙΚΕΤΙΔΗΣ. *Aeschyli tragoediae sex*, ed. princeps, ed. Fr. d'Asola, vol. 1–8, in aedibus Aldi et Andreae soceri, Venetiis 1518.
- [Aeschylus] ΑΙΣΧΥΛΟΥ ΤΡΑΓΩΔΙΑΙ ΕΠΤΑ. *Aeschyli Tragoediae septem: cum scholiis Graecis omnibus; deperditorum dramatum fragmentis, versione et commentario Th. Stanleii*, typis J. Flesher, Londini 1663.
- Aeschyli „Agamemnon”*, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium adjecit Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1818.
- Aeschyli „Choephoroe”*, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium adjecit Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1824.
- Aeschyli „Persae”*, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium adjecit Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1814.
- Aeschyli „Persae” cum scholiis Mediceis in usum praelectionum*, ed. A. Meineke, In libraria Fr. Nicolai, Berolini 1853.
- Aeschyli „Prometheus Vincetus”*, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium adjecit Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1819.

- Aeschyli „Septem contra Thebas”, ad fidem MSS. emendavit, notas et glossarium adjecit* Car. Jac. Blomfield, Collegia ss. Trinitatis apud Cantabrigienses Nuper Socius, Cantabrigiae 1812.
- Aeschyli collationem cum optimo codice Laurentiano Mediceo Bibliothecae in gratiam docti viri P. Nehidam confecit mense Octobri A. S. 1715, A. M. Salvinus Graecarum litterarum publicus, in academia Florentina professor, Florentiae 1715.*
- Aeschyli fabulae cum lectionibus et scholiis codicis Medicei et in „Agamemnonem” codici Florentini ab H. Vitelli denuo collatis, ed. N. Wecklein, S. Calgaty, Berolini 1885.*
- Aeschyli septem quae supersunt tragoediae, ed. D. Page, E Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1972.*
- Aeschyli septem quae supersunt tragoediae, recens. G. Murray litterarum Graecarum in Universitatis Oxoniensi Professor emeritus, accedunt tetralogiarum ad has fabulas pertinentium fragmenta elegiae, poetae vita, operum catalogus Suidae et marmoris parii testimonia, ed. altera, ex Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1955.*
- Aeschyli tragoediae, ed. A. Kirchhoff, Weidmann, Berolini 1880.*
- Aeschyli tragoediae, ed. H. Weil, B. G. Teubner, Lipsiae 1884.*
- Aeschyli tragoediae, ed. U. von Wilamowitz-Moellendorff, Weidmannos, Berolini 1914.*
- Aeschyli tragoediae, recens. G. Hermannus, vol. 1–2, apud Weidmannos, Lipsiae 1852.*
- Aeschyli Tragoediae, recognovit et praefatus est G. Dindorfius, editio quinta correctior, B. G. Teubner, Lipsiae 1870.*
- Aeschyli Tragoediae cum incerti poetae „Prometheo”, ed. M. L. West, B. G. Teubner, Stuttgartiae MCMXC.*
- Aeschyli tragœdiae quae supersunt, deperditarum fabularum fragmenta et scholia Graeca, ex editione Th. Stanleii, cum versione Latina ab ipso emendata et commentario longe quam antea fuit auctiori. Accedunt variae lectiones et notae vv. dd. quibus suas passim intertextuit S. Butler, vol. 1–8, Typis ac sumptibus academicis, Cantabrigiae 1809–1816.*
- Aeschyli tragoediae quae supersunt, et deperditarum fragmenta, recens. Chr. Godof. Schütz (vel Aeschyli tragoediae quae supersunt, ac deperditarum fragmenta, recens., varietate lectionis et commentario perpetuo illustravit, Scholia graeca, Apparatum historicum et Lexicon Aeschyleum adiecit Chr. Godof. Schütz.), vol. 1–3, Gebauer, Halae 1782–1797.*
- Aeschyli tragoediae septem a Fr. Robortello Vtinensi nunc primum ex manuscriptis libris ab infinitis erris expurgatae, ac suis metris restituta, apud Gualterium Scottum, Venetiis 1752.*
- Aeschyli Tragoediae superstites et deperditarum fragmenta ex recensione G. Dindorfii, vol. 1–3, Oxford University Press, Oxonii 1851.*
- Aeschyli tragoediae superstites, Graeca in eas scholia, et deperditarum fragmenta; cum versione Latina et commentario Th. Stanleii; et notis F. Robortelli, A. Turnebi, H. Stephani, et G. Canteri; curante J. C. de Pauw, cujus notae accedunt, Comitum apud Petrum Gusse, filium et socios, Hagae 1745.*
- Aeschyli tragoediae VII in quibus praeter infinita menda sublata, carminum omnium ratio hactenus ignorata, nunc primum proditur opera G. Canteri, ex officina Ch. Plantini, ed. G. Canterus, Architypographi Regij, Antverpiae 1580.*
- Aeschylus’ „Perser”, griechisch mit metrischer Übersetzung und prüfenden und erklärenden Anmerkungen von J. A. Hartung, Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig 1853.*

- Aeschylus, *Persae*, ed. with introd. and commentary by A. F. Garvie, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Aeschylus, with an English translation by H. W. Smyth, Ph.D., professor (emeritus) of Greek literature in Harvard University, vol. 1–2, London (William Heinemann LTD) – Cambridge, Massachusetts (Harvard University Press) MCMLVI.
- [Apollonius] *The „Argonautica” of Apollonius Rhodius*, edd. R. Merkel, E. Ph. Colroge, George Bell, London 1889.
- Aristotelis „*De arte poetica*”, recens. G. Christ, ed. stereotypa, B. G. Teubner, Lipsiae MCMXIII.
- Äschylos, *Perser*, erklärt von W. S. Teuffel, dritte auflage bearbeitet von N. Wecklein, B. G. Teubner, Leipzig 1886.
- Ausonius Decimus Magnus, *Ausonius with an English Translation*, transl. H. G. Evelyn-White, W. Heinemann, London 1919.
- Clemens Alexandrinus, *Fragmenta*, edd. O. Stählin, L. Früchtel and U. Treu, vol. 3, 2nd ed., Akademie-Verlag, Berlin 1970.
- Collectanea Alexandrina*, ed. J. U. Powell, Clarendon Press, Oxford 1925.
- Corpus medicorum Graecorum*, ed. E. Wenkebach, vol. 5.10.2.1, B. G. Teubner, Lipsiae 1936.
- Demetrius Triclinius, *In Aeschyli „Persas” Scholia*, ed. L. M. Positano, Libreria scientifica editrice, Napoli 1948.
- Eschyle, *Les Perses*, texte trad., commenté par L. Roussel, Montpellier 1960.
- Euripidis *Fabulae*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit G. Murray, vol. 2, Clarendon Press, Oxford 1913.
- Euripidis *fabulae*, vol. 2: *Iphigenia Taurica*, ed. J. Diggle, Clarendon Press, Oxford 1981.
- Fragmenta Historicorum Graecorum*, ed. C. Müllerus, vol. 3–4, Ambrosio Firmin Didot, Parisiis MDCCCXLIX–MDCCCLI.
- Gellius Aulus, *Noctes Attices*, ed. P. K. Marshall, Oxford University Press, Oxford 1968.
- Guen Brigitte Le, *Les associations de technites dionysiaques à l’époque hellénistique*, ed. B. Le Guen, vol. 1–2, ADRA, Nancy 2001.
- Hérodote, *Histoires*, ed. P.-E. Legrand, vol. 1–9, Les Belles Lettres, Paris 1970–1983.
- Hesychii Alexandrini lexicon*, ed. K. Latte, vol. 1–2, Munksgaard, Copenhagen 1953–1966; ed. M. Schmidt, vol. 3–4 (repr.), Adolf M. Hakkert-Publisher, Amsterdam 1965.
- Homeri „*Ilias*”, ed. T. W. Allen, vol. 2–3, Clarendon Press, Oxford 1931.
- Homeri „*Odyssea*”, recogn. P. von der Muehl, editio stereotypa ed. tertia, B. G. Teubner, Stuttgartiae MXMLXXXIV.
- Iambi et elegi Graeci*, ed. M. L. West, vol. 2, Clarendon Press, Oxford 1972.
- L’Eschilo Laurenziano*, facsimile pubblicato da E. Rostagno sotto gli auspice del ministero dell’ Istruzione pubblica, dalla Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze 1896.
- Lehnert Georg H. (ed.), *De scholiis ad Homerum rhetoricis*, B. G. Teubner, Lipsiae 1896.
- Pindari *Carmina cum fragmentis*, ed. B. Snell, apud Basilium Blackwell, B. G. Teubner, Lipsiae 1953.
- Plutarchi „*Moralia*”, ed. K. Ziegler, vol. 6.3, 3rd ed., B. G. Teubner, Leipzig 1966.
- Plutarchi „*Vitae decem oratorum*”, recogn. annotationem criticam et commentarios adidit A. Westermann, accedit de auctore et auctoritate vitarum decem oratorum commentatio, sumptum fecit Libreria Theod. Beckeri, Quedlinburgi et Lipsiae 1833.

- Poetarum Lesbiorum Fragmenta*, ed. E. Lobel and D. L. Page, Clarendon Press, Oxford 1955.
- [Scholia] *The Older Scholia on the „Prometheus Bound”*, ed. J. Herington, Brill, Leiden 1972.
- [Scholia] *The Older Scholia to Aeschylus „Persae”*, ed. Ch. J. Zabrowski, Fordham University, New York 1984.
- Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia*, ed. O. L. Smith, vol. 1–2, B. G. Teubner, Lipsiae 1976–1982.
- Scholia in Aeschyli „Persae”*, recens., apparatu critico instruxit, cum praefatione de archetypo codicum Aeschyli scripta ed. O. Dähnhardt, B. G. Teubner, Lipsiae 1894.
- Scholia in Aeschyli „Septem adversus Thebas”*, ed. G. Morochó Gayo, Universidad de León, León 1989.
- Scholia in Aeschyli tragoedias omnes ex vetustissimis libris manuscriptis collecta atque in hoc corpus redacta a Fr. Robortello Vtinensi*, ex officina Erasmiana Vincentii Valgristi, Venetiis 1552.
- Scholia in Aratum vetera. De Pleiadibus [excerptum]*, ed. J. Martin, B. G. Teubner, Stuttgart 1974.
- Scholia in Sophoclis tragoedias septem e codice MS. Laurentiano descripsit P. Elmsley*, Oxford University Press, Oxonii 1825.
- Scholia in Sophoclis tragoedias vetera: e codice Laurentiano denuo collato edidit commentario critico instruxit indices adiecit P. N. Papageorgius*, B. G. Teubner, Lipsiae 1888.
- Sophoclis Tragoediae*, vol. 1: *Antigone*, recens. et brevis notis instruxit Car. Gottlob Aug. Erfurt, apud E. Fleischerum, Lipsiae 1830.
- Tragicorum Graecorum Fragmenta*, ed. B. Snell, vol. 1, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1971.
- Traversarii Ambrosii Generalis Camaldulensium aliorumque ad ipsum et ad alio eodem Ambrogio Latinae Epistolae in libros XXV*, ed. L. Mehus, vol. 1–2, Cesareo, Florentiae 1759.
- Tzetzēs Joannes, *Scholia in Aristophanem. Prolegomena de commedia. Scholia in „Acharnenses”, „Equites”, „Nubes”*, ed. W. J. W. Koster, vol. 1, Bouma, Groningen 1975.
- Xenophontis opera omnia*, ed. E. C. Marchant, vol. 1–3, Clarendon Press, Oxford 1904 [repr. 1961].

Przekłady tekstów greckich i łacińskich

- Ajschylos, *Persowie*, przeł. K. Kaszewski, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył S. Witkowski, Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, Kraków 1922.
- Ajschylos, *Tragedie*, przeł. i oprac. S. Srebrny, Homini, Kraków 2005.
- Ajschylos, *Tragedie*, vol. 1, przeł. R. R. Chodkowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2015.
- Arystoteles, *Poetyka*, przeł. i oprac. H. Podbielski, Ossolineum, Wrocław–Kraków 1983.
- Eschilo, *I Persiani*, introd. commento e analisi metrica di F. M. Pontani, Bonacci, Roma 1951.
- Eschilo, *Le tragedie*, trad., introduzioni e commentato a cura di M. Centanni, Arnoldo Mondadori editore, Milano 2003.
- Eschyle, *Les Perses*, texte traduit, commenté par L. Roussel, Montpellier 1960.
- Eurypides, *Tragedie*, przeł., wstępem i przypisami opatrzył J. Łanowski, Prószyński i S-ka, t. 2, Warszawa 2006.

- Herodot, *Dzieje*, z jęz. gr. przeł. i oprac. S. Hammer, Czytelnik, Warszawa 2008.
- Herondas, *Mimy*, przeł., opatrzyła wstępem i komentarzem J. Ławińska-Tyszkowska, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1988.
- Homer, *Iliada*, przeł. oraz opatrzył wstępem i słowniczkiem imion własnych I. Wieniewski, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1986.
- Homer, *Odyseja*, przeł. J. Parandowski, Czytelnik, Warszawa 1967.
- Horacjusz Kwintus Flakkus, *Dzieła wszystkie*, red. O. Jurewicz, t. 2, gawędy; listy; sztuka poetycka, Ossolineum, Wrocław 1988.
- Klemens Aleksandryjski, *Zachęta Greków*, przeł. J. Sołowianiuk, [w:] E. Stanuła (red.), *Apologie*, przeł. M. Szarmach, A. Świderkówna, J. Sołowianiuk; wstępy i oprac. M. Szarmach, J. Sołowianiuk, ATK, Warszawa 1988.
- Ksenofont, *Wyprawa Cyrusa (Anabaza)*, przeł. i przypisami opatrzył A. Rapaport, Ossolineum, Wrocław 2006.
- Mastronarde Donald J., *Euripides Scholia*. An Open-Access Online Edition, 2020, 2023, 2025: <https://www.euripidesscholia.org/> (data dostępu: 14.07.2025).
- Platon, *Dialogi*, przeł. oraz wstępami i objaśnieniami opatrzył W. Witwicki, t. 2, ANTYK, Kęty 2005.
- Pseudo-Plutarch, *O muzyce*, z jęz. grec. przeł., wstępem i komentarzem opatrzyła K. Bartol, „Archiwum Filologiczne” 51, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Sofokles, *Tragedie*, przeł., wstępami i przypisami opatrzył R. R. Chodkowski, t. 1, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2009.
- Stoppard Tom, *Arkadia. Wynalazek miłości*, przeł. J. Limon, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1998.

Encyklopedie, słowniki i gramatyki

- A Greek-English Lexicon*, compiled by H. G. Liddell and R. Scott, revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones, with the assistance of R. McKenzie, and with the cooperation of many scholars, with a revised supplement, tenth edition, Clarendon Press, Oxford 1996.
- A Lexicon to Aeschylus*, containing a critical explanation of the more difficult passages in the seven tragedies by the Rev. W. Linwood, M.A., M.R.A.S. student of Christ church, Oxford, 2nd ed., Taylor and Walton, London 1847.
- Encyclopaedia Iranica* (publikacja internetowa dostępna na stronie: <http://www.iranica-online.org/> [data dostępu: 14.07.2025]).
- Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynadłowski, Ossolineum, Wrocław 1971.
- Griechische grammatik auf der grundelag von K. Brugmanns griechischer grammatik von E. Schwyzer weiland ord. professor an der Universität Berlin*, erster band, allgemeiner teil. Lautlehre wortbildung. Flexion mit 3 karten, davon 2 in Text, dritte, unveränderte Auflage, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München MCMLIX.
- Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, H. Frisk, band I: A–Ko, Carl Winter, Universitätsverlag, Heidelberg 1960.
- Index Aeschylus*, ed. G. Italie, 2nd ed., ed. S. L. Radt, Brill, Leiden 1964.

- Lexicon abbreviaturarum: dizionario di abbreviature latine ed italiane*, ed. A. Cappelli, Hoepli, Milano 1929.
- Lexicon Aeschyleum*, composuit A. Wellauer, vol. 1–2, sumptibus Fr. Chr. Guil. Vogelii, Lipsiae 1830.
- Lexicon Aeschyleum*, W. Dindorf, B. G. Teubner, Lipsiae 1876.
- Lexicon bibliographum sive index editionum et interpretationum scriptorum graecorum tum sacrorum tum profanum*, cura et studio S. F. G. Hoffmann, vol. 1: A–C, sumptibus J. A. G. Weigel, Lipsiae MDCCCXXXII.
- The Music of Ancient Greece. An encyclopaedia* by S. Michaelides, Faber and Faber in association with Faber Music Limited, London 1978.
- Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. 1–4, PWN, Warszawa 1958.
- Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, P. Grimal, hasła przełożyły: M. Bronarska, B. Górka, A. Nikliborc, J. Sachse, O. Szarska, red. J. Łanowski, wyd. II, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990.
- Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Wiedza Powszechna, Warszawa 1982.
- Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 3, Ossolineum, Wrocław 1998.
- Suidae lexicon*, ed. A. Adler, vol. 1–4, B. G. Teubner, Lipsiae 1928–1935.

Opracowania książkowe i artykuły

- Alexiou Margaret, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, revised by D. Yatromanolakis and P. Roilos, Rowman & Littlefield, Oxford 2002.
- Aneziri Sophia, *Die Vereine der dionysischen Techniten im Kontext der hellenistischen Gesellschaft. Untersuchungen zur Geschichte, Organisation und Wirkung der hellenistischen Technitenvereine*, Steiner, Stuttgart 2003.
- Atkins John W. H., *Literary Criticism in Antiquity. A Sketch of Its Development*, vol. 1–2, Cambridge University Press, Cambridge 1934.
- Avalle D'Arco Silvio, *Principi di critica testuale*, Antenore, Padova 1972.
- Babnis Tomasz, *The Image of the Iranian World in the Roman Poetry of the Imperial and Late Antique Ages*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2024.
- Bártl Stanislav, Kostelecký Jiří, *Ďáblova bible. Tajemství největší knihy světa*, Herbia, České Budějovice 2007.
- Bartlett Kenneth R., *The Civilization of the Italian Renaissance*, D. C. Heath and Company, Toronto 1992.
- Basore John W., *The Scholia on Hypokrisis in the Commentary of Donatus*, J. H. Furst Company, Baltimore 1908.
- Beck Bill, *The Ancient Scholia to Homer's „Iliad”. A Translation*, vol. 1: books 1–2, Cambridge University Press, Cambridge 2025.
- Bedell Stanford W., *Aeschylus in His Style, a Study in Language and Personality*, University Press, Dublin 1942.
- Bieńkowska Barbara, *Książka na przestrzeni dziejów*, CEBID, Warszawa 2005.
- Bieńkowska Barbara, Chamerska Halina, *Zarys dziejów książki*, Wydawnictwo Spółdzielcze, Warszawa 1987.

- Borowski Andrzej, *Renesans*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 1992.
- Bowers Fredson, *Bibliography and Textual Criticism*, Clarendon Press, Oxford 1964.
- Bowers Fredson, *Textual and Literary Criticism*, Cambridge University Press, Cambridge 1959.
- Brennan Charles, *On the Manuscripts of Aeschylus*, „American Journal of Philology”, XXII (1893), s. 49–71.
- Browning Robert, *Cesarstwo Bizantyńskie*, przeł. G. Żurek, PIW, Warszawa 1997.
- Bullough Donald A., *The Age of Charlemagne*, Paul Elek Limited, London 1973.
- Cardini Franco, Montesano Marina, *Storia medievale*, Le Monnier, Firenze 2006.
- Caretti Lanfranco, *Filologia e critica*, Ricciardi, Milano–Napoli 1955.
- Cavallo Guglielmo (ed.), *Libri, editori e pubblico nel mondo antico. Guida storica e critica*, Editori Laterza, Roma–Bari 1975.
- Chizińska Katarzyna, „Święci kłamcy”, czyli o działalności technitów w starożytności grecko-rzymskiej, [w:] M. Leyko, K. Wielechowska (red.), *Etos życia – etos sztuki. Wokół legendy o św. Genezjuszu-aktorze*, cz. III, Primum Verbum, Łódź 2012, s. 24–34.
- Chizińska Katarzyna, *Topical Issues in Ancient Greek Scholia and Their Presence in Modern Science*, „Phasis”, 17 (2014), s. 53–63.
- Chizińska Katarzyna, Czerwińska Jadwiga, Budzowska Małgorzata, *Starożytny teatr i dramat w świetle pism scholiastów. Leksykon*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2020.
- Chmielewska-Brzostowska Barbara, *Scholia do Hezjoda. Z dziejów hermeneutyki antycznej*, rozprawa doktorska obroniona w Uniwersytecie Adama Mickiewicza, Poznań 2005.
- Chodkowski Robert R., „Agamemnon” Ajschylosa. *Studium nad strukturą tragedii lirycznej*, Redakcja Wydawnictwa KUL, Lublin 1985.
- Chodkowski Robert R., *Ajschylos i jego tragedie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994.
- Chodkowski Robert R., *Funkcja obrazów scenicznych w tragediach Ajschylosa*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.
- Chodkowski Robert R., *Historia przekazu i krytyki tekstów Ajschylosa*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 42 (1994), z. 3, s. 5–16.
- Chodkowski Robert R., *Żywot Ajschylosa. Wstęp – przekład – komentarz*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 41 (1993), z. 3, s. 57–67.
- Contini Gianfranco, *Breviario di ecdotica*, Ricciardi, Milano–Napoli 1986.
- Cytowska Maria, Rychlewska Ludwika, Szelest Hanna, *Literatura rzymska. Okres archaiczny*, PWN, Warszawa 1996.
- Czerniatowicz Janina, *Książka grecka średniowieczna i renesansowa*, Ossolineum, Wrocław 1976.
- Czerwińska Jadwiga, *Grecka sztuka dramaturgiczna V w. p.n.e. w świetle scholiów*, [w:] J. Czerwińska, K. Chizińska, M. Budzowska (red.), *Metateksty i parateksty teatru i dramatu. Od antyku do współczesności*, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2017.
- Czerwińska Jadwiga, *Scholia – problem przekładu*, „Collectanea Philologica”, 19 (2016), s. 15–26.
- Dahl Svend, *Dzieje książki*, przeł. E. Garbacik, T. Zapiór, H. Deveych; tekst dziejami książki słowiańskiej uzupełnił K. Heintsch; red. B. Kocowski, Ossolineum, Wrocław 1965.

- Dain Alphonse, *Les manuscrits*, Belles Lettres, Paris 1964.
- Dawe Roger D., *Studies on the Text of Sophocles*, vol. 1: *The Manuscripts and the Text*, Brill, Leiden 1973.
- Dawe Roger D., *The Collation and Investigation of the Manuscripts of Aeschylus*, Cambridge University Press, Cambridge 1964.
- Delumeau Jean, *Cywilizacja Odrodzenia*, przeł. E. Bąkowska, PIW, Warszawa 1987.
- Dickey Eleanor, *Ancient Greek Scholarship. A Guide to Finding, Reading, and Understanding Scholia, Commentaries, Lexica and Grammatical Treatises, from Their Beginnings to the Byzantine Period*, An American Philological Association Book, Oxford University Press, New York 2007.
- Diringer David, *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, przeł. W. Hensel, PIW, Warszawa 1972.
- Diringer David, *The Book Before Printing. Ancient, Medieval and Oriental*, Courier Dover Publications, New York 1982.
- Dworacki Sylwester, *Eupolis i fragmenty jego komedii*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1991.
- Easterling Patricia E., Edith Hall, *Greek and Roman Actors. Aspects of an Ancient Profession*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Eisenstein Elizabeth, *Rewolucja Gutenberga*, przeł. H. Hollender, Prószyński i S-ka, Warszawa 2004.
- Falkner Thomas, *Scholars Versus Actors. Text and Performance in the Greek Tragic Scholia*, [w:] P. Easterling, E. Hall (edd.), *Greek and Roman Actors. Aspects of an Ancient Profession*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 342–361.
- Favi Federico, Mastellari Virginia (edd.), *Treasuries of Literature: Anthologies, Lexica, Scholia and the Indirect Tradition of Classical Texts in the Greek World*. Trends in classics – supplementary volumes 160, De Gruyter, Berlin 2024.
- Foucart Paul Fr., *De collegiis scaenicorum artificum apud Graecos*, apud Klincksieck, Lutetia Parisiorum 1873.
- Fränkel Hermann F., *Testo critico e critica del testo*, Le Monnier, Firenze 1969.
- Frazer James G., *Złota gałąź*, przeł. H. Krzeczkowski, t. 1–2, PIW, Warszawa 1971.
- Frey Johann J., *De Aeschyli scholiis Mediceis*, typis Carthausianis, Bonnae 1857.
- Gagarin Michael, *Aeschylean Drama*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1976.
- Gentili Bruno, *La metrica dei Greci*, Casa Editrice G. d'Anna, Messina–Firenze 1958.
- Ghiron-Bistagne Paulette, *Recherches sur les acteurs dans la Grèce antique*, Les Belles Lettres, Paris 1976.
- Gibson Roy K., Shuttleworth Kraus Ch. (edd.), *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*, Brill, Leiden–Boston–Köln 2002.
- Gieysztor Aleksander, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, PWN, Warszawa 1979.
- Głombiowski Karol, Szejnkowska Helena, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, wyd. 3, PWN, Warszawa 1983.
- Goff Jacques Le, *Kultura średniowiecznej Europy*, przeł. H. Szymańska-Grossowa, Marabut, Warszawa 1970.
- Golden Leon, *In Praise of Prometheus. Humanism and Rationalism in Aeschylean Thought*, University of North Carolina Press, North Carolina 1966.

- Goodman Anthony, MacKay Angus (edd.), *The Impact of Humanism on Western Europe*, Longman, London 1990.
- Goulet-Cazéed Marie-Odile (ed.), *Le commentaire. Entre tradition et innovation*, Actes du colloque international de l'institut des traditions textuelles, Paris 2000.
- Grafion Anthony, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship*, vol. 1: *Textual Criticism and Exegesis*, Clarendon Press, Oxford 1983.
- Gruys J. A., *The Early Printed Editions (1518–1664) of Aeschylus. A Chapter in the History of Classical Scholarship*, De Graaf, Nieuwkoop 1981 (nie zostało podane imię autora).
- Gullick Michael, *The Codex Gigas. A Revised Version of the George Svensson Lecture Delivered at the National Library of Sweden, Stockholm, November 2006*, „Biblis”, 28 (2007), s. 5–9.
- Günther Hans-Christian, *The Manuscripts and the Transmission of the Paleologan Scholia on the Euripidean Triad*, F. Steiner Verlag, Stuttgart 1995.
- Hale John, *A Concise Encyclopaedia of the Italian Renaissance*, Oxford University Press, Oxford 1981.
- Hall Edith, *Inventing the Barbarian. Greek Self-definition Through Tragedy*, Oxford University Press, Oxford 1991.
- Hammond Nicholas G. L., *Dzieje Grecji*, przeł. A. Świderkówna, PIW, Warszawa 1973.
- Harris Michael H., *History of Libraries in the Western World*, Scarecrow Press Inc., Lanham 1999.
- Heimsoeth Friedrich, *De ratione quae intercedat inter Aeschyli scholia Medicea et scholiastam A*, Litteris Caroli Georgi, Bonnae 1868.
- Herington John, *Aeschylus*, Yale University Press, New Haven–New York 1986.
- Herington John, *The Older Scholia on the „Prometheus Bound”*, Brill, Leiden 1972.
- Hogan James C., *A Commentary on the Complete Greek Tragedies: Aeschylus*, University of Chicago Press, Chicago 1984.
- Hubert Jean, *The Carolingian Renaissance*, trans. by J. Emmons, G. Braziller, New York 1970.
- Hugoniot Christopher, *Le statut de l'acteur dans l'Antiquité grecque et romaine. Actes du colloque qui s'est tenu à Tours les 3 et 4 mai 2002*, Presses Universitaires François-Rabelais, Tours 2004.
- Hurtado Larry W., *The Earliest Christian Artifacts. Manuscripts and Christian Origins*, W. B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge 2006.
- Inglese Giorgio, *Come si legge un'edizione critica. Elementi di filologia italiana*, Carocci, Roma 2003.
- Jacob Mar, Phillips George, *Scholia on Passages of the Old Testament*, Kessinger Publishing, Piscataway 2010.
- Jean Georges, *Pismo – pamięć ludzkości*, przeł. Ł. Częścik, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 1994.
- Jeffery Lillian H., *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and Its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.*, Clarendon Press, Oxford 1961.
- Jurewicz Oktawiusz, *Historia literatury bizantyńskiej*, Ossolineum, Wrocław 1984.
- Kelly Adrian, Spelman Henry et al. (edd.), *Texts and Intertexts in Archaic and Classical Greece*, Cambridge University Press, Cambridge 2024.

- Kenyon Frederic G., *Books and Readers in Ancient Greece and Rome*, Clarendon Press, Oxford 1951.
- Kitto Humphrey D. F., *Tragedia grecka. Studium literackie*, przeł. J. Margański, Homini, Bydgoszcz 1997.
- Klint Paweł, *Ogólnoeuropejski manifest kopistów, czyli o karierze pewnego kolo fonu do XVIII w.*, „Kultura – Historia – Globalizacja”, 5 (2009), s. 57–64.
- Kocur Mirosław, *Teatr antycznej Grecji*, Wydawnictwo UW, Wrocław 2001.
- Kueck Eduardus, *Studia maxime critica in Aeschylum et scholia Aeschyli Medicea*, Officina academica dieterichiana, Gottingae 1890.
- Kumaniecki Kazimierz, *De elocutionis Aeschyleae natura*, Sumptibus Academiae Polonae Litterarum, Cracoviae 1935.
- Kuniński Tomasz, Żuradzki Tomasz (red.), *Etyka wojny. Antologia tekstów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Lach Grzegorz, *Salamina–Plateje 480–479 p.n.e.*, Bellona, Warszawa 2010.
- Lausberg Heinrich, *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, przeł., oprac. i wstępem poprzedził A. Gorzkowski, Homini, Bydgoszcz 2002.
- Lesky Albin, *Tragedia grecka*, przeł. M. Weiner, Homini, Kraków 2006.
- Llewellyn-Jones Lloyd, *Persowie. Epoka wielkich królów*, przeł. N. Radomski, Rebis, Poznań 2023.
- Maas Paul, *Critica del testo*, Le Monnier, Firenze 1982.
- Maas Paul, *Textkritik*, B. G. Teubner, Leipzig 1957.
- Maas Paul, *Textual Criticism*, trans. B. Flower, Oxford University Press, Oxford 1958.
- MacPhail Jr. John A., *Porphry's „Homeric Questions” on the „Iliad”. Text, Translation, Commentary*, De Gruyter, Berlin–New York 2011.
- Majewski Paweł, *Tekstualizacja doświadczenia. Studia o piśmiennictwie greckim*, Fundacja na rzecz nauki polskiej, Warszawa–Toruń 2015.
- Malzan Guilelmus, *De scholiis Euripideis quae ad res scaenicas et ad histriones spectant*, Roether, Darmstadt 1908.
- Małunowiczówna Leokadia, *Wstęp do filologii klasycznej wraz z metodologią pracy umysłowej i naukowej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1960.
- Marrou Henri-Irene, *Historia wychowania w starożytności*, przeł. S. Łoś, PIW, Warszawa 1969.
- Mastronarde Donald J., *Preliminary Studies on the Scholia to Euripides*, California Classical Studies, Berkeley 2017.
- Matthaios Stephanos, Montanari Franco, Rengakos Antonios (edd.), *Ancient Scholarship and Grammar. Archetypes, Concepts and Contexts*, De Gruyter, Berlin–New York 2011.
- McLuhan Marshall, *Galaktyka Gutenberga. Tworzenie człowieka druku*, przeł. A. Wojtasik, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2017.
- McLuhan Marshall, *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*, University of Toronto Press, Toronto 1962.
- McNamee Kathleen, *Sigla and Select Marginalia in Greek Literary Papyri*, Fondation Égyptologique Reine Élisabeth, Bruxelles 1992.
- Meijering Roos, *Literary and Rhetorical Theories in Greek Scholia*, E. Forsten, Groningen 1987.
- Mejor Mieczysław, Jażdżewska Katarzyna, Zajchowska Anna (edd.), *Glossae, Scholia, Commentarii. Studies on Commenting Texts in Antiquity and Middle Ages*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2014.

- Minnis Alastair J., Scott A. Brian, Wallace David (edd.), *Medieval Literary Theory and Criticism c. 1100 – c. 1375. The Commentary Tradition*, revised ed., Clarendon Press, Oxford 1992.
- Montanari Franco, Pagani Lara (edd.), *From Scholars to Scholia. Chapters in the History of Ancient Greek Scholarship*, De Gruyter, Berlin–New York 2011.
- Morosi Francesco, *Eschilo, all'apice della tragedia*, Pelago, 2025 [Ebook].
- Morrisson Cécile, *Świat Bizancjum. Cesarstwo wschodniorzymskie 330–641*, t. 1, przeł. A. Graboń, WAM, Kraków 2007.
- Mund-Dopchie Monique, *La survie d'Eschyle à la Renaissance. Éditions, traductions, commentaires et imitations*, Aedibus Peeters, Lovanii 1984.
- Murray Gilbert, *Aeschylus. The Creator of Tragedy*, Clarendon Press, Oxford 1968.
- Nauert Charles G., *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Nünlist René, *The Ancient Critic at Work. Terms and Concepts of Literary Criticism in Greek Scholia*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- O'Connor John B., *Chapters in the History of Actors and Acting in Ancient Greece. Together with a Prosopographia Histrionum Graecorum*, Haskell House, New York 1966.
- Page Denys L., *Actors' Interpolations in Greek Tragedy*, Clarendon Press, Oxford 1934.
- Page Denys L., *Actors' Interpolations in Greek Tragedy Studied with Special Reference to Euripides' „Iphigeneia in Aulis”*, Garland Pub., New York 1987.
- Paley Frederick A., *Commentarius in scholia Aeschyli Medicea*, Kessinger Publishing, Whitefish, MT 1878.
- Paley Frederick A., *Commentarius in Scholia Aeschyli Medicea*, M. A. Amsterdam, Adolf M. Hakkert-Publisher, Cambridge 1967.
- Papadopoulou Thalia, *Literary Theory and Terminology in the Greek Tragic Scholia. The Case of PLASMA*, „Bulletin of Institute of Classical Studies”, 33 (1999), s. 203–210.
- Papadopoulou Thalia, *Tradition and Invention in the Greek Tragic Scholia. Some Examples of Terminology*, „Studi Italiani di Filologia Classica”, 16 (1998), s. 202–232.
- Pasquali Giorgio, *Storia della tradizione e critica del testo*, Le Lettere, Firenze 1988.
- Pavis Patrice, *Słownik terminów teatralnych*, przeł., oprac. i uzupełnieniami opatrzył S. Świontek, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002.
- Pedersen Olaf, North Richard, *The First Universities. Studium Generale and the Origins of University Education in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Pfeiffer Rudolf, *History of Classical Scholarship 1300–1850*, Clarendon Press, Oxford 1976.
- Pfeiffer Rudolf, *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford University Press, Oxford 1968.
- Phillips Tom, Beck Bill, Kelly Adrian (edd.), *The Ancient Scholia to Homer's „Iliad”. Exegesis and Interpretation*, „Bulletin of the Institute of Classical Studies”, 64 (2021).
- Pieper Christoph, Pausch Dennis (edd.), *The Scholia on Cicero's Speeches. Contexts and Perspectives*, Brill, Leiden–Boston 2023.
- Podlecki Anthony J., *Political Background of Aeschylean Tragedy*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1966.
- Polak Hermann J., *Ad „Odysseam” eiusque Scholiastas curae secundae. Emendationes ad scholia in Homeri „Odysseam”*, Brill, Lyon 1881.

- Potkowski Edward, *Historia, pamięć, pismo. Studia z dziejów tradycji historycznej i historiografii*, IINiSB UW, Warszawa 2002.
- Potkowski Edward, *Kopiści i kolofony rękopisów średniowiecznych ze zbiorów polskich*, t. 1, Biblioteki Warszawy, Wydawnictwa UW, Warszawa 1993.
- Potkowski Edward, *Książka i pismo w średniowieczu. Studia z dziejów kultury piśmiennej i komunikacji społecznej*, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk 2006.
- Preminger Alex, Hardison Osborne B. Jr., Kerrane Kevin (edd.), *Classical and Medieval Literary Criticism. Translations and Interpretations*, F. Ungar Pub. Co., New York 1974.
- Reynolds Leighton D., Wilson Nigel G., *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford University Press, London 1968.
- Reynolds Leighton D., Wilson Nigel G., *Skrybowie i uczeni. O tym, w jaki sposób antyczne teksty literackie przetrwały do naszych czasów*, przeł. P. Majewski, Wydawnictwa UW, Warszawa 2009.
- Richard Marcel, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues des manuscrits grecs*, 2 éd., Centre national de la recherche scientifique, Paris 1958.
- Roberts Colin H., Skeat Theodore C., *Narodziny książki kodeksowej*, przeł. J. Soczyński, ASPRA, Warszawa 2024.
- Roberts Colin H., Skeat Theodore C., *The Birth of the Codex*, Oxford University Press, New York–Cambridge 1983.
- Rokosz Mieczysław, *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska w orbicie jej wpływów*, Ossolineum, Wrocław 1982.
- Roncaglia Aurelio, *Principi e applicazioni di critica testuale*, Bulzoni, Roma 1975.
- Roscoe Wiliam, *Life of Lorenzo de' Medici*, vol. 1, A. Straman, London 1797.
- Rose Herbert J., *A Commentary on the Surviving Plays of Aeschylus*, vol. 1–2, Amsterdam 1957–1958.
- Rosenbloom David, *Aeschylus: „Persians”*, Duckworth companions to Greek and Roman tragedy, Duckworth, London 2006.
- Russell Donald, Konstan David, *Heraclitus: Homeric Problems*, Brill, Atlanta 2005.
- Schlunk Robin R., *The Homeric Scholia and the „Aeneid”. A Contribution to the Comparative Study of Homer and Vergil*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1964.
- Scott Wiliam C., *Musical Design in Aeschylean Theatre*, University Press of New England, Hanover–London 1984.
- Semkowicz Władysław, *Paleografia łacińska*, PAU, Kraków 1951.
- Sheppard John T., *Aeschylus and Sophocles. Their Work and Influence*, Cooper Square Publishers, New York 1963.
- Składanek Bogdan, *Historia Persji*, t. 1: *Od czasów najdawniejszych do najazdu Arabów*, Dialog, Warszawa 1999.
- Smethurst Mae J., *The Artistry of Aeschylus and Zeami. A Comparative Study of Greek Tragedy and No*, Princeton University Press, New York 1989.
- Smith Herbert W., *Catalogue of the Manuscripts of Aeschylus*, „Harvard Studies in Classical Philology”, 44 (1933), s. 1–62.
- Smith Ole L., *Studies in the Scholia on Aeschylus*, vol. 1: *The Recensions of Demetrius Triclinius*, Brill, Lugduni Bataurorum MCMLXXV.
- Snell Bruno, *Eschilo e l'azione drammatica*, Lampugnani Nigri editore, Milano 1969.

- Solmsen Friedrich, *Hesiod and Aeschylus*, Cornell University Press, New York 1995.
- Sommerstein Alan H., *Aeschylean Tragedy*, Levante editori, Bari 1996.
- Srebrny Stefan, *Teatr grecki i polski*, wybór i oprac. S. Gąsowski, wstęp J. Łanowski, PWN, Warszawa 1984.
- Srebrny Stephanus, *Critica et exegetica in Aeschylum*, Nakładem Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Toruń 1950.
- Steffen Wiktor, Batóg Tadeusz, *Ajschylos. Twórca tragedii greckiej*, PWN, Warszawa–Poznań 2000.
- Stinger Charles L., *Humanism and the Church Fathers. Ambrogio Traversari (1386–1439) and Christian Antiquity in the Italian Renaissance*, State University of New York Press, Albany 1977.
- Stussi Alfredo, *Fondamenti di critica testuale*, Il Mulino, Bologna 1998.
- Suchodolski Bogdan, Wojnar Irena, *Humanizm i edukacja humanistyczna. Wybór tekstów*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1988.
- Suter Ann (ed.), *Studies in the Ancient Mediterranean and Beyond*, Oxford University Press, New York 2008.
- Szejnkowska Helena, *Książka drukowana XV–XVIII w. Zarys historyczny*, PWN, Warszawa 1987.
- Świderkówna Anna, Nowicka Maria, *Książka się rozwija*, Ossolineum, Wrocław 1970.
- Taplin Oliver, *The Stagecraft of Aeschylus*, Clarendon Press, Oxford 1977.
- Taplin Oliver, *Tragedia grecka w działaniu*, przeł. A. Wojtasik, Homini, Kraków 2004.
- Taubenschlag Rafał, *Papirusy i pergaminy ze wschodnich prowincji państwa rzymskiego poza Egiptem*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 1949.
- Thomson George, *Aischylos i Ateny. Studium nad społeczną genezą dramatu*, przeł. A. Dębicki, PIW, Warszawa 1956.
- Timpanaro Sebastiano, *La genesi del metodo del Lachmann*, Le Monnier, Firenze 1963.
- Tosi Renzo, *Studi sulla tradizione indiretta dei classici greci*, CLUEB, Bologna 1988.
- Treadgold Warren (ed.), *Renaissances Before the Renaissance. Cultural Revivals of Late Antiquity and the Middle Ages*, Stanford University Press, Stanford 1984.
- Turner Eric G., *Greek Manuscripts of the Ancient World*, University of London, London 1987.
- Turyn Alexander, *Studies in the Manuscript Tradition of the Tragedies of Sophocles*, L'Erma di Bretschneider, Roma 1970.
- Turyn Alexander, *The Manuscript Tradition of the Tragedies of Aeschylus*, Olms, Hildesheim 1967.
- Vallejo Irene, *Nieskończoność w papirusie. Fascynujące dzieje książki od czasów starożytnych*, przeł. Z. Siewak-Sojka, Post Factum, Katowice 2021.
- Villagra Nereida, *Greek Mythography and Scholia*, [w:] Scott R. Smith, Stephen M. Trzaskoma (edd.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Mythography*, Oxford Academic, Oxford 2022, s. 239–260.
- Wartelle André, *Bibliographie historique et critique d'Eschyle et de la tragédie grecque: 1518–1974. Collection d'études anciennes*, Les Belles Lettres, Paris 1978.
- Wartelle André, *Historie du texte d'Eschyle dans l'antiquité*, Les Belles Lettres, Paris 1971.
- Weiss Roberto, *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, B. Blackwell, Oxford 1969.

- West Martin L., *Muzyka starożytnej Grecji*, przeł. A. Maciejewska, M. Kaziński, Homini, Kraków 2003.
- West Martin L., *Studies in Aeschylus*, B. G. Teubner, Stuttgart 1990.
- West Martin L., *Textual Criticism and Editorial Technique Applicable to Greek and Latin Texts*, B. G. Teubner, Stuttgart 1973.
- West Martin L., *Wprowadzenie do metryki greckiej*, przeł. J. Partyka, tłum. przejrzał i poprowadził wstępem J. Danielewicz, Homini, Kraków 2003.
- West Martin L., *Wschodnie oblicze Helikonu. Pierwiastki zachodnioazjatyckie w greckiej poezji i micie*, przeł. M. Filipczuk, T. Polański, Homini, Kraków 2008.
- Westphal Rudolf, *Emendationes Aeschyleae*, Vratislaviae Typis Universitatis, Vratislaviae 1859.
- Wilamowitz-Moellendorff Ulrich von, *Aischylos: Interpretationen*, Weidmann, Berlin 1967.
- Wilamowitz-Moellendorff Ulrich von (ed.), *Griechische Verskunst*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1921.
- Wilson Nigel G., *A Chapter in the History of Scholia*, „The Classical Quarterly”, 17 (1967), s. 244–256.
- Wilson Nigel G., *Scholars of Byzantium*, Duckworth, London 1983.
- Wilson Nigel G., *Scolia e commentatori*, „Studi classici e orientali”, 33 (1983), s. 83–112.
- Wilson Peter, *The Greek Theatre and Festivals Documentary Studies*, Oxford University Press, Oxford–New York 2007.
- Winiarczyk Marek, *Sigla Latina in libris impressis occurrentia: cum siglorum Graecorum appendice*, Domus editoria Universitatis Wratislaviensis, Wratislaviae 1995.
- Wipszycka Ewa (ed.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 1–2, PWN, Warszawa 1982.
- Witkowski Rafał, *Warsztat pisarza w średniowiecznym królestwie polskim*, [w:] *Ars scribendi. O sztuce pisania w średniowiecznej Polsce. Katalog wystawy*, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Gniezno 2008, s. 15–26.
- Witkowski Stanisław, *Tragedia grecka*, t. 1–2, K. S. Jakubowski, Lwów 1930.
- Witt Ronald G., *In the Footsteps of the Ancients. The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Brill, Leiden 2003.
- Wolski Józef, *Historia powszechna. Starożytność*, PWN, Warszawa 1982.
- Wolski Józef, *Iran, siedziba imperiów starożytności*, t. 1: *Achemenidzi*, Ossolineum, Wrocław 1986.
- Zieliński Tadeusz, *Szkice antyczne*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1971.
- Ziomek Jerzy, *Retoryka opisowa*, Ossolineum, Wrocław 1990.
- Zippel Giuseppe, Zippel Gianni (edd.), *Storia e cultura del rinascimento italiano*, Antenore, Padua 1979.

SPIS ILUSTRACJI

CZĘŚĆ I

1. Stela z inskrypcją napisaną majuskulą (Olimpia, Grecja)..... (źródło: zbiory własne)	46
2. Inskrypcja wykonana majuskulą (Korynt, Grecja)..... (źródło: zbiory własne)	47
3. Inskrypcja wykonana mniej ozdobnym krojem majuskuły (Delfy, Grecja) .. (źródło: zbiory własne)	47
4. Tak zwany Papirus Heraklesa z III wieku n.e. zawierający wiersz o pracach herosa (Oksford, Biblioteka Sacklera, Oxyrhynchus Papyrus 2331) (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:P._Oxy._XXII_2331.jpg ¹)	48
5. Fragmenty hebrajskiego Wielkiego Zwoju Izajasza pochodzącego prawdopodobnie z II wieku p.n.e. Jest to najlepiej zachowany manuskrypt biblijny, znaleziony w Qumran (Palestyna)..... (źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Great_Isaiah_Scroll.jpg)	48
6. Fragment Księgi Umarłych. Papirus pogrzebowy datowany na X wiek p.n.e. (Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, 1925, Nowy Jork, USA) (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Funerary_Papyrus_Belonging_to_the_Singer_Tiye_MET_DP324217.jpg)	49
7. Rysunek zaginionej płaskorzeźby z Trewiru przedstawiający zwoje leżące na półkach. Większość zwojów ma przymocowany <i>titulus</i> (Christoph Brouwer i Jakob Masen, <i>Antiquitatum et Annalium Trevirensium</i> [Liège: Jo. Mathiæ Hovii, 1671], t. 1, s. 105]..... (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Papyrus-rolls-antiquitatum-et-annalium-trevirensium-1671.jpg)	49

¹ Data dostępu do wszystkich fotografii pochodzących z witryny Wikimedia Commons: 27.07.2025.

- 8.** Kobieta trzymająca zwój. Malowidło na naczyniu z V wieku p.n.e. znalezionym w Beocji (Musée du Louvre, kolekcja Samuela Jeana de Pozzi, 1919, Paryż, Francja) 50
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Muse_reading_Louvre_CA2220_n2.jpg)
- 9.** Kobieta czytająca zwój. Malowidło na naczyniu z około 450 roku p.n.e. znalezionym na Rodos (British Museum, Londyn, Wielka Brytania) 50
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sappho_hydria_detail_BM.jpg)
- 10.** XVIII-wieczna Tora znajdująca się w Kaliszu 51
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tora_Kalisz.jpg)
- 11.** Współczesny zwój z hebrajskim tekstem Księgi Izajasza 51
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Isaiah_scroll.PNG)
- 12.** *Codex Petropolitanus purpureus*, datowany na VI wiek. Jest to grecki rękopis Nowego Testamentu, pisany bardzo regularną majuskułą na pergaminie nasączonym purpurą 52
(źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Codex_Petropolitanus_Purpureus_Matt._10,10-17.jpg)
- 13.** Fragment strony pergaminowego kodeksu z *Gesta Danorum* autorstwa Saxo Gramatyka (c. 1140 – c. 1220) 52
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Saxo_original_001.jpg)
- 14.** Przykład minuskuły karolińskiej z VIII wieku. Fragment karty rękopisu Sulpicjusza Sewera zawierającego *Vita Sancti Martini* 53
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Caroline_2.jpg)
- 15.** XI-wieczny pergaminowy kodeks napisany minuskułą karolińską. *Annales Fuldenses. Gesta quorundam francorum regum* 715–882 (Hesja, Niemcy) 53
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Annales_Fuldenses_-_Gesta_quorundam_francorum_regum_715-882.jpg)
- 16.** Perski papierowy manuskrypt z XV wieku z tekstem autorstwa Dżalal ad-Dina Rumiego (1207–1273), najsłynniejszego poety sufickiego. Część tekstu i zdobień została wykonana złotem 54
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:JALAL_AL%E2%80%93DIN_MUHAMMAD_RUMI_MATHNAWI-I_MA%E2%80%99NAWI1.jpg)
- 17.** Papierowa podwójna karta z tekstem Koranu. Manuskrypt pochodzi z XIII wieku 54
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bifolio_from_a_Koran.jpg)

- 18.** X-wieczny palimpsest, *Codex Baroccianus* 197. Tekst zapisany jako drugi to lekcjonarz z pismami Ewangelii 55
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Lectionary_205_f.3r.jpg)
- 19.** Palimpsest: *Codex Guelferbytanus* 64 *Weissenburgensis*. Strona zawiera tekst *Listu do Rzymian* napisanego łacińskim gotykiem w VI wieku, na którym w wieku XIII zapisano *Origines* Izydora z Sewilli 55
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Codex_Guelferbytanus_64_Weissenburgensis_page_00507.JPG)
- 20.** Mnich kopiujący manuskrypt. Skryba siedzi na krześle (katedrze), w dłoni trzyma pióro, a na pochyłym pulpicie leżą dwie księgi – jedna z tekstem, który należy skopiować, i druga, w której mnich sporządza kopię (William Blades, *Pentateuch of Printing with a Chapter on Judges*, 1891) 56
(źródło: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Scriptorium-monk-at-work.jpg>)
- 21.** *Codex Amiatinus* z VIII wieku, ilustracja przedstawiająca skrybę. Na górze strony widnieje napis: „Codicibus sacris hostili clade perustis Esdra Domino fervens hoc reparavit opus” („Kiedy święte księgi zostały uszkodzone przez wrogi ogień, oddany Panu Ezra naprawił szkody” [przekład własny]) 57
(źródło: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:CodxAmiatinusFolio5rEzra.jpg>)
- 22.** Okładka kodeksu z tekstem *Hymni et cursus de St. Stephano*. Kodeks datowany jest na XII lub XIII wiek i pochodzi z klasztoru Weißenstephan (Freising, Niemcy). Okładka jest inkrustowana szlachetnymi kamieniami, zdobiona kością słoniową i srebrem (Bayerisches Nationalmuseum, Monachium, Niemcy) 58
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bucheinband_cdm_21585.jpg)
- 23.** XVI-wieczna bordiura z motywem floraturowym autorstwa Stanisława Samostrzelnika, zamieszczona w *Catalogus Archiepiscoporum Gnesnensium. Vitae episcoporum Cracoviensium* Jana Długosza (Polona, Biblioteka Narodowa, Warszawa, Polska) 59
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Catalogus_archiepiscoporum_k.jpg)
- 24.** Strona 290r z XIII-wiecznego kodeksu *Gigas*, na której znajduje się słynna ilustracja przedstawiająca diabła (Kungliga biblioteket, Sztokholm, Szwecja) .. 60
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Devil_medium.jpg)
- 25.** XIV-wieczny hiszpański *codex Las Huelgas* zawierający zbiór pieśni 61
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Codex_Las_Huelgas.gif)

- 26.** Strona z uncjalnego Kodeksu Watykańskiego, spisane w IV wieku. Zapisany na stronie tekst zawiera koniec Ewangelii św. Łukasza i początek Ewangelii św. Jana... (źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Codex_Vaticanus_end_or_Luke.jpg) 61
- 27.** Inicjał na stronie *Psalterza floriańskiego*, pochodzącego z końca XIV wieku. Jest to kodeks pergaminowy napisany w języku łacińskim, polskim i niemieckim (Polona, Biblioteka Narodowa, Warszawa, Polska)..... (źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Psa%C5%82terz_florianski1.jpg) 62
- 28.** Ozdobny inicjał na karcie pochodzącej z XV-wiecznych *Rozmyślań przemyskich* (Biblioteka Narodowa, Rps BN III 8035, Warszawa, Polska) (źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rozmy%C5%9Blenie_przemyskie.jpg) 62
- 29.** Ilustracja przedstawiająca XVI-wieczną drukarnię (Bibliothèque Nationale de France, Paryż, Francja) (źródło: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Offizin.Buchdruck.jpg>) 63
- 30.** Pierwsza strona tekstu *Analitików* Arystotelesa wydanych w oficynie Aldusa Manutiusa pod koniec XV wieku (źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aldo_Manuzio_Aristotele.jpg) 64
- 31.** Strona tytułowa edycji poezji Katullusa wraz z komentarzem. Książka wydana w oficynie Aldusa Manutiusa w 1554 roku. (źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Catullus_et_in_eum_commentarius.tif?page=1) 65
- 32.** Podobizna Aldusa Manutiusa z sygnetem drukarskim jego wydawnictwa: delfinem owiniętym wokół kotwicy (źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aldus_Manutius.jpg) 66
- 33.** Ozdobna edycja dzieł Horacego z 1501 roku wydana w oficynie Aldusa Manutiusa..... (źródło: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aldus-Horace2.jpeg>) 66

CZĘŚĆ II

- 34.** *Codex Mediceus XXXII*, 9 – okładka książki oprawiona w wytłaczaną skórę, z metalowymi okuciami (Biblioteka Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, przednia okładka. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)..... 107

- 35, 36.** Fragmenty dwóch pierwszych stron Kodeksu Medycejskiego zawierających nazwę rękopisu i opis jego zawartości
(Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, strony tytułowe. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione)..... 108
- 37.** Strona 119r kodeksu M z hipotezą i początkiem *Persów* oraz scholiami
(Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 119r. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione) 109
- 38.** Dolna część strony 120v z kwestiami chóru oraz Atossy (zmiana osoby mówiącej została zaznaczona przez kopistę). Wokół tekstu zapisano *scholia marginalia*, a pomiędzy wersami *scholia interlinearia*. Na samym dole widnieje *scholion* zawierające informacje o Atossie
(Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 120v. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione) 110
- 39.** Strona 122r zawierająca dialog pomiędzy Gońcem i chórem. Można zauważyć charakterystyczny dla kodeksu M, skrócony zapis słów ἄγγελος oraz χορός.
(Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 122r. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione) 110
- 40.** Góra strony 130v z tekstem *Persów*. Ta część tekstu tragedii została napisana przez M2
(Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 130v. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione) 111
- 41.** Dół strony 190r, pierwszej strony z tekstem *Argonautyków* Apolloniosa Rodyjskiego. Tekst został zapisany przez dwie różne *manus*
(Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 190r. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione) 111
- 42.** Strona 152r z tekstem Ajschylosowego *Prometeusza skowanego*. Wyraźnie widać dwa różne charaktery pisma. Inna *manus* dopisała imiona postaci wygłaszających kwestie Prometeusza i Okeanosa
(Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 152r. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione) 112

- 43.** Fragment strony 171r z tekstem *Eumenid* Ajschylosa. *Scholia* na lewym marginesie zostały napisane przez innego kopistę niż tekst tragedii i komentarzy po prawej stronie. Widoczne jest naniesione na pergamin liniowanie, również pionowe, określające miejsce przeznaczone na tekst dramatu oraz na *scholia marginalia* (Biblioteca Medicea Laurenziana, Ms. Plut. 32, 9, f. 171r. Florencja, Włochy. Przedruk za zgodą MiC. Dalsze wykorzystanie w jakiegokolwiek formie jest zabronione) 112

CZĘŚĆ III

- 44.** Przedstawienie Dariusza I na wazie greckiej. Waza znajduje się Muzeum Archeologicznym w Neapolu, a jej powstanie datuje się na lata 340–320 p.n.e. (August Baumeister, *Denkmäler des klassischen Altertums, zur Erläuterung des Lebens der Griechen und Römer in Religion, Kunst und Sitte*, 1887, Band I, Tafel VI, s. 417–418)..... 285
(źródło: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Darius-Vase.jpg>)
- 45.** Grecka kwadryga. Malowidło autorstwa Lyzippidesa znajdujące się na wazie z końca VI wieku p.n.e (Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού, Ateny, Grecja)..... 286
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Quadriga,_Charioteer_and_Hoplite.jpg)
- 46.** Model greckiej triery, okrętu używanego podczas bitew morskich w V wieku p.n.e. (Deutsches Museum, Monachium, Niemcy)..... 286
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Model_of_a_greek_trireme.jpg)
- 47.** Pomnik upamiętniający bitwę pod Salaminą, znajdujący się na wyspie (Grecja)..... 287
(źródło: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SalamisPaloukiaSchlacht2.jpg>)
- 48.** Walka greckiego hoplity i żołnierza perskiego. Malowidło na wazie pochodzącej z V wieku p.n.e. (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Ateny, Grecja) 287
(źródło: <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Greek-Persian-2.jpg>)
- 49.** Rzeźba z V wieku p.n.e. znaleziona w Persepolis (Iran), przedstawiająca prawdopodobnie perską królową (Muzeum Narodowe Iranu, Teheran, Iran) .. 288
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Iranian_queen.jpg)
- 50.** Płaskorzeźba przedstawiająca Dariusza I, znajdujący się na skalnej ścianie w prowincji Kermanshah (Iran). Płaskorzeźba powstała pomiędzy 520 a 518 rokiem p.n.e..... 288
(źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Darius_the_great._jpg.jpg)

- 51.** Relief z pałacu Dariusza I w Suzie datowany na około 510 rok p.n.e., przedstawiający perskich łuczników (Pergamonmuseum, Berlin, Niemcy) 289
(źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Persian_warriors_from_Berlin_Museum.jpg)
- 52.** Plaskorzeźba przedstawiająca perskich żołnierzy, pochodząca z pałacu Dariusza I w Persepolis (Iran) 289
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Persepolis_24.11.2009_11-46-39.jpg)
- 53.** Trzej Magowie (czyli trzej królowie lub trzech mędrców): Baltazar, Melchior i Kacper w charakterystycznych perskich strojach z wzorzystymi spodniami. Mozaika z VI wieku znajdująca się w bazylice Sant'Apollinare Nuovo w Rawennie (Włochy) 290
(źródło: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Magi_%281%29.jpg)

Książka jest pierwszą w Polsce publikacją tego typu. [...] Analiza greckich scholiów wymaga mistrzowskiej znajomości języka greckiego, czego Autorka daje dowód. Jej panowanie nad literaturą przedmiotu jest imponujące. Obcowanie z tą monografią przeniosło mnie do roku 1962, kiedy profesor Stefan Srebrny prowadził w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu ostatnie seminarium poświęcone rekonstrukcjom zaginionych tragedii na podstawie fragmentów i świadectw (*scholia*). Nauczył nas pokory wobec tych przekazów. [...] Οὐκ τὸ μέτρον φρόνημα Autorki cechuje jej książkę.

Publikacja jest na poziomie europejskim. Tłumaczenie i interpretacja trudnych greckich scholiów – wzorowa. Oby Autorka opracowała inne tragedie Ajschylosa!

Z recenzji prof. dr. hab. Mariana Szarmacha

W książce podjęto ważne z literaturoznawczego punktu widzenia zadanie: naukowe opracowanie Scholiów Medycejskich do *Persów* Ajschylosa wraz z ich polskim przekładem i komentarzem. Jest to pierwsze takie studium w Polsce i jedno z nielicznych na świecie w ogóle, dlatego stanowi istotne *novum* w tym zakresie. Co więcej, Autorka, stawiając przed sobą tak ambitne zadanie, wymagające głębokiej wiedzy, interdyscyplinarnego podejścia, samodzielnego prowadzenia badań naukowych oraz żmudnej, benedyktyńskiej wręcz pracy, wywiązała się z niego znakomicie. [...] wyzwanie to, notabene wymagające wytrwałości, akrybii i pasji badawczej, jest bardzo rzadko podejmowane przez współczesnych filologów klasycznych. [...]

Publikacja wnosi istotny wkład do rozwoju polskiej nauki o świecie starożytnym i polskiego literaturoznawstwa. [...] Potencjalnie krąg odbiorców monografii jest całkiem szeroki, obejmuje bowiem [...] przede wszystkim filologów klasycznych, historyków kultury i literatury powszechnej, badaczy piśmiennictwa naukowego, transmisji i krytyki tekstu, językoznawców, nadto: historyków, archeologów, religioznawców, etnologów i antropologów oraz wszystkich, którzy interesują się szeroko pojętym antykiem grecko-rzymskim, a także jego nie do przecenienia spuścizną i recepcją.

Z recenzji prof. dr. hab. Krzysztofa Nareckiego

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8331-923-0

wydawnictwo.uni.lodz.pl
 ksiegarnia@uni.lodz.pl
 (42) 665 58 63